

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М.І. ДОЛІШНЬОГО НАН УКРАЇНИ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Біль Мар'яна Михайлівна

УДК [314.7:379.85]:330.59:316.42 (043.5)

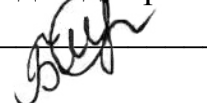
ДИСЕРТАЦІЯ

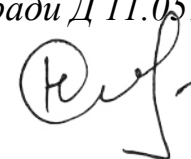
**ПРОСТОРОВА МОБІЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ТА ЇЇ РЕГУЛЮВАННЯ
У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ**

08.00.07 – демографія, економіка праці,
соціальна економіка і політика

Подається на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Дисертація містить результати
власних досліджень. Використання
ідей, результатів і текстів інших
авторів мають посилання на
відповідне джерело

 М. М. Біль

*Дисертація є ідентичною іншим
примірникам дисертації*
Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради Д 11.051.03
к.е.н. Н. С. Якимова

Науковий консультант:
Садова Уляна Ярославівна, доктор
економічних наук, професор

Вінниця – 2019

АНОТАЦІЯ

Біль М.М. Просторова мобільність населення та її регулювання у контексті політики людського розвитку. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика. – Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2019.

Дисертація присвячена розвитку теоретико-методологічних основ дослідження просторової мобільності населення з розв'язанням наукової проблеми щодо організації моніторингу та формування політики людського розвитку в частині регулювання мобільних процесів на різних інституційних рівнях (людини, суспільства, держави). На основі міждисциплінарного, комплексного підходу запропоновано новий напрям наукових досліджень політики людського розвитку України, основу якого складає методологія аналітичної міграціології та використання котрої спрямоване на обґрунтування стратегічних пріоритетів модифікації цієї політики в умовах економіки високомобільного інформаційного суспільства.

Сформовано понятійно-термінологічний апарат дослідження просторової мобільності населення. Розкрито міждисциплінарний зміст терміну «мобільність». Узагальнено основні фокуси розуміння сутності мобільності та здійснено класифікацію основних її видів. Сформульовано зміст просторової мобільності населення, яка відображає його бажання, готовність і можливості зміни місця перебування у визначених просторово-часових координатах, що в процесі реалізації супроводжується процесами капіталізації людського потенціалу. Запропоновано тривимірну модель координат просторової мобільності населення.

Розроблено систему теорій дослідження просторової мобільності населення. Обґрунтовано переваги дослідження просторової мобільності населення у вимірі людського розвитку. Визначено зміст політики людського

розвитку та виділено її завдання в умовах високомобільного суспільства. Політика людського розвитку орієнтована на створення і розширення можливостей людини, що визначає її взаємозв'язок з просторовою мобільністю населення, в основі якої лежать право вибору і свобода пересування.

Розкрито основні практики реалізації мобільності на різних етапах розвитку людства, які в узагальнених рисах формують мобільні переходи.

Систематизовано фактори формування та реалізації просторової мобільності населення. Розкрито основні умови їх конструктивного впливу.

Визначено зміст трудової мобільності, проаналізовано її особливості для населення України. Аналіз дозволив виділити типові риси громадян України, працевлаштованих за кордоном, та іноземців, працевлаштованих в Україні.

Визначено зміст освітньої мобільності та її підвидів. Проаналізовано особливості формування і реалізації освітньої мобільності для українського суспільства. Розкрито особливості трансформації просторової мобільності населення в умовах інформаційної економіки у віртуальні форми. Обґрунтовано необхідність доповнення концепції мобільних переходів В. Зелінські шостою стадією – мобільність між державами та віртуальна мобільність. Досліджено особливості віртуальної мобільності населення України.

Запропоновано систему аналізу просторової мобільності населення, методика оцінювання її хорологічно-темпологічної вимірності та схематичну інтерпретацію результатів. Розвинуто методичні засади оцінювання просторової мобільності населення у системі індикаторів людського розвитку. Запропоновано методика розрахунку інтегрального індексу режиму просторової мобільності та розраховано індекс регіонального людського розвитку в Україні з урахуванням даного показника.

Проаналізовано тенденції зміни просторової мобільності населення України. Узагальнено основні показники реалізації просторової мобільності. Визначено регіональну специфіку мобільності населення України. Аналіз деяких похідних показників дозволив провести матричне позиціонування

регіонів України за станом і наслідками реалізації просторової мобільності населення. Апробація методики Стюарта-Рейвенстейна дозволила провести розподіл областей України за показником внутрішнього міграційного потенціалу.

Проаналізовано особливості просторової мобільності в європейському економічному просторі. Акцентовано на проблемі значної соціально-економічної поляризації України з європейськими державами. Досліджено транскордонну мобільність населення в українсько-польському прикордонні, зокрема у міграційній системі «Львівська область – Підкарпатське воєводство».

Розкрито зміст механізмів регулювання просторової мобільності населення та здійснено їх систематизацію. Досліджено інфраструктурне забезпечення реалізації просторової мобільності населення. Визначено складові формування інфраструктурних елементів реалізації мобільності. Проаналізовано канали просторової мобільності і канали грошових переказів, в які входить Україна. Розкрито зміст реверсної просторової мобільності.

Визначено теоретичний зміст соціального захисту мобільних категорій населення. Розроблено функціональну та інституційну моделі системи соціального захисту мобільного населення України. Описано механізми та визначено основні сфери договірною регулювання в системі соціального захисту мобільного населення. Проаналізовано особливості соціального захисту мобільного населення України. Запропоновано стратегічні імперативи і цілі соціального захисту мобільних громадян України за кордоном.

Обґрунтовано необхідність формування державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства. Сформульовано основні блоки та цілі Концепції державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства.

Досліджено соціокультурні аспекти розвитку українського суспільства в умовах високої просторової мобільності. Виокремлено пріоритети соціокультурного розвитку регіонів України в умовах високої мобільності.

Запропоновано етапи формування національної системи моніторингу просторової мобільності населення України: удосконалення існуючої системи статистичного аналізу просторової мобільності населення; розробка методики та проведення вибіркового соціологічного обстеження щодо стану просторової мобільності населення; розробка системи показників моніторингу просторової мобільності населення в контексті досягнення цілей людського розвитку. У рамках першого етапу виділено первинні кроки з удосконалення системи показників офіційної статистики. Запропоновано й апробовано методику опитування з метою з'ясування хорологічно-темпологічної вимірності потенціалу мобільності на прикладі населення Львівської області. Визначено індикатори моніторингу просторової мобільності населення України в контексті досягнення цілей людського розвитку.

Ключові слова: просторова мобільність, політика людського розвитку, високомобільне суспільство, мобільний перехід, реверсна мобільність, трудова мобільність, освітня мобільність, віртуальна мобільність, канали просторової мобільності, реляційний простір, механізми регулювання просторової мобільності, соціальний захист мобільного населення, аналітична міграціологія.

SUMMARY

Bil M. M. Spatial mobility of the population and its regulation in the context of human development policy. – Qualification research work as a manuscript.

Dissertation on the receipt of the scientific degree of doctor of economic sciences on speciality 08.00.07 – Demography, labor economics, social economics and policy. – Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2019.

The dissertation is devoted to the development of theoretical and methodological bases for the study of spatial mobility of the population with the solution of the scientific problem of organization of monitoring and formation of the human development policy in the part of regulation of mobile processes at different institutional levels (human, society, state).

On the basis of an interdisciplinary, integrated approach, a new direction of scientific research of the human development policy of Ukraine is proposed, the basis of which is the methodology of analytical migration and the use of which is aimed at substantiating the strategic priorities of modifying this policy in the context of the economy of a highly mobile information society.

The conceptual and terminological apparatus of the study of spatial mobility of the population is formed. The interdisciplinary content of the term «mobility» is revealed. The main focuses on understanding the essence of mobility are summarized and the main types of mobility are classified. The content of the spatial mobility of the population is formulated, which reflects its desires, readiness and possibilities of changing its location in the determined space-time coordinates, which in the process of realization is accompanied by processes of human capitalization. A three-dimensional model of coordinates of spatial mobility of the population is proposed.

A theories system of the study of spatial mobility of the population is developed. The advantages of the study of spatial mobility of the population in the dimension of human development are substantiated. The content of the human development policy is determined and its tasks in a highly mobile society are highlighted. Human development policy is focused on creating and empowering a person, which determines his / her relationship with the spatial mobility of the population, which underlies the right of choice and freedom of movement.

The basic practices of the implementation of mobility at different stages of human development, which in general way form the mobile transitions are disclosed.

The factors of formation and realization of spatial mobility of the population are systematized. The basic conditions of their constructive influence are revealed.

The content of labor mobility is determined, its peculiarities for the population of Ukraine are analyzed. The analysis made it possible to distinguish the typical features of Ukrainian citizens employed abroad and foreigners employed in Ukraine.

The content of educational mobility and its subspecies is determined. The peculiarities of formation and realization of educational mobility for Ukrainian society are analyzed. The features of transformation of spatial mobility of the population in the

conditions of information economy into virtual forms are revealed. The necessity of complementing the concept of mobile transitions by V. Zelinsky in the sixth stage «mobility between states and virtual mobility» is substantiated. The features of virtual mobility of the population of Ukraine are investigated.

The analysis system of spatial mobility of the population, the method of estimation of its horologic-temporal dimension and the schematic interpretation of the results are offered. Methodical principles for estimating the spatial mobility of the population in the system of human development indicators are developed. The method of calculating the integral index of the spatial mobility regime is proposed and the index of regional human development in Ukraine taking into account this indicator is calculated.

The tendencies of change of spatial mobility of the population of Ukraine are analyzed. The main indicators of implementation of spatial mobility are summarized. The regional specificity of the mobility of the Ukrainian population is determined. The analysis of some indicators allowed to carry out matrix positioning of the regions of Ukraine according to the status and consequences of realization of spatial mobility of the population. The validation of the Stuart-Ravenstein method made it possible to divide the regions of Ukraine by the indicator of internal migration potential.

The features of spatial mobility in the European economic space are analyzed. The problem of significant socio-economic polarization of Ukraine with European states is emphasized. Cross-border mobility of the population in the Ukrainian-Polish border was investigated, in particular in the migration system «Lviv region – Podkarpackie Voivodeship»

The content of regulation mechanisms of spatial mobility of the population is revealed and their systematization is carried out. The infrastructural support of realization of spatial mobility of the population is investigated. The components of the formation of infrastructure elements of mobility are identified. Spatial mobility channels and money transfer channels that Ukraine is a part of are analyzed. The content of reverse spatial mobility is disclosed.

The theoretical content of social protection of mobile categories of population is determined. Functional and institutional models of social protection system of Ukrainian mobile population are developed. The mechanisms and main areas of contractual regulation in the system of social protection of mobile population are described. The features of social protection of the mobile population of Ukraine are analyzed. Strategic imperatives and goals of social protection of Ukrainian mobile citizens abroad are proposed.

The necessity of formation of the state policy of human development of Ukraine in the conditions of highly mobile society is substantiated. The main blocks and goals of the Concept of the Policy of Human Development of Ukraine in the Conditions of Highly Mobile Society are formulated.

Sociocultural aspects of the development of Ukrainian society in conditions of high spatial mobility are investigated. The priorities of socio-cultural development of Ukrainian regions in terms of high mobility are highlighted.

The stages of formation of the monitoring national system of spatial mobility of the population of Ukraine are proposed: improvement of the existing system of statistical analysis of spatial mobility of the population; developing a methodology and conducting a selective sociological survey on the state of spatial mobility of the population; development of a system of indicators for monitoring the spatial mobility of the population in the context of achieving human development goals. Within the first stage, the primary steps to improve the system of official statistics were taken. A survey technique was proposed and tested to find out the holographic-temporal dimension of mobility potential in the example of the population of Lviv region. Indicators for monitoring the spatial mobility of the Ukrainian population in the context of achieving human development goals are identified.

Keywords: spatial mobility, human development policy, high-mobility society, mobile transition, reversible mobility, labor mobility, educational mobility, virtual mobility, channels of spatial mobility, relational space, mechanisms of regulation of spatial mobility, social protection of the mobile population, analytical migration science.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Біль М. М. Просторова мобільність населення: теорія, методологія, практика : монографія / М. М. Біль. – Львів : ПАІС, 2018. – 392 с. (22,8 д.а.).

Колективні монографії

2. Біль М. М. Трансформація системи соціального захисту: національні пріоритети та регіональні особливості / І. М. Гринчишин, М. А. Бас-Юрчишин, М. М. Біль / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України». – Львів, 2018. – 180 с. (11,0 д.а. / 3,0 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у визначенні змісту та особливостей соціального захисту мобільного населення.*

3. Біль М. М. Самоорганізація мігрантів як фактор збереження етнонаціональної і культурної ідентичності: генезис, форми, регіональна специфіка / М. М. Біль // Наслідки міграційних процесів: нові виклики та можливості для регіонів / НАН України, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього»; наук. ред. У. Я. Садова. – Львів, 2015. – 252 с. (15,0 д.а. / 0,7 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у визначенні ролі самоорганізації мігрантів у збереженні культурної ідентичності за кордоном.*

4. Біль М. М. 2.3. Органи державної влади як суб'єкт регіональної міграційної політики. 11.2. Економічні детермінанти формування та реалізації регіональної міграційної політики в Україні. 11.3. Адміністративно-правовий механізм реалізації регіональної міграційної політики. 11.4. Становлення соціального діалогу як інститут та механізму реалізації регіональної міграційної політики у сфері праці. 11.5. Концепція регіональної міграційної політики (проект) / М. М. Біль // Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації : монографія / ред. : У. Я. Садова ; НАН України, Ін-т регіон. дослідж. – Львів, 2011. – С. 63–74, С. 472–489, С. 502–522 (34,8 д.а. / 1,4 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у виявленні інституційних аспектів реалізації регіональної міграційної політики.*

5. Біль М. М. 2.2. Геопросторові та соціоекономічні особливості відтворення населення Карпатського регіону. 3.3. Інфраструктурні складові забезпечення способу життя та розвитку соціально-демографічного потенціалу регіону. 8.5. Концептуальні напрями політики соціально-демографічного розвитку Карпатського регіону / М. М. Біль // Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку : монографія у 8 томах / НАН України. Інститут регіональних досліджень; наук. ред. В. С. Кравців. – Львів, 2013. – Том 2. Соціально-демографічний потенціал / відп. ред. У. Я. Садова. – Львів, 2013. – С. 57–66, С. 128–139, С. 357–375 (30,6 д.а. / 1,4 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у дослідженні процесів соціально-демографічного розвитку в Карпатському регіоні як передумови формування просторової мобільності населення.*

6. Bil M. Transformacja mobilności przestrzennej w warunkach gospodarki informacyjnej / M. Bil // W kierunku gospodarki elektronicznej – wyzwania, narzędzia, dobre praktyki. Tom 3. Doświadczenia we wdrażaniu innowacyjnych rozwiązań w krajach Europy Wschodniej ; Red. nauk. A. Prokopiuk. – Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok, 2014. – S. 138–145 (7,7 д.а. / 0,38 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у дослідженні особливостей трансформації просторової мобільності в умовах інформаційної економіки.*

7. Bil M. Human potential of a migrant in new conditions of spatial mobility of population of Ukraine / M. Bil // Formation strategy of economic structures: the tools and practices : [Collective monograph] / edited by A. Berezin, M. Bezpartochnyi. – Riga : «Landmark» SIA, 2016. – P. 131–139 (19,0 д.а. / 0,5 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у визначенні впливу просторової мобільності на розвиток людського потенціалу.*

8. Bil M. Cross-border mobility in the focus of priorities of socio-economic security of population pf Ukraine / M. Bil, V. Bidak, M. Bachynska // Socio-economic potential on the Polish-Ukrainian border ; red. Krzysztof Rejman, Vasyl Kravciv. – Jaroslaw, 2017. – P. 213–225 (22,0 д.а. / 0,83 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у визначенні змісту транскордонної мобільності, аналізі*

статистики Польщі щодо міграційного руху в українсько-польському прикордонні.

9. Міграційні явища та процеси: поняття, методи, факти: довідник, 2-ге видання – доповнене і перероблене / У. Я. Садова, Р. Т. Теслюк, М. М. Біль, О. Т. Риндзак, О. П. Мульська та ін.; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України»; [редкол.: У.Я. Садова (наук. ред.)]. – Львів, 2018. – 224 с. (12,5 д.а. / 0,5 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у формулюванні авторських дефініцій мобільності, міграційної активності, регулювання міграційних процесів.*

Статті у наукових фахових виданнях

10. Біль М. Регулювання міграції як передумова збереження соціально-трудового потенціалу України / У. Садова, М. Біль // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України. – 2009. – № 14. – С. 90–94 (0,41 д.а. / 0,2 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у визначенні підходів до регулювання міграції.*

11. Біль М. М. Доходи трудових мігрантів як чинник інвестиційного забезпечення розвитку регіону / Н. І. Андрусишин, М. М. Біль // Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону: фінансова політика та інвестиції : Збірник наукових праць: Випуск XV, № 4 (частина 2). – Київ, СЕУ / Рівне, НУВГП, 2009. – 204 с. – С. 139–147 (0,42 д.а. / 0,21 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у обґрунтуванні особливостей інвестиційного забезпечення розвитку регіону на основі міграційного чинника.*

12. Біль М. М. Проблеми нормативно-правового забезпечення регулювання міграційних процесів в Україні / У. Я. Садова, М. М. Біль // Форум права. – 2010. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuiv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10сujrvu.pdf> (0,61 д.а. / 0,3 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у систематизації нормативно-правових джерел.*

13. Біль М. М. Управління міграційними процесами в контексті їх впливу на інтелектуально-трудовий потенціал України / М. М. Біль // Сталий розвиток

економіки. Всеукраїнський науково-виробничий журнал / ПВНЗ «Університет економіки і підприємництва», ПІ «Інститут економіки, технологій і підприємництва»; Гол. ред. Стельмашук А. М., д.е.н., проф. – 2010. – № 1, С. 49–54 (0,48 д.а. / 0,2 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає в узагальненні напрямів впливу міграційних процесів на інтелектуально-трудоий потенціал України.*

14. Біль М. М. Державна політика захисту прав трудових мігрантів в Україні / М. М. Біль // Соціально-трудоі відносини: теорія та практика : Зб. наук. праць / Голова редкол. А. М. Колот. – 2011. – № 2. – С. 56–62 (0,5 д.а.).

15. Біль М. М. Розвиток ринків праці в умовах активізації міжрегіональних інтеграційних процесів / М. М. Біль // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Регіональна конвергенція та транскордонні ринки (зб. наук. пр.) / НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; редкол. : відп. ред. Кравців В. С. – Львів, 2011. – Вип. 5(91). – 2011. – С. 236–244 (0,45 д.а.).

16. Біль М. М. Демографічні проблеми українсько-польського прикордоння (на прикладі сільських територій) / У. Я. Садова, М. М. Біль // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Сучасні проблеми розвитку сільських територій : [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2011. – Вип. 6(92). – С. 46–52 (0,49 д.а. / 0,24 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у аналізі динаміки переміщень в українсько-польському прикордонні.*

17. Біль М. М. Державна політика адаптації трудових мігрантів, що повернулись в Україну / М. М. Біль, Р. Р. Рісна // Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць. – Львів : РВВ НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.08. – С. 363–368 (0,4 д.а. / 0,17 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у виділенні цільових програмних пріоритетів адаптації трудових реемігрантів.*

18. Біль М. М. Концептуальні засади управління формуванням територіальних міграційних систем у контексті забезпечення сталого розвитку регіону / М. М. Біль // Збірник наукових праць Черкаського державного

технологічного університету. Серія : Економічні науки: Випуск 32 : У трьох частинах / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : ЧДТУ, 2012. – Частина III. – С. 128–131 (0,4 д.а.).

19. Біль М. М. Інвестиційний фактор у формуванні територіальних міграційних систем / М. М. Біль // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Проблеми інтеграції України у світовий фінансовий простір (збірник наукових праць) / НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; редкол. : від. ред. В. С. Кравців. – Львів, 2013. – Вип. 1(99). – С. 186–192 (0,4 д.а.).

20. Біль М. М. Концептуальні підходи формування соціальних кластерів як необхідної умови сталого розвитку територіальних міграційних систем / М. М. Біль // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Територіальні міграційні системи : теорія і практика : [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2013. – Вип. 3 (101). – С. 225–234 (0,45 д.а.).

21. Біль М. М. Соціально-економічна захищеність трудових мігрантів у системі управління малим прикордонним рухом / М. М. Біль // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Механізми взаємодії суб'єктів економічних відносин у транскордонному просторі : [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень : редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2013. – Вип. 4 (102). – 2013. – С. 266–274 (0,4 д.а.).

22. Біль М. М. Територіальні міграційні системи як детермінанти історико-культурного розвитку регіонів // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Механізм регулювання регіонального розвитку в Україні : [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2014. – Вип. 5 (109). – С. 442–449 (0,4 д.а.).

23. Біль М. М. Інституційні підходи формування загальної архітектури територіальних міграційних систем / М. М. Біль // Кримський економічний вісник. – 1(08) лютий 2014 р. Частина 1. – С. 56–58 (0,4 д.а.).

24. Біль М. М. Соціально-економічна незахищеність трудових мігрантів: до питання супроводу євроінтеграційним реформам України / У. Я. Садова, М. М. Біль, Р. Т. Теслюк // Вісник Прикарпатського університету. Економіка. – 2014. Випуск X. – С. 124–130 (0,63 д.а. / 0,17 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у визначенні впливу інституційної довіри у забезпечення захищеності мігрантів.*

25. Біль М. М. Базова соціальна захищеність трудових мігрантів у контексті вдосконалення публічного управління / М. М. Біль // Глобальні та національні проблеми економіки. Електронне наукове фахове видання Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. – 2015. – № 5. – С. 756–759 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://global-national.in.ua/archive/5-2015/154.pdf> (0,52 д.а.).

26. Біль М. М. Теоретична основа вивчення просторової мобільності населення у вимірі людського розвитку [Електронний ресурс] / М. М. Біль // Східна Європа: економіка, бізнес та управління. – 2016. – № 2. – С. 231–236. – Режим доступу : http://www.easterneurope-ebm.in.ua/journal/5_2016/46.pdf (0,58 д.а.).

27. Біль М. М. Мобільність населення: теоретична сутність і видова різноманітність [Електронний ресурс] / М. М. Біль // Економіка та суспільство. – 2016. – № 7. – С. 645–652. – Режим доступу : <http://economyandsociety.in.ua/journal-7/14-stati-7/597-bil-m-m> (0,71 д.а.).

28. Біль М. М. Політика людського розвитку та її реалізація в умовах високомобільного суспільства / М. М. Біль // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство». – 2017. Випуск 14, частина 1. – С. 27–31 (0,55 д.а.).

29. Біль М. М. Освітня мобільність населення: сутність та виклики для України / М. М. Біль // Теоретичні та прикладні питання економіки. Збірник наукових праць. Випуск 1(34) (за заг. ред. проф. Єханурова Ю. І., проф. Филюк Г. М.). – К. : ТОВ «ЦП «КОМПРИНТ», 2017. – С. 81–92 (0,82 д.а.).

30. Біль М. М. Соціальний захист громадян України за кордоном: практика забезпечення і пріоритети вдосконалення / М. М. Біль // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Збірник наукових праць ; гол. ред. В. С. Кравців. – 2018. – Вип. 31(131). – С. 95–100 (0,64 д.а.).

31. Біль М. М. Стратегічні імперативи соціального захисту мобільних громадян України / М. М. Біль // Modern Economics, Електронне наукове фахове видання з економічних наук. – 2018. – № 11. – С. 26–33 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://modecon.mnau.edu.ua/strategic-imperatives-of-social-protection/> (0,71 д.а.).

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав та у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз

32. Біль М. М. Методичні підходи дослідження формування й розвитку територіальних міграційних систем / М. М. Біль // Інноваційна економіка. – 2013. – № 6(44). – 397 с. – С. 46–48 (*Index Copernicus та інші*) (0,4 д.а.).

33. Bil M. Migration capital as a strategic resource of Ukraine regional development / M. Bil, N. Andrusyshyn, L. Kovalchuk // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Lublin-Polonia. – 2013. – Vol. XLVII, 2. – P. 27–33 (*Index Copernicus та інші*) (0,5 д.а. / 0,17 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у обґрунтуванні переваг використання міграційного капіталу для України.*

34. Біль М. М. Проблеми формування і розвитку інфраструктури територіальних міграційних систем // Регіональна економіка. – 2014. – № 2 (72). – С. 66–73 (*Index Copernicus та інші*) (0,42 д.а.).

35. Біль М. М. Регіональні соціально-економічні дослідження міграційних питань : ретроспектива та сучасні підходи / Р. Т. Теслюк, М. М. Біль, О. В. Махонюк, І. Є. Бараняк // Регіональна економіка. – 2014. – № 3 (73). – С. 131–141 (*Index Copernicus та інші*) (0,56 д.а. / 0,15 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає в узагальненні напрямів досліджень міграційних питань представниками Львівської наукової школи.*

36. Bil M. Integracja rynku pracy Ukrainy z terytorialnym systemem migracji: aspekt europejski / M. Bil // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio

Н. Oeconomia. – 2014. – № 48/4 (XLVIII). – S. 9–17 (*Index Copernicus та інші*) (0,5 д.а.).

37. Біль М. М. Фактори самоорганізації трудових мігрантів у площині соціокультурологічних наслідків міграції / М. М. Біль // Молодий вчений. – 2015. – № 2(17). – С. 92–96 (*Index Copernicus та інші*) (0,62 д.а.).

38. Біль М. М. Інституціональні передумови європейського вектору розвитку ринку праці України / М. М. Біль // Регіональна економіка. – 2016. – № 3. – С. 128–134 (*Index Copernicus та інші*) (0,42 д.а.).

39. Bil M. Forced migration and socio-cultural development of regions of Ukraine: strategic focus / M. Bil // European Journal of Economic Studies. – 2016. – Vol. (16), Is. 2. – P. 302–308 (*Index Copernicus та інші*) (0,55 д.а.).

40. Bil M. Mechanisms of migration processes regulation: theoretical aspects / O. Ryndzak, M. Bil // Journal Association 1901 «SEPIKE». – 2016. – Ausgabe 12. – P. 167–171 (*Index Copernicus та інші*) (0,4 д.а. / 0,2 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у систематизації механізмів регулювання міграційних процесів.*

41. Біль М. М. Ретроспективний огляд просторової мобільності населення / М. М. Біль // Демографія та соціальна економіка. – 2017. – № 1(29). – С. 66–78 (*Index Copernicus та інші*) (0,87 д.а.).

42. Біль М. М. Людський розвиток як актуальний вимір дослідження просторової мобільності населення / М. М. Біль // Сталий розвиток економіки. – 2017. – № 3(36). – С. 119–125 (*Index Copernicus та інші*) (0,7 д.а.).

43. Біль М. М. Система забезпечення соціального захисту мобільних категорій населення / М. М. Біль // Регіональна економіка. – 2017. – № 4. – 37–45 (*Index Copernicus та інші*) (0,6 д.а.)

44. Bil M. Population spatial mobility: essence and characteristics / M. Bil // Annals of Marketing Management and Economics. – 2017. – Vol. 3, nr 2. – S. 5–16 (*Index Copernicus та інші*) (0,77 д.а.).

45. Bil M. Human development in Ukraine: assessment and policy of provision in mobile society / M. Bil, T. Stepura // SCIREA. Journal of Economics. – 2018,

January 27. – P. 19–31 (*Index Copernicus та інші*) (0,58 д.а. / 0,29 д.а.).
Особистий внесок здобувача полягає у аналізі показників людського розвитку України.

46. Bil M. Mechanism of migration regulation: structural and functional approach / M. Bil, O. Ryndzak // Perspectives – Journal on economic issues. – 2018. – № 2. – P. 14–27 (*Index Copernicus та інші*) (0,6 д.а. / 0,3 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у систематизації механізмів регулювання міграції.*

Публікації за матеріалами конференцій

47. Біль М. М. Необхідність державного регулювання міграційних процесів в Україні / М. М. Біль // Сучасні національні економічні моделі: проблеми та перспективи розвитку: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Симферополь, 5 березня 2010 р.) / Відп. ред. Трофимова В. В. – Симферополь : ВіТроПрінт, 2010. – С. 163–166 (0,19 д.а.).

48. Біль М. М. Миграционно-инвестиционное обеспечение социально-экономического развития региона (по результатам социологического опроса) / Н. Андрусишин, М. Біль, Л. Михайлюк // «Premisele dezvoltirii economiei naionale în contextul crizei economice», conf. t.-practic (2010; Bli). Premisele dezvoltirii economiei naionale în contextul crizei economice : Materialele conf. t.-practice, 28-29 mai 2010 / col. red. : Leonid Babii, Andrei Balînschi, Adrian Imon [et al.]. – Bli : Presa univ. blean, 2010 (Tipogr. Univ. de Stat «Alecru Russo» din Bli). – С. 235–239 (0,53 д.а. / 0,2 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у визначенні теоретичної сутності міграційно-інвестиційного забезпечення регіону.*

49. Біль М. М. Концептуальні підходи до управління міграційними процесами в контексті збереження українського сім'ї / М. М. Біль // Регіональні виборчі процеси: теорія і практика: тези VII Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. д-ра екон. наук, проф. Л. А. Янковської. – Львів : Львівський університет бізнесу та права, 2010. – С. 126–127 (0,1 д.а.).

50. Біль М. М. Регулювання зайнятості в умовах активізації міжрегіональних міграційних процесів / М. М. Біль // Соціально-економічні та правові дослідження в суспільстві знань : Матеріали доповідей Міжнародної

науково-практичної конференції (м. Львів, 2-3 червня 2011 р.). – Львів : Львівський інститут МАУП, 2011. – С. 22–29 (0,4 д.а.).

51. Біль М. М. Інвестиційне забезпечення розвитку територіальних міграційних систем / М. М. Біль // Стратегічні вектори розвитку національної економіки в умовах протидії викликам глобалізації : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів та студентів, (м. Сімферополь, 22-23 березня 2012 р.) / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, КЕІ ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», Сімферополь. – Саки : ПП «Підприємство Фенікс», 2012. – С. 175–177 (0,14 д.а.).

52. Біль М. М. Туризм и миграция: проблемные аспекты взаимовлияния и управления ими / М. М. Биль // Социальная сфера общества: инновационные тенденции развития : сборник III Международной научно-практической конференции «Социальная сфера общества: инновационные тенденции развития» (г. Краснодар, 22 ноября 2012 г.) ; Институт экономики и управления в медицине и социальной сфере. – Краснодар : ИздУ МиСС, 2012. – С. 197–202 (0,3 д.а.).

53. Біль М. М. Управління формуванням територіальних міграційних систем у контексті забезпечення сталого розвитку регіону / М. М. Біль // Стратегічний розвиток національної економіки, регіонів і підприємств : Т. 2. Регіон у системі пріоритетів стратегічного економічного розвитку ; матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, (м. Донецьк 15–17 листопада 2012 р.). – Донецьк : ДонДУУ, 2012. – С. 16–20 (0,2 д.а.).

54. Біль М. М. Управління формуванням територіальних міграційних систем та їх інфраструктурне забезпечення / М. М. Біль // Проблеми та перспективи розвитку економіки і підприємництва та комп'ютерних технологій в Україні: збірник тез ІХ науково-технічної конференції (м. Львів, 15-20 квітня 2013 р.) / Навчально-науковий Інститут підприємництва та перспективних технологій Національного університету «Львівська політехніка». – Львів : ЗУКЦ, 2013. – С. 91–94 (0,2 д.а.).

55. Біль М. М. Соціально-економічна захищеність трудових іммігрантів на вітчизняних підприємствах / М. М. Біль // Резерви економічного зростання та інноваційного розвитку підприємств: Тези доповідей IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кіровоград, 14 березня 2013 р.). – Кіровоградський національний технічний університет. – Кіровоград: ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2013. – С. 15–17 (0,14 д.а.).

56. Біль М. М. Соціально-економічна захищеність мігрантів у системі соціальної безпеки регіону // М. М. Біль // Соціально-психологічні та економіко-правові аспекти управління людськими ресурсами у XXI столітті: Матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 5 червня 2013 р.). – Львів: Львівський інститут МАУП, 2013. – С. 57–61 (0,18 д.а.).

57. Біль М. М. Захищеність трудових мігрантів у системі управління персоналом / М. М. Біль // Соціально-економічний розвиток і якість життя населення регіону: Збірник тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (м. Івано-Франківськ, 16-17 травня 2013 р.). – Івано-Франківськ, 2013. – С. 267–269 (0,14 д.а.).

58. Биль М. М. Правовая культура как важная составная социально-экономической защищенности трудовых мигрантов Украины / М. М. Биль // Миграционные процессы: тренды, вызовы, перспективы: сборник материалов международной научно-практической конференции / под ред. Н. Г. Багаутдиновой, Е. В. Фахрутдиновой. – Казань: Отечество, 2014. – С. 46–52 (0,6 д.а.).

59. Биль М. М. Социально-экономическая защищенность мигрантов в системе социальной безопасности региона / М. М. Биль // Информатика, математическое моделирование, экономика: Сборник научных статей по итогам Четвертой Международной научно-практической конференции. – Смоленск: Смоленский филиал Российского университета кооперации, 2014. – С. 60–68 (0,44 д.а.).

60. Біль М. М. Туристична активність населення в контексті зростання просторової мобільності / М. М. Біль // Туризм і гостинність в Україні: матер. II

Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Черкаси, 16-17 жовтня 2014 р.). – Черкаси : Брама-Україна, 2014. – С. 14–18 (0,27 д.а.).

61. Біль М. М. Теоретичні основи забезпечення соціально-економічної захищеності трудових мігрантів / М. М. Біль // Людина, бізнес, держава: реалії та перспективи соціально-економічного та інноваційного розвитку: Збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кіровоград, 17 квітня 2014 р.). – КНТУ. – Кіровоград : КОД, 2014. – С. 46–48 (0,2 д.а.).

62. Біль М. М. Інфраструктурне забезпечення міграційних мереж України та Польщі // Суспільні трансформації і безпека : глобальний, національний та особистісний виміри : Матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 12 червня 2014 р.). – Львів : Львівський інститут МАУП, 2014. – С. 188–192 (0,28 д.а.).

63. Біль М. М. Інтеграція людського потенціалу внутрішньо переміщених осіб в Україні / М. М. Біль // Актуальні проблеми управління людськими ресурсами та економіки праці : Збірник тез IV Міжвузівської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених (м. Львів, 22-23 квітня 2015 р.) / Відп. за вип. Л. К. Семів. – Львів : ЛІБС УБС НБУ, 2015. – С. 140–142 (0,18 д.а.).

64. Біль М. М. Розвиток людського потенціалу мігрантів в умовах підвищеної просторової мобільності населення України / М. М. Біль // Економічний розвиток держави, регіонів і підприємств: проблеми та перспективи : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених (м. Львів, 17-18 квітня 2015 р.). – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2015. – С. 82–84 (0,17 д.а.).

65. Біль М. М. Вимушені переміщення в українсько-польській міграційній системі / М. М. Біль // Міжнародний симпозіум «Міграція у кризових умовах: українсько-польський контекст»: збірник матеріалів (м. Львів, 3 вересня 2015 р.). – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2015. – С. 137–148 (0,45 д.а.).

66. Біль М. М. Регіональна політика адаптації внутрішньо переміщених осіб в країні: дія механізму реалізації / М. М. Біль // Суспільні трансформації і безпека : людина, держава, соціум : матеріали доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 11 червня 2015 р.) / [редкол. : Лелик Л. І., Садова У. Я., Гринькевич О. С. та ін.]. – Львів, ін-т МАУП, 2015. – С. 182–186 (0,31 д.а.).

67. Біль М. М. Транскордонна мобільність як детермінанта розвитку регіону / М. М. Біль // Соціально-економічний потенціал транскордонного співробітництва : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Соціально-економічний потенціал транскордонного співробітництва». – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016. – С. 43–47 (0,33 д.а.).

68. Біль М. М. Валютно-фінансові механізми регулювання міграцій: теоретична сутність і прикладна значимість / М. М. Біль // Проблеми розвитку фінансово-кредитної системи : збірник тез XVI Міжнародної наукової конференції молодих учених, аспірантів і студентів, приуроченої до 25-річчя Незалежності України (м. Львів, 14-15 квітня 2016 р.) / ЛННІ ДВНЗ «Університет банківської справи». – Львів, 2016. – С. 451–453 (0,2 д.а.).

69. Біль М. М. Розвиток українсько-польської міграційної системи як управлінський виклик / М. М. Біль // Державне управління в Україні: історія державотворення, виклики та перспективи: матеріали VII Міжнар. наук. конф. аспірантів та докторантів із державного управління (м. Одеса, 27 травня 2016 р.). – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2016. – С. 56–59 (0,21 д.а.).

70. Біль М. М. Просторова мобільність населення: теоретична сутність і ретроспектива формування / М. М. Біль // Фінансові та соціально-економічні системи в умовах глобалізації : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів (м. Львів, 29 листопада 2016 р.). – Львів, 2016. – С. 7–9 (0,13 д.а.).

71. Біль М. М. Урбанізаційний вимір реалізації просторової мобільності населення / М. М. Біль // Проблеми регіоналістики: минуле, сучасне, майбутнє:

тези Наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Київ, 3 березня 2017 р.). – К. : КНЕУ, 2017. – С. 215–218 (0,18 д.а.).

72. Біль М. М. Просторова мобільність населення як актуальний об'єкт державного управління / М. М. Біль // Проблеми розвитку публічного управління в Україні : матер. наук.практ. конф. за міжнар. уч. (м. Львів, 6-7 квітня 2017 р.) / за наук. ред. чл. кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2017. – С. 205–208 (0,19 д.а.).

73. Біль М. М. Просторова мобільність населення у контексті забезпечення гідної праці / М. М. Біль // Імперативи та інноваційні механізми забезпечення гідної праці в умовах становлення нової економіки : зб. тез доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25-26 квітня 2017 р.). – К. : КНЕУ, 2017. – С. 142–144 (0,13 д.а.).

74. Біль М. М. Забезпечення конкурентоспроможності національного ринку праці в умовах глобальної просторової мобільності населення / М. М. Біль // Проблеми формування та реалізації конкурентної політики : Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції. – Львів : Ліга-Прес, 2017. – С. 21–23 (0,18 д.а.).

75. Біль М. М. Освітня мобільність як пріоритет розвитку європейського простору / М. М. Біль // Європейські студії в Україні: здобутки, виклики та перспективи : Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 2 червня 2017 р.). – Київ : Українська Асоціація Викладачів і Дослідників Європейської Інтеграції; Терен, 2017. – С. 41–47 (0,27 д.а.).

76. Біль М. М. Освітня мобільність населення у сучасному конкурентному просторі: виклики для України / М. М. Біль // Конкурентоспроможність національної економіки : Матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 5-6 жовтня 2017 р.). – К., 2017. – С. 426–431 (0,27 д.а.).

77. Біль М. М. Просторова мобільність населення у фокусі глобальних тенденцій / М. М. Біль // Суспільні трансформації і безпека: людина, держава,

соціум : матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 8 червня 2017 р.). – Львів : Львівський інститут МАУП, 2017. – С. 121–125 (0,35 д.а.).

78. Біль М. М. Соціальний захист мобільних категорій населення: фокус внутрішньо переміщених осіб / М. М. Біль // Менеджмент розвитку соціально-економічних систем у новій економіці (м. Полтава, 19 жовтня 2017 р.). – Полтава : ПУЕТ, 2017. – С. 316–318 (0,21 д.а.).

79. Bil M. Regulation mechanisms of spatial mobility of the population: challenges of the information society / M. Bil // «Formation of Knowledge Economy as the Basis for Information Society» [Thesis of the 5th International Scientific Seminar] / by M. M. Iermoshenko, I. Y. Shtuler, Z. B. Zhyvko. – Kyiv-Vienna : International Academy of Information Science, 2018. – P. 25–29 (0,25 д.а.).

80. Біль М. М. Академическая мобильность как стратегическая предпосылка подготовки конкурентоспособных специалистов (опыт Украины) / М. М. Біль // Актуальные вопросы научно-методической и учебно-организационной работы: практико-ориентированная и фундаментальная подготовка на первой и второй ступенях высшего образования [Электронный ресурс] : республиканская научно-методическая конференция (г. Гомель, 15–16 марта 2018 г.) : [материалы]. Электронные текстовые данные (объём 4,39 Мб). – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2018. – С. 35–38 (0,23 д.а.).

81. Біль М. М. Соціальний захист мобільних категорій населення: зміст та умови забезпечення / М. М. Біль // Публічне управління та адміністрування: конкурентні виклики сучасності : Матеріали всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. – Львів : ТзОВ «Ліга-Прес», 2018. – С. 19–21 (0,15 д.а.).

82. Біль М. М. Прикладні аспекти соціального захисту мобільних громадян України за кордоном / М. М. Біль // Суспільні трансформації і безпека: людина, держава, соціум : матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної

конференції (м. Львів, 14 червня 2018 р.). – Львів : Львівський інститут МАУП, 2018. – С. 98–101 (0,3 д.а.).

83. Біль М. М. Стимулювання в'їзного туризму в Україну в умовах зростання мобільності населення / М. М. Біль // Туризм і гостинність: стан, проблеми і перспективи : матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Черкаси, 18-19 жовтня 2018 р.). – Черкаси : Вид-ць О.М. Третяков, 2018. – С. 93–96 (0,2 д.а.).

ЗМІСТ

ВСТУП	29
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОСТОРОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ	42
1.1. Понятійно-термінологічний апарат дослідження просторової мобільності населення	42
1.2. Сутність та характеристики просторової мобільності населення	57
1.3. Формування просторової мобільності населення в історичній ретроспективі	77
1.4. Теоретичні основи дослідження просторової мобільності населення у взаємозв'язку з концептуальними положеннями людського розвитку	89
Висновки до розділу 1	117
РОЗДІЛ 2. ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОСТОРОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ (ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА).....	124
2.1. Факторна площина формування й реалізації просторової мобільності населення в системному фокусі.....	124
2.2. Забезпечення умов реалізації просторової мобільності населення у міжнародному правовому полі.....	139
2.3. Потреба розвитку трудового потенціалу як фактор підвищеної просторової мобільності населення	154
2.4. Освітні детермінанти просторової мобільності населення	172
2.5. Трансформація просторової мобільності населення в умовах інформаційної економіки	187
Висновки до розділу 2	202

РОЗДІЛ 3. ОЦІНЮВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ У ФОКУСІ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ	208
3.1. Методичні засади аналізу просторової мобільності населення	208
3.2. Тенденції зміни просторової мобільності населення України та їх регіональна специфіка	223
3.3. Просторова мобільність населення України в європейському і транскордонному економічному просторі	247
3.4. Просторова мобільність населення у системі індикаторів оцінювання людського розвитку	273
Висновки до розділу 3	291
РОЗДІЛ 4. МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ	297
4.1. Класифікація механізмів регулювання просторової мобільності населення та прогресивні підходи їх застосування	297
4.2. Інфраструктурне забезпечення реалізації просторової мобільності населення	312
4.3. Забезпечення соціального захисту мобільних категорій громадян в Україні	330
4.4. Моделювання в регулюванні просторової мобільності населення зі стимулюванням процесів людського розвитку	360
Висновки до розділу 4	370
РОЗДІЛ 5. НАПРЯМИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ	376
5.1. Концептуальні засади державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства	376
5.2. Соціокультурні аспекти розвитку українського суспільства в умовах високої просторової мобільності	392
5.3. Забезпечення конкурентоспроможності національного ринку праці в умовах глобальної просторової мобільності населення	401

5.4. Покращення соціального захисту мобільних громадян України за кордоном	409
5.5. Моніторинг просторової мобільності населення у системі інформаційно-аналітичного забезпечення політики людського розвитку	418
Висновки до розділу 5	434
ВИСНОВКИ.....	441
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	447
ДОДАТКИ.....	517

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВВП	– Валовий внутрішній продукт
ВНД	– Валовий національний дохід
ВПО	– Внутрішньо переміщена особа
ВРП	– Валовий регіональний продукт
ЄС	– Європейський Союз
ІЛР	– Індекс людського розвитку
ІРЛР	– Індекс регіонального людського розвитку
ІРПМ	– Індекс режиму просторової мобільності населення
МВФ	– Міжнародний валютний фонд
МОМ	– Міжнародна організація з міграції
МОП	– Міжнародна організація праці
ОЕСР	– Організація економічного співробітництва та розвитку
ООН	– Організація Об'єднаних Націй
ПКС	– Паритет купівельної спроможності
ПМН	– Просторова мобільність населення
ПРООН	– Програма Розвитку Організація Об'єднаних Націй
СБ	– Світовий банк

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. ХХІ століття ознаменоване стрімкими змінами у всіх сферах людського життя. На фоні глобалізації, науково-технічної революції, нової спеціалізації товарних ринків активізуються внутрішні й зовнішні міграційні рухи населення. Просторова мобільність трансформує уяву про спосіб життя та праці людини. На противагу світу, поділеного державними кордонами, у населення породжується відчуття нової реальності – світу без обмежень. Нині мігрують люди, технології, ресурси (праця, капітал, інформація), товари, ринки, культури, цінності. Усі ці рухи окреслюють горизонти розвитку феномену просторової мобільності населення (ПМН). Нові можливості і завдання визначають перспективи становлення нового наукового напрямку аналітичної міграціології.

Сучасні дослідження в сфері міграцій стосуються як найбільш загальних законів та закономірностей процесу переселення населення, просторово-часових властивостей, форм його руху, так і підходів до моделювання нетрадиційних міграційних ситуацій, формування міграційної політики, а також механізмів її реалізації. Водночас, питання моніторингу, практики регулювання ПМН як умови забезпечення людського розвитку в Україні на різних інституційних рівнях (економіки, держави, суспільства), не розкриті у достатній мірі.

Пропоноване дослідження є продовженням теоретичних й прикладних напрацювань учених, інтереси яких торкалися різних аспектів мобільності суспільства та її просторових форм. В основі доробку лежать фундаментальні праці таких відомих учених, як Е. Тоффлер (мобільність як ознака періодизації розвитку), Г. Ворд, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі, М. Кастельс, М. Манн (концепція мобільного суспільства), Ф. Дювель (методологія мобільності), Д. Массей (міграційні детермінанти мобільності), П. Вікрамасекара (економічні мотиви мобільності), Дж. Уррі (канали мобільності), З. Бауман (мобільність з погляду захищеності), П. Сорокін (соціальна мобільність), Т. Фаіст (транснаціоналізація і

міграція) та ін. Велику роль у формуванні методології даного дослідження відіграли праці Л. Шаульської (трудова мобільність); І. Шпекторенко (професійна мобільність); В. Подляшаник (соціальна мобільність); Л. Хорунжої (освітня мобільність), М. Стрюк (загальний зміст мобільності). З погляду формування політики людського розвитку в умовах високої мобільності суспільства враховано розробки В. Антонюк, Л. Безтелесної, С. Вовканича, Л. Гальків, Г. Гузенко, Е. Лібанової, О. Макарової, О. Новікової, С. Сардак, Т. Степури, Л. Ткаченко, Л. Черенько та ін. У роботі використано і розвинуто ідеї відомих українських учених-міграціологів: А. Гайдуцького, Ю. Курунової, О. Малиновської, О. П'ятковської, О. Позняка, І. Прибиткової, О. Риндзак, У. Садової, Б. Юськіва та ін. Використано наукові ідеї таких науковців, як В. Близнюк, Н. Варга, С. Гринкевич, В. Дружинін, Н. Коваліско, А. Колот, С. Макеев, С. Оксамитна, О. Безпалько, Н. Головня, Р. Прима, Л. Сушенцева, В. Биков, О. Гринькевич, О. Грішнова, Л. Семів, Л. Фамілярська, О. Білик, В. Близнюк, І. Каленюк, В. Приймак, С. Сардак, Д. Свириденко та ін.

Інформаційне суспільство, економіка знань, соціальна держава ставлять нові вимоги до системи міграціологічних знань, до механізмів регулювання міграційних процесів, у тому числі з позиції нових умов формування й реалізації політики людського розвитку. Феномен ПМН має стати об'єктом міждисциплінарного дискурсу, причому значною мірою завдяки аналітичній міграціології. Від філософського трактування цієї категорії до «економізації» її суспільствознавчого статусу, що передбачає виявлення змісту потреб людини-мігранта, врахування безпекових імперативів держави, лежить шлях становлення та розвитку нової методології.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана згідно плану науково-дослідних робіт ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України» за темами: «Регіональна міграційна політика в умовах поліетнічного середовища» (номер державної реєстрації 0108U010370, 2009–2010 рр.), у межах якої автором розроблено проект Концепції регіональної міграційної політики України,

визначено її принципи, цілі і завдання; «Соціально-демографічний потенціал розвитку Карпатського регіону України» (номер державної реєстрації 0111U000706, 2011–2012 рр.), у межах якої автором досліджено особливості процесів демовідтворення та розвитку соціальної інфраструктури областей Карпатського регіону в умовах додаткового міграційного тиску; «Формування і використання територіальних міграційних систем для забезпечення сталого розвитку регіонів» (номер державної реєстрації 0112U000462, 2012–2014 рр.), у межах якої автором розвинуто теоретичні засади дослідження територіальних міграційних систем; «Соціально-економічна захищеність мігрантів: загальнонаціональний та регіональний вимір» (номер державної реєстрації 0113U000106, 2013–2015 рр.), у межах якої автором досліджено особливості забезпечення соціально-економічної захищеності трудових мігрантів у системі управління малим прикордонним рухом; «Соціокультурологічні наслідки міграційних процесів» (номер державної реєстрації 0114U004400, 2014 р.), у межах якої автором розкрито функціональність форм самоорганізації громад мігрантів регіону; «Соціокультурний розвиток регіонів в умовах поширення процесів вимушеної міграції» (номер державної реєстрації 0115U003681, 2015 рр.), у межах якої автором здійснено типологію стратегоформування соціокультурного розвитку регіонів України в умовах високої внутрішньої мобільності; «Структурні зміни прикордонних ринків праці у координатах соціальної та економічної ефективності» (номер державної реєстрації 0116U00774, 2016 р.), у межах якої автором розвинуто методичні основи дослідження структурних змін зайнятості в туристичній сфері; «Механізм регулювання міграції населення в умовах трансформації регіональних ринків праці» (номер державної реєстрації 0116U004032, 2016–2018 рр.), у межах якої автором запропоновано концептуальні пріоритети регулювання міграції населення України в умовах високої мобільності.

Мета та завдання дослідження. Метою дисертації є розробка теоретико-методологічних та методичних засад дослідження ПМН, форм її організації, а також наукове обґрунтування механізмів її регулювання в контексті політики людського розвитку.

Відповідно до мети в роботі поставлено і вирішено такі завдання:

- розвинути понятійно-термінологічний апарат дослідження ПМН, розробити методологію її комплексного аналізу;
- обґрунтувати теоретичні основи дослідження ПМН у взаємозв'язку з положеннями політики людського розвитку;
- проаналізувати історичні передумови ПМН;
- систематизувати фактори формування та реалізації ПМН;
- визначити зміст основних видів мобільності (трудової, освітньої), проаналізувати їх особливості в умовах інформаційного суспільства;
- розробити методичні засади аналізу ПМН України як основи формування аналітичної міграціології в системі індикаторів людського розвитку;
- проаналізувати тенденції зміни ПМН України в національному і регіональному вимірах, виявити її особливості в європейському і транскордонному економічному просторі;
- класифікувати механізми регулювання ПМН, дослідити інфраструктурне забезпечення її реалізації;
- обґрунтувати концепцію державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства;
- запропонувати стратегічні імперативи захисту інтересів мобільного населення України за кордоном;
- сформувати концепцію моніторингу людського розвитку в частині просторової мобільності населення України.

Об'єктом дослідження є процеси ПМН у контексті політики людського розвитку.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні та методичні проблеми регулювання ПМН як передумови формування політики людського розвитку.

Методи дослідження. Теоретичним підґрунтям дисертації стали філософські, загально- та конкретнонаукові принципи і положення сучасної економічної теорії, демографії, міграціології – теорія міграційних систем,

концепція мобільних переходів, реляційна теорія, теорія людського розвитку, теорія зайнятості та ін.

У ході дослідження було використано: *загальнонаукові методи синтезу, індукції, дедукції, абстрагування, узагальнення* – для формування теоретико-методологічних основ дослідження ПМН, обґрунтування пріоритетів з удосконалення її регулювання в контексті людського розвитку; *класифікації* – механізмів регулювання ПМН, факторів її формування і реалізації; *періодизації* – для виділення мобільних переходів розвитку людства; *порівняння* – для виявлення розривів у динаміці людського розвитку, тенденцій реалізації мобільності у формі міграції; *групування* – для поєднання регіонів України за схожими ознаками ПМН населення; *спеціальні наукові методи: статистичного аналізу* – для виявлення тенденцій ПМН у різних просторових вимірах; *факторного аналізу* – для оцінки факторного впливу на трудову міграцію населення України; *індексного методу* – для розрахунку інтегрального індексу режиму ПМН та його врахування в індексі регіонального людського розвитку в Україні; *кластерного аналізу* – для формування кластерів регіонів України за режимом ПМН; *моделювання* – для побудови тривимірної моделі ПМН, осучаснення моделі мобільних переходів; *економіко-математичного моделювання* – для опису моделі міграційної рівноваги з врахуванням затрат на переміщення; *соціологічного опитування* – для дослідження хорологічно-темпологічної вимірності ПМН, впливу рівня депривації на мобільність населення; *графічний метод* – для візуального представлення результатів.

Інформаційну базу дослідження становлять наукові розробки вітчизняних та зарубіжних авторів, положення законодавства України, норми міжнародного права. Інформаційною основою аналітичних розрахунків слугували статистичні звіти Міжнародної організації міграції, Інституту міграційної політики, Організації економічного співробітництва та розвитку, Світового банку, Організації Об'єднаних Націй (щорічні звіти ПРООН з людського розвитку), веб-ресурси «ICEF Monitor», «Statista», «worldometers.info», «Eurostat», дані Державної служби статистики України, відомчих державних структур та ін. У

роботі використано низку експертних матеріалів ЗМІ, а також авторське соціологічне дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів. На основі міждисциплінарного, комплексного підходу запропоновано новий напрям наукових досліджень політики людського розвитку, основу якого складає методологія аналітичної міграціології. Її використання спрямоване на обґрунтування стратегічних пріоритетів модифікації цієї політики в умовах економіки високомобільного інформаційного суспільства. Найбільш суттєві результати формують наукову новизну:

вперше:

– сформовано методологію аналітичної міграціології, яка включає сукупність методів і прийомів комплексного аналізу ПМН, спрямованих на наближення структурно-функціональних, нормативно-правових, соціально-культурних оцінок та вимірів проблемних явищ і процесів до вимог формування політики людського розвитку з позиції інтересів нової економіки, соціальної держави, інформаційного суспільства; складовою інституційного забезпечення аналітичної міграціології є ідея матричного розподілу відповідних понять, підходів, принципів, норм, цінностей, теорій і методик для потреб конкретної управлінської діяльності;

– запропоновано тривимірну модель координат ПМН, що дозволяє розглядати мобільні переміщення населення у координатах простору (місця, відстані), часу (періоду) і вартості (капіталізації) людського капіталу; дана модель має теоретичний і прикладний зміст – як понятійно-теоретична конструкція, що відображає бажання, готовність і можливості населення змінювати місце перебування у визначених просторово-часових координатах, і як індикатор, що фіксує капіталізацію людського потенціалу в ході його реалізації;

– обґрунтовано зміст та цільові пріоритети Концепції державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства як комплексного довгострокового орієнтиру перетворень (ідеології), що визначає напрямки і регламентує умови покращення середовища життєдіяльності

населення, виходячи з його просторової мобільності та з урахуванням інтересів розвитку суспільства і держави;

– обґрунтовано стратегічні імперативи соціального захисту високомобільного населення України як визначальні, довгострокові орієнтири; правовий імператив передбачає беззаперечність реалізації права вибору і свободи переміщень, фінансово-економічний – забезпечення мобільності соціального захисту, соціокультурний – збереження соцієтальної єдності через відчуття захищеності; визначені імперативи є основою для обґрунтування цілей соціального захисту мобільного населення на різнострокову перспективу;

удосконалено:

– теоретико-прикладне розуміння змісту людського розвитку і політики його забезпечення; політику людського розвитку запропоновано розглядати як систему заходів, які орієнтовані на забезпечення демографічних, валеологічних, освітніх, економічних, еколого-безпекових умов гідного, соціально справедливого й активного життя сучасного суспільства; політика людського розвитку орієнтована на розширення можливостей людини, що визначає її взаємозв'язок з ПМН, в основі якої лежать право вибору і свобода пересування;

– теоретико-прикладні особливості формування реляційного простору активно-мобільної особи, його відмінність для суспільств з різним рівнем розвитку; реляційний простір відображає готовність і спроможність особи здійснювати переміщення у визначених просторово-часових координатах, що сприймаються нею як комфортні, тобто такі, що не завдають суттєвих втрат потенційним характеристиками людини;

– теорію мобільних переходів, що узагальнює характер і напрями переміщень населення шляхом виокремлення нової шостої стадії, яка передбачає, окрім активізації мобільності між державами, трансформацію реальних переміщень у віртуальні форми, детерміновані умовами інформаційної економіки; поширення віртуальної мобільності у подальшому є актуальною альтернативою реальним переміщенням населення;

– систему механізмів та інструментів регулювання ПМН з їх розподілом за групами нормативно-правових, адміністративних, інформаційних, соціально-економічних, валютно-фінансових, соціогуманітарних, що дозволяє розкрити широку варіативність регулюючих впливів на процеси мобільності; в основі застосування механізмів має бути ідея переорієнтації державної міграційної політики України на регулювання мобільності;

– етапний підхід до формування системи моніторингу ПМН України, який передбачає: вироблення єдиного підходу до формування системи обліку і статистики мобільності; розробку методики та проведення вибіркового соціологічного обстеження щодо рівня просторової мобільності населення; розробку системи показників моніторингу ПМН в контексті досягнення цілей людського розвитку, облік яких дозволить визначати наслідковість процесів мобільності для держави, суспільства й людини;

дістали подальшого розвитку:

– понятійно-термінологічна основа дослідження мобільності населення з визначенням основних підходів до розуміння її сутності (бажання, готовності і спроможності; руху, переміщення, адаптації, зміни; факту, причини, наслідку), а також класифікацією видів мобільності за критеріями мети (економічна, соціальна, трудова, освітня, культурна, рекреаційна, туристична), суб'єкта, способу реалізації, часової і просторової вимірності, мотиву, потреби, наслідків;

– етапизація практик ПМН у світовому вимірі, які відображають зміну її сприйняття у різні періоди розвитку людства від інваріантних до самоактуалізаційних – як способу захисту і безпеки у первісному суспільстві, як способу життя й пошуку кращих умов проживання у мисливсько-збиральницькому суспільстві, як способу освоєння нових територій в аграрному суспільстві, як способу пошуку кращих умов праці в період технологічних змін і стрімкого зростання чисельності населення в індустріальному суспільстві, як права та інструменту демографічної й економічної політики країн в інформаційному суспільстві, як норми у технолого-сингулярному суспільстві майбутнього;

– теорія факторів ПМН з системним представленням взаємних детермінацій мобільності з іншими явищами і процесами, визначенням умов її позитивного впливу на глобальному, державному, регіональному й особистісному рівнях; це дало змогу підтвердити тісний детермінаційний взаємозв'язок мобільності з процесами людського розвитку;

– системний підхід до аналізу ПМН, який розкриває основні дослідницькі об'єкти (фактори формування, стан, форми і наслідки реалізації), вектори аналізу (внутрішня – внутріпоселенська, внутрірегіональна, внутрідержавна) і зовнішня – транскордонна, континентальна, віддалена), а також об'єкти аналізу ефективності (рівновага, раціональність та якість, яку відображає капіталізація людського потенціалу внаслідок переміщень); у ході оцінювання стану мобільності запропоновано методику визначення їх хорологічно-темпологічної вимірності;

– методичні підходи до аналізу регіональної специфіки ПМН України з відображенням результатів у матричному позиціонуванні регіонів та їх розподілом за показником внутрішнього міграційного потенціалу на основі моделі Стюарта-Рейвенстейна; методичні підходи включають розрахунок індексу режиму ПМН у регіонах України, що дозволяє враховувати вплив процесів мобільності на людський розвиток;

– системний підхід у дослідженні інфраструктурного забезпечення реалізації ПМН з визначенням логіки зв'язків його формування (канали, потоки, скейпи, мережі, система); ідея системи ПМН розвиває теорію міграційних систем і за своїм змістом постає детермінантою збереження існуючих переміщень та відносин, що при цьому виникають, а також трансформації потенціалу мобільності у реальні переміщення; пріоритетом розвитку інфраструктури мобільності населення України має бути забезпечення її реверсності, тобто циркулюючого неперервного руху людських та супровідних ресурсів;

– теоретико-методологічні засади формування та практичні особливості реалізації державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства, яка спрямована, з одного боку, на формування

сприятливого внутрішнього середовища життєдіяльності людини з дотриманням, у той же час, прав та свобод вибору і пересування, збереженням можливостей повернення та захисту громадянина незалежно від місця перебування.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані результати дозволяють розвинути теоретико-методологічну основу дослідження ПМН з формуванням нової системи знань – аналітичної міграціології. Сформульовані рекомендації обґрунтовують пріоритети державної політики з переорієнтацією регулювання міграції на комплексний моніторинг мобільності населення в контексті досягнення цілей людського розвитку. Це підтверджує потребу посилення непрямих методів впливу на ПМН через формування сприятливих умов життєдіяльності та розвитку сучасної людини.

Основні рекомендації дослідження впроваджено на державному та регіональному рівнях:

на державному рівні: у діяльності Комітету з питань соціальної політики та праці Верховної Ради України використано матеріали наукової доповіді «Формування та реалізація державної політики у сфері регулювання трудової міграції: інституційно-організаційні, нормативно-правові та соціально-економічні аспекти» (довідка № 04-37/13-65563 від 02.04.2014 р.) – рекомендації щодо пріоритетних складових комплексної державної міграційної політики в Україні; Державної міграційної служби України використано матеріали науково-аналітичної записки «Пріоритети державної міграційної політики України у фокусі змін просторової мобільності населення» (довідка № 8-7601/1-18 від 25.10.2018 р.) – рекомендації щодо ключових напрямів регулювання міграції населення України в умовах зростання мобільності; Федерації професійних спілок України використано матеріали науково-аналітичної записки «Удосконалення системи соціального захисту мобільного населення України» (довідка № 04/01-251/1127 від 20.12.2018 р.) – рекомендації щодо стратегічних імперативів соціального захисту мобільних громадян України; Міністерства фінансів України використано матеріали науково-аналітичної

записки «Ефективне використання міграційного капіталу України в умовах високої мобільності населення» (довідка № 24000-03/2 від 18.01.2019 р.) – рекомендації щодо використання міграційного капіталу населення України з посиленням його інвестиційного значення;

на регіональному рівні: у діяльності Головного управління Державної міграційної служби України у Львівській області використано матеріали науково-аналітичної записки «Механізм самоорганізації мігрантів та його роль в соціально-економічному зростанні держави» (довідка № 21281 від 30.10.2013 р.) – обґрунтування форм самоорганізації мігрантів; Департаменту соціального захисту населення Львівської обласної державної адміністрації використано матеріали науково-аналітичної записки «Проблеми інтеграції внутрішньо переміщених осіб у приймаючий соціум: стан, ризики, перспективи» (довідка № 01-929 від 03.12.2014 р.) – результати апробації методики щодо вивчення проблем інтеграції внутрішньо переміщених осіб в Україні; Львівського обласного центру зайнятості використано матеріали науково-аналітичної записки «Структурні зміни прикордонного ринку праці як індикатор ефективності соціальної політики держави» (довідка № 02-4876/0-16 від 23.12.2016 р.) – результати оцінки соціальної ефективності структурних змін прикордонних ринків праці; Львівського обласного центру зайнятості використано матеріали науково-аналітичної записки «Регіональна політика створення робочих місць в умовах міграційних аспірацій населення» (довідка № 10-4344/0-18 від 06.12.2018 р.) – аналітичну інформацію щодо мобільності у регіонах України.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним і завершеним дослідженням. Наведені в роботі наукові і практичні розробки, висновки, рекомендації, винесені на захист, одержані автором самостійно. Вони базуються на результатах дослідження ПМН в контексті політики людського розвитку в Україні.

Апробація результатів дослідження. Основні наукові положення і результати дисертації представлялись на міжнародних, всеукраїнських, Інтернет-конференціях і семінарах: «Економічний простір України: регіоналізація та

інтеграція в умовах суспільних трансформацій» (м. Львів, 2010 р.); «Rynek finansowy» (м. Наленчув, 2012 р.); «Резерви економічного зростання та інноваційного розвитку підприємств» (м. Кропивницький, 2013 р.); «Інтеграція України у європейський та світовий фінансовий простір» (м. Львів, 2013 р.); «Соціально-психологічні та економіко-правові аспекти управління людськими ресурсами у ХХІ столітті» (м. Львів, 2013 р.); «Міграційні процеси в Україні: сучасні виклики та регіональна специфіка» (м. Львів, 2013 р.); «Соціально-демографічні зрушення в Україні: чинники та перспективи» (м. Київ, 2013 р.); «Publikacje elektroniczne w rozwoju nauki» (м. Бялисток, 2014 р.); «Туризм і гостинність в Україні: стан, проблеми, тенденції, перспективи розвитку» (м. Черкаси, 2014 р.); «Регіональна політика в Україні: сучасний стан та стратегія реформування» (м. Львів, 2014 р.); «Нові виклики бідності в Україні» (м. Київ, 2014 р.); «Економічний розвиток держави, регіонів і підприємств: проблеми та перспективи» (м. Львів, 2015 р.); «Актуальні проблеми управління людськими ресурсами та економіка праці» (м. Львів, 2015 р.); «Територіальні соціально-демографічні особливості України» (м. Київ, 2015 р.); «Соціально-економічний потенціал транскордонного співробітництва» (м. Львів, 2016 р.); «Проблеми розвитку фінансово-кредитної системи» (м. Львів, 2016 р.); «Фінансові та соціально-економічні системи в умовах глобалізації» (м. Львів, 2016 р.); «Проблеми регіоналістики: минуле, сучасне, майбутнє» (м. Київ, 2017 р.); «Проблеми розвитку публічного управління в Україні» (м. Львів-Брюховичі, 2017 р.); «Імперативи та інноваційні механізми забезпечення гідної праці в умовах становлення нової економіки» (м. Київ, 2017 р.); «Європейські студії в Україні: здобутки, виклики та перспективи» (м. Київ, 2017 р.); «Суспільні трансформації і безпека: людина, держава, соціум» (м. Львів, 2017 р.); «Marketing Management – MM2017» (м. Варшава, 2017 р.); «Проблеми формування та реалізації конкурентної політики» (м. Львів, 2017 р.); «Конкурентоспроможність національної економіки» (м. Київ, 2017 р.); «Trends in regional development in the EU countries 2017» (м. Варшава, 2017 р.); «Формування економіки знань як базису інформаційного суспільства» (м. Відень, 2017 р.); «Актуальные вопросы

научно-методической и учебно-организационной работы» (м. Гомель, 2018 р.); «Perspektywy rozwoju przedsiębiorczości w ujęciu globalnym» (м. Лодзь-м. Львів, 2018 р.); XXII Warsztaty Ekonomistów Rolnych (м. Краснобруд, 2018 р.); «Туризм і гостинність: стан, проблеми, перспективи» (м. Черкаси, 2018 р.).

Публікації. Основні положення та найбільш важливі результати дисертаційної роботи опубліковано у 83 наукових працях загальним обсягом 204,04 д.а., у т.ч. 56,62 д.а. належить автору особисто, із них: 1 одноосібна монографія, 8 колективних монографій, 22 статті у наукових фахових виданнях України (із них 6 – у співавторстві), 15 статей у наукових періодичних виданнях інших держав та у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз (із них 5 – у співавторстві), 37 публікацій за матеріалами науково-практичних конференцій (із них 1 – у співавторстві).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 550 сторінок. Робота містить 52 таблиці, з них 5 таблиць займає 8 повних сторінок, 106 рисунків, 11 додатків на 34 сторінках, список використаних джерел із 595 найменувань на 70 сторінках. Обсяг основного тексту дисертації становить 446 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОСТОРОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

1.1. Понятійно-термінологічний апарат дослідження просторової мобільності населення

Формування понятійно-категорійного апарату дослідження мобільності є важливим етапом цілісного розуміння її сутності з подальшим виокремленням різних видів та суб'єктного супроводу. У нашому випадку – людського, адже мобільність також може проявлятися для різних видів ресурсів, тваринного світу, матерії і часу.

З'ясування сутності мобільності, а на цій основі мобільності просторової, буде здійснено за логіко-структурною схемою, представленою на рис. 1.1, що цілісно відображає фокуси її дослідження в аналітичній міграціології.

Найперше розглянемо етимологію та історію виникнення фундаментального поняття даного дослідження – *мобільності*. Слово «мобільність» почало використовуватись у лексиконі європейського жителя орієнтовано з XV століття. Походить від латинського «*mobilitas*» (інші версії – «*mobilis*» або франц. «*mobile*» – рухливий), що означає рухливий, здатний до швидкого пересування, дії [155, с. 238–239, 128, с. 39, 144, с. 7]. Поширеним є припущення, що термін мобільності первинно мав військове тлумачення – з погляду забезпечення маневреності, рухливості військового складу при вирішенні стратегічних і тактичних завдань. У військовій справі мобільність розглядають як військову рухливість, здатність військ (сил) до швидкого пересування до початку і в ході бойових дій, розгортання в бойовий (передбойовий) порядок, а також згортання (зняття з позицій); військова мобільність характеризується середньою швидкістю пересування і часом

розгортання в бойовий (передбойовий) порядок; також даний термін застосовується для характеристики відповідних властивостей військової та спеціальної техніки [118, с. 210; 38, с. 562].

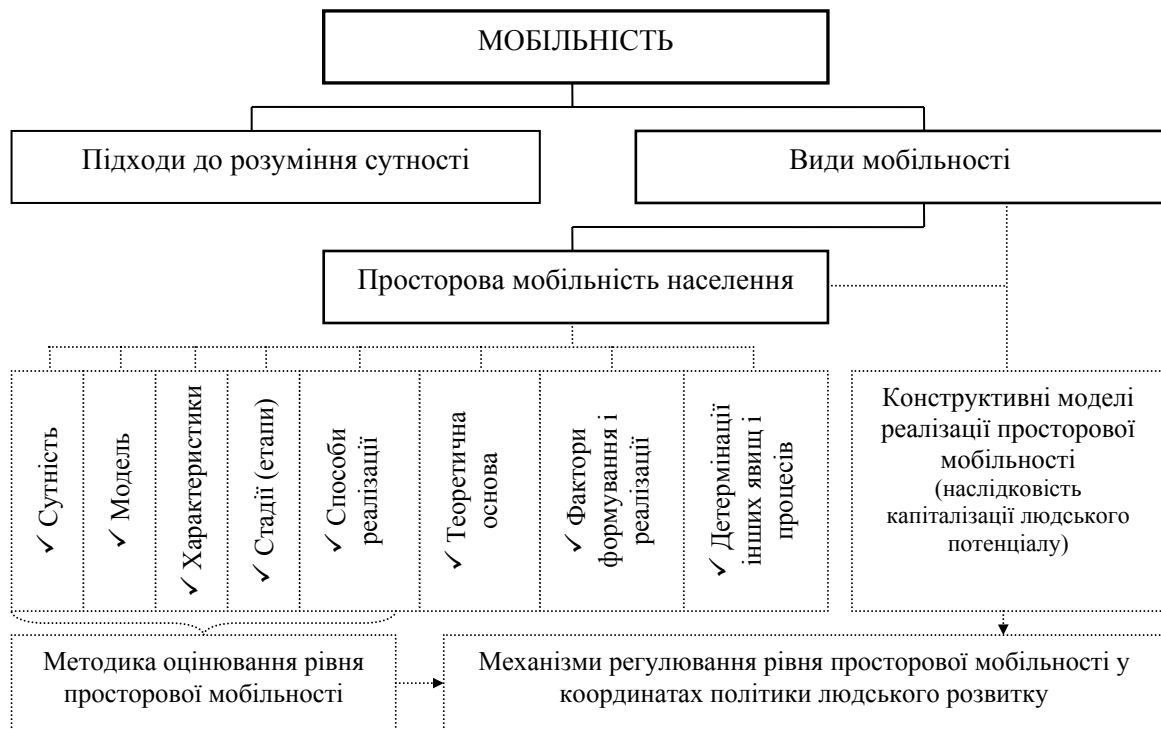

Рис. 1.1. Логіко-структурна схема теоретико-методологічного обґрунтування сутності просторової мобільності населення як дослідницького об'єкта аналітичної міграціології

* Джерело: авторська розробка

Згідно web-ресурсу «Google Books Ngram Viewer», поняття «мобільність» стало більш вживаним наприкінці 70-х років XX століття (як і термін просторової мобільності). Даний період ознаменований зростаючим впливом на людство науково-технічного прогресу з виникненням мобільних технологій, а також переходом на етап формування глобального суспільства. Нині вживаність поняття мобільності у науковій і художній літературі перебуває на рівні 70-х років XX століття, що можна побачити в Додатку В.

Розуміння сутності мобільності диференціюється між її розглядом у фізичному аспекті до глибинного методологічного узагальнення з формулюванням міждисциплінарної парадигми (табл. 1.1). Розгорнуте визначення мобільності

подають М. Стрюк, А. Стрюк та С. Семеріков – як нового трансдисциплінарного напрямку досліджень, що охоплює питання просторової мобільності людей і речей, циркуляцію повідомлень, зображень, капіталу тощо, а також вивчає фізичні засоби для руху, такі як інфраструктура, транспортні засоби та програмне забезпечення, використання яких надає можливість переміщуватися і здійснювати комунікацію, об'єднуючи чисто «соціальні» проблеми соціології (нерівність, влада, ієрархія) з «просторовими» проблемами географії (територія, кордони, масштаб) та «культурними» проблемами антропології і медіастудій (дискурси, уявлення, схеми) [128, с. 42–43]. З такого комплексного визначення вчених бачимо, що мобільність охоплює не лише предметно-суб'єктний опис руху, але й супровідні процеси, причини, наслідки.

За висновками знаного британського соціолога Дж. Уррі поняття мобільності використовують [136, с. 74–75; 112, с. 15; 160]:

- 1) для позначення того, що рухається або здатне рухатись;
- 2) як чинник, що не допускає фіксації в певних границях неорганізованої маси людей (натовпу), який потребує регуляції й соціального контролю;
- 3) як якість соціальної мобільності в традиційній соціології;
- 4) як довгострокові процеси географічного переміщення (міграції).

Також імпонує підхід О. Білик, яка розглядає мобільність у контексті теорії людського капіталу – як спроможність людини до якісного вдосконалення та якісних змін у житті, що розкриває ключову роль індивідуальної мобільності у формуванні, розвитку й ефективності використання всіх інших активів людського капіталу [10, с. 6].

Зазначені та інші визначення мобільності, наведені в табл. 1.1, мають право на існування та підтверджують універсальність використання даного поняття. На рис. 1.2 узагальнимо *основні підходи до розгляду мобільності*, що дасть змогу уточнити авторське бачення з формулюванням дефініції ПМН. Бачимо, що мобільність можна розглядати як: 1) бажання, готовність і спроможність (можливості); 2) як рух, переміщення, адаптацію, зміну; 3) як факт, причину, наслідок [12]. Кожен фокус сутнісного розуміння мобільності потребує

врахування. Більше того, поєднання різних підходів до розгляду мобільності дозволяє комплексно охопити різні аспекти її формування, реалізації у становому і причинно-наслідковому контекстах.

Таблиця 1.1

**Дефініція мобільності у вітчизняних і зарубіжних наукових джерелах:
міждисциплінарний підхід**

№ з/п	Автор / Джерело	Дефініція мобільності
<i>Фізичний підхід</i>		
1	Великий економічний словник під ред. О. Азріліяна [31, с. 480]	Здатність до швидкого переміщення, рухливість, а також здатність швидко орієнтуватись в обставинах, знаходити потрібні форми діяльності
2	Великий тлумачний словник за ред. В. Бусел [36, с. 682]	Здатність до швидкого пересування; рухливість; здатність швидко орієнтуватися в ситуації, знаходити потрібні форми діяльності
<i>Соціологічний підхід</i>		
3	П. Сорокін [187]	Перехід, переміщення соціального об'єкта (індивідів, груп, цінностей) з однієї позиції в іншу всередині соціального простору
	О. Безпалько [6, с. 73]	Ситуація вибору на життєвому шляху людини, вузловий момент
<i>Соціоекономічний підхід</i>		
4	О. Білик [10, с. 9]	Здатність людини якісно вдосконалюватись і швидко адаптуватись до нових умов життєдіяльності, спроможність до цілеспрямованої зміни свого соціального статусу, професійної належності, сфери зайнятості, виду трудової діяльності, робочого місця, території проживання
5	Л. Гальків [42, с. 331]	Спроможність людини якісно й швидко вдосконалюватись, адаптовуватись до умов, змінювати соціальний статус, професійну приналежність, сферу зайнятості, робоче місце, територію проживання на ін., що дозволить розвивати трудовий, інтелектуальний капітал
6	І. Бушман [32, с. 234]	Здатність до здійснення змін, адекватну реакції на зміну середовища та бажання змінювати компоненти власного статусу людського капіталу
7	В. Близнюк [27]	Стратегія поведінки, що змінює становище робітника, його професійний та соціальний статус, оскільки відкриває нові можливості щодо зміни розміру оплати праці, умов праці та ін.
<i>Соціопсихологічний підхід</i>		
8	Л. Хорунжа [144, с. 7]	Властивість інтелекту людини, готовність до зміни стереотипів
9	Н. Головня [46, с. 69]	Тип адаптованої поведінки засобом пристосування до нових умов
<i>Діяльнісний підхід</i>		
10	Л. Сушенцева [129, с. 4]	Рухливість, готовність до швидкого виконання завдання
11	М. Павленко [96, с. 495]	Здатність до швидкої зміни стану, статусу, вміння швидко орієнтуватися в ситуації, знаходити потрібні форми діяльності
12	І. Хом'юк [143, с. 155]	Одна із сутнісних характеристик людини, яка проявляється в процесі праці, тобто у професійній діяльності, здатністю самостійно, вільно мислити й оцінювати події, здатністю до критичного мислення, умінням знаходити нестандартні рішення в нових ситуаціях, умінням передбачати характер і хід змін як у галузі, в якій працює фахівець, так і в суспільному розвитку
<i>Діалектичний підхід</i>		
13	В. Подляшаник [97, с. 90]	перехід до нового якісного стану, що здійснюється у формі стрибка, який представляє собою розрив із старим і адаптацію до нового
<i>Методологічний підхід</i>		
14	М. Стрюк, С. Семеріков, А. Стрюк [128, с. 40]	Сучасна міждисциплінарна парадигма в соціальних і гуманітарних науках, яка досліджує переміщення людей, ідей і речей, а також наслідки цих рухів

* Джерело: побудовано автором за джерелами, вказаними в таблиці

Слід підкреслити, що мобільність як універсальне поняття вирізняється специфікою дослідження у різних галузях знань. Для окремих з них вживаність мобільності має особливе значення, зокрема, для демографії, соціальної економіки, економічної і соціальної географії, інформатики, соціальних комунікацій. Нижче розглянемо основні питання мобільності у різних галузях знань, що окреслить можливості розгляду даного поняття у міждисциплінарному ракурсі:

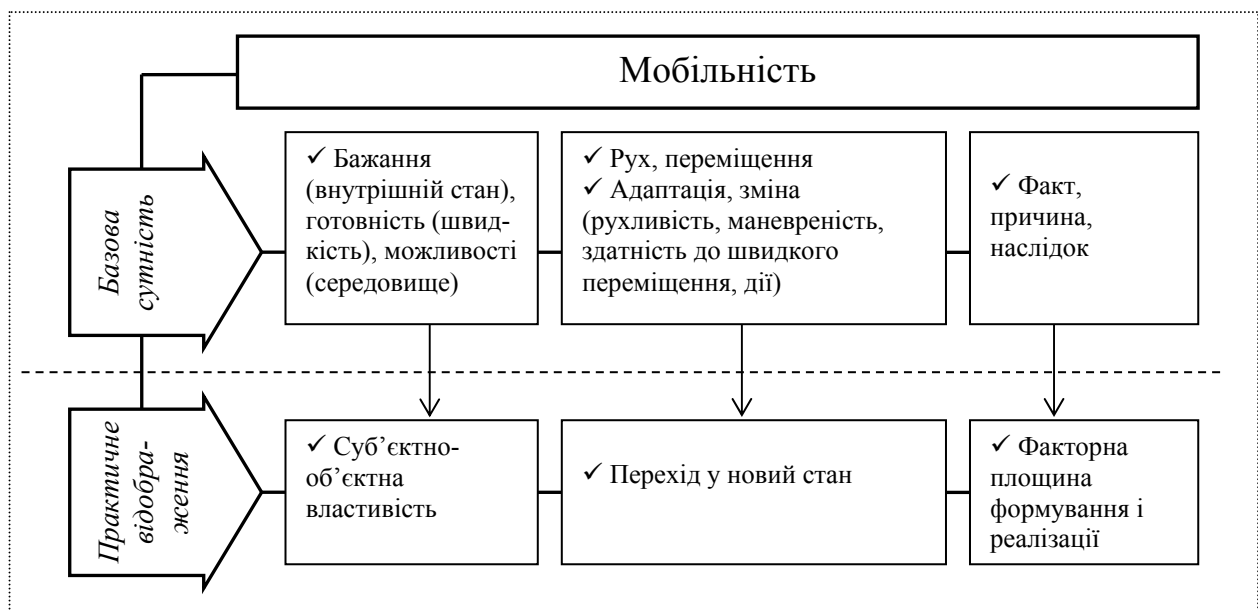

Рис. 1.2. Мобільність у фокусі сутнісного розуміння

* Джерело: авторська розробка

1. *Філософія*. Мобільність розглядається у широкому світоглядному сенсі як атрибут соціального буття, як спосіб існування відкритої нелінійної системи, утвореної взаємодією соціальних суб'єктів, динамічних і статичних елементів [130, с. 109; 35].

2. *Демографія, антропологія*. Мобільність є дуже важливою і часто використовуваною категорією. У багатьох дослідженнях вона розглядається як чинник: соціокультурного розвитку і демовідтворення [78, с. 36]; формування поліетнічного середовища; міграції всередині популяції. У праці американського вченого Дж. С. Бхандарі зазначається, що мобільність та її наслідок – міграція в антропології розглядаються через призму асиміляції,

інтеграції та включення [157, с. 90]. У демографічному контексті дослідження процесів мобільності є особливо важливими у ході розроблення демографічних прогнозів, у тому числі з урахуванням ймовірних міграційних втрат унаслідок реалізації високої мобільності населення.

3. *Географія*. Географічний аспект вивчення мобільності є дуже популярним. Як правило, мобільність тут розглядається в якості руху без обмежень певною територією та з урахуванням впливу природного середовища. Першу згадку про географічну мобільність знайдено у звіті бюро працевлаштування Нью-Йорку 1909 року і вона наводиться у контексті географічної мобільності праці [128, с. 41; 165, с. 49].

4. *Соціологія*. Людський вимір мобільності орієнтує соціологів на вивчення соціальної та супровідних видів мобільності з формуванням окремого наукового напрямку – мобільної соціології (Дж. Уррі, П. Сорокін «Соціальна мобільність» 1927 року). У соціологічному ракурсі мобільність часто розглядають як індикатор рівня задоволення потреб, ціннісних орієнтацій, форми адаптації й інтеграції осіб у приймаючий соціум. Важливим аспектом є соціальна стратифікація, можливість зміни соціальних ролей і статусу, наявність «соціальних ліфтів». Соціологічний ракурс вивчення мобільності є дуже важливим у міждисциплінарній парадигмі, адже розкриває особливості руху, адаптації, зміни відносно людини як найвищої цінності та центрального об'єкта наукових досліджень. Соціологічний фокус вивчення мобільності є найбільш поширеним у вітчизняній науковій літературі.

5. *Педагогіка*. Мобільність вивчається з позиції здатності особистого розвитку людини і суспільства, організації неперервної освіти, можливості адаптації до нових умов (протидія старінню знань), пошуку кращих умов навчання, у тому числі зі зміною місця перебування (регіону, країни). Центровими поняттями тут є професійна, академічна мобільність.

6. *Психологія*. Психологічні аспекти мобільності розкривають особливості поведінки особи у ході формування і реалізації мобільності (мігранта/туриста). Окремий важливий напрям розгляду мобільності полягає у вивченні

інтеграційних та адаптаційних особливостей у ході руху (зміни), трансформації цінностей як на особистісному, так і на суспільному рівні.

7. *Економіка*. Мобільність в економіці найперше розглядається як актив людського капіталу [10, с. 6]. Поширеними також є ракурси розгляду мобільності як: чинника трудопотенційного балансування [147, с. 24]; індикатора можливостей задоволення потреб; виклику розвитку ринку праці, систем освітньої підготовки, соціального страхування і забезпечення добробуту, оподаткування [157, с. 91]. В економічному ракурсі мобільність часто поєднується з її наслідком – міграцією і розглядається як: чинник для приймаючих країн зростання обсягів виробництва, інших макроекономічних індикаторів (цей висновок наведений у праці Дж. С. Бхандарі, що країни за рахунок міграційного чинника забезпечують певну праценадлишковість та дешевизну робочої сили, що відображається на вищих обсягах виробництва й торгівлі [157, с. 91]); чинник зрівноваження стандартів оплати праці, особливо для країн, які формують міграційні системи; чинник економічного розвитку територій донора та реципієнта через інвестування міграційного капіталу (знання, досвід, фінанси). Мобільність та її наслідок – туризм в економіці виступають: чинником розвитку соціальної інфраструктури; чинником економічного розвитку через туристичні витрати; чинником економічного розвитку через формування потужного сегменту ринку послуг – туризму і рекреації, готельного і ресторанного господарства, ремесел тощо.

8. *Державне управління і право*. Мобільність в управлінському аспекті є важливим об'єктом впливу згідно інтересів держави і суспільства. У даних галузях знань актуальними напрямками розгляду мобільності є: правова визначеність можливостей реалізації мобільності; допустимість подвійного громадянства, режимів проживання іноземців; соціально-економічна захищеність осіб, які перебувають у тимчасовому (постійному) статусі мігранта чи туриста.

9. *Політологія*. Політологічний ракурс обґрунтовує мобільність як одну з свобод людини, у зв'язку з чим держава, яка не підтримує автаркічну модель,

змушена реалізовувати політику «вільних» кордонів. Така ідейність суттєво впливає на концепцію міжнародного законодавства, де мобільність все більше інституціоналізується як правова норма, одна з визначальних свобод розвитку людини (дане питання буде висвітлене в § 2.2).

10. *Історія*. Історичний ракурс розглядає етапи формування і досвід реалізації мобільності. Такі результати дозволяють розуміти передумови і наслідки практики мобільності за фактами, а не припущеннями. Важливим поняттям дослідження мобільності з історичної точки зору є «мобільні переходи». Дану концепцію сформулював 1971 року американський учений В. Зелінські. У ній автор пов'язав еволюцію міграційних процесів з соціально-економічними змінами в суспільстві, спираючись на гіпотезу про те, що існують чітко виражені закономірності, притаманні зростанню просторово-часової мобільності індивідів у ході історії людства, і ці закономірності містять в собі невід'ємний компонент процесу модернізації [193; 124, с. 10].

11. *Культура*. Мобільність у культурі розкриває можливості акумуляції, обміну цінностями, нормами, зразками – як поведінковими, так і мистецькими. Мобільність у культурі є важливою умовою розвитку з одночасною вимогою збереження існуючих надбань.

Поширення поняття мобільності у різних галузях знань призвело, як пише Я. Моїсеєнко, до «мобільного повороту»: парадигмальний характер «мобільному повороту» в гуманітарних науках надає не тільки наявність декількох наукових шкіл у різних країнах світу, високий ступінь теоретичної опрацьованості або міждисциплінарний характер усього напрямку; особливу роль відіграє відкритість мобільного соціології найширшому інструментально-методологічного арсеналу, що включає в себе як емпіричні методи дослідження, так і філософські; зрозуміло, з огляду на всі фактори, філософія «мобільності» в своїй комплексній складності афектувала соціологію, політологію, психологію як теоретичні дисципліни, але, ні в якому разі, не можна забувати і про прикладні її аспекти, вплив на економічну географію, (зокрема, урбаністику) або транспортне планування [92, с. 40].

Таким чином, мобільність у першу чергу є фундаментальною категорією філософії. У науковому сенсі це є часто використовувана категорія наукових джерел, проте при звуженому розгляді актуальним є спеціальне використання даного поняття.

Універсальність використання терміну мобільності та різні фокуси його сутнісного сприйняття спричиняють розгорнутий її *видовий розподіл*. Пропонуємо наступну класифікацію мобільності, наведену в табл. 1.2. Як правило, для різних галузей знань базовий вид мобільності є іншим. За економічним і соціологічним напрямками найчастіше вчені звертаються у своїх дослідженнях до питань трудової, професійної, освітньої, соціальної мобільності, пропонуючи своє бачення їх сутності (Додаток Г). Урахування таких дефініцій важливе для комплексного розуміння сутності ПМН, яка у комбінуванні з різними видами дозволяє оцінювати готовність людини до зміни місця перебування у визначених просторово-часових координатах.

Визначені в табл. 1.2 види мобільності можна диференціювати залежно від сфери їх дослідження. Уточнимо сутність окремих з них, що є актуальними з економічного погляду та повинні в першу чергу визначатись при вивченні можливих переміщень у просторі – тобто, реалізації ПМН.

В умовах розвитку інформаційного суспільства слід розуміти, що мобільність може набувати *реальних та віртуальних ознак*. Як пишуть М. Стрюк, А. Стрюк та С. Семеріков, людина може мати високий ступінь віртуальної мобільності засобами мобільних комунікацій без необхідності фізичного переміщення (віддалена робота з високим рівнем професійної, соціальної та економічної мобільності), проте може й мати високий ступінь географічної (нами трактується як реальна) мобільності без можливості зміни особистого вибору і компетентності (роз'їзна робота з низьким рівнем професійної, соціальної та економічної мобільності) [128, с. 43]. Реальна мобільність для сучасного суспільства, як правило, є нижчою за віртуальну. Інша ситуація була для попередніх поколінь, представники яких або ще не освоїли нові технології, або просто не могли ними користуватись у силу їх відсутності чи недостатньої поширеності. Фактично нині кожна людина

реалізує віртуальну мобільність у формах неформального та інформального навчання (онлайн-курси, популярні нині вебінари, численні Інтернет-джерела). Усе більшого поширення набувають дистанційні форми зайнятості типу фріланс. Усе це має сильний вплив на реальну мобільність, особливо у видах інтелектуальної, освітньої, культурної діяльності.

Залежно від просторової вимірності нами виділено *географічну (або територіальну) і просторову мобільність* (див. табл. 1.2). Більш детальний опис сутності ПМН буде здійснено в § 1.2. У даній частині дослідження відзначимо, що основна відмінність між цими видами полягає в тому, що географічна мобільність характеризує готовність до переміщень на певні відстань і час з виникненням при цьому спонтанних та системних зв'язків, у тому числі з приводу організації руху супровідних ресурсів і подальшого їх використання. Фактично географічна мобільність прив'язує рух до певної території, тому її ще можна називати територіальною. ПМН, окрім ознак мобільності географічної, формується і реалізується у прив'язці до середовища. Тобто розгляд ПМН – завжди у середовищному фокусі. Важливим аспектом географічної мобільності є врахування впливу природних чинників, а ПМН – усього комплексу чинників. ПМН є ширшим поняттям, яке включає в себе ознаки географічної мобільності.

Основною класифікаційною ознакою для виділення видів мобільності, на наш погляд, є мета. Тут нами виділено такі види мобільності, як економічна, бізнесу, соціальна, трудова, освітня (академічна) і культурна. Саме цей класифікаційний підхід важливо враховувати у першу чергу при комбінуванні до ПМН.

Економічна мобільність відображає спроможність мобілізації у просторі і часі факторів виробництва. Даний аспект у вітчизняній науці розкритий недостатньо. Як правило, українські вчені розкривають можливості мобілізації фінансових ресурсів, рідше – людських, у контексті ефективізації використання трудового потенціалу. Однак даний аспект вимагає цілісного підходу з визначенням можливостей мобілізації усього комплексу ресурсів у визначених просторових умовах.

Види мобільності та її класифікаційні ознаки

№ з/п	Класифікаційна ознака	Види мобільності	Важливі підвиди
1	Мета	Економічна	У межах організації; між організаціями; у межах галузі; міжгалузева; міжсекторальна; міжнародна – галузева, міжгалузева і т. д.
		Соціальна	Горизонтальна; вертикальна (низхідна, висхідна); комунікативна
		Трудова	Професійна – внутріпрофесійна, міжпрофесійна, підвищення престижу професії; кваліфікаційна – зростаючо-кваліфікаційна, міжкваліфікаційна, регресивна, дискваліфікаційна; інтелектуальна – окремого суб'єкта, внутріпоколінна, міжпоколінна (міжгенераційна); кар'єрна
		Освітня	Академічна – студентська, викладачів (педагогічна); наукова – аспірантів, докторантів, науковців; едукативна – школярів, вчителів (педагогічна); освітніх програм і методичного забезпечення
		Культурна	Автономна (мультикультурне середовище); розвиваюча; асиміляційна
		Рекреаційна	Вимушена (кращі природно-кліматичні умови за станом здоров'я), адаптаційна
		Туристична	Внутрішня, в'їзна, виїзна, екскурсійна
2	Час (мобільність часу)	Короткострокова	Тимчасова – разова, ситуативна, мінлива
		Середньо- і довгострокова	Побутова; повсякденна; постійна; пожиттєва
3	Простір	Географічна (територіальна)	Локальна – усередині поселення, в межах району (до наближеного поселення), внутрірегіональна; віддалена – міжрегіональна, внутрідержавна, транскордонна; глобальна – континентальна, міжконтинентальна
		Просторова (територіальна з врахуванням умов середовища)	
4	Спосіб реалізації	Реальна	Туристична; міграційна
		Віртуальна	Дистанційне навчання; дистанційна зайнятість
5	Суб'єкт	Людини	Окремої людини; домашнього господарства (сім'ї); соціальної групи; суспільства
		Ресурсів	Фінансова; інформаційна; технологій (інноваційна) – знань, патентів, ліцензій
6	Мотив	Примусова	Ініціативна; кумулятивна
		Добровільна	
7	Потреба	Небажана	Негативна для особистості; негативна для соціуму
		Закономірна	Непомітна; конструктивна
8	Реалізація	Нереалізована	Формальна; без необхідності реалізації
		Реалізована	Прихована; явна
9	Наслідки	Структурна	Життєзабезпечуюча; компенсаційна; модернізуюча; трансформаційна
		Обмінна	Нерівномірна; пропорційна
10	Інституціоналізація	Особистісна	Гендерна, вікова, політична, релігійна, культурологічна
		Суспільна	

* Джерело: узагальнено автором за даними [153, с. 165; 100, с. 129; 120, с. 15–16; 113, с. 36]

Мобільність бізнесу означає:

1) його спроможність адаптації до нових умов, мобілізувати свої ресурси з покращенням результатів діяльності – внутрішній вимір мобільності;

2) можливість просторових переміщень через диверсифікацію виробництва, вихід на нові (зарубіжні) ринки, можливо й повного переміщення в іншу економічну систему (корпоративна міграція) – зовнішній вимір мобільності.

Вкрай негативною є ситуація високої готовності просторового переміщення бізнесу через практику корпоративної міграції. Це явище стало поширеним в Україні з 2014 року для суб'єктів бізнесу в ІТ-сфері. Під тиском перевірок були переведені майже цілими штатами працівники ІТ-компаній «Luxoft» (Одеса, Дніпропетровськ, Київ – Болгарія), «Cogniance» і «Hewlett-Packard» (Київ – Польща), «908» (Дніпропетровськ – Польща), «Orca» (Одеса – Ірландія) та ін. Тому мобільність бізнесу у просторовому вимірі є важливим об'єктом досліджень, який повинен доповнювати систематичний моніторинг мобільності суспільства.

Соціальна мобільність є популярною категорією дослідження в соціології. За результатами огляду наукових праць з питань вивчення різних видів мобільності видно, що «соціальна мобільність» є найбільш популярною. На фоні численних досліджень даної категорії можна знайти і безліч авторських дефініцій (у додатку Г наведено найбільш показові з них). Однак з відмінністю акцентів усі вони зводяться до позначення соціальної мобільності як поняття, завдяки якому визначаються соціальні переміщення людей у напрямку суспільних позицій; при цьому, як пише І. Шпекторенко, ці переміщення характеризуються більш високим (соціальне піднесення) або більш низьким (соціальна деградація) рівнем доходів, престижу і ступенем залученості до влади [152, с. 468]. Соціальна мобільність має велике значення для стабілізації суспільства, оскільки відкритий доступ для переходу до високостатусних груп розширює можливості здібних та амбітних людей у підйомі з низьких соціальних статусів на більш високі [4, с. 86].

Соціальна мобільність є основним комбінуючим видом до мобільності просторової. Зрозуміло, що якщо реалізація ПМН не супроводжується «соціальним піднесенням», то таку мобільність можна означити як негативну – як для самої людини, так і для суспільства в цілому.

Вимагає уточнення авторська позиція щодо відмінності освітньої, академічної та інтелектуальної мобільності. У багатьох дослідженнях педагогічного напрямку *освітню мобільність* розглядають у «міжгенераційному» розрізі, тобто з визначенням рівня освіти різних поколінь та у різні періоди [95]. Багато досліджень стосуються з'ясування особливостей формування і реалізації мобільності на вищому щаблі здобуття освіти. Вважаємо, що освітню мобільність слід розглядати не лише щодо студентів, викладачів, аспірантів і т.д., які, на наш погляд, відображають *мобільність академічну*, але й школярів з позиції їх доступу до бажаних освітніх послуг. Також важливим аспектом розгляду освітньої мобільності є можливість обміну, публічності навчальних матеріалів, які формують глобальний інформаційний освітній простір. Таким чином, в основі освітньої мобільності проявляється людський та інформаційний (певною мірою матеріальний) вимір щодо використання і нагромадження ресурсів. У контексті організації навчання, навіть без просторових переміщень, мобільність характеризує дві складові педагогічного процесу – засоби навчання і форми реалізації навчальної діяльності [138, с. 117]. Від їх якості в значній мірі залежить доступ населення до бажаних освітніх послуг, можливість здобуття освіти на наступних рівнях (рис. 1.3).

Інтелектуальну мобільність визначено як підвид трудової, однак це не нівелює дуже тісного її зв'язку з мобільністю освітньою, зокрема науковою та академічною, адже представники вищих навчальних закладів, академічних наукових установ у першу чергу є носіями високого інтелектуального потенціалу, через що визначення їх просторової мобільності має входити в коло стратегічних пріоритетів розвитку кожної держави. Так само освітня мобільність тісно корелює з *мобільністю інформаційною*, яка розкриває спроможність нагромадження, поширення й обміну інформаційних ресурсів.

Однак оскільки інформаційна мобільність проявляється не лише в освітній сфері, а вплив інформаційних ресурсів на процеси соціально-економічного розвитку неупинно зростає, її виділено окремо в суб'єктній класифікаційній групі.

Рис. 1.3. Складові формування освітньої мобільності та їх характеристика

* Джерело: авторська розробка

Відзначимо, що освітня мобільність не віднесена в групу професійної (як інтелектуальна, для прикладу) в силу своєї специфіки та необхідності окремого підходу до вивчення. Зростаюче значення освіти для нинішнього суспільства знань ставить нові вимоги до організації навчання, забезпечення мобільності в освітньому просторі, однак з недопущенням надмірних міграційних втрат – коли країну покидають освічені, з високим інтелектуально-трудоваим потенціалом особи. Тому освітня мобільність залишається актуальним предметом досліджень та не дарма викликає інтерес у багатьох українських дослідників. Можна підсумувати, що якщо поняття соціальної мобільності є найбільш розкритим у вітчизняних джерелах, зокрема в соціології, то освітня, у тому числі академічна,

мобільність теж стає все більш актуальним напрямом у працях педагогів, соціологів та економістів.

Серед інших класифікаційних ознак видового розподілу мобільності важливим є мотив. Тут виділяємо *примусову і добровільну мобільність*, які можуть бути ініціативними (поодинокими) і кумулятивними, тобто реалізуватись у сформованих соціальних (міграційних) мережах. Також важливо розділяти *реалізовану і нереалізовану мобільність*, причому остання може бути формальною, тобто не підкріпленою реальними діями, хоча й особа може бути незадоволеною умовами поточного проживання, та без необхідності реалізації, коли умови проживання повністю задовольняють особу.

Наслідковий контекст розподілу визначає *структурну й обмінну мобільність*. Як пише Р. Пріма, посилаючись на знаного фахівця в сфері мобільної соціології П. Сорокіна, структурна мобільність обумовлена змінами в економічній і соціальній структурі суспільства, викликаними прогресуючим розвитком техніки і технології; обмінна мобільність детермінована ніби то виключно соціальними факторами: розкриттям можливостей отримання освіти, зростанням обсягу в цьому плані соціальних гарантій і пільг як шансу здійснити мобільність; зміною структури цінностей і мотивацій професійних досягнень [100, с. 129; 120, с. 15–16]. Однак, окрім такого різного роду передумов формування мобільності населення, важливо розуміти наслідки її реалізації. У цьому контексті теж доцільно розглядати структурну та обмінну мобільність. Структурна мобільність за рахунок своїх кількісних, а в окремих випадках і якісних пропорцій може суттєво впливати на ситуацію в суспільстві, спричиняючи трансформаційні зміни. Фактично нині в умовах зростаючої міграційної активності населення, багато держав переживають сильний вплив структурної мобільності з наслідковим відображенням на формуванні нового типу системи соціально-трудова, фінансово-економічних, соціокультурних, політичних та інших відносин.

Отже, мобільність є міждисциплінарним терміном, який можна розглядати у різних ракурсах – як бажання, готовність (швидкість), спроможність, рух,

адаптацію, зміну, причину, наслідок. Мобільності властива розгорнута видова диверсифікація, що розкриває різні сфери прояву цієї властивості. Різні види мобільності у вітчизняній науці досліджені різною мірою. Особливо популярними об'єктами досліджень є мобільність соціальна та освітня (академічна). Просторовий характер мобільності, як правило, розглядається уже в результуючому аспекті – міграційному чи туристичному. Вважаємо, що теоретико-методологічна основа дослідження ПМН потребує більшої уваги науковців в економічній сфері, адже дана категорія дозволяє реалізувати політику протидії втрат людського потенціалу та окреслювати прогресивні пріоритети забезпечення людського розвитку.

1.2. Сутність та характеристики просторової мобільності населення

Актуальність дослідження ПМН посилюється в умовах глобалізації з формуванням нового світо економічного порядку та світоглядним послабленням націоідентичних настроїв. Усе більш поширеним стає транснаціональний спосіб життя, який, як пише Т. Фаїст, може стати стратегією виживання і поліпшення добробуту сучасного суспільства [168, с. 191]. З одного боку, висока ПМН є передумовою розвитку, необхідністю для багатьох соціальних, професійних груп. У той же час, висока ПМН є ризиком. Це обумовлено дуже тонкою межею між мобільністю і прагненням виїзду в незадовільних умовах (для прикладу, «відтік мізків»). Це актуалізує дослідження просторової ПМН, її стану та меж у системі формування політики людського розвитку.

Сутнісне розуміння ПМН формують два базові поняття – «мобільність», основний акцент якого здійснений на цілеспрямовані та швидкісні зміни, і «простір», що розкриває взаємовідносини і взаємозалежності у певних обмеженнях. Науковий дискурс щодо поняття мобільності описаний у §1.1 (див. табл. 1.1). Що стосується поняття «*простір*», то воно стає все більш актуальним

об'єктом досліджень не лише у географічних галузях знань, але й в економіці, регіоналістиці, державному управлінні. З наукової літератури відомо, що поняття простору в економіку введено французьким ученим Ж.Р. Будвилем, який на мікрорівні розробив теорію модального району (Nodus – ядро); простір учений поділяв на територіальні складові, які мають центр (ядро, полюс) та пов'язані з ним місцевості (периферії, зони, гінтерлянди) [70]. Тобто первинне сприйняття простору було з акцентом на зонування території. Воно формулювалось в умовах, коли розуміння процесів глобалізації лише розпочиналось (середина ХХ століття). Також спочатку простір розглядався без прив'язки до часу (А. Гумбольдт, К. Ріттер, А. Геттнер).

Нині «простір» набуває глибшого трактування. Як пише Є. Маруняк з посиланням на італійських учених, простір формує географічну проекцію поширення людської діяльності [88, с. 23; 169]. Згідно Н. Міхно, простір – це не лише місце розташування матеріальних об'єктів, але й ідея відносно території, на якій розгортаються соціальні зв'язки та взаємодії [91, с. 48]. Останнє визначення співзвучне з нашим сприйняттям поняття простору. Відтак ПМН позначає не лише територіальні переміщення, але й нові зв'язки, які при цьому виникають. При цьому такі зв'язки можуть з'являтися уже на етапі формування ПМН (для прикладу, ознайомлення з турагентствами, які пропонують певний туристичний маршрут, або транспортними компаніями, які надають послуги різного роду перевезень).

Як пише Ю. Стадницький, нині відбувається «опросторення мислення»: будь-яке питання «що це таке?» не має змісту, якщо воно не супроводжується питанням «де це?» [123, с. 19-20]. Науковці визначають різні *види простору* (географічний, соціальний, економічний, політичний, науковий, освітній, інформаційно-комунікаційний, культурний, ментальний), що теж слід враховувати для цілісного розуміння поняття ПМН (Додаток Д). Особливо важливим є економічний вимір простору. Згідно просторової парадигми економічної науки всі види економічних об'єктів і систем вивчаються не як відокремлені складові, а як взаємодіючі суб'єкти господарювання, які

створюють певне економічне середовище; результатом економічних взаємодій є сукупність процесів і явищ, які формують нову якість середовища життєдіяльності людини [66, с. 222]. У вужчому контексті можна виділяти економічний простір, який, як пише Б. Данилишин, розглядається в якості частини реального простору, що обумовлена взаємодією матеріальних (природних та штучних) систем різних ієрархічних рівнів, яка відбувається в процесі господарської діяльності людини і визначається через її характеристики [52, с. 47].

Вітчизняними вченими виділяють й інші, специфічні види простору. Для прикладу, М. Хвесик та І. Бистряков говорять про метапростір, який передбачає визначення зв'язків, що належать до системних ознак функціонування територій як цілісних утворень [34; 142, с. 8]. Також учені говорять про метапросторове мислення, що передбачає реалізацію кластерно-корпоративних стратегій, які базуються на принципах функціонування так званих «дренажних систем», здатних акумулювати капітали на значних дифузійних економічних просторах і змушувати їх ефективно працювати [142, с. 11].

Цікавий термін виділяє І. Крапивний – супратериторіальність, посилаючись на працю Я. Шолте (відомого шведського вченого у сфері глобалізації). Супратериторіальність позначає формування транссвітових (транскордонних) відносин між людьми; цей підхід дозволяє аналізувати глибоко укорінені зміни в способах розуміння і вивчення суспільного простору, оскільки поширення супратериторіальних зв'язків знаменує кінець «територіалізму» [74, с. 135; 186].

Таким чином, виходячи з наведених положень, простір з точки зору мобільності окреслює систему зв'язків, які виникають при територіальних переміщеннях. Окрім того, у ході формування і реалізації ПМН відбувається трансформація просторового виміру перебування людини. Важливими ознаками простору є його організація і «прив'язка» до земної поверхні. Таким чином, у контексті дослідження процесів мобільності простір позначає географічну проекцію переміщень за певним чином організованою

траєкторією (мається на увазі, що вона формується не стихійно, а обумовлюється дією різних чинників).

Отже, при розгляді поняття мобільності в просторовому аспекті слід, у першу чергу, пам'ятати про наступні *властивості простору*:

1) формування системи зв'язків (мереж, систем), в іншому ж випадку така мобільність буде географічною (або територіальною);

2) спричинення просторових трансформацій географічного, соціального, економічного, політичного, наукового, освітнього, інформаційно-комунікаційного, культурного, ментального характеру (на перетині різних видів простору, характеристика яких наведена в додатку В);

3) організація територіальних переміщень за визначеною траєкторією.

Якщо поняття простору стає все більш актуальним предметом наукових досліджень, зокрема й у вітчизняній науці, то *«просторова мобільність»* поки залишається недостатньо вивченою. Як правило, вона прив'язується до практики міграції та є усталеним географічним поняттям. Це обумовлено специфікою терміну ПМН згідно цілей географічної науки. Більше того, ПМН часто ототожнюють з географічною. Так, у своєму дослідженні Ф. Дювель подає переклад просторової мобільності як *«Human Geographic Mobility»* [59, с. 76].

Нижче розглянемо приклади інших думок з приводу сутності ПМН. У праці португальських учених Нуно М. О. Ромао і Вітора М. А. Ескарії, присвяченій з'ясуванню взаємозв'язку мобільності трудової, заробітної плати і просторової, знаходимо думку, що мобільність трудова (праці) виникає за умов зміни працівником роботодавця, а просторова мобільність – це ситуація, коли працівник змінює робоче місце [184, с. 2]. Такий підхід, на перший погляд, видається дещо вузьким у розумінні ПМН, адже вона може проявлятися не лише щодо трудової діяльності. Однак, з іншого боку, зміна робочого місця може мати різні просторові координати, не обмежуючись ринком праці окремого поселення чи регіону.

У своєму дослідженні в галузі соціології Ю. Середа формулює концепцію соціально-просторової мобільності – як тривимірної системи

координат із просторовим, часовим та символічним вимірами, де перші два описують фізичні характеристики руху, а останній – його соціальну проекцію; у цій моделі фізичний простір переміщень є об'єктивованою соціальною структурою, яка втілюється в категоріях сприйняття й оцінювання як ментальна структура або інкорпорація об'єктивних просторових структур, а будь-яка просторова мобільність (зокрема, туризм) може бути виражена у термінах як горизонтальної, так і вертикальної динаміки, наприклад, коли набута у подорожах «колекція» територій стає символічним капіталом [116, с. 7].

У публікації О. Позняка виділяється поняття міграційної мобільності населення. Автор зазначає, що на відміну від стаціонарної міграції, для цього виду міграції властиве збереження постійного зв'язку мігранта зі своєю родиною як в інформаційно-особистісних формах, так і в економічних [94, с. 8]. Це дещо інше бачення мобільності, яке концентрується на виділеному Ю. Середою символічному вимірі. О. Позняк також описує, хто належить до мобільного і немобільного населення [98, с. 304]:

– мобільне населення (мобіли) – особи, які протягом життя хоча б раз брали участь у міграційних переміщеннях будь-якого виду або здійснили конкретні кроки щодо реалізації міграційних намірів;

– немобільне населення (імобіли) – особи, які не брали участі у міграціях і не робили конкретних кроків щодо їх здійснення.

С. Западнюк вводить поняття переселенської активності населення, що дещо вужче за зміст мобільності, однак теж важливе в контексті цілісного розуміння напрацювань науковців з цієї тематики. Переселенська активність населення, на думку автора, відображає рівень активності розвитку процесів міграції зі зміною постійного місця проживання на територіальних утвореннях одного рівня [62, с. 60].

В. Приймак у фокусі дослідження трудової мобільності визначає сутність міжрегіонального її виду. На думку вченого, міжрегіональна трудова мобільність передбачає здатність до швидкого переміщення осіб між регіонами країни з метою працевлаштування; висока трудова мобільність населення

сприяє забезпеченню його роботою, а, отже, й засобами до існування, знижує напруженість на регіональних та загальнодержавних ринках праці, сприяє якомога кращому задоволенню потреби у людських ресурсах виробництва, що відроджуються або заново формуються [99, с. 77].

Питання ПМН не оминаються увагою російськими науковцями. Так, у праці П. Строева і М. Кан, ПМН розглядається як один із способів організації простору суспільством [127, с. 36]. У дослідженнях В. Ядова та Р. Соколова мобільність розглядається як потенційна готовність населення до зміни свого статусу, в тому числі територіального [119; 121]. Також у даній праці робиться акцент на значення ПМН для процесів освоєння міського простору.

Узагалі з аналізу публікацій на тематику ПМН серед зарубіжних авторів, оскільки вітчизняні вчені дуже рідко згадують дане поняття, чітко виділяється урбанізаційна тема. Як правило, ПМН розглядається у контексті розвитку мегаполісів, можливостей переміщень у їх межах та на периферію. Проте в даному сенсі мобільність розглядається за звуженим підходом. Тому слід розширювати фокус розуміння даного поняття. Також у працях зарубіжних авторів знаходимо розгляд ПМН, пов'язаної зі зміною місця праці («job-related spatial mobility»), яка може бути трьох типів: зі щоденними переміщеннями до робочого місця у межах 2 годин; з переміщеннями на довші відстані зі щонайменше однією ночівлею; з переміщеннями на довгі відстані [166, с. 156]. ПМН, пов'язана зі зміною місця праці, є відображенням зв'язку з трудовою мобільністю, відтак має ширше значення, аніж у розумінні авторів за даним напрямом.

Нижче наводимо *авторське бачення ПМН*:

Просторова мобільність населення відображає його бажання, готовність і можливості зміни місця перебування у визначених просторово-часових координатах, що в процесі реалізації супроводжується процесами капіталізації людського потенціалу (виміри особистісний, груповий і суспільний). В управлінському контексті ПМН – актуальний об'єкт регулювання, що розширює фокус міграційної політики з комплексним баченням умов формування, практики і наслідків реалізації мобільності населення.

Дуже важливими є просторово-часові характеристики капіталізації, адже міграція може впливати на розвиток людини як позитивно, так і негативно, і такі впливи, як правило, коливаються в різних класах та групах населення, а також залежать від просторових та часових масштабів аналізу [172, с. 47].

ПМН є ознакою динамічного переходу одного стану в інший за рахунок швидкої акумуляції ресурсів цієї зміни.

Протилежною властивістю мобільності є немобільність або іммобільність. В англійських публікаціях з питань мобільності й міграції часто можна зустріти термін «relatively immobile people», що означає малорухливі особи.

На рис. 1.4 відображено *тривимірну модель ПМН*, яка підкреслює необхідність врахування при просторових переміщеннях фактора часу, простору та капіталізації людського потенціалу – як процесу накопичення і зростання вартості людського капіталу [54, с. 70; 79]. Капіталізація людського потенціалу стосується всіх його складових:

- фізіологічної, що відображає стан здоров'я – фізичного і психічного;
- психологічної, що відображає особистісні характеристики, набуті особою – організованості, стресостійкості, моральності, адаптивності, активності і т.д.;
- інтелектуальної, що відображає генетично закладені здібності людини, рівень їх використання і розвитку;
- освітньо-кваліфікаційної, що відображає рівень здобутих (втрачених) знань та кваліфікації;
- соціальної, що відображає нові соціальні контакти (символічне поле зв'язків);
- культурної, що відображає прийняття і збереження цінностей, норм, традицій.

Виняткового значення в сучасних умовах набуває інтелектуальний капітал, котрий формують когнітивна (знання, навички, досвід, творчі здібності,

креативний спосіб мислення і т. д.), структурна (патенти, ліцензії, ноу-хау і т. д.) та споживча (зв'язки з економічними контрагентами) складові [48, с. 35].

Врахування капіталізації людського потенціалу актуальне в економічній галузі знань. Якщо ПМН розглядати, для прикладу, в галузях соціології чи психології, то третім виміром можна брати символічне поле, яке окреслює систему зв'язків, норм, цінностей тощо.

ПМН має дві основні *стадії (etapi)* – формування і реалізацію. Процес капіталізації людського потенціалу може відбуватись уже на етапі формування, однак динамічних змін він отримує в умовах реалізації високої мобільності. Дуже важливо, щоб у ході реалізації ПМН капіталізація відбувалась якнайшвидше. У даному контексті слід розуміти *швидкість капіталізації людського потенціалу* з відображенням на обсягах отримуваних матеріальних і нематеріальних благ.

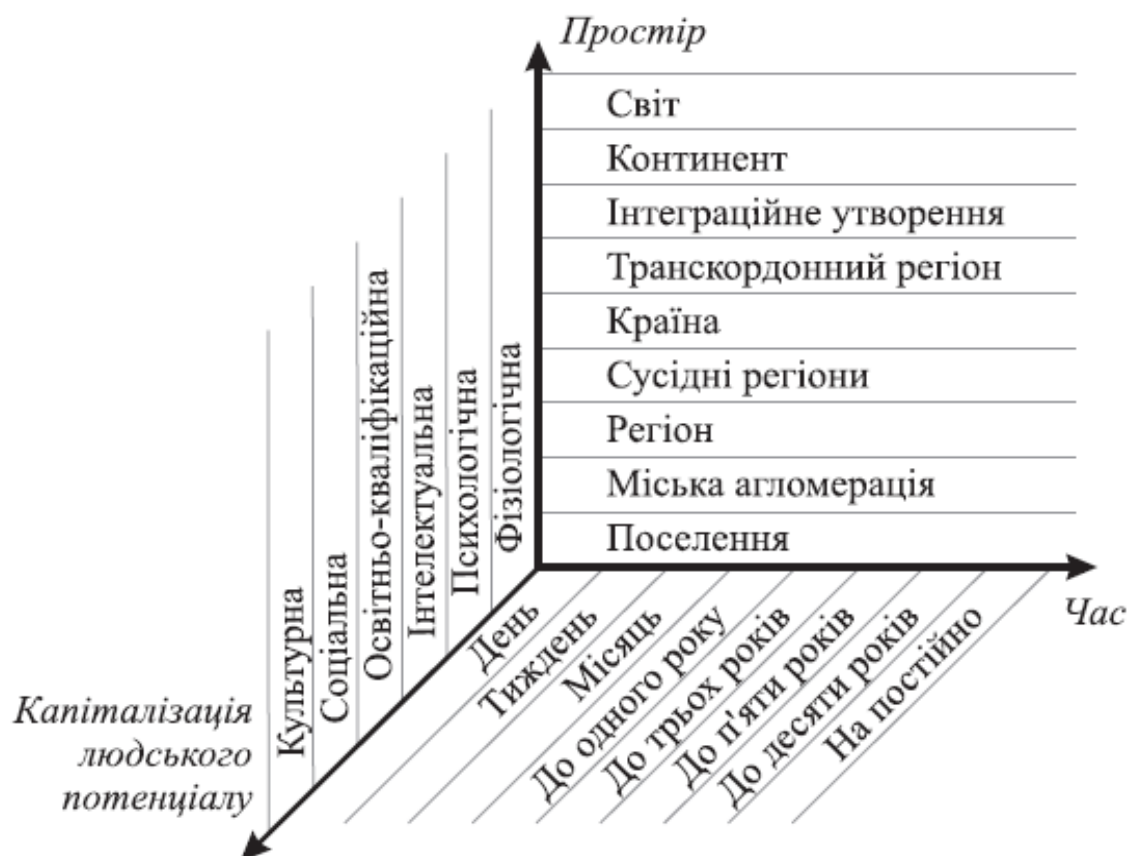

Рис. 1.4. Тривимірна модель координат ПМН: реальний вимір

* Джерело: авторська розробка

Гносеологічну сутність ПМН (підтверджують реальність її існування у філософсько-світоглядному контексті) розкривають наступні *характеристики* – суб'єктність, рівневість (стан), масштабність, швидкість, темпологічність, трансформаційність, цілеорієнтованість (однак з базових), потенційність, функціональність, регульованість, вимірність. Розглянемо їх більш детально.

Просторова мобільність може бути властивістю не лише людини, але й тваринного світу, інших ресурсів – фінансових, матеріально-технічних, інформаційних і т. д. У нашому дослідженні мова йде про мобільність населення, отож *суб'єктність* виражається відносно окремої людини, домашнього господарства (сім'ї), соціальної групи, суспільства загалом.

Стан є більш складною характеристикою ПМН, яка, власне, доводить прикладне значення результатів цього дослідження. Реальний стан мобільності визначити не так просто, адже він проявляється для кожної особистості специфічно і має тісний зв'язок з якістю. Як пишуть О. Козлова, Т. Малецька та Д. Козлов, людина може бути мобільною в силу наявності в неї певних особистісних та професійних якостей, проте її мобільність може виявлятися лише в діяльності; оцінювати стан мобільності особистості можна лише за умови її реалізації в діяльності [69, с. 64]. Про дуальність категорії «мобільність» пише В. Подляшаник: мобільність розглядається і як якість особистості, і як процес, тобто має двосторонній характер; людина може бути мобільною, якщо їй властиві певні особистісні якості, але її мобільність може проявлятися тільки в діяльності [97, с. 90].

На наш погляд, реальний стан просторової мобільності відображається в готовності і можливостях людини до переміщень. Бажання – це більше потенціал (потенційний стан). Узгодження бажання і готовності є складним внутрішнім процесом, на який суттєво впливають середовищні умови (можливості). Якісно оцінити їх складно (рис. 1.5). В основі оцінювання бажання як специфічного внутрішнього процесу має лежати визначення його валентності, що відображає пріоритет для людини певного результату та визначається у межах $-1,0$ «дуже небажано» – $+1,0$ «дуже бажано» [122].

Цілісна методика визначення стану ПМН в Україні поки не розроблена. Вона має опиратись на існуючі методики оцінювання міграційних настроїв (як першої стадії міграційного процесу [64, с. 4]), аспірацій (очікувань, сподівань), міграційних установок (ситуативної схильності до міграцій), врешті самих переміщень з метою міграцій чи туризму. Однак основною метою оцінювання стану ПМН має бути визначення його схильності до переміщень ще на етапі формування бажань (потенціалу) і готовності. Саме ці оцінки мають бути основою створення «можливостей» переміщень – у формі міграційного режиму, інших непрямих регулюючих впливів.

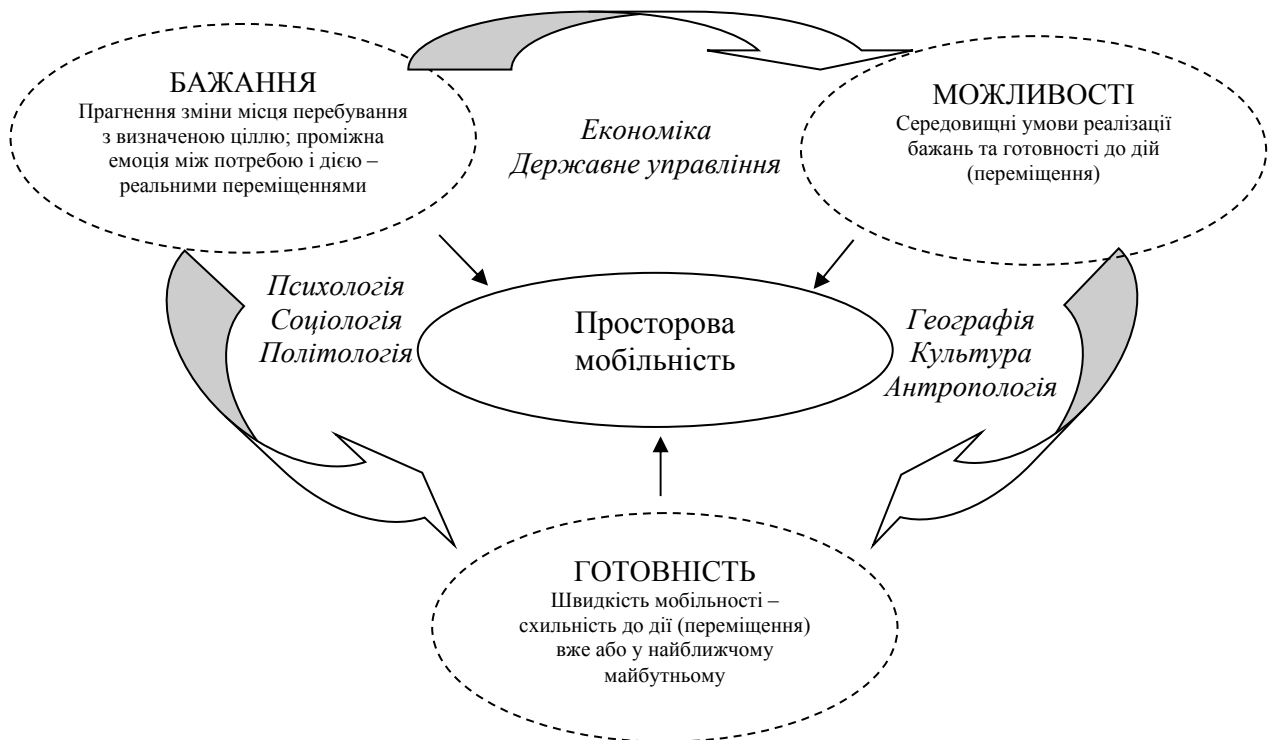

Рис. 1.5. Онтологія ПМН у системі міждисциплінарних знань

* Джерело: авторська розробка

У залежності від стану ПМН виділяються різні його типи. Імпонує підхід Н. Коваліско, яка на прикладі мобільності трудової визначає 6 мобільних типів, що нами адаптовані до просторового виміру [68, с. 14] (табл. 1.3).

У залежності від домінування того чи іншого особистісного типу формується *структура ПМН*. Дуже важливо визначати частку осіб від загальної чисельності населення країни (регіону), яким притаманний активно-

мобільний особистісний тип. Таку частку можна встановлювати за оптимальним показником, проте й можливе ситуативне його коливання, що позначає поняття *структурних меж мобільності* (рис. 1.6). Такі межі доцільно визначати з граничної і безпекової позицій. Небезпекова межа демонструє, що і при дуже низькій частці активно-мобільних осіб у суспільстві, і при надто високій суспільство ризикує значними втратами людського потенціалу. Додамо, що оцінювання структурних меж мобільності втрачає своє значення в умовах стихійних лих, військових конфліктів. Тоді значна частина людей змушена мобілізуватись, формуючи «суспільні цунамі». Цей специфічний термін описує Л. Шевчук, за прототипом природних цунамі – як хвилі, які формуються на суші великими масами людей, що відносно короткого часу (від кількох днів до кількох місяців, а то й років) переміщуються в просторі на значні віддалі до кількох сотень і тисяч кілометрів [150, с. 25].

Для різних суспільств оптимальна частка активно-мобільного населення може бути різною. Це залежить від геополітичного розташування, структури економіки, освітньо-кваліфікаційної структури економічно активного населення (для різних професійних груп стан мобільності різний) тощо. Суттєвий вплив на безпекові структурні межі мобільності здійснює циркуляція міграції: висока мобільність суспільства при ситуації, коли кількість, що повернулись, більша за кількість тих, які виїхали, не є загрозливою безпеці суспільства і навпаки.

Наступна важлива характеристика ПМН – її *масштабність*. Масштаби ПМН відображають бажання, готовність і можливості переміщень на певну відстань. При цьому ПМН може проявлятися як на побутовому (щоденному) рівні – у межах поселення, агломерації, так і з погляду пошуку кращих середовищних умов проживання та розвитку. Враховуючи висновки естонських учених, ПМН проявляється у різних координатах [178]:

Особистісні типи ПМН

№ з/п	Типи	Загальний опис		
		Реалізація	Наслідки	Мінливість
<i>Активно-мобільне населення – висока мобільність</i>				
1	Активний	Присутня	Позитивні за новим місцем перебування	Без намірів зміни найближчим часом
2	Вимушено-активний	Присутня	Невизначені за новим місцем перебування	З наміром пошуку кращих умов за новим місцем
3	Потенційно-активний	Наразі відсутня	Очікувано позитивні за новим місцем перебування	З наміром переміщень у найближчому часі
<i>Пасивно-мобільне населення – низька/відсутня мобільність</i>				
4	Потенційно-пасивний	Наразі відсутня	Негативні за поточним і новим місцями перебування	З наміром переміщень або зміною умов за поточним місцем перебування
5	Вимушено-пасивний	Відсутня	Негативні за поточним місцем перебування	Без намірів змін у зв'язку з особистими обставинами
6	Пасивно-стабільний	Відсутня	Позитивні за поточним місцем перебування	Без намірів змін

* Джерело: узагальнено автором за даними [68, с. 14]

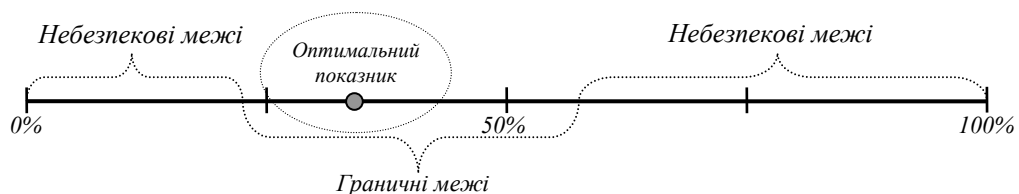

Рис. 1.6. Умовна шкала відображення частки активно-мобільного населення у фокусі рівноваги суспільної системи

* Джерело: авторська розробка

1) ареал поселення (ядро мобільності). Тут проявляються такі підвиди ПМН, як іммобільність, внутріпоселенська (внутріміська, внутріметрополійна) мобільність (житлова, щоденна);

2) ареал наближення до поселення – як правило, район, область, в яких проживає особа. Тут проявляються такі форми мобільності, як урбанізація і субурбанізація (у праці польського дослідника М. Окульські переміщення населення за напрямом «село-місто» в умовах індустріалізації отримало назву концепції «неповної міграції» [181, с. 11]);

3) ареал віддаленого поселення. Тут проявляється міжрегіональна, у тому числі транскордонна, внутрідержавна мобільність;

4) ареал дуже віддаленого поселення. Тут проявляється міжнародна мобільність або так звана міграція на довгі відстані («long-distance migration»).

Специфічною є ПМН у межах ареалу поселення або агломерації (щоденна мобільність). Це окремий зріз наукових досліджень з розумінням інфраструктурних особливостей розвитку. Вагомі напрацювання за цим напрямом здійснені вченими Г. та Н. Андрієнко, Дж. Фуксом. Орієнтуючись на їхню працю, можна визначити основні напрями просторових переміщень залежно від об'єктів соціальної інфраструктури та зони особистого проживання (рис. 1.7).

З масштабністю дуже тісно пов'язана інша мобільна характеристика – *темпологічність*. Вона відображає часову тривалість, швидкість, режим (повторюваність) просторових переміщень. До її опису слід додати, що дуже важливу роль тут відіграє транспортна інфраструктура: за кращого рівня розвитку і доступності масштабність ПМН є вищою. Також на темпологічність суттєво впливає інституціональне середовище. У деяких суспільствах реалізація ПМН є звичною, особливо це стосується острівних територій, невеликих держав біля крупних мегаполісів. Також змінюється темпология мобільності в комбінаториці до трудового її виду. Для прикладу, в американському суспільстві усталена тенденція зміни місця праці в кожні 3,5 роки, що відображає поняття «горизонтальна гіпермобільність» [140, с. 125]. Тому якщо говорити про темпологічність ПМН, слід чітко розуміти її характер та середовищні умови.

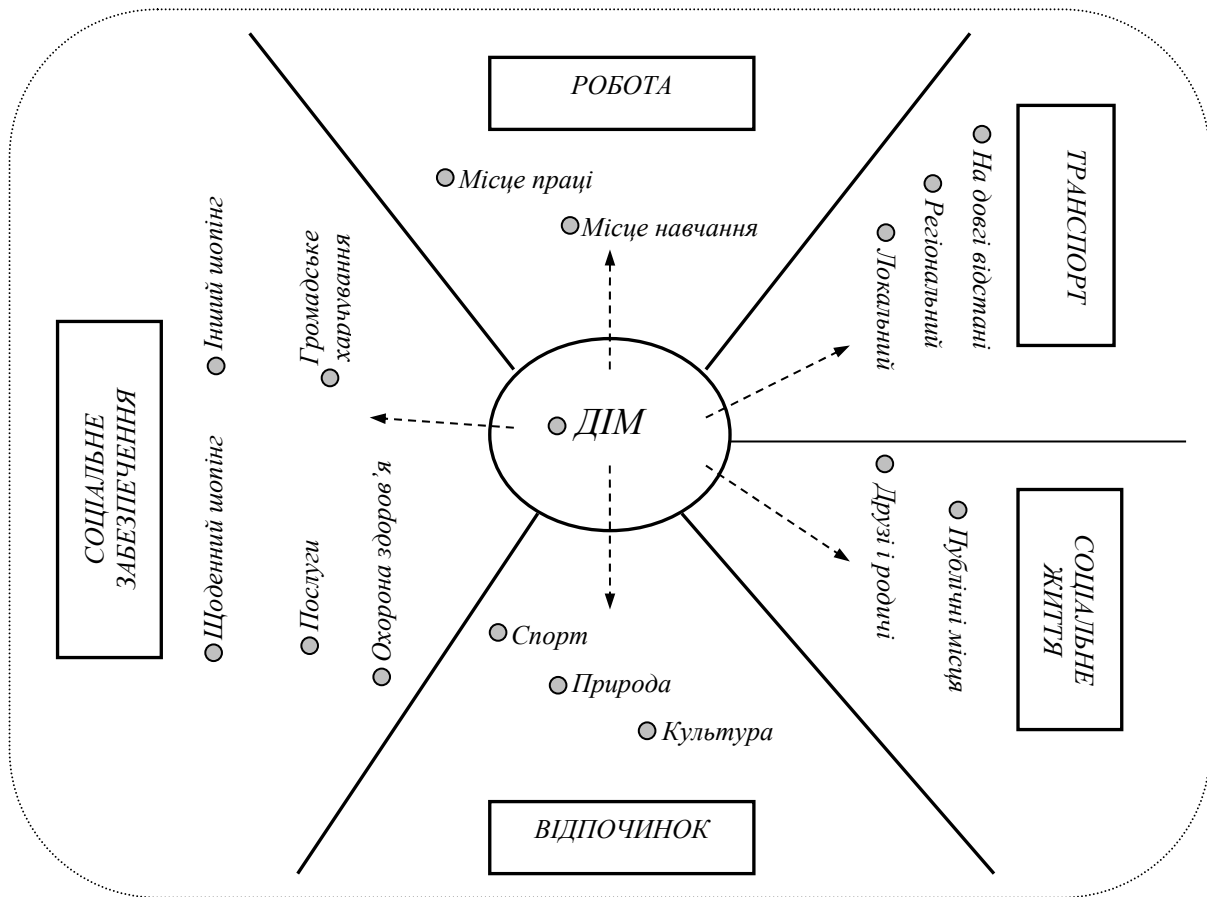

Рис. 1.7. Напрями просторових переміщень при реалізації щоденної ПМН

* Джерело: побудовано автором за даними [156]

Поруч з темпологічною характеристикою мобільності йде *швидкість*. У більшості дефініцій мобільність асоціюється зі здатністю до швидких змін. Тому просторово-часові зміни повинні співставлятись до їх швидкості. Як правило, вища швидкість підвищує ймовірність реалізації високої ПМН. Мобільність є швидкістю організації, реагування системи, її самоорганізації.

Наступна мобільна характеристика – *трансформаційність*, яка відображає форми реалізації високої ПМН.

Досить часто висока ПМН веде до активізації міграцій, у тому числі в міжнародних масштабах і на тривалий період часу. Водночас мобільність знаходить своє відображення і в іншій формі тимчасової зміни місця перебування – туризмі. Окремі вчені формою міжнародного руху людських ресурсів виділяють транзитно-професійну діяльність [111, с. 6]. Ми вважаємо,

що туризм і міграція є основними формами реалізації мобільності, хоча й мають різну проблемну площину дослідження.

Туристична мобільність населення проявляється через його туристичну активність. Дефініція туристичної активності у вітчизняній науці не має належного теоретико-методологічного забезпечення. Найчастіше її розглядають у контексті ринкових відносин та формування нових потреб людини. Пропонуємо розглядати туристичну активність населення як його спроможність та реальну практику подорожей з метою задоволення рекреаційних, пізнавальних, комунікаційних та інших специфічних потреб. Загальні детермінанти туристичної активності мають тісний зв'язок із соціальною активністю та ПМН. Відповідно до того, що соціальна активність розглядається як явище, як стан особистості й водночас як її ставлення до різних аспектів життєдіяльності, туристична активність може розглядатись під різним кутом зору та рівнях [8; 135].

Взаємозв'язок туризму і ПМН не завжди простежується у вітчизняній науці. Разом з тим, знаходимо окремі напрацювання в даному контексті. Зокрема Ю. Середа пропонує розглядати туризм у розрізі соціально-просторової мобільності, яка охоплює різні практики тимчасових територіальних переміщень (екскурсійні подорожі, відпустки, освітні подорожі, відрядження тощо), що можуть бути виражені як у горизонтальній, так і вертикальній динаміці [116, с. 10].

Висока туристична активність для сучасного суспільства є ознакою його розвитку – соціально-економічного й ціннісно-ментального. Соціально-економічні ефекти високої туристичної активності є дуже важливими для сучасного суспільства, розвиток котрого базується на знаннях. Особа, яка відзначається підвищеною туристичною активністю, спроможна до самореалізації і розвитку, розширює свій світогляд з відображенням на результатах діяльності. Тобто наслідкове відображення підвищеної ПМН на його туристичній активності в цілому є дуже позитивним. Водночас надмірні міграції як інший варіативний вияв підвищеної ПМН є загрозливим деструктивом. Ще гірший варіант – коли туристична активність

трансформується в міграційну. У даному контексті виникає явище *туристично-міграційної трансформації*, яке характерне здебільшого для осіб з високими інтелектуальними, освітньо-кваліфікаційними задатками. У цьому полягає загроза таких трансформацій для подальшого розвитку суспільства [17, с. 17; 9; 161, с. 134].

Міграція як форма реалізації високої ПМН є складним процесом, що супроводжується численними причинно-наслідковими закономірностями. Надмірна міграційна активність спричиняє ризики розвитку суспільства, серед яких – дезінтеграція економічного простору, деградація соціального простору, декомпозиція екістико-поселенського простору, деформація демографічного простору [106, с. 121]. Саме надмірні міграційні втрати підтверджують необхідність визначення стану ПМН з метою реалізації превентивної політики, орієнтованої на протидію таких втрат. З іншого боку, міграція стала звичним процесом для сучасного суспільства, що вимагає формування нової філософії сприйняття мігранта [16, с. 83]:

– як рушія розвитку – за умов ефективного використання трудового потенціалу, мотивації розвитку бізнесу і створення нових робочих місць, проявів громадянської активності з доданням суспільної пасивності;

– як потенціалу розвитку – за умов покращення показників демовідтворення населення, схильності до самозабезпеченості мігранта на противагу високим патерналістським очікуванням, розвитку соціальної інфраструктури з урахуванням додаткових навантажень;

– як ланки соціальної єдності – за умов толерантного відношення між постійним населенням і мігрантами при виваженій інформаційній політиці, дотриманні прав рівності, збереження етнонаціональної, культурної ідентичності.

Сучасні умови високої міграційної активності населення вимагають ефективного використання людського потенціалу мігранта, що розкриває його максимальні можливості, які він може використовувати у різних видах діяльності в нових середовищних умовах з відображенням на економічних, соціальних, екологічних та інших ефектах [11, с. 141]. Кінцевою метою

використання людського потенціалу мігранта має бути забезпечення його якості. Враховуючи твердження У. Садової та Т. Степури, така якість відображає об'єктивно зумовлені інтегральні властивості людини (мігранта), які проявляються або можуть проявитися за певних умов середовища її існування і вказують на можливі межі відтворення структур людини (компонент) [107, с. 77].

Характеристика трансформаційності також визначає механізми (шляхи, способи) реалізації ПМН. Вони відображають можливості просторових переміщень через:

- економічний механізм – зайнятість, підприємництво;
- політико-громадський механізм – діяльність на представницьких посадах, на замовлення урядів інших держав, у міжнародних фондах та організаціях;
- освітній механізм – здобуття освіти різних рівнів, у тому числі в рамках підвищення кваліфікації;
- сакральний механізм – внутрішній духовний розвиток (релігія);
- шлюбний механізм – створення сім'ї, в тому числі гетерогамних міжетнічних шлюбів;
- культурний механізм – особистісний розвиток через мистецьке пізнання, наукову діяльність, специфічні види спортивної діяльності тощо.

У тісному взаємозв'язку з механізмами реалізації ПМН перебуває її характеристика *цілеорієнтованості*. Це провідна характеристика мобільності, яка розкриває глибинні мотиви людини до переміщень, зясування причин, які спонукали її рухатись з давніх часів. Мобільність дозволяє людині більш оперативно задовольняти потреби через досягнення затребуваних цілей у порівнянні до інших членів суспільства, які відзначаються іммобільністю. Це основна перевага розвитку високомобільного суспільства, де право вибору належить до визначальних свобод сучасної людини (рис. 1.8).

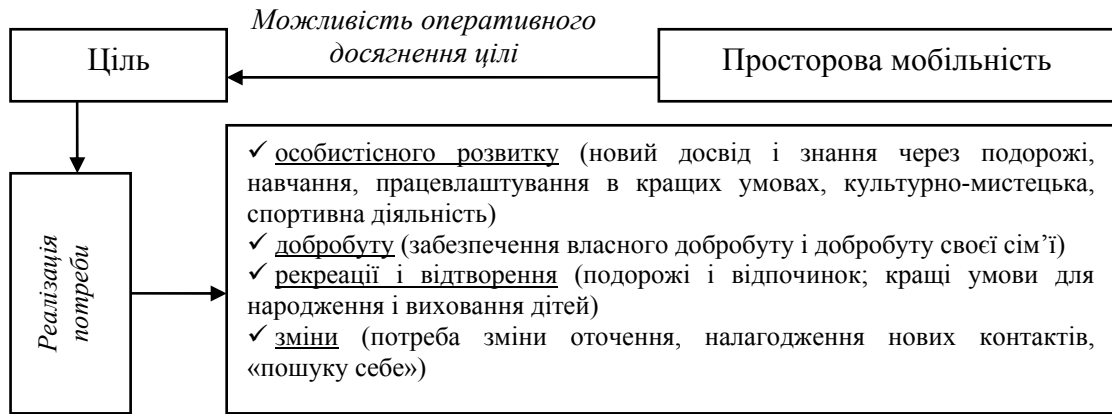

Рис. 1.8. Просторова мобільність у системі досягнення цілей людини

* Джерело: авторська розробка

ПМН є мінливою. У даному контексті важливо розуміти її *потенційність*. Змістовно термін «потенціал» визначається як можливість, запас певних ресурсів або якостей [1, с. 19]. Згідно О. Чаленка, потенціал мобільності як процесу визначається її можливостями [145, с. 36]. Тобто чим більші можливості отримує особа при зміні місця перебування, тим імовірнішим є перехід високої мобільності в реальні переміщення. Потенціал ПМН слід визначати не лише з позиції чинників формування і наслідків реалізації, але й щодо керівних дій для здійснення процесу [145, с. 36]. На наш погляд, потенціал мобільності – це бажання людини змінити місце перебування. Зрозуміло, що реально оцінити потенціал ПМН вкрай складно, адже труднощі виникають уже на етапі визначення її стану та допустимих меж у суспільстві. Проте дана характеристика розкриває відносність та мінливість мобільної властивості людини вже на психологічному (доповідінковому) рівні.

Наступна характеристика ПМН – *функціональність*, що розкриває її спроможність виконувати такі функції:

1) забезпечення руху. Як правило, мобільність розглядається у позитивному контексті саме завдяки її здатності до змін. Як пише В. Подляшаник, бути мобільним означає бути динамічним і творчим, позитивним і сучасним, а, отже, відповідати усім вимогам сучасного швидко змінюваного життя [97, с. 90].

2) протидія стагнації. Дана функція є логічним висновком з попередньої. Слід розуміти, що зміна, чи це прогрес, чи регрес, не є стагнацією, іммобільністю, а це вже позитивно;

3) балансування і вирівнювання. Реалізація ПМН є чинником встановлення соціальних стандартів між країнами (регіонами), що формують міграційні мережі і системи, у тому числі розмір заробітних плат. Також мобільність впливає на стандарти об'єктів соціальної інфраструктури, у тому числі в рамках туристичних коридорів і мереж (дороги, пропускна здатність пунктів пропуску через державний кордон і т.д.);

4) варіативність, альтернативність. Просторова мобільність дозволяє людині обирати середовище перебування, проживання, розвитку, можливостей одержання доходу задля забезпечення власного добробуту і добробуту своєї сім'ї;

5) свобода. ПМН забезпечує свободу – вибору кращих умов перебування, що підтримується нині нормами міжнародного права та законодавством усіх розвинених демократичних держав;

6) захищеність. Реалізація ПМН дозволяє шукати кращі умови захищеності (праці, розвитку, відтворення і т.д.), в тому числі з метою уникнення небезпек. Як правило, тут проявляється практика вимушених переміщень, коли особа змушена реалізовувати свою мобільність з метою уникнення наслідків стихійних природних лих, військових конфліктів, високої соціальної напруги [25];

7) розвиток. Просторова мобільність може забезпечувати розвиток людини і суспільства з відображенням на ефективності використання трудового потенціалу, стимулюванні інноваційних процесів;

8) самовідповідальність. Мова йде про домінування в осіб, які є мобільними, почуття відповідальності за рівень власного добробуту. Відомо, що в українському суспільстві набули значного поширення утриманські настрої: якщо на початку 90-х років відповідальність за власний добробут покладала на себе кожна шоста особа, то вже у 2010 році – лише кожна десята [83, с. 19].

Високомобільне суспільство послаблює патерналістські настрої, що є позитивною зміною в сучасних ринкових умовах;

9) індивідуалізація. Висока ПМН спричиняє суспільну індивідуалізацію. Чим ширші в суспільстві можливості індивідуальної мобільності, тим нижчий рівень згуртованості соціальних груп і менша міжгрупова напруженість [28, с. 70]. Висока індивідуальна мобільність сприяє індивідуалізації суспільства, переважанню цінностей індивідуального просування. У контексті економічного розвитку така тенденція є позитивною, однак вимагає політичної стабільності і державної єдності.

Наступна характеристика ПМН – *регульованість*. Вона розкриває її здатність перерозподілу людських ресурсів згідно особистісних потреб, потреб розвитку ринків праці та економіки. У той же час ПМН є важливим об'єктом регулювання (державного, суспільного), що забезпечує непрямий вплив на переміщення населення. Механізми регулювання ПМН будуть детально розглянуті у розділі 4 даного дисертаційного дослідження.

І ще одна важлива мобільна характеристика – її *вимірність*. Мова йде про науково-прикладний фокус розгляду мобільності. Це можуть бути питання сталого, інноваційного розвитку, розвитку трудового потенціалу, конкурентоспроможності ринків праці, демографічного відтворення і т.д. У даному дослідженні за основний вимір розгляду ПМН, визначення її стану і меж взято людський розвиток, зокрема політику людського розвитку. Ця позиція скеровує до проблем, наслідків реалізації ПМН через призму цілей людського розвитку, якими керуються провідні міжнародні організації та весь цивілізований світ.

Отже, поняття ПМН хоча і носить міждисциплінарний характер, однак у галузі знань економіки скеровує до питання капіталізації людського потенціалу. За своїм змістом ПМН охоплює бажання, готовність і можливості до переміщень. Особливу увагу слід звертати на готовність, яка розкриває здатність суб'єкта до швидких змін. Від цього в значній мірі залежить швидкість капіталізації людського потенціалу як позитивного результату реалізації високої мобільності. Для сучасного суспільства характерне постійне

зростання ПМН, що актуалізує необхідність обґрунтування підходів її регулювання. Такі обґрунтування слід доповнювати розумінням ретроспективних особливостей формування ПМН з практикою «мобільних переходів».

1.3. Формування просторової мобільності населення в історичній ретроспективі

Сучасне суспільство без сумнівів можна охарактеризувати як високомобільне. Цьому передував тривалий еволюційний процес його розвитку, котрий в останнє століття набув ознак революційного (інформаційна, технологічна, електронна, комп'ютерна, цифрова революції). Стосувався цей процес способів використання ресурсів та якості організації життя. Різні періоди людського розвитку характеризувались загальними і специфічними соціально-демографічними, економічними, технологічними, політико-безпековими рисами.

При формулюванні теоретико-методологічних основ згідно обраного предмету дослідження вкрай важливо здійснити *ретроспективний екскурс* з оглядом передумов формування ПМН у розрізі основних етапів розвитку людства (табл. 1.4; у додатку Г подано розгорнутий опис етапів) [13; 15].

Так, на етапі *первісного розвитку суспільства* мобільність людини була повністю підпорядкована силам природи. Ймовірно, на цьому етапі людина перебувала у повній гармонії з природою. Переважно вона зводилась до об'єднання з іншими представниками людського виду. Задля простого відтворення (кочівництва) хаотична активність зводилась до пошуку сприятливого середовища перебування і добування їжі.

Реалізація ПМН на різних етапах розвитку людства

№ з/п	Етап	Основне значення мобільності	Домінуючі практики реалізації мобільності
1	Первісне (доцивілізаційне) суспільство (до VIII тис. до н.е.)	Мобільність як спосіб захисту, безпеки	Обмежена мобільність з метою пошуку умов перебування і добування їжі при повній гармонії людини з природою
2	Мисливсько-збиральницьке суспільство (VIII тис. до н.е. – IV тис. до н.е.)	Мобільність як спосіб життя, пошуку кращих умов проживання в період кліматичних змін	Активізація кочівництва (номадизму) як прояву специфічної культури стилю життя степових племен або з метою військових походів; виникнення кочових «імперій»
3	Аграрне суспільство (IV тис. до н.е. – сер. XVIII ст. н.е.)	Мобільність як спосіб освоєння нових територій	Збереження практики кочівництва Перші явні міграції внаслідок зростання чисельності населення та нових можливостей переміщень у глобальному просторі після Великих географічних відкриттів Практика переселення з Європи до Америки, Азії, Африки, Океанії Явище мандрівних студентів
4	Індустріальне суспільство (сер. XVIII – кін. XX ст.)	Мобільність як спосіб пошуку кращих умов праці в період технологічних змін, стрімкого зростання чисельності населення	Початок практики свідомого стимулювання імміграції (як правило, на європейському континенті) Зростання трудовіграційних процесів унаслідок Промислової революції й активної індустріалізації економіки Активізація практики переселення з Європи до Америки Масова еміграція з Британії, Італії, Австро-Угорщини, Німеччини, Іспанії у кінці XIX ст. Імміграційна залежність США, Канади, Австралії Інституціоналізація міграції як чинника просторового розвитку, урбанізаційних процесів Зростання туристичної активності в умовах становлення індустрії туризму Розвиток освітньої мобільності
5	Інформаційне суспільство (кін. XX ст. – 2100 р.)	Мобільність як право Мобільність як інструмент демографічної та економічної політики	Трансформація міграції у глобальне явище Домінування країн «третього світу» в структурі мігрантів Зростання імміграційної залежності Європи Проблеми біженців в умовах поглиблення розривів за рівнем розвитку між країнами Формування глобальної міграційної мережі Масовість туризму в умовах глобалізації індустрії, формування культури рекреації і подорожей
6	Технологічно-сингулярне суспільство (від 2100 р.)	Мобільність як норма	Домінування віртуальних форм мобільності над реальними Реальні форми мобільності виключно з мотивів потреби рекреації, пізнання, саморозвитку

* Джерело: побудовано автором за даними [111, с. 18; 179, с. 170; 77, с. 16-17; 105]

На етапі виникнення мисливсько-збиральницького суспільства поширюється кочівництво (номадизм). Поступово він переростає у стиль життя окремих племен, а згодом народностей, які, як правило, пересувались степовими просторами задля їжі. Цей етап був часом виникнення кочових «імперій» та створення перших міст.

Період *аграрного суспільства* як тривалий у часі характеризувався багатьма значущими змінами. На зростання просторової мобільності людства особливий вплив мало велике переселення народів, зумовлене вторгненням гунів у Римську імперію. Цей факт є взірцем того, з якою силою фактор безпеки впливав на мобільність населення того часу. Аграрний період – це час активного просторового розвитку, що проявлявся як у містобудуванні, так і в освоєнні нових територій, велику роль у чому відіграв Період Великих географічних відкриттів. Фактично це став своєрідний переломний момент, коли людство усвідомило просторові масштаби свого існування та сформувало планетарний світогляд самоідентифікації.

Також це період прояву перших ознак освітньої мобільності, яка набула свого розвитку в індустріальну епоху, зокрема в середньовіччі в університетських колах можна було знайти студентів, відомих як «*clerici vagantes*» (мандрівні студенти, колишні студенти та навіть професори), які користувались можливостями для переміщення всередині і за межами країни, щоб відвідати кращі університети; кожен з них мав свою спеціалізацію, де студентська еліта могла знайти кращі знання і кращих учителів [128, с. 47].

Індустріальна епоха ознаменована активізацією міграційних процесів в умовах науково-технічного прогресу, індустріалізації економіки та виникнення нових ареалів притягання робочої сили. Наслідком цього було формування міграційної політики. Висока мобільність населення на фоні підвищення рівня добробуту та освіченості виражався у зростанні туристичних потоків. Середина XIX століття ознаменована початком становлення організованого туризму, який з 1914 року почав набувати ознак індустрії.

Період *інформаційного суспільства* як етап розгортання нової форми людського буття – віртуальної реальності, що підміняє соціальну (створює симуляцію власне людського існування), забезпечив сприйняття високої просторової мобільності як права кожної людини та створив новий напрям її реалізації – віртуальний [137]. Важливою характерною ознакою даного етапу є глобалізація індустрії туризму.

Поточний трансформаційний перехід до *технологічного-сингулярного суспільства* (технологічна сингулярність як процес наростаючого впровадження та використання інноваційних роботизованих технологій, які можуть призвести до створення штучного інтелекту та подальшого стрімкого нарощування темпів технологічного розвитку [2, с. 517]) означений подальшим зростанням мобільності, що визначає потребу її дослідження на стадії формування та реалізації в туристичній і міграційній активності, а також ймовірних трансформацій у віртуальні форми. Передбачається, що наступний етап забезпечить виникнення нових форм людського буття, в яких тісно переплітається реальний фізичний і віртуальний простори. Нові технології дозволяють симулювати різні ситуації, що послабить потребу людини у реальних переміщеннях. За таких умов ПМН набуде нових ознак, що теж потребує ретельного вивчення.

Розуміючи основні етапи формування ПМН розглянемо *глобальні тренди*, які підтверджують позитивну динаміку досліджуваного явища. Величезну роль у зростанні ПМН відігравав *демографічний розвиток*. Мобільність населення зростала в умовах значної активізації процесів демовідтворення: 1 млрд людство досягло в 1800 році, коли 2 млрд вдалось досягти лише за 130 років (1930 рік), 3 млрд – 30 років (1959 рік), 4 млрд – 15 років (1974 рік), 5 млрд – лише 13 років (1987 рік) [163] (рис. 1.9). Лише за період 1955-2018 років чисельність населення зросла в 2,75 рази. Такі самі пропорції виявлені для зростання щільності населення – з 21 осіб/км. кв у 1955 році до 51 особи/км. кв у 2018 році.

В умовах постійного зростання чисельності населення поступово поширювалась практика просторових переміщень населення. Нині *кількість міжнародних мігрантів* досягла майже 258 млн осіб, що складає 3,4 % від усього населення земної кулі. Особливо показовою є зростаюча динаміка за останні десятиліття: даний показник упродовж 1960-2018 років збільшився утричі (рис. 1.10(a)).

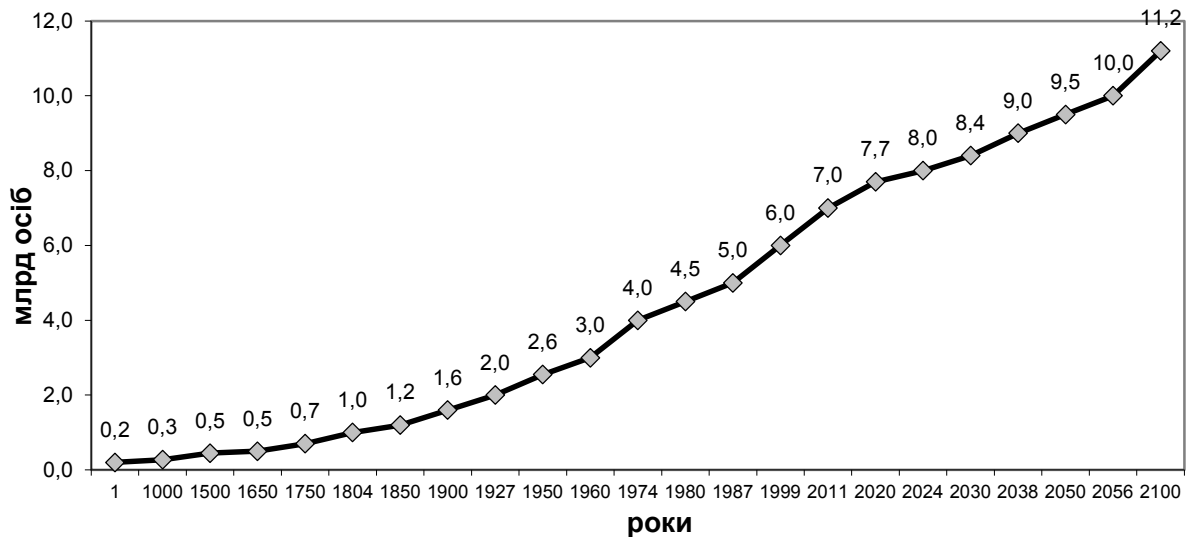
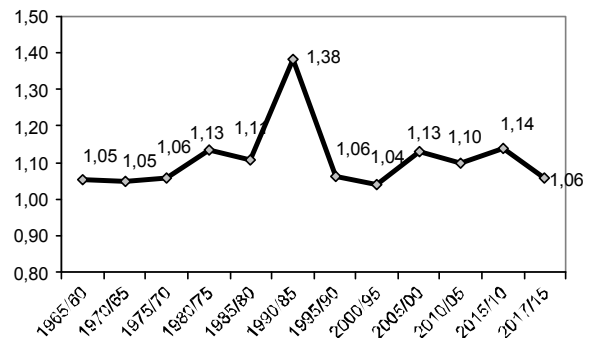
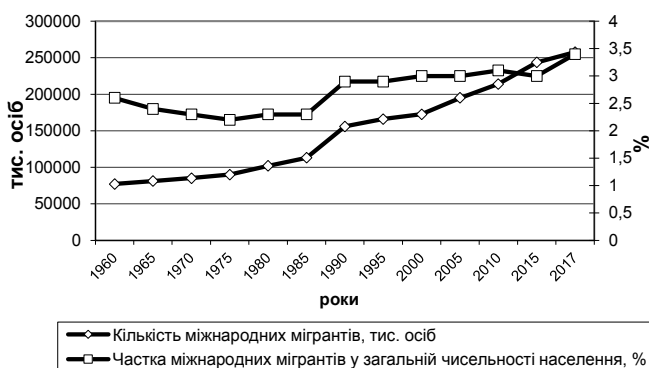

Рис. 1.9. Чисельність населення світу в ретроспективних і прогнозних оцінках, до 2100 року, млрд осіб

* Джерело: побудовано автором за даними [163]

Також слід звернути увагу, що кількість міжнародних мігрантів особливо стрімко зростає в період 1985–1990 років, що було обумовлено політичними процесами з творенням нових держав – розпадом СРСР, об'єднанням Німеччини, революційними подіями в Китаї (див. рис. 1.10(б)). Однак і до нині зберігається додатний приріст щодо кількості міжнародних мігрантів, що продовжує тренд на зростаючу ПМН сучасного світу.

а) кількість міжнародних мігрантів і частка в населенні

б) темпи приросту

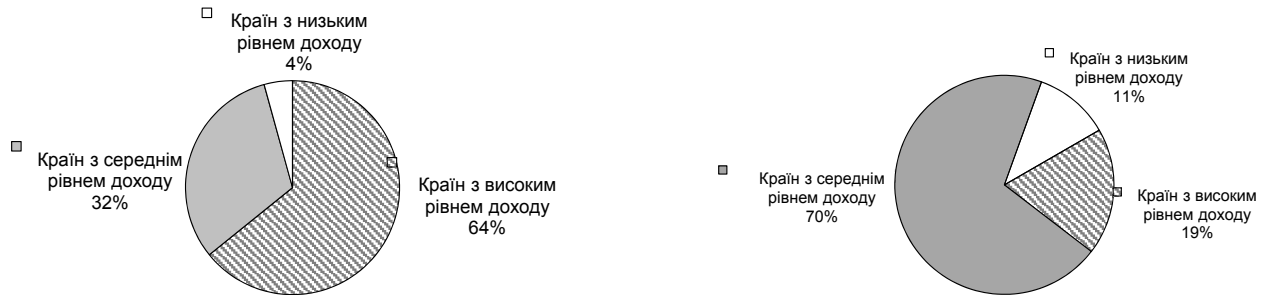
Рис. 1.10. Динаміка кількості міжнародних мігрантів у світі, 1960–2017 роки

* Джерело: побудовано автором за даними [175; 176; 177]

Географічна структура міграційної активності у різних країнах за останнє століття теж значно змінилась. Якщо на початку ХХ століття основними донорами мігрантів були Велика Британія (до 41 % від усього населення), Норвегія (36 %), Португалія (30 %), то в 2000-х – Мексика (10 % від усього населення), Афганістан (10 %), Марокко (9 %) [56]. Якщо для першого періоду причиною міграцій було освоєння колонізованих територій (Велика Британія – США, Португалія – Латинська Америка і т.д.), то з початку ХХ століття міграція почала набувати більше політичних ознак. Нинішній етап економічної міграції характеризується формуванням основних осередків міграційної активності в таких країнах, як Об'єднані Арабські Емірати (88 % міжнародних мігрантів від усього населення), Катар (75 %), Кувейт (74 %), Ліхтенштейн (63 %), Андорра (60 %), Монако (56 %), Бахрейн (51 %), Сінгапур (45 %), Люксембург (44 %), Саудівська Аравія (32 %), Швейцарія (29 %), Австралія і Нова Зеландія (27 %), Мальдіви (26 %), Ізраїль (25 %), Бруней (24 %), Казахстан (20 %) і т.д. (Україна – 14 % станом на 2016 рік) [176]. Статистичні дані Міжнародної організації з міграції (МОМ) доводять зростання кількості специфічних суспільств, які існують в умовах дуже високої ПМН. Це можуть бути як невеликі, острівні держави, так і території зі специфічним економічним режимом. Для таких суспільств переміщення є нормою, стилем життя, що реалізується в умовах розвиненої інфраструктури (в першу чергу транспортної).

Активні міграційні процеси підвищують *демографічну залежність від міграційного чинника*. Особливо це характерно для розвинених держав. Підтвердженням цьому – наступна тенденція: якщо в 2000 році частка міжнародних мігрантів у чисельності населення країн з високим рівнем доходу становила 9,6 %, то в 2017 році сягнула 14,1 % [177]. Країни з високим рівнем доходу закономірно є привабливими ареалами притягання людських ресурсів. Як підтверджують дані МОМ, на розвинені країни припадає 64 % усіх імміграцій станом на 2017 рік (71,2 % у 2015 році). Показово, що частка міжнародних мігрантів у структурі населення країн з високим рівнем доходу є вищою за середньосвітове значення (14 % до 3 %) і продовжує стрімко зростати.

У свою чергу основними донорами людських ресурсів залишаються країни з середнім рівнем доходу – 70,1 % у 2017 році (рис. 1.11). Ця тенденція відповідає поточним пріоритетам економічних мотивів міграції, які є високими для країн з трансформаційними умовами розвитку.

а) у розрізі країн призначення

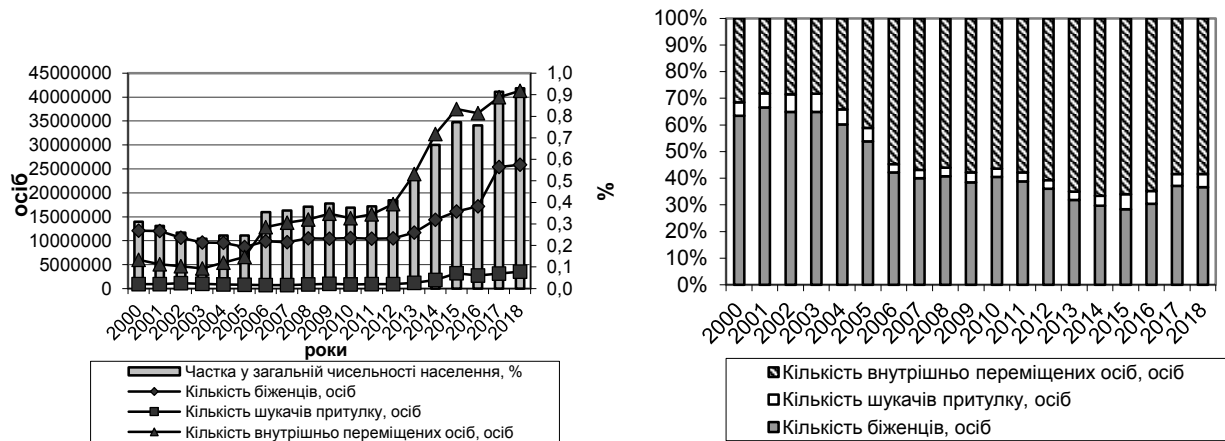
б) у розрізі країн походження

Рис. 1.11. Розподіл міжнародних мігрантів у розрізі країн призначення і походження за рівнем розвитку, 2017 рік

* Джерело: побудовано автором за даними [177]

У доповнення загальних міграційних тенденцій підтверджують зростаючу ПМН інші показники. В умовах нестабільної ситуації та поглиблення розривів за рівнем добробуту між різними країнами зростає кількість осіб з особливим правовим статусом – біженців, шукачів притулку, внутрішньо переміщених осіб. Більше цього, дане явище стало викликом перегляду стандартів міграційної політики і політики у справах біженців для країн Європейського Союзу (ЄС) після ситуації безпрецедентного зростання кількості біженців з охоплених війнами країн Африки і Близького Сходу. Станом на 2016 рік у світі нараховувалось понад 17 млн осіб зі статусом біженця, 2,7 млн шукачів притулку та 36,6 млн внутрішньо переміщених осіб, які реалізували свою просторову мобільність в умовах безвиході, вимушеного пошуку безпечних умов перебування (рис. 1.12). Для порівняння, у 2000 році таких осіб налічувалось 12 млн, 948 тис. та 6 млн відповідно [182]. Якщо на початку 2000-х років частка біженців становила 0,3% від усього населення світу, то в 2016 році сягнула найвищого значення – 0,8%. Тобто нинішні умови світового розвитку все одно зберігають практику масового переміщення з вимушеною реалізацією

високої ПМН. Особливо вражає зміщення пропорцій у загальній структурі біженців на користь частки внутрішньо переміщених осіб (див. рис. 1.12(б)). Ця проблема торкнулась і України та засвідчує поширеність внутрішніх політичних, військових, соціальних, економічних проблем багатьох країн світу.

а) динаміка кількості біженців, шукачів притулку і ВПО та їх сумарна частка (по допоміжній осі) у загальній чисельності населення

б) структура вимушених переміщень за статусом

Рис. 1.12. Динаміка кількості біженців, шукачів притулку і внутрішньо переміщених осіб у світі, 2000–2018 роки

* Джерело: побудовано автором за даними [182; 183]

На рис. 1.13 бачимо темпи зміни щодо кількості біженців, шукачів притулку і внутрішньо переміщених осіб. Найбільш кризовим періодом щодо зростання кількості біженців є 2013-2014 роки (основна причина – війна в Сирії), у той час як для шукачів притулку – 2012-2015 роки, внутрішньо-переміщених осіб – 2005-2006 (війна в Іраку, ураган Катрина в США та ін.), а також 2012-2013 роки (зокрема через загострення конфлікту на Близькому Сході). Дані факти підтверджують швидкість вимушеної ПМН, яке змушене реагувати, самоорганізовуватись до перетину державного кордону з прагненням потрапити у безпечне і соціально стабільне середовище.

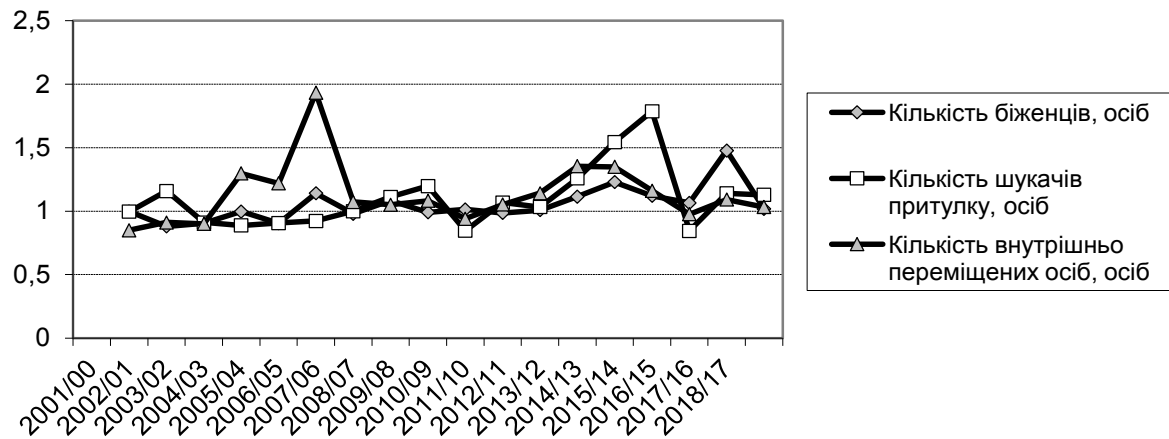

Рис. 1.13. Темпи зміни щодо кількості біженців, шукачів притулку і внутрішньо переміщених осіб у світі, 2000–2018 роки

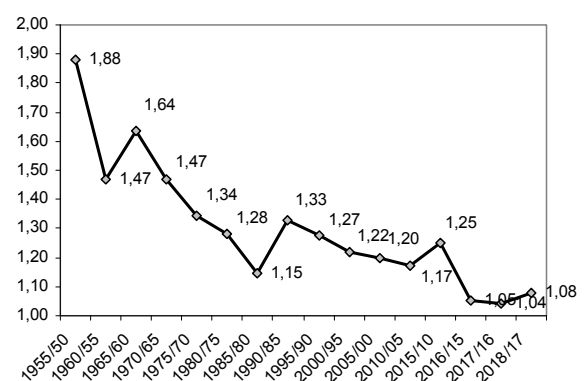
* Джерело: побудовано автором за даними [183]

На протигагу вимушеним переміщенням, зростаючу ПМН підтверджує молодіжний сегмент. Мова йде про зростання кількості *міжнародних студентів*. Хоча середньосвітовий показник медіанного віку мігранта становить 39 років (станом на 2017 рік, при чому чим розвиненіша країна, тим вік є вищим), кількість осіб, які здобувають освіту за кордоном постійно зростає, що суттєво «омолоджує» міграційні процеси. Як підтверджують статистичні дані, кількість міжнародних студентів з початку 90-х років ХХ століття зростає більше, ніж утричі: у 1990 році – 1,3 млн, у 2000 році – 2,1 млн, у 2017 році – понад 5,0 млн [188]. Порівнюючи до динаміки зростання міграційних процесів у загальному обсязі (трикратне зростання за останні 55 років) стає очевидним, що молодіжний сегмент населення значно швидше підвищує свою мобільність та часто реалізує її у прагненні здобуття якісної вищої освіти за кордоном.

Постійно зростаючі міграційні процеси спричинили становлення численних і потужних інститутів діаспори. Їх розвиток супроводжується виникненням другого покоління мігрантів. Такі особи формують специфічну групу – *експатріантів*, які по-різному себе ідентифікують з країною походження батьків. Частка таких осіб у структурі населення більшості країн світу постійно зростає. Для прикладу, серед країн Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) найвищий показник виявлений для Люксембурга – 43,7%,

Швейцарії – 28,3 %, Австралії – 27,7 %, Ізраїлю – 22,6 %, Нової Зеландії – 22,4 %, Канади – 20,0 %, Австрії – 16,7 % [170]. Вражає частка населення іноземного походження у провідних метрополіях світу – Дубай (83%), Брюссель (62%), Торонто (46 %), Окленд (39 %), Сідней (39 %), Лос-Анджелес (39 %), Сінгапур (38 %), Лондон (27 %) і т. д. [192, с. 39]. Це дуже важливий аспект, який вимагає врахування при реалізації соціальної, культурної політики відповідних суспільств. Особливого значення він набуває для розвинених держав, які є привабливими осередками імміграції.

Іншим, альтернативним напрямом реалізації високої ПМН є стрімкий розвиток туристичної сфери. З середини ХХ століття *кількість міжнародних туристів* зростає у майже 50 разів (рис. 1.14). У 2018 році за даними Всесвітньої туристичної організації налічувалося 1,401 млрд міжнародних туристів в усьому світі. Якщо в 50-х роках ХХ століття частка міжнародних туристів у загальній чисельності населення світу становила близько 1 %, то в 2018 році сягнула більше 18 %. Витрати іноземних туристів складають 6,7 % світового експорту і 6,7 % світового імпорту [191]. Безперечно, туристичний напрям реалізації високої ПМН є ознакою суспільства добробуту, суспільства знань, де потреба подорожей суттєво трансформує систему цінностей сучасної людини і структуру її витрат.

а) кількість туристів та частка в населенні

б) темпи приросту

Рис. 1.14. Динаміка кількості міжнародних туристів у світі, 1950-2018 роки

* Джерело: побудовано автором за даними [180; 190]

Виходячи з ретроспективного огляду формування ПМН доходимо висновку, що людство досягнуло *історичного максимуму* за кількістю мігрантів і туристів, продовжуючи зберігати високомобільні характеристики. Якщо до ХХ століття зростанню ПМН з трансформацією в міграції сприяли відкритість кордонів для товарів і капіталу, географічні відкриття, низькі тарифи, ліберальна міграційна політика приймаючих країн та ін., то в ХХ столітті причинами посилення міграції стали глобалізація, Перша і Друга світові війни, Велика Депресія, міграційна політика залучення людських ресурсів країн, які потребували додаткової робочої сили та ін.; водночас на початку ХХІ століття мобільність населення обумовлюється такими чинниками, як наявність політичної стабільності, різниця в рівні доходів у країнах походження і приймаючих державах, потреба у використанні більш дешевої праці підприємцями приймаючих країн, екологічні проблеми, зміни валютного курсу та стан поточного рахунку платіжного балансу, вартість кредитних ресурсів [77, с. 173].

Ретроспективний огляд підтверджує інституціоналізацію сприятливих передумов для подальшого зростання ПМН. За таких обставин мобільність є однією з показових ознак у періодизації розвитку людства. Наразі дуже мало фахівців включають дану ознаку в еволюційну концепцію, відводячи більшу роль типу економіки, технологічного укладу, ролі знань та інтелекту. Лише в окремих теоретичних обґрунтуваннях мобільність виділяється як ознака (індикатор, детермінанта) розвитку. Так, значну роль ПМН відіграє у хвильовій концепції Е. Тоффлера, виступаючи однією з важливих ознак періодизації розвитку людства [133]. Також мобільність виділяється в освітній парадигмі з обґрунтуванням, що низька просторова мобільність накладається на низьку кваліфікаційну мобільність населення [101].

За умов постійного зростання ПМН перед науковцями і фахівцями формується нове завдання – обґрунтувати, яким має бути стан мобільності, чи потрібно його регулювати та впливати на напрями реалізації. Відповідь на більшість з таких питань дасть змогу виявлення *взаємозв'язку ПМН з процесами людського розвитку*. При цьому проявляється двоїстість сприйняття

мобільності. З одного боку, висока мобільність є ознакою розвитку суспільства. Як пише З. Бауман, у сучасному світі мобільність виступає як захищеність, її реалізація є ознакою елітарності [5]. З іншого боку, існує інший, крайній варіант – вимушена мобільність, яка є частою практикою бідних, проблемних держав (варто лише згадати ситуацію, яка призвела до Європейської міграційної кризи 2015 року, що по суті є гуманітарною катастрофою), для яких процеси людського розвитку є задовільними. Знову ж таки виникають застороги для країн з трансформаційною економікою, середнім рівнем доходу, які наразі є основними донорами робочої сили у світі (у тому числі й Україна). Для них висока ПМН є викликом протидії надмірним міграційним втратам через покращення внутрішніх умов людського розвитку. Тобто сам по собі стан ПМН не дозволяє дати відповідь щодо необхідності його регулювання. У той час, як для розвинених суспільств висока ПМН є позитивною ознакою, що не може спричинити надмірні міграційні втрати, то для проблемних суспільств завищений стан мобільності є ризиком, який слід нівелювати (рис. 1.15).

Рис. 1.15. Основна мета регулювання стану ПМН у розрізі країн з різним рівнем розвитку

* Джерело: авторська розробка

Отже, орієнтуючись на глобальні тенденції зростання ПМН слід розуміти, що людство вступає у новий етап нівелювання державних кордонів. Це проявляється як в активізації туристичних і міграційних процесів, так і в формуванні віртуального

середовища комунікацій, розвитку, зайнятості. Сучасні держави до регулювання таких тенденцій поки не готові. Більшість суспільств, особливо розвинених, які добре розуміють свою привабливість для іммігрантів і туристів, застосовують звичну практику регулювання даних процесів через міграційний режим, що став частиною глобального економічного порядку другої половини ХХ століття і заснований на інтернаціоналізації економічних систем, зростаючій поляризації світу [134, с. 96]. В умовах постійно зростаючої ПМН та відсутності цілісних обґрунтувань її допустимих меж, людство схильне перейти до «хаосу» планетарного перерозподілу людських ресурсів з поступовим руйнуванням інститутів держави і нації. Переконані, що такий процес є деструктивним (руйнуючим системні основи розвитку) та вимагає регулювання. При цьому має зберігатись такий стан мобільності, який би забезпечував прогресивні зміни.

1.4. Теоретичні основи дослідження просторової мобільності населення у взаємозв'язку з концептуальними положеннями людського розвитку

Тривалий період розвитку людства з усталенням мобільних ознак актуалізує наукові обґрунтування підходів до регулювання ПМН, націлених на те, щоб наслідки її реалізації відповідали (підсилювали) цілям людського розвитку. В основі таких обґрунтувань має лежати концептуальна ідея, сформована на стику різних галузей знань, теорій і наукових напрямів, об'єктом досліджень яких є людина та суспільство [23; 24]. Тому в даній частині роботи розглянемо теоретичні основи дослідження ПМН у взаємозв'язку з концептуальними положеннями людського розвитку.

Узагальнення теоретичних основ дослідження ПМН здійснимо з допомогою *системи теорій* (рис. 1.16). Перевагою такої форми подання теорій і концепцій є можливість їх розподілу за рівнями. *Внутрішні «кола»* містять

Зовнішнє «коло» системи формують теорія раціонального використання ресурсів, концепція сталого розвитку, концепція суспільства знань та інформаційного суспільства. Дані теоретичні положення сьогодні набувають рис доктрин та є основою наукових обґрунтувань у більшості соціогуманітарних галузях знань. Зокрема теорія раціонального використання ресурсів є визначальною в економіці й обґрунтовує основні моделі розвитку – оптимізації та рівноваги. Вибір однієї з них вказує на проблему і ціль використання ресурсів, у нашому випадку – людських.

В основі системи теорій лежать три парадигми, які розкривають загальні умови формування ПМН та її значення в глобальному аспекті. *Цивілізаційна парадигма*, що орієнтує сучасний світ не на накопичення матеріальних благ, а на розвиток людини, обґрунтовує етапність розвитку людства, у тому числі зі зростанням його мобільності [55, с. 16]. *Глобалізаційна парадигма* об'єднує численні теоретичні напрями щодо формування єдиного планетарного простору. Зокрема тут вирізняється теорія світових систем, що дозволяє застосовувати світ-системний підхід, а також концепція глобальної системи координації розвитку людських ресурсів, що має пряме відношення до методологічних основ вивчення ПМН [110, с. 7]. *Технологічна парадигма* теж віднесена до основних, оскільки пояснює радикальні зміни в технологіях матеріального виробництва та надання послуг, що забезпечує створення нових можливостей мобільності і формування нових потреб [164, с. 149; 167; 14].

Центровою в системі теорій дослідження ПМН у вимірі людського розвитку є *концепція мобільного суспільства* (К. Барад, З. Бауман, У. Бек, М. Белл і Г. Ворд, Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі, М. Кастельс, М. Манн, Дж. Уррі та ін). Вона об'єднує численні теоретичні напрацювання, серед яких вагому роль слід відвести теорії транснаціоналізму. Основним поняттям тут є *транснаціоналізація*, що являє собою процес переміщення капіталу із країни, де він є у надлишку, в країну з дефіцитом капіталу, але у надлишку є фактори виробництва (праця, земля, корисні копалини), які дана країна не може

раціонально використати у відтворювальних процесах через відсутність капіталу [148, с. 248–249]. У контексті ПМН транснаціоналізація є процесом переміщення людського капіталу з метою більш ефективного його використання. Розвиток транснаціоналізму на практиці відображається у послабленні національної самоідентифікації осіб з високою просторовою мобільністю. У результаті ідеї інтернаціоналізму, безнаціоналізму, космополітизму перестають бути виключно теоретичними.

У рамках теоретичного напрямку транснаціоналізму важливо звернути увагу на *концепцію транснаціональних соціальних просторів*. Дана концепція розвинена німецьким ученим Т. Фаїстом, який вкладає в неї ідеї таких різних явищ, як транснаціональні малі групи (що в основному створюють неформальні зв'язки), транснаціональні схеми (мережі) і транснаціональні спільноти [168, с. 190]. Транснаціональний соціальний простір учений розглядає як комбінацію зв'язків, позицій у мережах і організаціях, мереж організацій, які сягають кордонів декількох держав [168, с. 191]. Розвиток транснаціональних соціальних просторів, де однією з базових ланок є транснаціональна сім'я, є першим кроком до поширення інтернаціоналістичних та безнаціоналістичних поглядів у сучасному розвиненому світі. Їх підсилює поширення індивідуалізму, що призвело до крайньої індивідуалізації, відсутності самообмеження, самовеличі розуму, спрощення культури, розпаду цілісності людської особистості [67, с. 3].

Концептуальну групу мобільного суспільства доповнюють *теорії соціальної стратифікації і мобільності*. Дана проблематика хвилює людство не одне тисячоліття. Ще давньогрецький мислитель Платон (427–347 рр. до н.е.) формулював власне бачення поділу суспільства, не відносячи рабів до громадян. Аристотель (384–322 рр. до н.е.), розвиваючи цю ідею, вважав, що причиною поділу суспільства на рабів і рабовласників є природні відмінності між ними: одні люди народжуються для розумової праці, інші – для фізичної; раби – це живе майно, що створює блага і тим самим приносить користь [33, с. 91]. Нині такі положення в умовах визнання найвищою цінністю життя кожної людини, рівності і справедливості є неприпустимими. Водночас

теоретичні обґрунтування соціальної стратифікації і мобільності зберігають актуальність, адже сучасному суспільству теж притаманні нерівності між групами (спільнотами) людей, причому певні соціальні відмінності між людьми набувають характеру ієрархічного ранжування [141, с. 110]. У контексті ПМН врахування зміни соціального статусу, ролі людини є дуже важливим для оцінювання просторових переміщень.

Базову методологію дослідження ПМН доповнює *концепція мобільних переходів*, сформульована у 80-х роках ХХ століття американським географом В. Зелінські. Як зазначалось у § 1.1, у даній концепції автор пов'язав еволюцію міграційних процесів з соціально-економічними змінами в суспільстві, спираючись на гіпотезу про те, що існують чітко виражені закономірності, притаманні зростанню просторово-часової мобільності індивідів у ході історії людства, і ці закономірності містять в собі невід'ємний компонент процесу модернізації [193; 124, с. 10]. Таким способом В. Зелінські уточнює і розвиває теорію демографічного переходу, включаючи в нього, крім змін у рівнях народжуваності і смертності, також динаміку ПМН; по мірі модернізації суспільства не просто зростає загальна мобільність населення, але характер міграційних процесів змінюється в залежності від проходження фаз переходу [117]. Для формулювання своєї гіпотези В. Зелінські «змішав», окрім теоретичних положень демографічного переходу, принципи економічної оптимізації, просторової дифузії інновацій, численні міграційні теорії, які описують зв'язки між ресурсами і дестинаціями [193, с. 220; 162].

Більш детальний опис виділених В. Зелінські переходів буде здійснено в § 2.5 при з'ясуванні особливостей мобільний переходу в умовах інформаційної економіки.

Продовжуючи опис теорій дослідження ПМН звернемось до *теорії зайнятості*, у тому числі *дистанційної*. Її включено в ядро системи теорій в силу її великого значення для методологічного обґрунтування ПМН. У рамках даної теорії привертає увагу *концепція захищеної гнучкості*, яку розробили Г. Вілхаген та Ф. Трос, називаючи її «флексікьюриті» [51, с. 23]. Дана концепція

передбачає таку політику флексікьюриті, що орієнтована на оптимальне поєднання гнучкості ринку праці з нестандартною зайнятістю та поліпшення соціального захисту працівників, які залучені до роботи в нестандартних умовах, у результаті чого з'являється модель гнучкої захищеності [189, с. 4; 51, с. 24]. Цей аспект відіграє дуже велику роль у підвищенні ПМН – з можливістю частіших подорожей в умовах гнучкої зайнятості, а також практики вторинної зайнятості, у тому числі з виконанням професійних обов'язків перед роботодавцем іншої країни.

З-поміж інших концептуальних обґрунтувань потребує тлумачення *реляційна теорія ПМН*, в основі якої лежить ідея про реляційний простір [158, с. 143]. Термін «реляційний», запозичений із систем керування базами даних, дуже вдало підкреслює ідейність нової парадигми ПМН в інформаційній економіці. Вона передбачає готовність і спроможність (можливості) особи здійснювати переміщення (міграційні, туристичні) у визначених просторово-часових координатах, що сприймаються нею як комфортні. Для багатьох осіб з країн із незадовільними умовами проживання рівень комфортності є різним. Це означає, що багато з них готові здійснювати міграційні переміщення при значних затратах (фізіологічних, психоемоційних, трудопотенційних, фінансових) заради одержання вигод у майбутньому.

Наступний рівень системи теорій дослідження просторової ПМН формують теоретичні положення, що обґрунтовують міграційну активність населення. Дане теоретичне «коло» (теорії й концепції, які формують спеціальну методологію дослідження міграційної активності населення, див. рис. 1.16) розкриває методологічну сутність основних форм реалізації високої ПМН.

У групі міграційних теоретичних положень особливо актуальних ознак набуває *синтетична теорія міграції* Д. Массея. Згідно з цією концепцією міграції виникають у ході соціальної, політичної та економічної трансформації, що супроводжується поширенням капіталістичних ринкових відносин на неринкові суспільства; у контексті глобалізації економіки перехід до ринкових

відносин і нових методів виробництва в аграрних та командних економіках руйнує звичні соціальні та економічні зв'язки, призводить до масштабного витіснення людей зі звичного способу життя; це створює *мобільні групи населення*, які шукають нові шляхи досягнення економічного добробуту [89; 94, с. 21].

У контексті формування ПМН важливо враховувати теоретичні обґрунтування щодо міграційних каналів, мереж, систем. *Теорія територіальних міграційних систем* (економічне явище, котре є ринком праці, позначеним дією додаткових міграційно зумовлених договорів і угод [108, с. 5]) доводить необхідність дослідження особливостей формування й реалізації ПМН у визначених просторових координатах – між конкретними просторовими утвореннями [18; 21; 26].

У групі теорій, що формують *концепцію людського розвитку*, особливу нішу займає *теорія людини*. Оскільки людину нині проголошено найвищою цінністю, то це вносить суттєві корективи у теоретичні основи організації економічних процесів. Модель людини в сучасній економічній теорії – це соціальна модель, орієнтована на економічну поведінку людини в соціальному середовищі; її характеризує процес соціалізації, що розкривається через зміст економічної діяльності й економічної поведінки, відбиває специфіку соціально-економічних відносин і суспільно-економічних інститутів та структур. Людина – система особистісних характеристик, яка крім специфіки потреб та інтересів містить такі елементи, як світогляд, духовне багатство, мораль, соціальний статус, соціальна роль, спрямованість особистості; це модель рефлексуючої, гнучкої, вольової, соціально диференційованої людини [41, с. 54–55].

З теоретичними обґрунтуванням щодо людини тісно пов'язана концепція людського потенціалу. Як пишуть У. Садова та Т. Степура, теоретичну основу дослідження людського потенціалу, зокрема його якості, складають напрацювання вчених різних наукових знань, зокрема в царині енергії живої речовини; тобто мова йде про ідеї *енергетичної парадигми*, які розвивав у межах біогеохімії В. Вернадський, космогенно-енергетична концепція праці

започаткована С. Подолинським та розвивалась М. Руденком і В. Письмаком [109, с. 90].

Інші теорії, віднесені до концепції людського розвитку, формують методологію дослідження складових, які цей розвиток детермінують. При цьому виникає питання щодо *особливостей вивчення ПМН саме у вимірі концепції людського розвитку*. Тобто чому у фокусі даного дослідження ПМН розглядається у співставленні до цілей людського розвитку та управлінських підходів забезпечення їх досягнення.

Таблиця 1.5

Основні соціоекономічні виміри дослідження ПМН

№ з/п	Вимірник (концепція)	Загальна сутність	Характер оцінки	Об'єкт оцінки	Особливості формування ПМН (середовище)	Пріоритет забезпечення в умовах високো-мобільного суспільства (політика)
1	Якість життя	Якісна оцінка з комбінуванням до самооцінки рівня забезпечення населення матеріальними і духовними благами	Об'єктивний і суб'єктивний	Матеріальні і духовні блага	Обмеженість доступу до існуючих благ та створення нових	Формування у суспільстві «розумної» ієрархії цінностей і потреб, можливостей неперервного соціально-економічного розвитку
2	Рівень життя	Кількісне забезпечення населення матеріальними благами	Об'єктивний (зовнішній)	Матеріальні блага	Обмеженість доступу до матеріальних благ (фінансового, фізичного) та пошук можливостей їх отримання	Створення базових умов доступу до матеріальних благ через розвиток (само)зайнятості, соціальний захист
3	Добробут	Належний рівень забезпечення населення матеріальними (в першу чергу) і духовними благами	Об'єктивний	Матеріальні і духовні блага	Обмеженість доступу до матеріальних і духовних благ та пошук можливостей їх отримання	Створення базових умов доступу до благ через нарощування виробництва, розвиток соціальної інфраструктури, створення нових робочих місць
4	Розвиток ресурсів людських	Орієнтація на використання людського капіталу як одного з факторів виробництва	Об'єктивний	Людський капітал	Обмеженість доступу до належних умов праці з можливістю подальших інвестувань у людський капітал	Створення сприятливих умов притягання каліфікованих людських ресурсів, постійний розвиток системи робочих місць
5	Розвиток людський	Орієнтація на людський потенціал і створення сприятливих можливостей його використання в умовах свободи вибору	Об'єктивний	Людський потенціал	Обмеженість можливостей розвитку на основі реалізації свободи вибору (місця перебування, праці, навчання і т. д.)	Формування умов реалізації ПМН з контролем ризиків (бажана циркулююча міграція)
6	Розвиток сталий	Орієнтація на задоволення потреб суспільства зі збереженням таких можливостей для наступних поколінь	Об'єктивний	Матеріальні і духовні потреби нинішнього і майбутнього поколінь	Обмеженість можливостей розвитку та максимального задоволення потреб	Формування екологічної культури, культури споживання в суспільстві

* Джерело: авторська розробка

Для того, щоб пояснити авторський вибір, розкриємо гомологічність поняття людського розвитку з іншими популярними соціоекономічними вимірами розвитку суспільства. Найбільш популярними серед них є добробут, рівень та якість життя, щастя, розвиток людських ресурсів, врешті – сталий розвиток (табл. 1.5). Це дещо різні за методичними та ідеологічними підходами поняття. Однак таке порівняння показує особливості формування ПМН в умовах саме людського розвитку [20]. Нижче розглянемо їх більш детально.

Рівень життя є популярним виміром розвитку суспільства. Щодо розуміння його сутності думка вітчизняних дослідників розходиться. Більшість з них (зокрема, В. Мандибура, Д. Богиня, І. Проніна) ототожнюють поняття рівня життя з якістю життя, інші (С. Гасанов, Н. Рабкіна, Н. Римашевська, Л. Ноздріна) зводять категорію «рівень життя» виключно до її матеріальної складової і вважають, що це поняття пов'язане лише зі сферою споживання матеріальних благ та послуг, а сам рівень життя – це лише кількісний показник, який немає якісного змісту [131, с. 267]. Вважаємо, що рівень життя слід розглядати в контексті оцінювання кількісного забезпечення населення матеріальними благами. У цьому полягає його оригінальність.

Щодо *добробуту* теж знаходимо протиріччя у трактуванні: ототожнення з якістю життя; вищість над якістю життя; як синтезуюче поняття, що узагальнює поняття «якість життя», «рівень життя», «спосіб життя» та «умови життя» [131, с. 267; 86, с. 21]. Вважаємо, що оригінальність використання терміну «добробут» в наступному: він відображає належний рівень забезпечення населення затребуваними благами, які можуть бути матеріальними (у першу чергу) або духовними (як наслідок задоволення потреб першого порядку). Дане поняття апіорі підтверджує наявність певного рівня добробуту суспільства, оскільки в ньому закладено слово «добро». Добробут більшою мірою є матеріальною категорією, вужчою за поняття якості життя. Більше того, добробут є одним з показників якості життєдіяльності населення [58, с. 304]. У співставленні до поняття людського розвитку «добробут» набуває ще іншого

змісту. Цитуючи М. Макоцьобу, на відміну від добробуту, концепція людського розвитку дозволила відійти від моністичного, монетаристського бачення суспільного прогресу; розвиток дедалі ширше сприймається як складний процес поєднання і взаємообумовленості можливостей людей у різних сферах життя; розвиток замість гонитви за збільшенням доходу дедалі більше спрямовується на розширення людських можливостей прожити тривале й здорове життя, гідно працювати, на досягнення соціальної стабільності, гармонійної взаємодії з природою, емоційного комфорту та ін. [85, с. 7].

До системи соціоекономічних вимірів дослідження ПМН можна додати поняття «щастя» – з огляду на те, що нині популяризується використання міжнародного індексу щастя (Happy Planet Index (HPI)) як індикатора добробуту країни, який передбачає вимірювання важливих на особистісному рівні факторів – рівня добробуту в довгостроковому періоді, супроводжуючись наявністю щасливого та значущого, з точки зору психології, життя [102, с. 398]. Цікаво, що на глобальному рівні при визначенні індексу щастя враховується швидкість споживання ресурсів. Даний індекс позиціонується як більш об'єктивний показник оцінювання рівня розвитку країн у порівнянні з розрахунками ВВП на душу населення та індексу регіонального людського розвитку (ІРЛР). Однак останній має значно довшу історію поширення – з 1990 року, та офіційне використання на рівні провідної міжнародної організації, у той час як індекс щастя почав розраховуватись лише з 2006 року.

Наступний соціоекономічний вимір – *якість життя*, що є комплексною оціночною категорією, яка об'єднує внутрішню та зовнішню оцінку щодо якості особистого, сімейного, трудового і громадського життя [37, с. 25]. Дане поняття активно використовується Всесвітньою організацією охорони здоров'я з формуванням глобальних рейтингових оцінок. На рівні окремих держав активно пропагуються адаптовані методики оцінювання якості життя населення, у тому числі в розрізі окремих поселень (як правило, крупних мегаполісів). Як пише Р. Теслюк, якість життя – категорія відносна, оскільки

залежить не тільки від рівня реальних доходів, обсягів фактичного споживання населенням матеріальних і духовних благ та послуг, рівня соціальної захищеності, комфортності умов проживання, політичних свобод тощо, а й від рівня розвиненості в суспільстві самих потреб у різноманітних життєвих благах та можливостях [131, с. 266]. Вважаємо, що вивчення ПМН у вимірі якості життя населення є актуальним, проте дещо вужчим предметом досліджень. Поняття людського розвитку, на відміну від якості життя, робить акцент на свободу вибору, можливість розвитку людського потенціалу, коли якість життя більше акцентує на самооцінці рівня забезпечення благами. Тобто індикатори якості життя населення є певним чином детермінантами людського розвитку, але не відображають наслідки змін.

Розвиток людських ресурсів у більшій мірі є економічним поняттям, хоча й співставляє соціальні процеси. Відмінність поняття людського розвитку від розвитку людських ресурсів розкриває В. Шишкін. Він зазначає, що теорія розвитку людських ресурсів розглядає людей як «людський капітал», тобто лише як один з факторів виробництва поряд з фізичним капіталом або природними ресурсами (людина розглядається як засіб збільшення виробництва предметів споживання); на противагу цьому люди в концепції людського розвитку – це ціль, і забезпечення їхнього добробуту без загрози життю майбутніх поколінь є кінцевим і єдиним завданням розвитку [151, с. 6]. На домінування цінності людини в концепції людського розвитку вказує М. Макоцьоба: концепція людського розвитку реалізує гуманістичний підхід – людина є головною цінністю, критерієм прогресу, а не його засобом [85, с. 6]. Л. Безтелесна зазначає, що поняття людських ресурсів на макрорівні варто розглядати, в першу чергу, не як економічну, а як соціальну категорію; на мікрорівні, зберігаючи якість економічної категорії, поняття «людські ресурси» набуває також якості управлінської категорії [7, с. 31].

Таким чином, кожен вимір розгляду ПМН ставить свої акценти. Згідно Л. Безтелесної, створення умов для формування та реалізації людського потенціалу спричинило обґрунтування нової концепції розвитку суспільства,

а саме – людського розвитку [7, с. 39]. Вимір *людського розвитку* спрямовує до вивчення середовища можливостей людини і розширення варіантів її вибору. Як пише В. Шишкін, будь-яка стратегія розвитку поєднує декілька цілей, серед яких – прискорення економічного зростання, зменшення абсолютної бідності та запобігання подальшому погіршенню стану природного середовища; орієнтація на пріоритет людського розвитку передбачає кластеризацію зазначених цілей навколо центральної мети – розширення можливостей людей [151, с. 8]

Перевагою дослідження ПМН у вимірі концепції людського розвитку є її всеохоплюючий характер. Річ у тім, що наслідки впливу ПМН можна визначати не лише за різними напрямками, але й на різних рівнях – особистості чи соціуму (територіальної громади, регіону, держави, світу). Категорія людського розвитку дозволяє охопити різні напрями, рівні формування і реалізації ПМН.

Розглянемо положення концепції людського розвитку більш детально.

Засновниками даної концепції вважаються Махбуб-уль-Хак (відомий пакистанський учений, який очолював робочу групу з розробки Індексу розвитку людського потенціалу, презентовану на рівні Організації Об'єднаних Націй (ООН) у 1990 році), А. Льюїс, А. Сен, К. Гриффін, Дж. Найт та ін.

У загальному сенсі розвиток є незворотною, направленою, закономірною зміною матерії і свідомості, в результаті якої виникає новий якісний стан об'єкта його складу та структури [61, с. 7]. У контексті особистісної парадигми людський розвиток розглядається як позитивна зміна сутнісних сил, накопичення і реалізації творчого потенціалу людини. Як пише А. Гальчинський, ідеться про антропосоціоцентристську визначеність моделі економічного розвитку, в якій функцію енергетичного начала перебирає на себе людина, творча особистість, її нескінченне прагнення до нового, яке породжується генетикою людини, відображає її сутнісне визначення [43, с. 5]. У результаті протиставлення цінності людини цілям економічного зростання

виникла концептуальна ідея людського розвитку, який ученими інтерпретується по-різному (табл. 1.6). У більшості випадків його розглядають як процес зростання людських можливостей, розширення людської свободи шляхом збільшення варіантів вибору [82, с. 7]. Тобто в основу людського розвитку закладається право вибору, що є однією з важливих властивостей ПМН.

Розвиток суспільства з погляду концепції людського розвитку означає постійне розширення можливостей для задоволення не лише фізичних, а й духовних потреб людей [126, с. 107]. ПМН у даному контексті відіграє важливу роль, адже дозволяє особі змінювати просторові координати перебування, коли поточні умови не дають змоги задовольнити її потреби.

Суттєвим аргументом на користь актуальності розгляду ПМН у вимірі людського розвитку є використання даної категорії у політиці ООН. Починаючи з 1990 року експерти Програми Розвитку даної організації (ПРООН) готують щорічні доповіді з представленням Індексу людського розвитку (ІЛР, до 2010 року – Індексу розвитку людського потенціалу). Саме ПРООН відіграє величезну роль у популяризації концепції людського розвитку, проголошуючи у першому звіті, що справжнім багатством народів є люди [173, с. 10]. Впроваджувана концепція людського розвитку була покликана змінити «класичні» теорії економічного розвитку, які базувалися на показнику валового національного продукту (ВНД), розглядали людину тільки в якості рушійної сили економічного розвитку і проголошували економічне зростання головною метою суспільного прогресу [125, с. 36].

В аналітичних інтерпретаціях ІЛР, методика розрахунку якого пропонує ПРООН та яка адаптована до особливостей більшості держав, подаються коефіцієнти диференціації соціально-економічного розвитку, що демонструють розриви між різними країнами за показниками. З їх допомогою можна визначати ризики трансформації високої ПМН у міграцію з наслідковими втратами для країн походження.

Дефініція людського розвитку у вітчизняних і зарубіжних джерелах

№ з/п	Автор / Джерело	Дефініція людського розвитку	Ключові слова
1	ПРООН – перші доповіді [146, с. 153]	процес розширення можливостей вибору для людини	Можливості, вибір
2	ПРООН – останні доповіді [57, с. 14]	процес розширення можливостей людей жити довгим, здоровим і творчим життям, а також вирішувати інші завдання, які, на їх думку, мають для них значення, активно брати участь у забезпеченні справедливості та сталого розвитку на нашій спільній планеті	Можливості, життя, справедливість, сталий розвиток
3	Г. Герасименко [82, с. 7]	процес зростання людських можливостей, розширення людської свободи шляхом збільшення варіантів вибору	Можливості, свободи, вибір
4	Е. Лібанова [80, с. 8]	розвиток, що має на меті турботу про людину, прагнення розширити можливості її вибору жити повноцінним життям в умовах свободи та поваги її гідності	Можливості, турбота вибір, свобода, повага
5	С. Решміділова, І. Клімчук [104, с. 71]	безперервний процес розширення можливостей вибору, які постійно змінюються	Можливості, вибір, зміна
6	Г. Крушніцька [75, с. 41–42]	процес зростання людських можливостей, що забезпечується політично свободою, правами людини, суспільною повагою до особистості	Можливості, свобода, права, повага
7	І. Кочума [73, с. 9].	вдосконалення можливостей людини, її здібностей і шансів досягати поставленої мети та виконувати значимі для неї завдання	Можливості, здібності, шанси, мета
8	М. Макоцьоба [85, с. 6]	процес розширення можливостей і вдосконалення якостей людей, який надає їм більше свободи й підвищує відповідальність їхнього вибору, створює більше варіантів для виваженого вибору мети і способу життєдіяльності, яким людина надає перевагу	Можливості, якості, свобода, відповідальність вибору, варіативність
9	І. Герасименко [45, с. 124]	розвиток, орієнтований на цілі можливості прожити довге і здорове життя, отримати належну освіту та підтримувати гідний рівень життя, що відповідає стандартам суспільства	Можливості, тривалість і гідний рівень життя, освіта
10	Г. Гузенко [50, с. 38]	розвиток, що обґрунтовує можливості розвитку людини-мети суспільства	Людина, суспільство. мета
11	К. Губін [49, с. 68]	довгостроковий процес, який пролонгований у часі і залежить від минулого та перспектив на майбутнє	Процес, минуле, перспектива
12	Н. Томчук [132, с. 101]	система відносин, якими визначається процес постійного зростання можливості особистості за умов оптимального економічного забезпечення зростаючих потреб життєдіяльності, а також підтримання тривалого, здорового і творчо активного життя, високого загального рівня освіти, передусім, професійної	Можливості, потреби, життя, освіта
13	Л. Безтелесна [7, с. 40]	економічна категорія, що ілюструє процес формування умов і здійснення людьми вибору з можливостей для реалізації їх людського потенціалу, що розширюються	Умови, вибір, можливості, потенціал
14	О. Макарова [83, с. 412]	філософія, яка ставить людину у центр процесу розвитку	Філософія, людина

* Джерело: побудовано автором за джерелами, вказаними в таблиці

У практичному сенсі розгляд ПМН у вимірі концепції людського розвитку підтверджується тим, що методика оцінювання однойменного ІЛР ПРООН охоплює найбільшу кількість країн світу – 187, у той час як інші відомі методики, незважаючи на свою авторитетність, є менш апробованими: індекс добробуту

(Prosperity Index), розраховуваний дослідницькою організацією «Legatum Institute», охоплює 110 країн; індекс якості життя (Quality-of-life index), розраховуваний інститутом «Gallup», – 111 країн, при чому його методика змінюється щорічно; міжнародний індекс щастя, розраховуваний організацією «New Economics Foundation», – 151 країну; індекс (рейтинг) міст з найвищою якістю життя, розраховуваний консалтинговою компанією «Mercer Human Resource Consulting», – 215 міст світу [37, с. 20].

Виходячи з сутності концепції людського розвитку, на рис. 1.17 визначимо місце ПМН у його забезпеченні. При цьому проявляється двоїстість характеру мобільності, на чому вже наголошувалось вище. З одного боку, висока мобільність на особистісному рівні є важливою передумовою розширення можливостей розвитку людини через пошук кращих умов проживання, навчання, праці або розширення світогляду завдяки туризму. З іншого боку, висока мобільність ризикує трансформуватись у надмірні міграційні втрати для суспільства, призводячи до втрат людського потенціалу, який у концепції людського розвитку є головним елементом [103, с. 69]. Це ще раз обґрунтовує необхідність теоретико-методологічного обґрунтування допустимих меж мобільності та механізмів її регулювання.

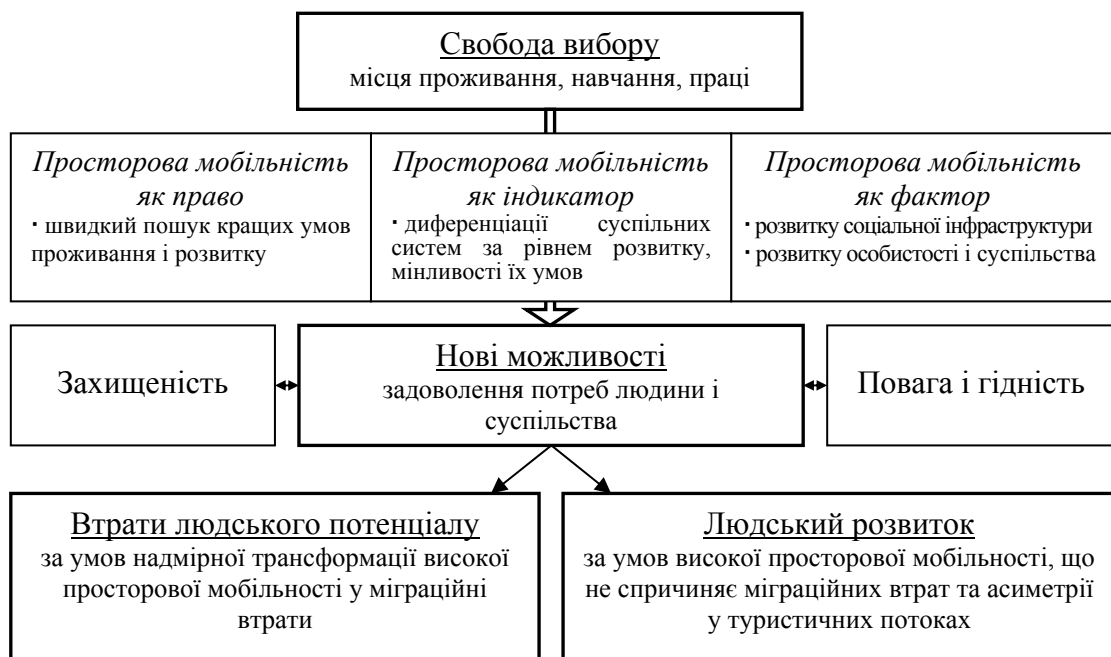

Рис. 1.17. ПМН з погляду концепції людського розвитку

* Джерело: авторська розробка

З наведених вище положень можна прийти до висновку, що визначення людського розвитку є певним чином абстрактним, відірваним від реальності. Акцент на свободу вибору схиляє до думки про можливість хаосу, стихійного перерозподілу людських ресурсів у «гонитві» за пошуком кращих умов використання людського потенціалу. Насправді концепція людського розвитку, виражена в теоретико-ідеологічних (філософія розвитку) і практичних (методика оцінювання) аспектах, заслуговує на всебічне використання поряд з *концепцією сталого розвитку*. Разом з тим, остання має дещо вищий вимір формування, як зазначає В. Шишкін, сталість є справедливим розподілом можливостей розвитку між нинішнім і майбутнім поколіннями; ця справедливість є рівністю можливостей, але не обов'язково рівністю кінцевих результатів [151, с. 6–7; 19].

Для України розгляд ПМН у вимірі людського розвитку є особливо актуальним. Як пише Л. Семів, практичне втілення на державному й регіональному рівнях концепції людського розвитку дасть змогу в процесі українських реформ формувати соціально-економічне і правове забезпечення здорового способу життя і довголіття, доступу до знання та ресурсів, необхідних для підтримання цивілізованих стандартів рівня життя, інших чинників творчого, продуктивного життя людини, розширення можливостей та підтримання почуття належності людини до суспільства [115, с. 47]. Усі ці аспекти є дуже актуальними для Українського суспільства.

Практична реалізація концептуальних положень людського розвитку здійснюється через політичний механізм. «Політика» за своїм змістом розкриває інституційне забезпечення процесів досягнення цілей та визначає суб'єктів відповідальності. Тобто якщо ми використовуємо термін «політика», то в першу чергу слід визначати інститут-регулятор, який її реалізує, а також сферу, на яку поширюється її вплив (економічна, соціальна, культурна і т. д.). У нашому дослідженні такою сферою є людський розвиток. Відтак у даній частині дослідження нами буде визначено сутність політики

людського розвитку та особливості її реалізації в умовах високомобільного суспільства.

Вище при огляді теоретичної основи дослідження ПМН згадувалось, що засновниками концепції людського розвитку є Махбуб-уль-Хак (відомий пакистанський учений, який очолював робочу групу з розробки Індексу розвитку людського потенціалу, презентовану на рівні ООН у 1990 році), А. Льюїс, А. Сен, К. Гриффін, Дж. Найт та ін. Саме дані всесвітньо знані науковці заклали теоретико-методологічні основи вивчення і практичного застосування поняття «людський розвиток» у глобальному масштабі.

З-поміж різних інтерпретацій змістовної сутності *людського розвитку* (див. табл. 1.6) коректним є його розгляд як процесу зростання людських можливостей, розширення людської свободи шляхом збільшення варіантів вибору [82, с. 7]. Всеохоплюючий характер поняття «людський розвиток» сприяв його використанню та розробці методик оцінювання на рівні авторитетних міжнародних організацій. Зокрема ООН у Рамках Програми розвитку (ПРООН) щорічно публікують результати та постійно вдосконалюють методику оцінювання ІЛР (до 2010 року – Індексу розвитку людського потенціалу) в розрізі країн світу.

Дана методика стала дуже популярною у наукових експертних колах. В Україні відомою є її регіональна інтерпретація – з застосуванням методики оцінювання ІЛР, що корується Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України (більш детальний опис її розрахунку здійснено в §3.4). Оцінювання людського розвитку охоплює індикатори за *базовими напрямками* довгого і здорового життя, здобуття знань, гідного рівня життя (сфера демографічна, освітня, здоров'я і доходу). З 2010 року їх доповнено розрахунками скоригованого ІЛР – з урахуванням соціально-економічної, гендерної нерівності, а також багатовимірної бідності. Звідси можна зробити висновок, що розгляд ПМН у координатах політики людського розвитку дозволяє різнобічно підходити до вивчення причинно-наслідкового зв'язку щодо створення якнайкращих

можливостей реалізації прав і свобод людини з балансуванням її власних інтересів до інтересів держави та суспільства.

На рис. 1.18 відображено знані серед фахівців сфери оцінювання людського розвитку, результати за якими публікуються у щорічних звітах ООН. Дані сфери доцільно розділяти на сфери індикаторного і детермінаційного характеру.

Досягнення цілей людського розвитку здійснюється через відповідну політику. Нижче розкриємо її сутність та конкретизуємо особливості реалізації в умовах високомобільного суспільства.

Зазначимо, що у вітчизняній науковій літературі знаходимо достатньо напрацювань щодо методичних підходів до оцінювання людського розвитку, зокрема в регіональному вимірі. Водночас дуже мало цілісних напрацювань щодо політики людського розвитку, принципів її формування, мети, цілей, напрямів реалізації.

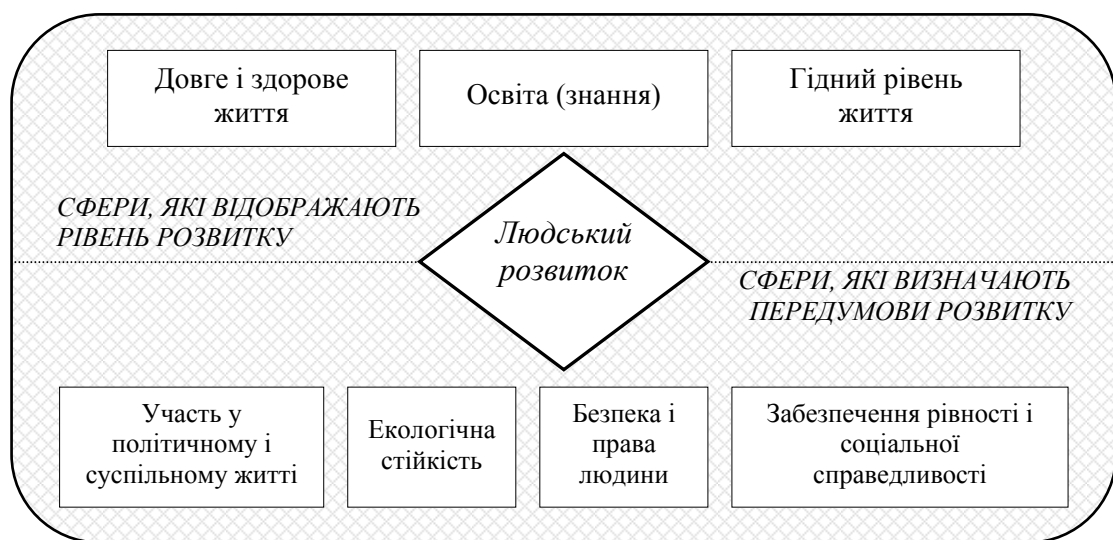

Рис. 1.18. Сфери оцінювання людського розвитку

* Джерело: побудовано автором за даними [174, с. 14]

Вважаємо, що *політику людського розвитку* слід розглядати як комплексну систему заходів, реалізовану органами державної влади у співпраці з недержавними організаціями, які (заходи) орієнтовані на забезпечення демографічних, валеологічних, освітніх, економічних, еколого-безпекових умов гідного, соціально справедливого й активного життя сучасного суспільства.

Виходячи з сфер оцінювання людського розвитку, декларованих ООН, виділяються основні напрями формування політики людського розвитку, кожен з яких формує цілісну систему заходів управлінського впливу (табл. 1.8). Одразу зазначимо, що на наш погляд *мета* політики людського розвитку має подвійний зміст. З одного боку, вона орієнтована на створення і розширення можливостей людини. З іншого боку, свобода вибору ризикує трансформуватись у надмірні міграційні втрати для будь-якої країни в сучасному «строкатому» в соціально-економічному і політичному плані світі. Тому політика людського розвитку зобов'язує до реалізації заходів, орієнтованих на протидію втрат людського потенціалу [22].

Таблиця 1.7

Політика людського розвитку: особливості формування та реалізації

Мета	Об'єкт впливу	Свободи*	Права*	Напрями реалізації політики людського розвитку
<i>Базові сфери</i>				
Створення і розширення можливостей людини	Середовищні умови (можливості) реалізації прав і свобод	Вибору, переміщень	<u>Базові</u> : життя <u>Соціальні</u> : відтворення	Демографічна політика
		Вибору	<u>Соціальні</u> : охорона здоров'я, медична допомога і страхування <u>Економічні</u> : відпочинок (у співвідношенні до праці)	Політика у сфері охорони здоров'я
		Вибору, договору	<u>Культурні</u> : освіта, всебічний розвиток	Політика у сфері освіти
		Вибору, підприємницької діяльності, договору	<u>Економічні</u> : підприємництво, праця, рівність <u>Економічні</u> : власність, дохід, безпека	Політика у сфері зайнятості Політика у сфері доходів
<i>Суміжні сфери</i>				
Протидія втрат людського потенціалу	Людський потенціал	Вибору	<u>Соціальні</u> : захист, задоволення базових потреб, житло	Політика у сфері соціального захисту
		Вибору	<u>Усі з рівними</u> можливостями реалізації	Гендерна політика
		Віри і совісті, творчої діяльності	<u>Культурні</u> : збереження і розвиток духовної самобутності, захист інтелектуальної власності	Політика у сфері культури
		Вибору, політичної діяльності, думки і слова	<u>Політичні та громадянські</u> : народовладдя, партнерство, самоорганізація, ініціатива	Політика у сфері розвитку громадянського суспільства
		Вибору	<u>Екологічні</u> : безпечне середовище	Екологічна політика

* Джерело: побудовано автором за даними [72; 40]

З табл. 1.7 бачимо, що політику людського розвитку формують: а) базові сфери, за якими здійснюється розрахунок ІЛР згідно методики ПРООН; б) суміжні сфери, які розкривають цілеорієнтири людського розвитку – гідність, соціальну рівність і справедливість, сталість.

Серед базових напрямів формування політики людського розвитку найперше виділено *демографічну політику*. За своїм практичним значенням демографічна політика передбачає певну діяльність держави, метою якої є зміна демографічних параметрів розвитку населення та режиму його відтворення [84, с. 3]. У контексті людського розвитку демографічна політика має спрямовуватись на створення якнайкращих середовищних умов життєдіяльності людини, її відтворення (планування сім'ї, народження). Ефективна демографічна політика забезпечує належну кількісну основу формування людського потенціалу країни.

Основною метою *політики у сфері охорони здоров'я* має бути розвиток громадської охорони здоров'я, яка дає змогу, ґрунтуючись на спільних зусиллях усього суспільства, з використанням останніх досягнень науки і техніки задовольняти потреби населення в галузі охорони здоров'я [82, с. 435].

Розвиток суспільства знань ставить особливі вимоги до формування *політики у сфері освіти*. Освіта, як засвідчує історичний досвід її розвитку, не здатна до самостійного реформування чи внутрішньої модернізації, оскільки важелі глибинних перетворень знаходяться поза системою освіти, внаслідок змін у суспільному житті та соціальної ідеології; інтереси самої освіти не завжди збігаються з інтересами держави та суспільства у сфері освіти, але її постійне оновлення – це закономірність нормального розвитку [82, с. 449]. Політика у сфері освіти в контексті людського розвитку має орієнтуватись на створення якнайкращих умов до здобуття знань за місцем перебування або у наближених просторових координатах. У випадку реалізації свободи вибору і навчання особи в освітніх системах інших (віддалених) країн, актуальним є розвиток мереж циркулюючих міграцій з подальшим можливим працевлаштуванням на

батьківщині. Звідси органічно випливає функціональне призначення *політики у сфері зайнятості*, яка має бути орієнтована на створення сприятливих умов зайнятості, розвитку трудового потенціалу, можливості отримання гідного доходу.

Основною метою *політики у сфері доходів* має бути сприяння сталому економічному зростанню, забезпечення достойного рівня оплати праці, справедливості системи оподаткування, протидія надмірній диференціації населення за доходами, активний соціальний захист [82, с. 426]. Дуже важливо, щоб у рамках формування політики в сфері доходів створювалось належне правове та інституційне середовище реалізації підприємницького потенціалу населення.

Таким чином, політика людського розвитку є складною системою заходів за різними напрямками. Її ефективність залежить від ефективності управлінських рішень у кожному з них. Окрім того, політика людського розвитку нерозривно пов'язана з іншими сферами державно-управлінського впливу, зокрема *міграційною і туристичною політикою*, які формують режим переміщень, що має пряме відношення до реалізації свободи вибору (рис. 1.19). Особливий вплив на політику людського розвитку має міграційна політика, основною метою реалізації якої є встановлення міграційного режиму, що має пряме відношення як до осіб-мігрантів, так і до туристів. Міграційна політика, як один з напрямів державної політики, визначається характером державного устрою, цілями, які переслідуються державою; вона являє собою державну доктрину, концепцію регулювання міграційних процесів та поділяється на реальну і задекларовану, при чому декларована політика проголошує своєю метою захист інтересів мігрантів, біженців, а реальна – висловлює інтереси приймаючої держави, правлячих еліт [39, с. 219]. Такі протиріччя міграційної політики вимагають узгодження з цілями політики людського розвитку. Більше того, остання має бути основою для вироблення заходів з регулювання міграцій як одного з наслідків реалізації високої ПМН.

Опираючись на визначення політики людського розвитку, її взаємодію з міграційною і туристичною політикою, можна визначити наступні *ціль* її реалізації:

1) створення нових можливостей задоволення потреб людини, розширення варіантів вибору; 2) контроль і збереження можливостей реалізації свобод людини, особливо які стосуються вибору та переміщень; 3) контроль і створення сприятливих середовищних умов реалізації соціальних, економічних, культурних, екологічних, політичних та громадянських прав людини; 4) створення сприятливих середовищних умов розвитку людського потенціалу [159].

Рис. 1.19. Взаємодія політики людського розвитку з міграційною і туристичною політикою

* Джерело: авторська розробка

Політика людського розвитку має охоплювати як державні, так і ринкові механізми впливу. Механізми управління людським розвитком передбачають створення можливостей для задоволення потреб людини її власними зусиллями та за безпосередньої участі; ринкові механізми стимулюють людину до виходу на ринок праці та капіталу, а відтак конкуренції, з метою формування ресурсних можливостей і задоволення потреб в освіті, охороні здоров'я та інших на засадах самофінансування і використання власного доходу [7, с. 66].

Політика людського розвитку, незважаючи на домінування її цілей у співставленні до міграційної і туристичної політики, обмежується в реалізації певними *принципами*. Окрім загальних принципів, визначених теорією державного управління (об'єктивності, демократизму, правової впорядкованості, законності, розподілу влади, публічності, поєднання

централізації і децентралізації, цілеорієнтованості, ефективності [53, с. 38]), обов'язковими до врахування і такими, що підкреслюють специфіку формування політики людського розвитку, є також принципи:

- непрямого впливу – з теоретичної сутності людський розвиток передбачає розширення можливостей вибору людини, звідси зростає її відповідальність за такий вибір; тому політика людського розвитку, в першу чергу, має орієнтуватись на створення відповідних середовищних умов, а не результатів;

- контролю наслідків – якщо управлінські впливи на тенденції людського розвитку негативні, наприклад, спостерігаються надмірні міграційні втрати, то реалізовану політику слід негайно змінювати;

- нівелювання ризиків – в основі політики людського розвитку має лежати превентивний підхід з протидією ймовірним втратам людського потенціалу;

- несуперечливості політиці національної безпеки – незважаючи на вищість політики людського розвитку відносно інших сфер, інтереси національної безпеки повинні зберігати первинну важливість;

- узгодженості з цілями регіонального розвитку – оскільки політика людського розвитку має як загальнодержавний, так і регіональний вимір реалізації, важливо адаптувати її цілі і завдання згідно регіональної специфіки;

- узгодженості з цілями глобального розвитку – оскільки на рівні ООН пропагуються глобальні цілі людського розвитку (Цілі Розвитку Тисячоліття), формування політики людського розвитку на рівні держави і регіонів має первинно орієнтуватись у стратегічній перспективі саме на глобальний рівень.

У завершення опису сутності політики людського розвитку, визначимо особливості її реалізації в умовах *високомобільного суспільства*. Найкраще це розкривають *завдання*, які доцільно розділяти в розрізі концептуальних (загальних) та за напрямками формування політики людського розвитку:

1) концептуальні завдання:

- стимулювання інвестицій у людський розвиток – охорону здоров'я, освіту, екологію, розвиток сфери зайнятості і підприємництва;

– інституціоналізація в суспільстві відповідальності за реалізацію свободи вибору, відхід від патерналізму. Це завдання особливо актуальне для України. Відомо, що патерналізм є формою стосунків держави та суспільства, які характеризуються «батьківською» опікою влади над народом та відповідним очікуванням населення щодо державної опіки [81, с. 21]. Для українського суспільства патерналістські настрої залишилися у спадок з радянських часів та суттєво гальмують сучасні прогресивні процеси, особливо в східній і південній частинах нашої держави;

– забезпечення соціального захисту, в тому числі його мобільних форм. Соціальний захист передбачає захист населення від соціальних ризиків, найбільш поширеними серед яких є хвороби, можлива інвалідність, старість, безробіття, передчасна втрата годувальника. В умовах високої ПМН дуже важливо забезпечити мобільність соціального захисту, яка є однією з компонент соціального захисту міжнародних мігрантів та забезпечує мінімізацію ризику втрати наданих пільг чи нарахованої фінансової допомоги [185; 93];

– контроль рівня залежності економіки від зовнішніх ресурсів. Як узагальнює Г. Герасименко, незбалансований людський розвиток можуть детермінувати висока частка природних ресурсів у загальному експорті/імпорті, висока частка зовнішнього боргу у ВВП (фінансові ресурси), невелика кількість патентів, виданих резидентам і нерезидентам (інноваційні ресурси), від’ємний коефіцієнт чистої міграції на 1000 населення (людські ресурси) [44, с. 113]. У контексті розвитку високомобільного суспільства залежність може проявлятися відносно людських ресурсів – іммігрантів, а також міграційного капіталу, набутого емігрантами – найперше у формі грошових переказів як пасивних інвестиційних впливань в економіку країни-донора. Такі залежності слід контролювати і коригувати;

2) завдання в розрізі напрямів формування політики людського розвитку:

2.1. Завдання у рамках формування демографічної політики:

– стимулювання демовідтворення населення (в умовах демографічної кризи);

– підтримка цінності інституту сім'ї (в умовах демографічної кризи – багатодітної);

2.2. Завдання у рамках формування політики у сфері охорони здоров'я:

– підвищення цінності здоров'я, ведення здорового способу життя;
– розвиток належної соціальної інфраструктури та кваліфіковане кадрове забезпечення системи охорони здоров'я;

– неперервні інновації у системі охорони здоров'я;

2.3. Завдання у рамках формування політики у сфері освіти:

– забезпечення якості та доступності освіти;

– стимулювання неперервної освіти;

– долання освітньо-професійних розривів;

2.4. Завдання у рамках формування політики у сфері зайнятості:

– забезпечення гідної праці;

– мотивація самозайнятості, підприємництва;

– мотивація інноваційної праці;

– забезпечення першим робочим місцем, у тому числі в рамках циркулюючих освітніх міграцій;

2.5. Завдання у рамках формування політики у сфері доходів:

– стимулювання продуктивної зайнятості, ефективного підприємництва з метою зростання обсягів виробництва з покращенням показника ВНД на душу населення (особливо актуальне для України питання з огляду на рейтингові оцінки згідно ІЛР);

– створення рівних умов зайнятості, підприємництва з отриманням натомість належного доходу;

– долання надмірних розривів за рівнем доходу населення;

– створення умов для додаткових джерел отримання доходів завдяки використанню (оренді) майна, інвестиційної діяльності (в тому числі на фондовому ринку), доходів від використання інтелектуальної власності і т. д.

Якщо у межах певної країни (регіону) будуть створені належні умови розвитку людського потенціалу, ризику його втрат будуть мінімальними. При

цьому не має застосовуватись жорсткий міграційний режим, а з посередництвом непрямих методів впливу буде формуватись сприятливе середовище для задоволення потреб населення.

Для різних суспільств пріоритети формування політики людського розвитку будуть різними. У своєму дослідженні Л. Безтелесна в рамках формулювання завдань Стратегії управління людським розвитком в Україні виділяє такі пріоритети: підвищення результативності державного управління людським розвитком; удосконалення регіонального механізму управління людським розвитком; поліпшення управління реалізацією людського потенціалу на підприємницькому рівні; створення комфортних умов для життєдіяльності сімей (домогосподарств); реформування механізму управління освітою; трансформація механізму управління охороною здоров'я; удосконалення механізму управління доходами населення [7, с. 304].

Виконання завдань політики людського розвитку в умовах високомобільного суспільства дозволяє здійснити відповідний управлінський інструментарій. З теорії державного управління і практики формування політики людського розвитку можна узагальнити наступні *інструменти політики людського розвитку*:

- 1) нормативно-правові, які формуються законодавчими нормами і програмними документами;
- 2) адміністративні, які відображають стандарти, норми, дозволи, штрафи, санкції щодо забезпечення людського розвитку;
- 3) фінансово-економічні, які охоплюють способи впливу через бюджетне і позабюджетне фінансування, оподаткування, кредитування, інвестування, валютне, цінове регулювання;
- 4) організаційні, які передбачають створення відповідних організаційних форм та специфічних просторових утворень з особливим режимом діяльності і розвитку;

5) інформаційні, які охоплюють джерела інформаційного забезпечення формування політики людського розвитку через збір статистичних даних, експертні дослідження, а також способи обробки даної інформації, її моніторинг.

При реалізації інструменти політики людського розвитку тісно корелюють з механізмами регулювання ПМН, які більш детально будуть розглянуті в розділі 4 даного дисертаційного дослідження.

Політика людського розвитку є складною за напрямками формування і дуже значущою за наслідками реалізації. Регулювання ПМН у системі формування політики людського розвитку спрямовує до пріоритету розширення можливостей вибору та створення сприятливих середовищних умов реалізації прав і свобод людини. В основі більшості з них лежить свобода вибору, яка, зокрема, проявляється внаслідок реалізації свободи переміщень. При таких взаємозв'язках політика людського розвитку в умовах високомобільного суспільства має формуватись таким чином, щоб балансувати наслідки реалізації свободи вибору з тенденціями розвитку у демографічній, валеологічній, соціальній та економічній сферах. Дані питання актуальні як для країн-донорів, так і реципієнтів, через що стають стратегічно важливим об'єктом регламентувань у міжнародному праві.

Узагальнення теоретико-методологічних основ дослідження ПМН у контексті людського розвитку дозволяє сформувати матрицю, яка розкриває методологію комплексного аналізу відповідних процесів (табл. 1.8). Мова йде про *аналітичну міграціологію*, яка цілісно відображає сукупність методів і прийомів комплексного аналізу ПМН, спрямованих на наближення структурно-функціональних, нормативно-правових, соціально-культурних оцінок та вимірів проблемних явищ і процесів до вимог формування політики людського розвитку з позиції інтересів нової економіки, соціальної держави, інформаційного суспільства.

Понятійно-термінологічна й методологічна матриця дослідження ПМН

Елементи методології	Сутнісний аспект		Управлінський аспект	
	ПМН	Людський розвиток	Механізми регулювання ПМН	Політика людського розвитку
Поняття	ПМН; мобільне населення; трудова, освітня, віртуальна, транскордонна мобільність	Людський розвиток; людський потенціал; капіталізація людського потенціалу	Механізми регулювання ПМН; реляційний простір; соціальний захист мобільного населення	Політика людського розвитку
Підходи	Класифікація видів мобільності; система факторів ПМН	Етапизація практики просторової мобільності людства	Система механізмів регулювання ПМН; етапи формування системи моніторингу ПМН в умовах високомобільного суспільства	Структурний підхід до складових політики людського розвитку; складовість інфраструктурного забезпечення ПМН (канали, потоки, скейпи, мережі, система)
Принципи, норми, цінності	ПМН як норма, право, інструмент	Право вибору і свобода пересування	//////	Концепція державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства; стратегічні імперативи соціального захисту мобільного населення
Теорії	Теорія факторів ПМН; теорія мобільних переходів; парадигма людського розвитку високомобільного суспільства	Система теорій просторової мобільності у вимірі людського розвитку	//////	//////
Методики	Тривимірна модель координат ПМН; система аналізу ПМН	Хорологічно-темпологічна вимірність ПМН з визначенням капіталізації людського потенціалу; методика розрахунку індексу режиму ПМН	Система моніторингу ПМН в умовах високомобільного суспільства	Система показників моніторингу ПМН в контексті досягнення цілей людського розвитку

* Джерело: авторська розробка

Отже, складність та багатоаспектність розгляду ПМН у вимірі концепції людського розвитку визначає необхідність розуміння великої кількості теоретичних і концептуальних положень, які формують фундаментальні та прикладні основи наукового знання в економіці й визначають складові аналітичної міграціології. Представлена система теорій дослідження ПМН хоча і має узагальнений характер, однак наочно демонструє складність методологічного обґрунтування причин та наслідків формування мобільних ознак у суспільстві, визначення їх особливостей на різних рівнях. Міждисциплінарність теоретичної основи розширює універсальність поняття мобільності, тісний взаємозв'язок ПМН з іншими видами, зокрема соціальним. Актуальність розгляду ПМН у вимірі концепції людського розвитку підтверджується популяризацією управлінських підходів у досягненні цілей

людського розвитку. Це обумовлює актуальність дослідження концепції політики людського розвитку, напрямів її реалізації з адаптацією до особливостей високомобільного суспільства.

Висновки до розділу 1

Розкриття теоретико-методологічних основ дослідження ПМН у системі формування політики людського розвитку дозволили зробити наступні висновки:

1. Сформульовано понятійно-категорійний апарат дослідження ПМН. Розкрито міждисциплінарний зміст терміну «мобільність», що є актуальним для вивчення у галузях знань філософії, демографії, антропології, географії, соціології, педагогіки, психології, економіки, державного управління, права, політології, історії, культури. Огляд літературних джерел дав змогу узагальнити основні підходи до її розгляду – фізичний, соціологічний, соціоекономічний, соціопсихологічний, діяльнісний, діалектичний і методологічний. За результатами ознайомлення з науковими напрацюваннями на тематику мобільності, зроблено висновок про три основні фокуси розуміння її сутності: 1) мобільність як бажання, готовність і спроможність (можливості); 2) мобільність як рух, переміщення, адаптація, зміна; 3) мобільність як факт, причина, наслідок.

2. З огляду на універсальність терміну та різні фокуси його сутнісного сприйняття, здійснено класифікацію основних видів мобільності. Їх розподілено за критеріями суб'єкта (людини, ресурсів), способу реалізації (реальна, віртуальна), часової вимірності (коротко-, середньо- і довгострокова), мотиву (примусова, добровільна), потреби (небажана, закономірна), реалізації (нереалізована, реалізована), наслідків (структурна, обмінна). Окремо виділено критерій просторової вимірності, що дозволяє розділяти мобільність на

географічну (територіальну) і просторову. ПМН формується і реалізується у прив'язці до території і середовища.

Головним критерієм видового розподілу мобільності виділено мету. Вона розподіляє мобільність на види: економічну (факторів виробництва), соціальну, трудову, освітню, культурну, рекреаційну і туристичну. Для кожного з даних видів мобільності виділено підвиди. Дане дослідження мобільності акцентує увагу на поєднанні просторового критерію і критерію мети.

3. Сформульовано зміст ПМН, яка відображає його бажання, готовність і можливості зміни місця перебування у визначених просторово-часових координатах, що в процесі реалізації супроводжується процесами капіталізації людського потенціалу. Особливу увагу слід звертати на готовність, яка розкриває здатність суб'єкта до швидких і цілеорієнтованих змін. Від цього в значній мірі залежить швидкість капіталізації людського потенціалу як позитивного результату реалізації високої мобільності.

Дослідження мобільності в економіці обґрунтовує доцільність її розгляду через призму капіталізації людського потенціалу. У розвиток даної ідеї запропоновано тривимірну модель координат ПМН, яка дозволяє розглядати мобільні переміщення у координатах простору (відстані), часу (періоду переміщень) і капіталізації людського капіталу (фізіологічної, психологічної, інтелектуальної, освітньо-кваліфікаційної, соціальної і культурної його складових). Вектор капіталізації людського потенціалу дозволяє оцінювати вплив переміщень на особистісні характеристики людини та можливості їх подальшого використання.

4. Визначено, що ПМН має дві основні стадії (етапи) – формування і реалізацію. Гносеологічну сутність ПМН розкривають її характеристики:

- суб'єктність вказує на суб'єкт оцінювання мобільності, а саме окремої людини, домашнього господарства (сім'ї), соціальної групи, суспільства;
- цілеорієнтованість визначає, які цілі людина може досягати, реалізуючи свою мобільності: особистісного розвитку, добробуту, рекреації і відтворення, зміни;

– рівневість (стан) є суб'єктивною оцінкою готовності і можливостей до переміщень та дозволяє виділяти різні мобільні типи в суспільстві: активно-мобільне населення (активний, вимушено-активний, потенційно-активний типи); пасивно-мобільне населення (потенційно-пасивний, вимушено-пасивний, пасивно-стабільний типи). З метою аналізу структурних меж мобільності запропоновано умовну шкалу відображення частки активно-мобільного населення у фокусі рівноваги суспільної системи;

– потенційність вказує на бажання людини змінювати місце перебування та певні відстань і час, будучи, таким чином, більше психологічною (доповідінковою) характеристикою;

– масштабність відображає бажання, готовність і можливості переміщень на певну відстань (у розрізі ареалів поселення (щодення мобільність), наближено до поселення, віддалено і дуже віддалено від поселення);

– темпологічність відображає часову тривалість, швидкість, режим (повторюваність) переміщень;

– трансформаційність розкриває форми реалізації високої ПМН. Основною формою реалізації мобільності є міграція, специфічною – туризм. Незважаючи на превалююче позитивний характер високої туристичної активності населення, виникає ризик її трансформації у міграцію. У даному контексті виникає явище туристично-міграційної трансформації;

– функціональність розкриває функції мобільності – забезпечення руху, протидії стагнації, балансування і вирівнювання, варіативності, альтернативності, свободи, захищеності, розвитку, самовідповідальності, індивідуалізації.

5. Досліджено історичну ретроспективу формування ПМН у світовому вимірі. Розкрито основні практики реалізації мобільності на різних етапах розвитку людства – первісного, мисливсько-збиральницького, аграрного, індустріального, інформаційного, технолого-сингулярного. В узагальнених рисах такі практики формують мобільні переходи. На різних етапах мобільність набувала відмінних типових рис: на ранніх періодах вона була способом захисту і безпеки; в умовах активізації кочівництва – слугувала проявом специфічної культури стилю життя

степових племен (виникнення кочових «імперій»), необхідності військових походів; в умовах аграрного суспільства мобільність почала проявлятися через перші практики міграції внаслідок зростання чисельності населення та нових можливостей переміщень у глобальному просторі після Великих географічних відкриттів; індустріальна епоха спричинила інституціоналізацію міграції як чинника просторового розвитку й урбанізаційних процесів; умови інформаційного суспільства ознаменовані трансформацією міграції у глобальне явище та формуванням глобальних міграційних мереж. Просторова мобільність нині розглядається як право і норма життя сучасної людини.

6. Проаналізовано глобальні тренди зростання ПМН. Результати аналізу підтверджують, що для сучасного суспільства характерна зростаюча динаміка мобільності. Досліджено динаміку кількості міжнародних мігрантів у світі за період 1960-2017 років (нині це 3,5 % населення землі), осіб, які перебувають в особливому правовому статусі, міжнародних студентів. Проаналізовано структуру країн донорів і реципієнтів міжнародних мігрантів залежно від рівня розвитку: країни з середнім рівнем розвитку (у тому числі Україна) є донорами 70 % кількості міжнародних мігрантів; з країн-реципієнтів 64 % є країнами з високим рівнем розвитку (дані 2017 року). Підтверджено зростаючу демографічну залежність розвинутих країн від міграційного чинника.

7. Розвинуто дискурс щодо можливостей розвитку різних країн світу в умовах високої ПМН, керуючись тезою З. Баумана, що мобільність виступає як захищеність, а її реалізація є ознакою елітарності. Диференційовано основну мету регулювання мобільності у розрізі країн залежно від рівня розвитку. Для найбільш розвинених країн в умовах глобальної конкуренції висока мобільність дозволяє залучати людський потенціал з інших країн. Відтак вона не є загрозою. Натомість країни з гіршими умовами постають перед численними ризиками і змушені реалізовувати заходи, спрямовані на покращення внутрішнього середовища і протидію міграційних втрат.

8. Запропоновано систему теорій дослідження ПМН. Вона дозволяє розділяти теорії і концепції за рівнями: внутрішні «кола» містять теоретичні

обґрунтування, які носять предметний характер, вказуючи форми реалізації мобільності (зокрема, міграційну активність). Оскільки предметом даного дослідження є ПМН у фокусі політики людського розвитку, окреме «коло» формує концепція людського розвитку, доповнюючись обґрунтуваннями розвитку просторового. Зовнішнє «коло» системи формують теорія раціонального використання ресурсів, концепція сталого розвитку, концепція суспільства знань та інформаційного суспільства. В основі системи теорій лежать три парадигми, які розкривають загальні умови формування ПМН та її значення в глобальному аспекті – цивілізаційна, глобалізаційна і технологічна.

9. Центровою в системі теорій виділено концепцію мобільного суспільства. Вона розвивається на основі таких теоретичних положень, як теорія транснаціоналізму, теорія соціальної стратифікації і мобільності, теорія суспільного вибору, теорія держави і громадянства, реляційна теорія, концепція мобільних переходів, теорія мобільного навчання, теорія зайнятості (дистанційної), теорія соціального конфлікту, теорія мультикультуралізму. Особливу увагу звернено на вплив транснаціоналізму, що є процесом переміщення людського капіталу з метою більш ефективного його використання. Розвиток транснаціоналізму на практиці відображається у послабленні національної самоідентифікації осіб, які характеризуються високою просторовою мобільністю. Теоретична основа дослідження ПМН є базовим елементом формування аналітичної міграціології.

10. Обґрунтовано переваги дослідження ПМН у вимірі концепції людського розвитку. Це дозволив здійснити опис особливостей розгляду ПМН у фокусі важливих соціоекономічних вимірників – рівня і якості життя, добробуту, розвитку людських ресурсів, сталого розвитку. Людський розвиток передбачає орієнтацію на людський потенціал і створення сприятливих можливостей його використання в умовах свободи вибору. З цього погляду ПМН формується за умов обмеженості можливостей розвитку й реалізується на основі свободи вибору (місця перебування, праці, навчання і т. д.). Суттєвим аргументом на користь актуальності розгляду ПМН у вимірі людського розвитку є

використання даної категорії у політиці ООН. Починаючи з 1990 року експерти Програми Розвитку даної організації готують щорічні доповіді з представленням ІЛР.

Узагальнено, що ПМН з погляду забезпечення людського розвитку може розглядатись як право (швидкого пошуку кращих умов проживання і розвитку), як фактор (розвитку соціальної інфраструктури, розвитку особистості і суспільства) і як індикатор (диференціації суспільних систем за рівнем розвитку, мінливості їх умов).

11.3 метою поглиблення теоретико-методологічних основ дослідження ПМН у контексті людського розвитку, розкрито зміст політики у даній сфері. Політику людського розвитку запропоновано розглядати як комплексну систему заходів, реалізовану органами державної влади у співпраці з недержавними організаціями, які (заходи) орієнтовані на забезпечення демографічних, валеологічних, освітніх, економічних, еколого-безпекових умов гідного, соціально справедливого й активного життя сучасного суспільства. Визначено мету політики людського розвитку, яка має подвійний зміст: з одного боку, вона орієнтована на створення і розширення можливостей людини; з іншого боку, свобода вибору ризикує трансформуватись у надмірні міграційні втрати для будь-якої країни в сучасному «строкатому» світі. Тому політика людського розвитку зобов'язує до реалізації заходів, орієнтованих на протидію втрат людського потенціалу.

12. Виділено напрями формування політики людського розвитку, враховуючи індикатори ПРООН: 1) базові сфери – демографічна політика, політика у сферах охорони здоров'я, освіти, зайнятості, доходів; 2) суміжні сфери – політика у сферах соціального захисту, культури, розвитку громадянського суспільства, гендерна та екологічна політика. Кожен з напрямів політики людського розвитку базований на правах і свободах сучасної людини.

Визначено завдання політики людського розвитку в умовах високомобільного суспільства, які розподілено за групами: 1) концептуальні завдання – стимулювання інвестицій у людський розвиток, інституціоналізація в суспільстві

відповідальності за реалізацію свободи вибору й відхід від патерналізму, забезпечення соціального захисту, контроль рівня залежності від зовнішніх ресурсів; 2) завдання в розрізі напрямів формування політики людського розвитку: демографічної політики – стимулювання демовідтворення населення (в умовах демографічної кризи), оптимізація статево-вікової структури населення, підтримка цінності інституту сім'ї (в умовах демографічної кризи – багатодітної); політики у сфері охорони здоров'я – інституціоналізація цінності здоров'я і ведення здорового способу життя, розвиток належної соціальної інфраструктури та кваліфіковане кадрове забезпечення системи охорони здоров'я, неперервні інновації у системі охорони здоров'я; політики у сфері освіти – забезпечення якості та доступності освіти, стимулювання неперервної освіти, долання освітньо-професійних розривів, протидія старінню знань; політики у сфері зайнятості – забезпечення гідної праці, мотивація самозайнятості, підприємництва, інноваційної праці, забезпечення першим робочим місцем, у тому числі в рамках циркулюючих освітніх міграцій; політики у сфері доходів – стимулювання й створення рівних умов продуктивної зайнятості, ефективного підприємництва, долання надмірних розривів за рівнем доходу населення, створення сприятливих умов альтернативних джерел отримання доходів. Виділені завдання підтверджують комплексний характер політики людського розвитку, а регулювання ПМН в її контексті актуалізує розширення можливостей вибору та створення сприятливих середовищних умов реалізації прав і свобод людини.

Основні результати розділу опубліковані в наукових працях автора [9; 11–26; 106; 158–161]

РОЗДІЛ 2

ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОСТОРОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ (ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА)

2.1. Факторна площина формування й реалізації просторової мобільності населення в системному фокусі

Явище ПМН є складним як за теоретичним змістом, так і за прикладними проявами. Для того, щоб об'єктивно оцінити стан ПМН слід враховувати не лише поточні напрями її реалізації (міграційну і туристичну активність), але й передумови формування. Це дозволяє розширити можливості регулювання ПМН шляхом непрямого впливу на середовищні умови людського існування і розвитку.

Дослідження факторів формування та реалізації ПМН слід здійснювати системно. Хоча ПМН є адаптивним явищем, мінливим у просторі і часі, проте вона також виступає в ролі потужного фактора відносно інших явищ і процесів. Тому слід брати до уваги та співставляти сфери впливу і в причинному, і в наслідковому контекстах. Таким способом можна сформувати цілісну управлінську систему з посередництвом ПМН як визначального фактора розвитку – особистісного і просторового.

У табл. 2.1 відобразимо сфери взаємного впливу ПМН з іншими важливими для кожного суспільства явищами і процесами. Це комплексний підхід дослідження факторів, який дозволяє їх розглядати як причину і як наслідок [211, с. 3]. Визначені у табл. 2.1 сфери визначають можливі фактори і факторні групи в системі формування та реалізації ПМН. Фактори можуть набувати різних детермінаційних характеристик – конструктивних чи деструктивних, системних чи структурних (що призводять до структурних змін), сталих чи мінливих, явних чи прихованих. Важливо розуміти детермінаційний характер

кожного фактора в конкретних просторово-часових умовах та при потребі посилювати його чи, навпаки, нівелювати.

Таблиця 2.1

Сфери взаємного впливу ПМН з іншими явищами і процесами

Мобільність як фактор	Фактори мобільності
<i>Сфера цивілізаційного розвитку</i>	
Формування глобального ринку праці, глобальної фінансово-економічної, політико-правової системи	Глобалізація, інтернаціоналізація, формування транснаціональної еліти Формування єдиного правового поля, стандартизація (визначення дипломів, кваліфікацій і т. д.) Технологічний прогрес, становлення інформаційної (мережевої) економіки
<i>Сфера демографічного розвитку</i>	
Демовідтворювальні процеси Статеві-вікова структура населення Суспільне здоров'я	Демографічне навантаження на ринок праці, соціальну інфраструктуру (у т.ч. освіти): надмірно високе або навпаки відсутнє (демографічна криза) Індивідуальне здоров'я
<i>Сфера просторового розвитку</i>	
Урбанізація, рурбанізація Агломеризація, метрополізація Формування міграційних каналів, мереж, систем, розвиток туристичних маршрутів Спеціалізація просторових утворень (інноваційні, освітні, наукові та ін. типу центри)	Географічне розташування (відстань) Природно-кліматичні умови Ресурси навколишнього природного середовища Просторова поляризація, в тому числі у порівнянні з сусідніми просторовими утвореннями
<i>Державно-управлінська сфера</i>	
Концепція державної (регіональної) політики; соціальної, у т.ч. соціального захисту, зайнятості, демографічної, міграційної; фінансової й економічної; гуманітарної; військової; зовнішньої	Рівень демократії, розвитку громадянського суспільства Ефективність державного управління Міграційний режим
<i>Сфера економічного розвитку</i>	
Виробництво, економічне зростання Концентрації економічної активності, у т.ч. трудового потенціалу Соціальна нерівність, у т.ч. за критерієм доходів Двоїстість ринку праці (сегментний розподіл у розрізі активно-мобільних і пасивних осіб або постійного населення і мігрантів) Двоїстість ринку послуг (сегментний розподіл у розрізі постійного населення і туристів)	Ринкові умови, конкуренція Структура і структурні зрушення в економіці Умови та структурні зрушення на ринку праці (зміни у поділі праці) Інноваційність економіки
<i>Сфера технологічного розвитку</i>	
Концентрація інтелектуально-знаннєвого ресурсу (можливість функціонування технополісів, технопарків, бізнес-інкубаторів, кластерів та ін.) Формування інноваційних центрів	Прив'язка працівників до місця (виду) праці Інфраструктура переміщень (міграційні, туристичні мережі) Комунікаційні технології
<i>Соціобезпекова сфера</i>	
Розвиток соціальної інфраструктури згідно норм навантажень Трансформація соціальних мереж з відображенням на рівні соціальної напруги Соціальна (національна, громадянська) єдність Розвиток мобілізованого соціального капіталу	Система (мобільність) соціального захисту Рівень корупції Безпека проживання і розвитку (екологічна, військова, політична та ін.) Потреба військової, професійної мобілізації (мілітарна мобільність, місії НАТО)

Мобільність як фактор	Фактори мобільності
<i>Сфера соціокультурного розвитку</i>	
Нівелювання бар'єрів (лінгвістичних, культурних, поведінкових) Формування глобальної культури Виклик цілісного розвитку суспільства й особистості	Доступ до послуг: освітніх, культурно-мистецьких, рекреаційних та ін. Можливості самореалізації, розвитку в некомерційних видах діяльності Потреби релігійні (паломництво)
<i>Сфера особистісного розвитку</i>	
Стиль і спосіб життя Характер трудового, особистого життя Задоволення потреб розвитку і пізнання (як правило, через туристичну активність)	Соціальне походження (рід) Фінансові можливості (економічний аспект) Наявність представницьких позицій (статус) Рівень освіти, досвід Система цінностей

* Джерело: авторська розробка

Розглядаючи *ПМН як фактор* слід розуміти, що вона є обов'язковим атрибутом розвитку сучасного суспільства, у зв'язку з чим її регулювання має орієнтуватись на забезпечення прогресивних детермінацій [14, с. 9]. Тобто апріорі мова йде не про пониження ПМН, а про підтримку його у таких межах, аби це не спричиняло негативних наслідків – як на особистісному рівні, так і на рівні різних просторових утворень.

На рис. 2.1 відображено варіативність характеру ПМН залежно від її стану. Питання стоїть у правильності обґрунтування меж мобільності, які вказують на частку активно-мобільних осіб у загальній чисельності населення (поселення, регіону, країни і т. д.). Якщо даний показник зростає і це не є притаманним даному просторовому утворенні (його геополітичним, історичним, соціально-економічним умовам), то мобільність стає деструктивом розвитку. «Деструктивність» у даному контексті означає руйнування інституціональних основ формування суспільства, розрив усталених мереж соціетальних, економічних, трудових, культурних та іншого роду зв'язків. У протилежність цьому явищу слід розглядати дуже низьку мобільність, що в сучасному глобалізованому світі теж є негативним явищем, набуваючи ризикових ознак. Це означає, що ймовірність негативних тенденцій для такого суспільства значно зростає, адже сучасний світ перебуває в тренді мобільного розвитку, постійного руху й адаптації до нових викликів.

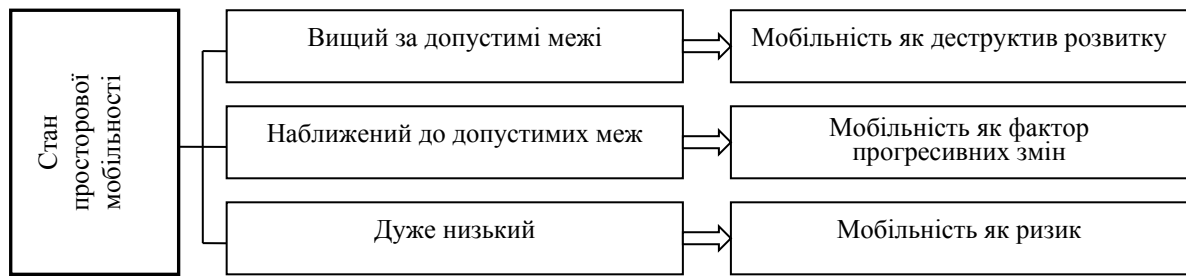

Рис. 2.1. Характер ПМН залежно від її стану

* Джерело: авторська розробка

ПМН як фактор прогресивних змін у часі може проявлятися в різних сферах, виділених у табл. 2.1. Розглянемо їх більш детально.

У сфері цивілізаційного розвитку висока ПМН сприяє формуванню глобального ринку праці, глобальної фінансово-економічної системи з уніфікованими підходами використання ресурсів та стимулюванням долання бар'єрів їх вільного перерозподілу.

Дуже сильним є вплив мобільності у сфері демографічного розвитку. Вона може спричиняти як демографічні втрати, так і забезпечувати демографічне відтворення за рахунок залучення осіб з інших просторових утворень, трансформації внаслідок цього статеві-вікової структури населення, що суттєво впливає на рівень народжуваності [199]. Особливий вплив на процеси демографічного розвитку має міграційна активність як один з напрямів реалізації ПМН. Як пише У. Садова, міграція – це не лише специфічне геопросторове явище вияву людської поведінки, а й дієвий інструмент регулювання відтворювальних процесів територіальної суспільної системи [275, с. 29]. Багато розвинених суспільств, для яких характерне стабільно від'ємне сальдо природного приросту населення, стимулюють демовідтворювальні процеси через селективне стимулювання міграції (зазвичай осіб, схильних до асиміляції). Нині це поширена практика для країн ЄС, яка поки не має альтернативи.

Висока ПМН у сфері просторового розвитку пришвидшує процеси урбанізації, рурбанізації, агломеризації і метрополізації, що призводить до формування принципово нової системи міжпоселенських зв'язків. Фахівці в

галузі урбаністики і просторового розвитку стверджують, що урбанізація є історичним процесом підвищення ролі міст, міського способу життя та міської культури у розвитку суспільства, що пов'язаний з просторовою концентрацією діяльності в порівняно нечисленних центрах і ареалах переважно соціально-економічного розвитку [261; 256, с. 116]. Саме ПМН підтримує позитивну динаміку урбанізації, засвідчуючи «чутливість» активно-мобільних осіб до більш сприятливих умов проживання і розвитку. У результаті маємо глобальну тенденцію, коли у середині ХХ століття частка міського населення становила 30 % і продовжує постійно зростати, сягнувши переважаючої кількості над сільським населенням 2006 року, 54 % – у 2015 році [319].

Таким чином, зростання ПМН та можливостей її реалізації з прогресуючим технологічним забезпеченням супроводжується активними урбанізаційними процесами. Їх ознакова вираженість призвела до виникнення різних субурбанізаційних підвидів – периурбанізації (специфічні форми заселення сільської території міськими жителями, які почали покидати суто міську територію заради переваг життя поза межами великих центральних міст [218, с. 97]), рурбанізації (поширення міського способу життя на сільські території), дезурбанізації (ексурбанізація, «переміщена» урбанізація, анти-урбанізація – переселення міських жителів до невеликих міст та сільських поселень з поступовим створенням там нових робочих місць, розвитком власної сфери послуг), реурбанізації (повернення населення передмість до метрополіса внаслідок джентрифікації та ревіталізації індустріальних зон у центральній частині міста, наближення місця проживання до місця роботи [318; 314; 233, с. 65-66]).

Якщо у розвинених державах активні процеси урбанізації набувають прогресивних форм і ставлять нові вимоги до регулювання мобільності (зокрема через розвиток реверсної мобільності, що буде розглянуто в §4.2), то в Україні рівень урбанізації фактично пропорційний мобілізованим із сільської місцевості ресурсам [214]. Це означає, що реалізація високої ПМН України носить більшою мірою вимушений характер, «вимиваючи» молодь з периферійних

сільських територій. Даний приклад вказує, що за існуючих умов ПМН набуває негативних ознак у плані цілісного просторового розвитку України.

У державно-управлінській сфері ПМН здійснює сильний вплив на концептуальні засади реалізації державної (регіональної) політики. Комплексний вплив мобільності на різні сфери суспільного життя обумовлює необхідність урахування стану та наслідків реалізації мобільності за напрямками фінансової й економічної (інноваційної, інвестиційної, фінансово-кредитної, фіскальної, бюджетної, податкової, цінової, митної, валютної, структурної), гуманітарної, військової, зовнішньої політики. Особливий вплив врахування фактора ПМН має здійснювати за напрямом реалізації соціальної політики. Стан, напрями і наслідки реалізації мобільності мають безпосередньо впливати на концепцію державної (регіональної) демографічної політики – в плані протидії втрат людського потенціалу. Концепція міграційної політики має доповнюватись визначенням шляхів ефективізації впливу міграційних процесів на процеси розвитку держави (регіону). В умовах зростання ПМН має розвиватись система соціального захисту мобільних категорій громадян. У той час, як концепція економічної політики має визначати пріоритети покращення внутрішніх середовищних умов життя і розвитку людини, то соціальна політика – орієнтована на пом'якшення негативних наслідків реалізації високої ПМН.

Необхідність урахування мобільного фактора у сфері економічного розвитку обумовлює здатність ПМН до забезпечення концентрації трудового потенціалу, його перерозподілу згідно потреб регіональних (локальних) ринків праці, активізації руху капіталу, в тому числі у формі витрат на туристичні і міграційні послуги. Досвід найбільш розвинених держав світу підтверджує, що швидкі теми економічного зростання характерні для мобільних суспільств, причому найперше за внутрішнім вектором. Тобто чим мобільнішим є суспільство, тим швидше формуються «ядра» економічного зростання у формі окремих поселень, промислових і сільськогосподарських кластерів, центрів ділової активності, науково-освітньої, культурно-мистецької діяльності. Іншим

аспектом впливу ПМН у сфері економічного розвитку є поглиблення розривів у суспільстві – найперше за критерієм доходу. Тобто ті особи, які є більш мобільно-активними, мають вищі шанси пошуку кращих умов проживання і розвитку. Це дає для них змогу підвищувати рівень доходів, у той час як пасивно-мобільне населення змушене залишатись у тих самих умовах.

Вплив ПМН на *сферу технологічного розвитку* головним чином проявляється у можливості формування інноваційних центрів унаслідок концентрації інтелектуально-знаннєвого ресурсу. Світовою практикою доведено переваги такої концентрації у межах специфічних просторових утворень – технополісів, технопарків, бізнес-інкубаторів та ін. Регулювання ПМН у даному контексті дозволяє стимулювати інноваційний розвиток шляхом локалізації інноваційного потенціалу з поширенням позитивних наслідків на ширші просторові масштаби.

ПМН у *соціобезпековій сфері* детермінує можливості створення нових комунікаційних, соціальних мереж, а також мобілізованого соціального капіталу [204]. Останній є новою формою соціального капіталу в традиційному значенні. Якщо соціальний капітал є складовою національного капіталу суспільства, інтегрованим показником результату колективної дії окремих людей і соціальних груп, які внаслідок синергетичного ефекту взаємодії складних біосоціальних систем отримують певні соціально-економічні результати (визначення В. Єлагіна [222, с. 51]), то в умовах високомобільного суспільства такий капітал набуває мобілізованих ознак. Це означає, що існуючі соціальні взаємодії в «автономному режимі», тобто без залучення осіб з інших суспільних систем, не здатні досягнути очікуваного результату. Відтак синергетичний ефект при таких взаємодіях набуває транссуспільних ознак (рис. 2.2).

Також у соціобезпековій сфері ПМН чинить сильний вплив на розвиток соціальної інфраструктури (соціально-побутової та соціально-культурної її складових [199, с. 129]). Якщо певне просторове утворення є привабливим з точки зору притягання активно-мобільних осіб і при цьому зростає

навантаження на об'єкти соціальної інфраструктури, то це неодмінно призведе до соціальної напруги. Підтвердженням цьому – протести населення проти масового туризму, які набули особливо активних форм у 2017 році в Іспанії та далі поширились на Італію і Хорватію (курорти Середземномор'я, зокрема місто Дубровник). В Іспанії протестували працівники служб безпеки, вимагаючи суттєвого покращення умов праці через вимушеність обслуговування великої кількості туристів. Постійне населення обурюється проти надмірного навантаження автомобілів (акція наклеювання стікерів на орендованих машинах з написом «ця машина зайва»), суттєвого зростання вартості житла (приклад, міста Пальма-де-Мальорка) та інших негативних наслідків. При цьому влада опинилась у ситуації, коли зменшення туристичних потоків буде серйозною загрозою для економіки (внесок туризму у ВВП Іспанії становить більше 12 %). Хвиля протестів охопила також міста Рим і Венецію (Італія). Показовою є ситуація у Венеції, в історичному центрі якої проживає 55 тис. осіб, а щодня приїздить сюди 60 тис. туристів [300; 306]. На тлі активізації націоналістичних рухів у Європі, такі протести супроводжуються хуліганськими розгромами, написами на об'єктах архітектури проти туристів тощо.

Ще один специфічний аспект впливу ПМН у соціобезпековій сфері – соціальна єдність. Як правило, високомобільні суспільства є прогресивними за рахунок своєї соціальної єдності. В іншому випадку вони були б приречені на розпад. Для українського суспільства як такого, що набуває все більших мобільних ознак, вкрай важливим є посилення не лише національної, але й громадянської ідентичності. Щодо цього пишуть В. Трощинський та В. Скуратівський: формування власної ідентичності, розвиненої національної самосвідомості виступають необхідними умовами внутрішньої інтеграції багатонаціонального українського суспільства в єдину політичну націю, здатну протистояти численним викликам глобалізованого світу; лише сильна, внутрішньо інтегрована нація співгромадян із відповідним рівнем національної самосвідомості зможе здійснити повномасштабну економічну, соціальну і політичну модернізацію країни [286, с. 109]. Водночас важливим залишається

завершення процесу консолідації власне етнічних українців, об'єднання світового українства навколо ідеї національного відродження та гідного представлення української нації в сучасному світі [272, с. 223].

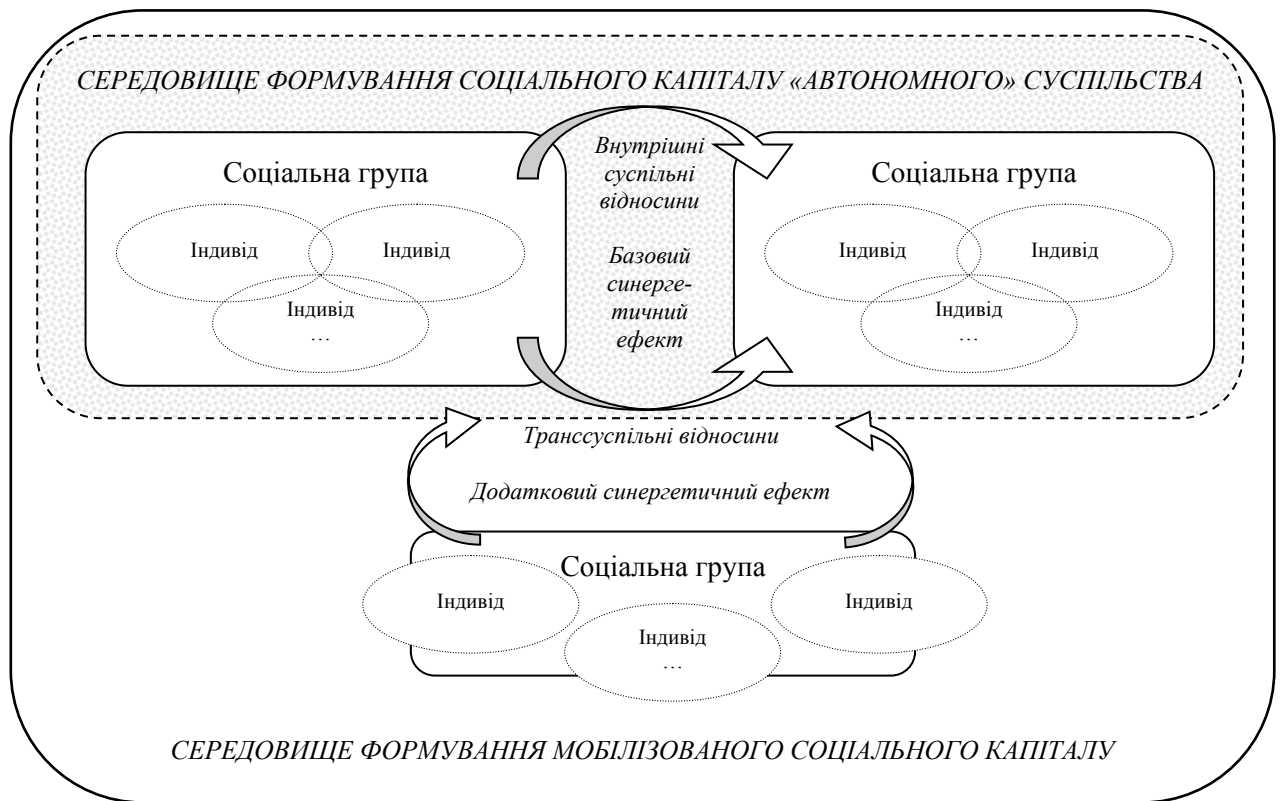

Рис. 2.2. Формування мобілізованого соціального капіталу в площині транссуспільних взаємодій

* Джерело: авторська розробка

ПМН як фактор у сфері соціокультурного розвитку детермінує нівелювання бар'єрів, у першу чергу лінгвістичних, а також формування глобальної культури. Останній аспект є предметом дискусій фахівців з точки зору позитивної чи негативної наслідковості. Позитивним наслідком глобалізації культури вважають розширення культурних контактів, можливостей культурного обміну, кордонів сприйняття; негативом є уніфікація, стандартизація культури, сприяння поширенню масової культури (наразі це культура США), що може поглинути самобутні національні культури, призвести до симулякризації культурного простору (підміна реальних процесів віртуальними аналогами) [235, с. 17; 216, с. 109]. ПМН у будь-якому разі сприяє формуванню глобальної культури, однак, з іншого боку, її високий рівень часто

є викликом цілісного розвитку особистості і суспільства. Висока ПМН може посилювати зв'язки у соціумі як реакції на ймовірні міграційні втрати, прагнення самоідентифікації, збереження етнічних особливостей у поліетнічному і полікультурному середовищі. Тобто залежно від існуючого інституціонального середовища певного суспільства буде різнитись характер впливу ПМН на процеси соціокультурного розвитку.

У завершення розгляду ПМН як фактора зазначимо, що у *сфері особистісного розвитку* найбільш сильний її вплив проявляється відносно стилю і способу життя, характеру трудового, особистого життя, а також задоволення потреб розвитку і пізнання (як правило, через туристичну активність). Позитивно, якщо внаслідок реалізації високої ПМН підвищується якість трудового життя населення. Це дають змогу визначити такі компоненти оцінки, як: можливість працевлаштування та гідна винагорода за працю; змістовність праці, професійне та кар'єрне зростання; умови, організація та безпека праці [274, с. 27]. Забезпечення якості трудового життя населення є однією з умов конструктивної моделі реалізації ПМН та капіталізації людського потенціалу (див. § 4.4).

Здійснивши загальний огляд сфер впливу ПМН як фактора, перейдемо до її розгляду як *об'єкта факторного впливу*.

У *сфері цивілізаційного розвитку*, безумовно, дуже сильний вплив на мобільність здійснює глобалізація, інтернаціоналізація і технологічний прогрес. Інституціоналізація глобальної мобільності є наслідком посилення глобального перерозподілу різних видів ресурсів, а сучасні комунікаційні технології стискають простір і час, відкриваючи можливості для всесвітньої кооперації у небачених досі масштабах (це стосується як комерційних організацій, так і організацій громадянського суспільства) [292]. Показовим моментом є формування транснаціональної еліти – групи осіб, які приймають стратегічно важливі рішення в масштабах глобального світу (їх компетенція виходить за рамки національних держав) [194, с. 92]. Такі умови підтримують тенденції зростання ПМН як однієї з показових ознак сучасного глобалізованого суспільства.

Вплив процесів *демографічного розвитку* на ПМН найперше проявляється у мотивації чи, навпаки, демотивації переміщень. У випадку високого демографічного навантаження на ринки праці та об'єкти соціальної інфраструктури це може слугувати причиною до зміни місця проживання людини. Також високий рівень демографічного навантаження змушує до розвитку інфраструктури внутріпоселенської ПМН (ареал поселення і наближеного поселення). Відсутній (дуже низький) рівень демографічного навантаження теж є мотиватором зростання мобільності, адже його наслідком є стагнація усіх прогресивних змін, що обмежує подальші можливості людського розвитку.

Іншим дуже потужним фактором демографічного характеру є індивідуальне здоров'я. У праці Л. Шевчук можна знайти поділ мігрантів за відношенням до власного здоров'я на три групи: ті, які впевнені, що вони здорові, зможуть активно працювати і поліпшувати свій достаток; ті, котрі знають наскільки вони хворі, але, голодуючи і перебуваючи за межею бідності у власній країні, сподіваються, що на чужині зможуть краще харчуватися і одужати; і ті, які ніколи не задумувалися над станом свого здоров'я, оскільки на першому місці у них меркантильні інтереси [297, с. 397]. Тобто, в окремих випадках навіть відсутність здоров'я змушує до реалізації ПМН – як правило, вимушеної. Однак у більшості випадків, незалежно від системи цінностей, для осіб з задовільним станом здоров'я притаманна значно вища мобільність і це обумовлено не лише фізіологічним аспектом.

Специфічним є вплив на ПМН факторів, що формуються у *сфері просторового розвитку*. Безумовно, первинну роль відіграє фактор відстані. Він формує реляційний простір особистості, обмежений відстанню та часовими затратами, які сприймаються нею як комфортні. Як правило, чим більша відстань, тим нижчою є ПМН. Ще одна логічна закономірність – це те, що для мешканців розвинених просторових утворень реляційний простір є «вужчим» за показниками відстані і часу, аніж для мешканців більш проблемних поселень. У розвинених поселеннях існує краща інфраструктура переміщень, що зменшує

часові витрати на долання відстаней (рис. 2.3). Певну корекцію такої закономірності здійснює просторова поляризація у порівнянні до сусідніх просторових утворень. Тоді фактор незначної відстані до суспільних систем зі значно кращими умовами проживання і розвитку значно підвищує ПМН, активізуючи, як правило, її транскордонний вимір.

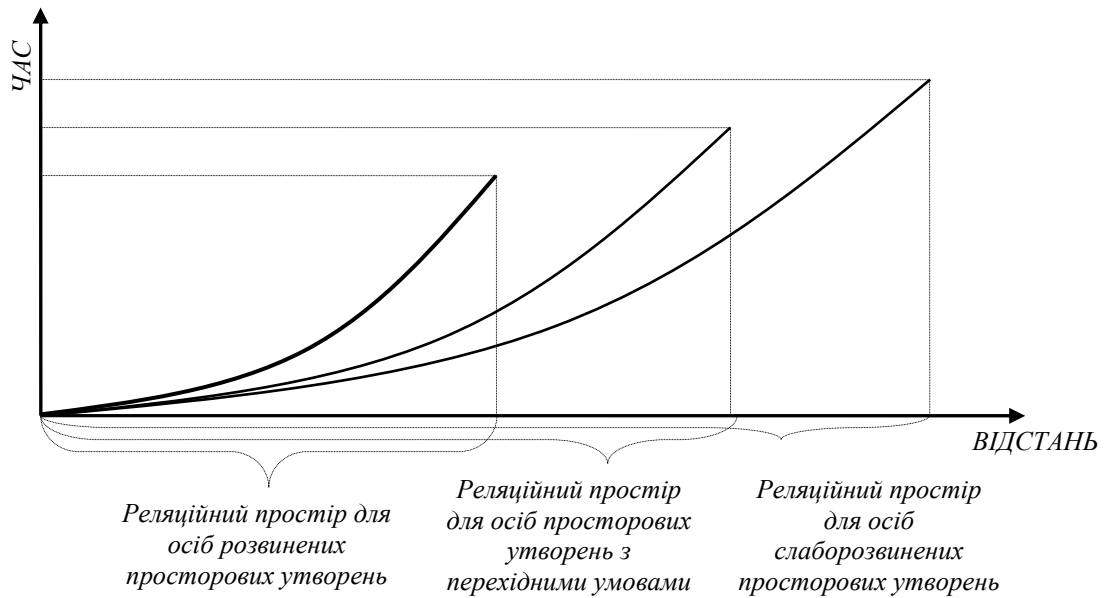

Рис. 2.3. Умовна залежність розміру реляційного простору для активно-мобільних мешканців просторових утворень з різним рівнем розвитку

* Джерело: авторська розробка

Просторова поляризація дуже тісно пов'язана з факторами *економічного розвитку*. За визначенням фахівців, просторова поляризація виникає як результат нерівномірного розподілу економічних ресурсів і впливу певних факторів; вона відображає високу просторову неоднорідність, яка виражається в різному рівні соціально-економічного розвитку досліджуваних територій [281, с. 7; 209]. Різні суспільства перебувають у різних умовах ефективності використання наявних ресурсів з відображенням на показниках людського розвитку. Якщо сусідні просторові утворення є достатньо поляризованими за рівнем розвитку, то це неодмінно призведе до значних втрат менш розвиненої сторони, коли для іншої, більш розвиненої, буде вигідно проводити селективну політику залучення людського потенціалу.

Серед факторів економічного розвитку значну силу впливу мають ринкові умови. Як пише Н. Коваліско, ринкова економіка – це своєрідний стимулятор мобільності, бо, з одного боку, він спрямовує кваліфікованих працівників на пошук місць кращого застосування своєї праці, здібностей на робочих місцях з високим творчим змістом і оплатою праці, а з другого – значна частка працездатного населення, яка вивільняється з виробництва і тимчасово не має роботи, мусить проходити професійну перепідготовку [68, с. 1]. Для просторових утворень з розвиненими ринковими умовами створюються добросовісне конкурентне середовище, що стимулює внутрішню ПМН та залучення людського потенціалу з інших суспільних систем.

Вплив факторів *сфери технологічного розвитку* є одним з найсильнішим та наразі чи не основним стосовно формування і реалізації просторової ПМН. Без існуючої та динамічно прогресуючої інфраструктури переміщень, зокрема транспортних, новітніх комунікаційних технологій сучасний світ не був би таким високомобільним. Суттєві трансформації технологічний чинник, окрім того, спричиняє в організації праці. Послаблення прив'язки особи до робочого місця дозволяє їй виконувати покладені на неї професійні обов'язки в різних місцях, зокрема й віддалено. Це видозмінює визначальні підходи організації соціально-трудова відносин та формує глобальний ринок праці з «фізичними розривами» (віддаленістю працівника і роботодавця, в тому числі з перебуванням у різних країнах).

У *соціобезпечовій сфері* сильний вплив на ПМН чинить фактор корупції. Досвід інших держав засвідчує, що низький рівень корупції є однією з базових умов економічного і людського розвитку. Зокрема в останніх звітах міжнародної громадської організації по боротьбі з корупцією «Transparency International» зазначається, що прослідковується тісний зв'язок між корупцією та нерівністю, які породжують один одного, створюючи порочне коло між корупцією, нерівним розподілом влади у суспільстві та нерівним розподілом багатства [303].

На рис. 2.4 можна побачити показники індексу сприйняття корупції по країнах, які є лідерами та геополітично наближені до України. Як правило, країнам з нижчим сприйняттям корупції (вищий бал згідно індексу) характерний вищий рівень ВВП на душу населення, хоча є винятки. Певні суспільства за рахунок значного природно-ресурсного потенціалу, інших конкурентних переваг спроможні підвищити показник ВВП на душу населення, проте вони все одно не претендують на лідерство. Україна поки перебуває на дуже низьких позиціях, займаючи у 2017 році 130 місце в світі (поруч з Росією, яка, разом з тим, має втричі вищий показник ВВП на душу населення за рахунок більших природно-ресурсних можливостей). Цей факт суттєво гальмує прогресивні зміни нашої держави.

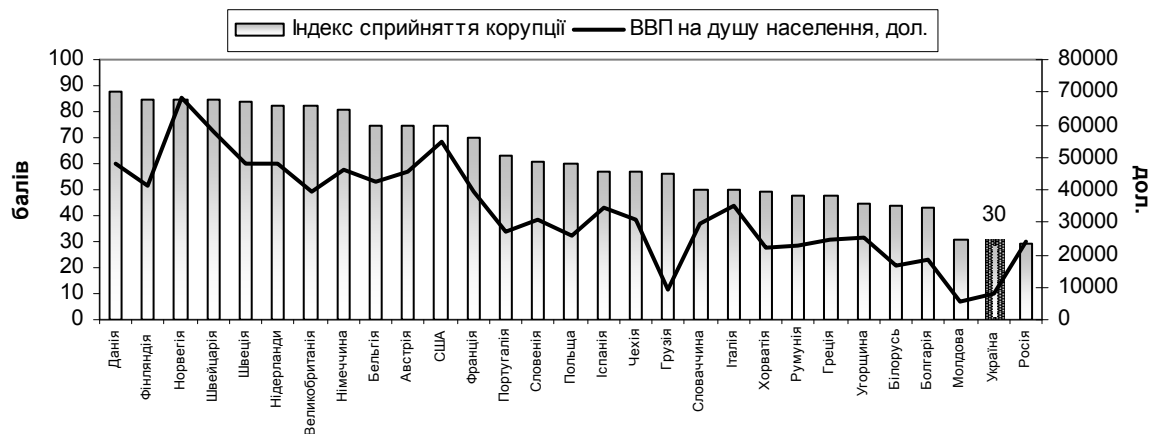

Рис. 2.4. Індекс сприйняття корупції в деяких європейських країнах у співвідношенні до ВВП на душу населення, 2017 рік

* Джерело: побудовано автором за даними [304; 283; 308]

Узагальнюючи вплив факторів на формування ПМН зазначимо, що їх характер різниться залежно від *масштабів реалізації мобільності*:

– ареал поселення і наближеного поселення – позитивний вплив факторів проявляється у забезпеченні високої щоденної мобільності з мінімальними часовими втратами на долаття відстаней; велику роль тут відіграє інфраструктура переміщень;

– ареал віддаленого поселення – позитивний вплив факторів проявляється у забезпеченні циркулюючого характеру переміщень, без помітних асиметрій у порівнянні між територіями донорами і реципієнтами;

– ареал дуже віддаленого поселення – позитивний вплив факторів проявляється у протидії надмірних втрат людського потенціалу з боку територій, які перебувають у гірших умовах розвитку.

Як узагальнення системи факторів формування та реалізації ПМН, у табл. 2.2 виділимо основні умови конструктивного їх впливу у розрізі різних просторових рівнів.

З табл. 2.2 слід зробити висновок, що з погляду негативних наслідків формування та реалізації ПМН на вищих рівнях дуже сильний вплив чинить просторова поляризація. Це питання особливо актуальне для України, яка геополітично наближена до країн з кращими показниками розвитку, що детермінує постійні ризики втрат людського потенціалу. Реалізація ПМН України є закономірною реакцією суспільства на значно гірші економічні умови (у § 3.3 будуть проаналізовані конкретні показники, які підтверджують розриви між Україною та сусідніми державами).

Таблиця 2.2

Основні умови позитивного впливу факторів формування та реалізації ПМН

Рівень	Умови позитивного впливу високої ПМН	Умови позитивного впливу факторів на формування ПМН
Глобальний	Досягнення цілей людського розвитку	Невеликі розриви між країнами за показниками соціально-економічного розвитку
Державний	Людський розвиток та економічне зростання Високий рівень соціальної єдності	Невеликі розриви між регіонами, просторовими утвореннями за показниками соціально-економічного розвитку
Регіональний	Якість трудового життя населення	Розвинута інфраструктура переміщень і зв'язку
Особистісний	Капіталізація людського потенціалу унаслідок реалізації ПМН	Мобільність соціального захисту

* Джерело: авторська розробка

Отже, ПМН слід розглядати і як фактор, і як об'єкт факторного впливу. Такі взаємовпливи слід розподіляти на цивілізаційну, демографічну, просторову, державно-управлінську, економічну, технологічну, соціобезпекову, соціокультурну та особистісну сфери. Оскільки сучасний світ та українське суспільство йдуть у незворотному напрямку зростання мобільних ознак, слід використовувати гнучкість взаємозв'язку ПМН з іншими явищами і процесами,

впливаючи на них з її посередництвом. В ідеалі мобільність має забезпечувати досягнення цілей людського розвитку, зберігаючи одночасно можливості сучасної людини реалізації прав і свобод вибору та переміщень. Якщо такий паритет буде забезпечено, то це свідчитиме про оптимальний вектор людського прогресу.

2.2. Забезпечення умов реалізації просторової мобільності населення у міжнародному правовому полі

Одним з важливих напрямів дослідження ПМН є її розгляд з позиції можливості реалізації основоположних прав і свобод сучасної людини. Україна себе позиціонує як правова держава, яка ставить права і свободи людини на вищі позиції. Як зазначено в Національній стратегії у сфері прав людини, забезпечення пріоритетності прав і свобод людини є визначальним чинником під час визначення державної політики, прийняття рішень органами державної влади та органами місцевого самоврядування [268].

Така імперативність прав і свобод людини обумовлює необхідність вивчення особливостей забезпечення умов реалізації ПМН у правовому аспекті, зокрема керуючись нормами міжнародного права. Відповідні твердження можемо знайти у працях українських учених. Зокрема, як пише А. Круталевич, мобільність асоціюється з успішністю і свободою та претендує на роль нового стратифікаційного критерію [237, с. 71]. Мобільність є цінністю як умова розвитку і життєздатності суспільства, як стратифікаційний критерій, як реалізація свободи людини і фактор, що сприяє формуванню, вдосконаленню та адаптації особистості в сучасному суспільстві [237, с. 73]. Б. Артеменко, в свою чергу, пише, що мобільність є соціально-правовою цінністю сучасного світу, глобалізованого суспільства, яка змінює геополітичну мапу світу, вибудовує нову соціальну ієрархію, покладає нові критерії оцінки розвитку суспільств; закони

сучасних держав перевіряються на придатність для сьогодення саме за критерієм *захисту права на мобільність* [194, с. 58].

Становлення в системі прав сучасної людини свобод вибору і переміщень супроводжувалось тривалим процесом розвитку міжнародного права. Нинішнє суспільство перебуває в умовах унікальних можливостей розвитку. Особливо це стосується благополучних держав. Важко осягнути, що лише 150 років тому в одній з найбільш розвинених держав світу США ще існувало рабовласництво, а менше 80 років тому людство потерпало від наймасштабнішої світової війни, в якій, за різними оцінками, загинуло близько 50 млн осіб. Нинішня планетарна ситуація теж періодично загострюється локальними конфліктами, які втягують світову спільноту в політико-дипломатичні дискусії та економічні й інформаційні війни. Однак у цілому ситуація значно покращилась і кількість держав, рівень добробуту населення яких безперервно зростає, збільшується. Велику роль у цьому відіграють міжнародні організації, в тому числі з посередництвом інструментарію нормативно-правового регулювання, активної інформаційної політики, яка спонукає владу більшості держав ратифікувати важливі документи.

У даній частині дослідження в фокусі дослідження системи факторів формування і реалізації ПМН важливо з'ясувати:

- які нормативні документи визначають свободи і права сучасної людини, що мають пряме відношення до формування і реалізації ПМН
- які основоположні принципи і пріоритети політики людського розвитку, виходячи з регламентованих прав та свобод сучасної людини, в тому числі в контексті реалізації свобод вибору і переміщень;
- які особливості визначення у нормах міжнародного права статусу осіб, які реалізують свою просторову мобільність за напрямками міграційної і туристичної активності.

У сучасних умовах цінність реалізації прав і свобод людини ставиться дуже високого. Це підтверджують у своїх працях українські науковці, зазначаючи, що фундаментальним положенням сучасної концепції розвитку людини в її

інтересах та її власними силами залишається принципова єдність людського розвитку та забезпечення прав людини [282, с. 12]. У праці О. Матюхіної підкреслюється, що будь-яка сила в суспільстві, спрямована проти людини, руйнує і саме суспільство як спільноту людей; визнання життя найвищою цінністю – основа розвитку суспільства, яка створює можливості оптимального вирішення багатьох глобальних проблем сучасності [241, с. 50]. Отже, в основі аналізу будь-яких глобальних процесів має бути розуміння цінності життя і здоров'я кожної людини, а відтак і створення для неї якнайкращих умов життєдіяльності з можливістю реалізації регламентованих прав та свобод.

Основним міжнародним нормативно-правовим документом, який закладає основи визначення прав і свобод людини, є *Загальна декларація прав людини*, прийнята ООН ще 1948 року (відзначимо, що делегація Української РСР була в числі 8-ми, які утримались при голосуванні за затвердження Декларації). Положення даного документу дозволяють визначити основні цілі політики людського розвитку в контексті реалізації прав і свобод сучасної людини (§ 1.4). Саме Загальною декларацією прав людини регламентується *право на свободу переміщень*, яке складається з трьох основних елементів (стаття 13) [40; 208, с. 69]:

- 1) свободи пересування по території країни;
- 2) права на повернення у власну країну;
- 3) права на залишення своєї країни.

У Декларації також регламентується право пошуку притулку від переслідування в інших країнах (якщо переслідування здійснюється не з причини неполітичного злочину чи інших дій, які суперечать цілям ООН) (стаття 14). Додаючи право на громадянство, Декларація визначає основоположні права людини, які не забороняють їй переміщуватись, однак вимагають механізмів захисту (табл. 2.3).

Основоположні права і свободи, визначені Загальною декларацією прав людини ООН, у фокусі ПМН

<i>ПРАВА, ЩО ВІДОБРАЖАЮТЬ МОЖЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МОБІЛЬНОСТІ</i>		
Право свободи пересування	Право пошуку притулку	Право на громадянство
Свобода пересування по території країни, залишення країни і повернення в країну	Право захисту від політичних переслідувань	Право на захист свого громадянства та можливість його зміни
<i>ПРАВА, ЩО ВІДОБРАЖАЮТЬ ПОТРЕБИ РЕАЛІЗАЦІЇ МОБІЛЬНОСТІ</i>		
Право на працю	Право на освіту	Право на належний рівень життя
Право на вільний вибір праці, сприятливі умови праці, захист від безробіття	Обов'язковість початкової освіти, загальна доступність професійно-технічної освіти і рівнодоступна вища освіта	Право на якісну їжу, одяг, житло, медичний нагляд, необхідне соціальне обслуговування, захист у випадку безробіття, хвороби, інвалідності, втрати годувальника, старості

* Джерело: побудовано автором за даними [40]

Серед інших важливих положень Декларації, які мають прямий стосунок до формування і реалізації ПМН, – заборона рабовласництва та работоргівлі; захист від дискримінації, право на свободу поглядів, можливість їх поширення без обмеження кордонами; право на зміну віросповідання. Таким чином, ці права підвищують схильності людини до просторових переміщень, адже вона розуміє свої права та можливості їх задоволення незалежно від місця перебування. Права зміни громадянства, віросповідання, отримання притулку розширюють можливості людини в пошуку кращих умов життєдіяльності і розвитку. Також важливим положенням Декларації є орієнтація освіти на сприяння взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими та релігійними групами (стаття 26) [40]. Таким чином, пропагується єдність людської спільноти з одночасною повагою до особливостей різних народностей та етнічних груп.

Додамо, що в Декларації разом з правами людини визначається її *обов'язок* – перед суспільством, у якому можливий вільний і повний розвиток особистості (стаття 29) [40].

Загальна декларація прав людини слугувала нормативно-правовою основою для прийняття багатьох інших важливих міжнародних документів, серед яких Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації

(1965 рік), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 рік), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 рік, який, зокрема, регламентує право на відпочинок і охорону здоров'я, що важливо в контексті стимулювання переміщень з метою туризму), Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок (1979 рік), Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984 рік). Окрему увагу слід звернути на прийняту 1989 року Конвенцію про права дитини, яка регламентує, що держави-учасниці визнають право кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку дитини (стаття 27) [234]. Це положення формує правові підстави мобільності сімей з дітьми в умовах пошуку кращих можливостей особистісного розвитку дітей, а також академічної мобільності на етапі здобуття початкової освіти, що сьогодні стає все більш популярною практикою серед заможних громадян України.

Загальну декларацію прав людини разом з усіма додатковими документами, прийнятими на її основі пактами ще називають Міжнародний Білль про права людини. Незважаючи на високу правову оцінку даного документу, його основоположність у подальшому розвитку міжнародного права, фахівці інколи звертають увагу на певну декларативність його положень. Вищу оцінку з практичної точки зору, механізмів захисту прав отримує *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод* Ради Європи, прийнята 1950 року, хоча її положення доповнюються й до нині. Як пише А. Медвідь, у Конвенції розширювався не лише об'єкт правового регулювання, але й коло суб'єктів, права та свободи яких гарантувалися вказаним актом; з урахуванням додаткових статей, об'єктом правового регулювання Конвенції охоплювалися не лише громадянські (особистісні) права та свободи, але й окремі економічні (право власності), культурні (право на освіту) і політичні (право на вільні вибори законодавчого органу) права [242, с. 28].

Розглянемо більш детально регламентовані Конвенцією права і свободи людини, тим більше вони мають правову силу на території України, яка ратифікувала документ 1997 року, започаткувавши новий етап сучасного євроінтеграційного процесу нашої держави [242, с. 28] (табл. 2.4). Серед положень курсивом виділено ті, які регламентують права і свободи, що мають пряме відношення до ПМН.

Таблиця 2.4

**Права і свободи, визначені Конвенцією про захист
прав людини і основоположних свобод**

№ з/п	Документ, дата	Визначені права
1	Базові положення Конвенції від 4.11.1950 року	Право на життя; заборона катування; <i>заборона рабства і примусової праці</i> ; право на свободу та особисту недоторканність; право на справедливий суд; ніякого покарання без закону; право на повагу до приватного і сімейного життя; свобода думки, совісті і релігії; свобода вираження поглядів; свобода зібрань та об'єднання; право на шлюб; право на ефективний засіб правового захисту; <i>заборона дискримінації</i> ; відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації; <i>обмеження політичної діяльності іноземців</i> ; заборона зловживання правами; межі застосування обмежень прав
2	Перший протокол до Конвенції від 20.03.1952 року	Право власності; право на освіту; право на вільні вибори
3	Протокол №4 від 16.09.1963 року	Заборона ув'язнення за борг; <i>свобода пересування</i> ; <i>заборона вислання громадян</i> ; <i>заборона колективного вислання іноземців</i>
4	Протокол №6 від 28.04.1983 року	Скасування смертної кари; смертна кара під час війни
5	Протокол №6 від 22.1.1984 року	<i>Процедурні гарантії, що стосуються вислання іноземців</i> ; право на оскарження у кримінальних справах; право не бути притягненим до суду або покараним двічі; рівноправність кожного з подружжя
6	Протокол №12 від 4.11.2000 року	Загальна заборона дискримінації
7	Протокол №13 від 3.05.2001 року	Скасування смертної кари

* Джерело: побудовано автором за даними [220]

Дуже показовим моментом даної Конвенції є надання права людині як фізичній особі звертатись в міжнародні судові інстанції з метою захисту. Таким способом кожна людина отримала безпрецедентні можливості захисту на міжнародному рівні, що до того було прерогативою держав в особі відповідних

інституцій. Україна теж стала учасником цього процесу, затвердивши 2006 року Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», який впроваджує в українське судочинство та адміністративну практику європейські стандарти прав людини, регламентує необхідність створення передумов для зменшення числа заяв до Європейського суду з прав людини проти України [266]. Нині положення даного нормативу набувають усе більшого значення, адже Україна за два останні роки стала лідером за кількістю поданих заяв до Європейського суду з прав людини.

З табл. 2.4 бачимо, що в ході доповнення Конвенції Протоколом №4 1963 року було додано свободу пересування і заборону колективного вислання іноземців. Щодо *свободи пересування*, стаття 2 даного протоколу до Конвенції визначає, що [220]: 1) кожен, хто законно перебуває на території будь-якої держави, в межах цієї території має право на свободу пересування і свободу вибору місця проживання; 2) кожен є вільним залишати будь-яку країну, включаючи свою власну; 3) на здійснення цих прав не встановлюються жодні обмеження, крім тих, що передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для забезпечення громадського порядку, запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших осіб; 4) права, викладені в пункті 1, також можуть у певних місцевостях підлягати обмеженням, що встановлені згідно із законом і виправдовуються суспільними інтересами в демократичному суспільстві.

З четвертого пункту бачимо, що свобода пересування в Європейській конвенції підсилює положення Загальної декларації прав людини ООН, однак допускає обмеження в їх реалізації, що розкриває практика міграційного режиму.

Узагалі в ході доповнення Конвенції посилювались права людини в плані захисту, свободи вибору та рівності. Заборона дискримінації має пряме відношення до можливостей просторових переміщень населення, адже регламентує незаконним

будь-яке упереджене відношення в плані задоволення інших прав (праці, освіти, шлюбу і т. д.) відносно осіб за расовою, етнічною та іншими ознаками.

Окрім Загальної декларації прав людини і Конвенції Ради Європи, правові основи можливостей реалізації ПМН підкріплюють *міжнародні документи стратегічного характеру*. До 2015 року важливим нормативом були Цілі розвитку тисячоліття (2001 рік), підписані Україною як членом ООН. У 2015 році затверджені наступні цілі – *Цілі сталого розвитку* на період 2015-2030 років. Серед них регламентовані такі, що мають пряме відношення до ПМН. Оскільки в даному дослідженні ПМН розглядається в системі формування політики людського розвитку, слід уточнити, що Цілі сталого розвитку мають пряме відношення до її реалізації. На рис. 2.5 відобразимо, яким чином Цілі визначають причини зростання ПМН та формування політики людського розвитку в розрізі її напрямів (див. табл. 1.7 §1.5).

Бачимо, що кожна ціль носить обширний характер, що дозволяє включати до її досягнення різні проблеми, в тому числі пов'язані з формуванням і реалізацією ПМН, стимулювання процесів людського розвитку. Відзначимо, що в окремих завданнях конкретизується міграційне питання, яке стає все більш актуальним не лише для окремих країн, але й у глобальних масштабах. Зокрема в рамках цілі «Сприяння неухильному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх» знаходимо завдання «Захищати трудові права і сприяти забезпеченню надійних і безпечних умов праці для всіх трудящих, включаючи трудящих-мігрантів, особливо жінок-мігрантів, та осіб, які не мають стабільної зайнятості» [293]. Таким способом підкреслюється можливість та рівність трудових мігрантів у глобальній системі використання праці. Серед завдань даної цільової групи також присутнє визначення необхідності до 2030 року забезпечити розробку і здійснення стратегій заохочення сталого туризму, який сприяє створенню робочих місць, розвитку місцевої культури і виробництву місцевої продукції [293]. Таким чином, туризм як один з напрямів реалізації ПМН і надалі залишається в пріоритеті розвитку – не лише в контексті способу

переміщень, але й як сфера, що є важливою для стимулювання економічного зростання, зайнятості населення.

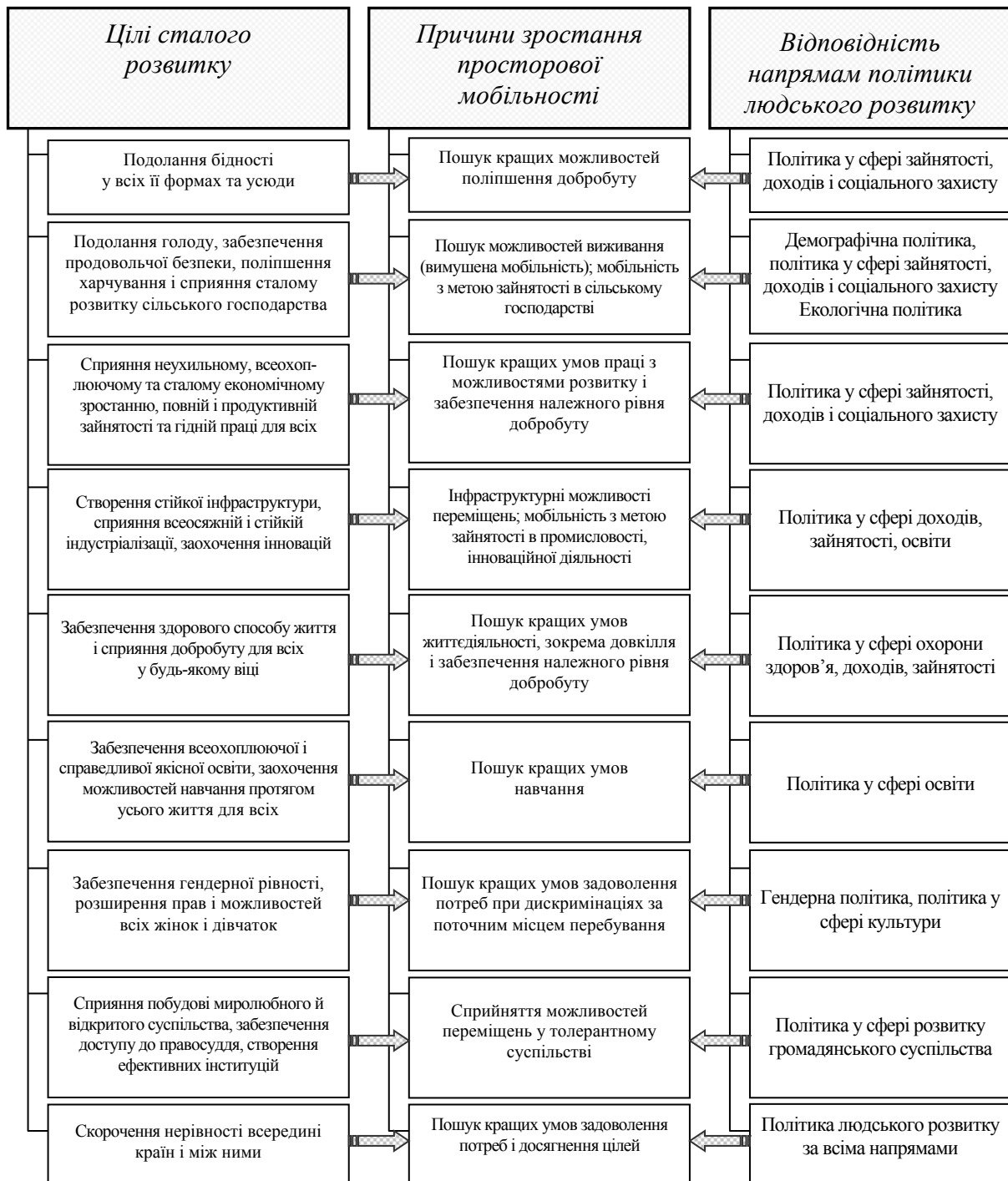

Рис. 2.5. Цілі сталого розвитку в системі факторів формування ПМН

* Джерело: побудовано автором за даними [293]

Дуже важливою стратегічною ціллю сталого розвитку є скорочення нерівності всередині країн і між ними (просторової поляризації), а також подолання бідності. Зростаючі глобальні міграційні процеси, ситуація з

біженцями чітко доводять, що перешкодою сприйняття ПМН як норми та основоположної свободи сучасної людини є значні розриви за рівнем соціально-економічного розвитку між країнами світу. Як пишуть українські вчені, на тлі безпрецедентного багатства – гнітюча бідність і нерівність між країнами та всередині країн: у країнах, що розвиваються, 1,3 млрд осіб не мають доступу до чистої води, близько 840 млн осіб не забезпечені повноцінним харчуванням, а 1,3 млрд осіб існують менш ніж на 1 долар в день; із загальної чисельності робочої сили в світі (приблизно 3 млрд осіб) 140 млн узагалі не має роботи [288, с. 298]. Це спричиняє значні диспропорції у глобальному перерозподілі людських ресурсів та змушує держави з високим рівнем доходу реалізовувати жорстку (наскільки це дозволяють норми міжнародного права) міграційну політику, аби зберігати сприятливі умови розвитку для своїх громадян. У рамках однієї з цілей сталого розвитку «Скорочення нерівності всередині країн і між ними» серед завдань зазначено про необхідність сприяти впорядкованій, безпечній, законній і відповідальній міграції та мобільності людей, у тому числі за допомогою проведення спланованої і добре продуманої міграційної політики [293]. В іншому завданні даної цілі зазначено, що до 2030 року слід скоротити операційні витрати, пов'язані з переведенням мігрантами грошових коштів, до менш ніж 3 % від суми переказу і ліквідувати канали грошових переказів, у яких ці витрати перевищують 5 % [293]. Ці положення підтверджують орієнтир світової спільноти на подальшу глобалізацію та формування єдиного простору людського розвитку, в тому числі з можливістю міграційних переміщень.

Для України питання нерівності, як внутрішнє так і в порівнянні до інших держав, залишається дуже актуальним. Зростаючі міграційні втрати є прямим наслідком бідності населення. Більше того, маємо ситуацію деінтелектуалізації, яке виникає в умовах, коли громадяни України, маючи вищу освіту, певний досвід готові працювати, зокрема і за кордоном, на посадах, які часто вимагають звичайної робітничої кваліфікації. Це спричиняє інтелектуальні

втрапи країни, які в довгостроковій перспективі стануть потужним деструктивом соціально-економічного розвитку.

З метою вирішення проблем бідності та соціального відчуження з 2016 року в Україні діє Стратегія подолання бідності відповідно до Цілей сталого розвитку, яка концептуально орієнтована (згідно міжнародного досвіду) на розширення доступу до послуг освіти, охорони здоров'я та інших послуг соціальної сфери, поліпшення стану навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів, особливо в сільській місцевості [269]. Серед напрямів Стратегії – розширення доступу до продуктивної зайнятості, сприяння зростанню доходів населення від зайнятості та виплат у системі державного соціального страхування для забезпечення умов гідної праці [269]. Таким чином, вітчизняна стратегія подолання бідності перебуває в глобальному тренді *створення можливостей*, а вже сама людина, несучи відповідальність за свій вибір, реалізує права і свободи та обирає місце праці, навчання, проживання взагалі.

Окрім міжнародних правових документів, які визначають основні права сучасної людини, стратегічні пріоритети розвитку країн світу в контексті вирішення глобальних проблем, важливими до огляду є *нормативи, що регламентують різні питання реалізації ПМН*. Відомо, що внаслідок реалізації мобільності людина може набувати різного правового статусу:

- екскурсанта (особа, яка подорожує терміном до 24 годин; якщо більше, то вона набуває статусу туриста);
- туриста (внутрішнього, міжнародного);
- мігранта (внутрішнього, іммігранта, емігранта (при цьому недоцільним є виділення іншої популярної класифікації мігрантів на легальних, напівлегальних і нелегальних, оскільки в чинних законодавчих нормах такі поняття не прописані, в тому числі з позиції відповідальності за порушення перетину кордону [298, с. 48–49]);
- особи з особливим правовим статусом – біженця, шукача притулку, внутрішньо переміщеної особи (ВПО).

Дані правові категорії є актуальним об'єктом міжнародного договірною регулювання та встановлення міжнародних мінімальних стандартів – щодо поводження з іноземцями, які перебувають на території країни, або майна цих осіб; відмова в правосудді, незаконна затримка або перешкоджання зверненню до судів є порушенням міжнародних мінімальних стандартів, що відповідають міжнародну праву [208, с. 37].

Основним міжнародним нормативом, який регламентує права, пов'язані з туризмом як одним з напрямів реалізації ПМН, є *Глобальний етичний кодекс туризму* (1999 рік), в якому вперше проголошено, що право на туризм має кожна людина, а його ресурси належать усьому людству [207]. Згідно чинного законодавства України, з узгодженням до міжнародних правових норм, туристом є особа, яка здійснює подорож по Україні або до іншої країни з не забороненою законом країни перебування метою на термін від 24 годин до одного року без здійснення будь-якої оплачуваної діяльності та із зобов'язанням залишити країну або місце перебування в зазначений термін [270]. Особа з правовим статусом туриста отримує можливість реалізувати наступні свої права [72; 205, с. 25]:

1) загальні – право на реалізацію закріплених Конституцією України прав на свободу пересування, відпочинок, відновлення і зміцнення здоров'я, безпечне для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних потреб, на сприяння з боку органів державної влади України в одержанні правових та інших видів допомоги, а громадяни України також і за її межами, необхідну і достовірну інформацію тощо;

2) споживчі, що визначають права та обов'язки туристів як споживачів туристичних послуг;

3) спеціальні, що визначають статус туристів як учасників відносин, що виникають при здійсненні туристичної діяльності.

Варіативність правового статусу осіб, які реалізують свою просторову мобільність за напрямом міграції, спричиняє більш складну та різнопрофільну міжнародну нормативно-правову основу щодо таких осіб. Розвиненими є міжнародні норми щодо *біженців*. Основними нормативами тут є Конвенція про

статус біженців (1951 рік), яку ще називають Женевською, а також Протокол щодо статусу біженців (1967 рік), який ще називають Нью-Йоркським. До реалізації даних нормативів Україна приєдналась з 2002 року.

Міжнародне право щодо біженців потребує постійного вдосконалення, особливо з погляду подій Європейської міграційної кризи 2015 року. Разом з тим, визначеність правового статусу біженців є дуже специфічним та часто викликає спротив у постійного населення, адже такі особи водночас володіють основними правами людини, які застосовуються до всіх осіб незалежно від статусу і носять загальний характер, а також користуються правами та привілеями, властивими лише біженцям, якими вони наділені на підставі спеціальних універсальних і регіональних міжнародних угод [262, с. 11–12].

Узагалі питання біженців, шукачів притулку, ВПО перебуває в площині досліджень вимушеної реалізації ПМН та потребує окремих цілісних досліджень на стику юридичних, соціологічних, економічних та державно-управлінських наук. Слід підкреслити один важливий принцип, закладений у Женевській конвенції про статус біженців – нонрефугмент (заборона висилки), згідно з яким договірні держави не будуть жодним чином висилати або повертати біженців на кордон країни, де їхньому життю чи свободі загрожуватиме небезпека через їхню расу, релігію, громадянство, належність до певної соціальної групи або політичних переконань; це положення, однак, не може застосовуватися до біженців, які розглядаються в силу поважних причин як загроза безпеці країни, в якій вони перебувають, або засуджені чинним вироком за вчинення особливо тяжкого злочину, які представляють громадську загрозу для країни (статті 33(1) і 33(2)) [208, с. 46]. Даний принцип змушує багато розвинених держав, які є привабливими для біженців, шукати нових підходів у регулюванні даних процесів. Відтак нинішня світова спільнота перебуває в умовах переосмислення визначальних принципів захисту прав біженців та інших осіб з особливим правовим статусом.

Міжнародну нормативно-правову базу щодо *мігрантів* можна презентувати такими основними документами: Конвенція Міжнародної організації праці № 97 про працівників-мігрантів (1949 рік); Конвенція Міжнародної організації праці №143 про зловживання в галузі міграції і про забезпечення працівників-мігрантів рівних можливостей і рівного ставлення (1975 рік); Європейська конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів (1977 рік); Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів і членів їх сімей (1990 рік); Європейська соціальна хартія (1996 рік, яка регламентує, що трудящі-мігранти, які є громадянами будь-якої Сторони, і члени їхніх сімей мають право на захист і допомогу на території держави будь-якої іншої Сторони [221]); Конвенція проти транснаціональної організованої злочинності, в тому числі Палермські протоколи, серед яких Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї (2000 рік) та ін.

У контексті реалізації ПМН звертаємо увагу на регламентування положеннями міжнародного права обмеження політичної діяльності іноземців. З цього випливає, що іноземці, особи, які не є громадянами відповідної держави або набули даний статус, мають певні правові особливості. Їх слід розглядати в контексті *інституту громадянства*. В Україні основним нормативом, який визначає права й обов'язки іноземців та осіб без громадянства є однойменний Закон «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» (нова редакція з 2012 року). Правовий зміст громадянства України регламентує Закон «Про громадянство України» (2001 рік). Також державами-членами Ради Європи підписана Європейська конвенція про громадянство (1997 рік).

Питання громадянства у міжнародному праві є дуже важливим з погляду регулювання міграційних процесів. Різні держави по-різному використовують інструментарій громадянства в контексті стимулювання/стримування міграцій, інтеграції мігрантів у приймаючий соціум. З одного боку, світова спільнота орієнтується на реалізацію свобод вибору і переміщень. З іншого боку, держави

зберігають обмеження для осіб у разі зміни громадянства, особливо в частині доступу до влади.

Поки інститут громадянства залишається дуже сильним, хоча держави всіляко долучаються до формування єдиної системи обліку руху населення. У цьому напрямі крокує і Україна, яка в умовах прагнення безвізового режиму з країнами ЄС вже долучилась до стандартів видачі біометричних паспортів, у 2012 році прийняла, а з 2016 року активно впроваджує в практику видачу ID-паспортів згідно положень Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус». Дана реформа, маємо надію, дозволить вирішити проблему *прихованого подвійного громадянства*. Незважаючи на те, що Закон України «Про громадянство» регламентує принцип єдиного громадянства (стаття 2), в Україні досі замовчується проблема подвійного громадянства, яке стає доступним для будь-якого мешканця в корупційних умовах та є особливо популярним у прикордонних регіонах [267]. Така ситуація в умовах анексії АР Крим та військового конфлікту на сході України має входити до числа вирішення першого порядку, адже в особі областей, в яких частка національних менших є високою, це серйозний ризик втрати ще інших територій та політичних спекуляцій на цю тему.

Отже, міжнародне право завдяки фаховій діяльності та постійному моніторингу ситуації міжнародними організаціями постійно вдосконалюється. Однак це не позбавляє держави можливості специфікації виконання окремих положень згідно національних інтересів. Однозначним висновком є те, що в системі основоположних прав і свобод людини права вибору і переміщення входить до обов'язкових. Оскільки ПМН відображає можливості реалізації цих прав, то можна її означити як одну з визначальних свобод сучасної людини. Таке розуміння зміщує пріоритети регулювання міграції, формування політики людського розвитку на створення сприятливих середовищних умов життєдіяльності і розвитку сучасної людини. А практика реалізації просторової

мобільності підтверджуватиме, наскільки дані умови відповідають людським потребам.

Уряди провідних країн світу усвідомлюють потребу зміни концептуальних засад сприйняття і регулювання міграції. У зв'язку з цим ООН та МОМ упродовж 2018 року активізувала процес розробки і затвердження *Глобального договору безпеки, порядку і регулювання міграції*. Генеральний секретар ООН А. Гутерреш констатує, що в майбутні роки демографічні проблеми та вплив зміни клімату на вразливі суспільства, швидше за все, продовжуватимуть стимулювати міграцію і ми як глобальне співтовариство постаємо перед вибором: чи хочемо ми, щоб міграція була джерелом процвітання і міжнародної солідарності або ж щоб вона стала уособленням жорстокості і соціальних розбіжностей; ми повинні прагнути до побудови світу, в якому зможемо пишатися внеском міграції в процвітання, розвиток і міжнародну єдність; Глобальний договір може стати важливою віхою на шляху до перетворення міграції в реальне благо для всіх [254; 307].

Тобто наступний етап міжнародного нормативно-правового забезпечення регулювання міграції буде спрямованим на сприяння реалізації ПМН з дотриманням принципів верховенства права, цінності кожної людини та оптимізації економічних вигод від міграційних процесів для країн.

2.3. Потреба розвитку трудового потенціалу як фактор підвищеної просторової мобільності населення

Однією з основних потреб кожної людини є потреба розвитку – інтелектуального, професійного, соціально-статусного. Обмеженість можливостей розвитку веде до зростання ПМН, а його реалізація дозволяє шукати кращі умови у різних просторово-часових координатах.

Приклад успішної реалізації ПМН у формах туристичної і міграційної (освітньої, трудової) активності стимулює все більшу кількість населення до

прояву особистісних мобільних ознак. У світових масштабах це призвело до формування глобального ринку праці, що актуалізує потребу наукових обґрунтувань механізмів трудопотенційного балансування та міжрегіонального перерозподілу людських ресурсів [295, с. 78]. Згідно О. Колмакової, механізми перерозподілу формують цілісну і комплексну систему взаємопов'язаних соціально-економічних заходів, що забезпечують цільове переміщення людських ресурсів, спрямовані на підвищення економічної активності населення, трудової мобільності, розвитку трудового потенціалу і збереження, примноження трудового капіталу [71, с. 4]. За стратегічною ціллю такі механізми мають орієнтуватись на забезпечення конкурентоспроможності національного ринку праці в умовах глобальної ПМН (рекомендації для України описані у § 5.3).

Розвиток трудового потенціалу є специфічною потребою. За своєю сутністю він передбачає покращення кількісних та якісних характеристик населення, які на особистісному рівні відображають складові здоров'я, активності, інноваційності, інтелекту, освіти, професіоналізму, моралі, організованості і ресурсів робочого часу; на вищих просторових рівнях згадані складові акумулюються в демографічні, психофізіологічні, економічні, інтелектуальні та соціальні характеристики населення [276, с. 407; 258, с. 11].

Потреба розвитку трудового потенціалу, як правило, підвищує такі види мобільності, як трудова, освітня, культурна, рекреаційна і бізнесу (див. у § 1.1 табл. 1.2 «критерій мети»). У прив'язці до просторово-часових координат дані види мобільності набувають просторових ознак (табл. 2.5).

Хоча ПМН надає можливості пошуку «кращих умов» – працевлаштування, навчання, рекреації, культурно-мистецької, підприємницької діяльності, проте її реалізація одночасно спричиняє численні особистісні і суспільні ризики. Для різних складових трудового потенціалу вони можуть проявлятися по-різному. Основні ризики стосуються стану здоров'я, адже просторові переміщення, адаптація до нових умов – це завжди стрес. Ще одним поширеним ризиком є невідповідність професії за новим місцем перебування здобутому освітньо-кваліфікаційному рівню особи.

Незважаючи на ймовірні наслідкові негативи, сучасному суспільству характерне зростання ПМН, спричинене потребою розвитку трудового потенціалу. Найбільш поширеним видом при цьому є *трудова мобільність*, яка в прив'язці до просторово-часових умов відображає бажання, готовність і можливості населення до зміни місця перебування у визначених просторово-часових координатах з метою *працевлаштування*.

Таблиця 2.5

**Можливості розвитку трудового потенціалу населення
у розрізі різних видів мобільності**

№ з/п	Вид мобільності	Можливості розвитку трудового потенціалу через пошук кращих умов:
1	Трудова	- зайнятості за тією ж, суміжною або новою професією - особистісного професійного розвитку у середовищі з вищим рівнем конкуренції - зайнятості за професією з високим рівнем концентрації трудового потенціалу у певних просторово-часових координатах, наявністю необхідних ресурсів (економічна спеціалізація) - пізнання через власний досвід завдяки практиці подорожей і туризму
2	Освітня	- навчання, підвищення кваліфікації і перекваліфікації - науково-педагогічної, науково-дослідної діяльності
3	Культурна	- культурно-мистецької, спортивної діяльності (в тому числі як вторинної зайнятості)
4	Рекреаційна	- рекреації та оздоровлення згідно особистісних потреб організму (потреба певних природно-кліматичних умов), а також стандартів соціального забезпечення і медицини

* Джерело: авторська розробка

Зростання трудової мобільності розглядається як одна з характерних ознак сучасного ринку праці [294, с. 194]. Активізація трудомобільних процесів обумовлена тим, що робоча сила в усі часи належала до мобільних факторів виробництва, її переміщення з країни в країну були епізодичними і масовими, здійснювались у добровільному й примусовому порядку, мали економічні та політичні причини [259; 94, с. 32].

При нинішніх умовах висока трудова мобільність сприймається більшою мірою як перевага прогресивних змін. Показове твердження знаходимо у колективному монографічному дослідженні під редакцією Е. Лібанової: якщо раніше зайнятість гарантувала держава, то в нових умовах все, що може запропонувати держава – це тимчасово підтримати, виплачуючи певний час

допомогу по безробіттю, та допомогти з пошуком роботи, якщо особі було надано статус безробітного [239, с. 18]. Це означає, що перед людиною в демократичному суспільстві завжди залишається право вибору. Прямим способом не можна обмежити її свободи пересування, в тому числі з метою пошуку кращих умов працевлаштування і розвитку трудового потенціалу.

Поширення трудової мобільності у різних просторово-часових координатах інституціоналізувало її сприйняття у багатьох проекціях соціально-економічних відносин як обов'язкової умови гнучкості й адекватності ринку праці економічному та соціальному розвитку країни [239, с. 406]. Трудову мобільність розглядають як необхідний атрибут ринкових відносин, як процес, що тісно пов'язаний зі свободою вибору місць трудової діяльності (множинність пропозицій робочих місць, конкуренція працедавців за одержання якісної робочої сили), під час якого відтворюється трудовий потенціал, формуються умови для вільного розвитку особи [68, с. 1].

Постійно зростаюча трудова мобільність населення трансформувала традиційні підходи в організації праці, спричиняючи, у тому числі, двоїстість ринків праці. Сегментний підхід щодо умов зайнятості постійного населення та мігрантів, з однієї сторони, сегрегує можливості використання і розвитку трудового потенціалу різних категорій осіб. З іншої сторони, двоїстість ринку праці утримує межі трудової мобільності, яка при умові масового охоплення населення може спричинити кризу соціально-економічного розвитку будь-якої суспільної системи. Двоїстість ринків праці супроводжується, окрім відмінних підходів в організації праці й управлінні персоналом відносно постійного населення і мігрантів (особливо громадян інших держав), становленням специфічної інституційної інфраструктури. Її формують як суб'єкти, що надають послуги з працевлаштування, іншого роду міграційні послуги, так і суб'єкти бізнесу, віднесені до типу так званих мігрантоорієнтованих підприємств. Як пише О. Колмакова, кадрова політика таких підприємств спрямована на залучення спеціалістів, фахівців та робітників з інших регіонів; основною метою їх діяльності, на відміну від існуючих, є збалансування ринку

праці, стримування рееміграції та отримання прибутку [71, с. 4]. До залучення мігрантів підприємства, як правило, вдаються в умовах *кадрового голоду*. Даний термін знаходимо в публікації українських авторів, які пишуть, що деякі компанії Центральної та Східної Європи, пройшовши кадровий голод, приймають рішення шукати персонал у сусідніх державах; Україна, не витримуючи конкуренції, продовжує втрачати кадровий потенціал [223, с. 128].

Розуміючи теоретичні аспекти впливу потреби розвитку трудового потенціалу на ПМН, що в основному проявляється у трудовій мобільності, розглянемо деякі прикладні питання, які стосуються України та її позицій у глобальному економічному просторі.

Найперше, звернемося до *офіційних статистичних даних, які розкривають стан трудової мобільності населення України* через показники трудової міграції. Одразу зазначимо, що вітчизняна статистика дуже обмежено відображає трудові міграційні процеси як за внутрішнім, так і зовнішнім вектором.

Згідно останнього дослідження GfK Ukraine спільно з MOM в Україні, оціночна кількість населення України, що працювало за кордоном, у 2017 році склала 915 тис. осіб [219]. У звіті дослідження GfK Ukraine за 2015 рік, який містить більш розгорнуту інформацію щодо трудової мобільності, приблизна оцінка кількості українських мігрантів, що працюють за кордоном, становила 515,9 тис. осіб (для порівняння, у 2011 році – 504,0 тис., 2008 році – 750,0 тис., 2006 році – 1091,0 тис.) [310].

Результати останнього комплексного дослідження MOM 2014-2015 років (новіші дані відсутні) вказують, що кількість внутрішніх працівників-мігрантів в Україні перевищує 1,6 млн осіб. Це 9 % економічно активного населення (прогноз зростання на найближчий період – 50 %); лише 20 % опитаних внутрішніх працівників-мігрантів офіційно працевлаштовані, інші працюють за усними угодами або вважають себе самозайнятими [312, с. 8]. Стан внутрішньої мобільності формує рух населення між регіонами. Виникає так звана *міжрегіональна трудова мобільність*, яка передбачає здатність до швидкого

переміщення осіб між регіонами країни з метою працевлаштування; висока трудова мобільність населення сприяє забезпеченню його роботою, а отже, й засобами до існування, знижує напруженість на регіональних та загальнодержавних ринках праці, сприяє якомога кращому задоволенню потреби у трудових ресурсах виробництва, що відроджуються або заново формуються [99, с. 77; 203].

Щодо зовнішньої трудової міграції, то результати досліджень МОМ вказують на наступне: впродовж 2014-2015 років за кордоном працювало 688 тис. українських громадян. Згідно з дослідженням, більшість українських трудових мігрантів є чоловіками (понад 40 %) віком 30-44 роки; 41 % трудових мігрантів має середню або професійну, 36 % – вищу освіту [312, с. 13].

У звіті Державної міграційної служби можна знайти дані щодо кількості українських трудових мігрантів на основі модульних вибіркового обстежень «Зовнішня трудова міграція населення», які проводились у 2005-2008, 2010-2012 і 2015-2017 роках. Згідно них, чисельність трудових мігрантів з України за кордоном була наступна:

– у 2005-2008 роках – 1476,1 тис. осіб або 6,6 % економічно активного населення України [227, с. 29; 245, с. 43];

– у 2010-2012 роках – 1181,6 тис. осіб або 3,4 % економічно активного населення України [225, с. 29];

– у 2015-2017 роках – 1303,3 тис. осіб або 4,5 % економічно активного населення України [226, с. 4].

Державна міграційна служба України до 2016 року подавала дані щодо чисельності громадян України, працевлаштованих за кордоном суб'єктами господарської діяльності, що мають відповідну ліцензію (у Міграційному профілі за 2017 рік такі дані не подавались). Тобто мова йде про осіб, які звертались до спеціалізованих структур з метою пошуку роботи за кордоном. Можна припустити, що це особи з особливими кваліфікаційними вимогами, які прагнуть захистити себе від ризиків осібної міграції. Динаміка за 2010-2016 роки показує, що офіційний сегмент працевлаштування громадян України за

кордоном скоротився на 4,4 %. При цьому частка даної категорії трудомобільних осіб у загальній чисельності економічно активного населення України є низькою – на рівні 0,4 % (рис. 2.6). Це говорить про те, що такі дані лише частково відображають реальну ситуацію. Якщо враховувати нелегальну міграцію, а також поширену практику неформальної зайнятості населення через можливості малого прикордонного руху, то кількість «трудових» мігрантів суттєво зростає.

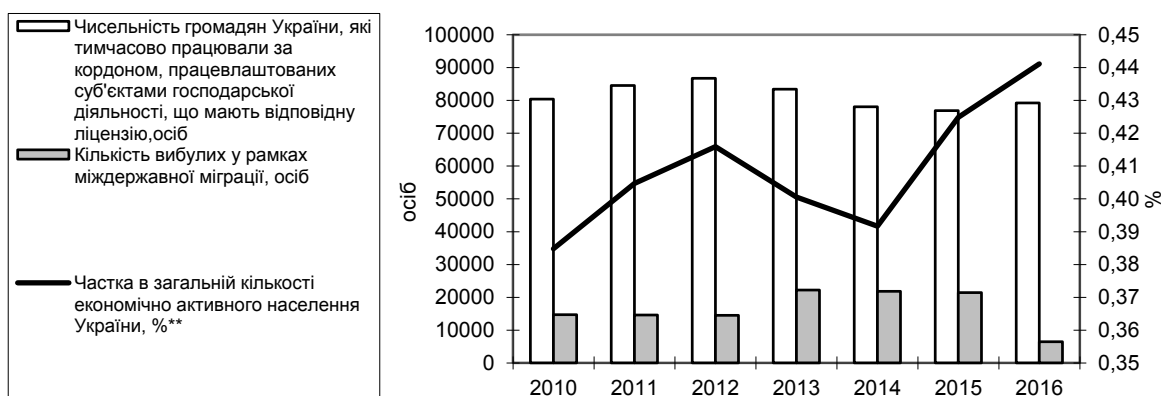

Рис. 2.6. Чисельність працевлаштованих громадян України за кордоном ліцензованими суб'єктами у фокусі міграційної та економічної активності населення, 2010–2016 роки

* Джерело: побудовано автором за даними [245, с. 37; 246, с. 80; 247]

** По допоміжній осі – частка в загальній кількості економічно активного населення

З огляду на різновекторність реалізації трудової мобільності населення, Україна попадає в площину імміграційних інтересів. Однак, як свідчать статистичні дані, пропорції між працевлаштованими ліцензованими суб'єктами громадянами України за кордоном та іноземцями в Україні є різними (рис. 2.7). Найчастіше працевлаштовуються громадяни Росії (18,8 % від загального показника у 2015 році, 17,1 % у 2016 році), Туреччини (11,3 % у 2015 році і 14,0 % у 2016 році), Польщі (5,5 %, 5,0 %), Білорусі (5,0 %, 5,24 %). Слід розуміти, що ці показники є дуже незначними. Основна частина іноземців працює на посадах керівників, спеціалістів, службовців (63,% від загальної кількості і 73,9 % у 2015 році). Вітчизняний ринок праці поки залишається мало привабливим у глобальному економічному просторі, що одночасно є *шансом* для вироблення ефективної імміграційної політики з концептуальним

обґрунтуванням переваг залучення трудового потенціалу зовні (в тому числі формування мобілізованого соціального капіталу), механізмів адаптації та інтеграції іммігрантів, а також збереження можливостей працевлаштування для постійного населення.

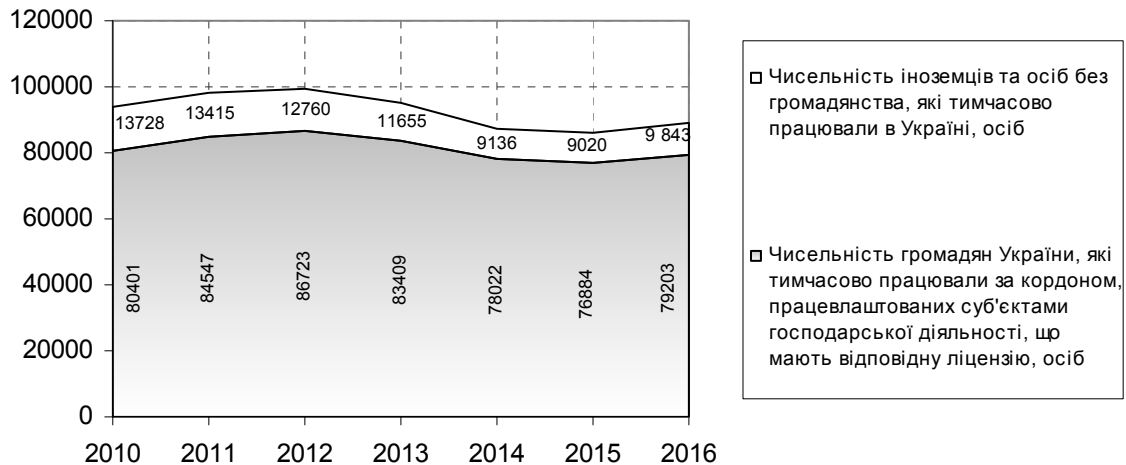

Рис. 2.7. Співвідношення чисельності працевлаштованих громадян України за кордоном та іноземців в Україні ліцензованими суб'єктами, 2010-2016 роки

* Джерело: побудовано автором за даними [245, с. 55; 244, с. 58; 246, с. 80]

У контексті визначення темпологічних характеристик трудової мобільності громадян України, слід звернути увагу на середню тривалість перебування за кордоном. За останніми даними Державної міграційної служби України, 82,7 % мігрантів були короткостроковими, тобто перебували за кордоном терміном до 1 року, при чому лівова частка, а саме 31,6 % – від 1 до 3 місяців [245, с. 44]. У той же час, результати дослідження МОМ вказують, що 61,6 % із загальної чисельності міжнародних мігрантів є короткостроковими [312, с. 13]. У порівняння, основна частина іноземців, які працевлаштовані в Україні ліцензованими суб'єктами, перебуває терміном від 3 і більше років та від 1 до 2 років.

За результатами дослідження МОМ з питань інтеграції, злочинів на ґрунті ненависті та дискримінації різних категорій мігрантів, 50,8 % опитаних іноземців готові залишитись на постійне проживання в Україні, 11,1 % – залежно від обставин [249, с. 25]. Тобто якщо реалізація трудової мобільності

населення України за зовнішнім вектором наразі носить короткостроковий та маятниковий характер, то імміграційний вектор хоча й менш кількісний, однак тривалий у часі, що піднімає актуальність обґрунтування концепції імміграційної політики.

Результати дослідження МОМ розкривають основні сфери зайнятості українських трудових мігрантів за кордоном. Дана інформація є важливою з погляду цільового стимулювання зворотних форм мобільності у розрізі окремих професійних груп, якщо така потреба виявлена для національної (регіональної) економіки. Згідно даних дослідження, основна частка короткострокових мігрантів була зайнята у сферах будівництва, матеріального виробництва і допомоги в домашньому господарстві (рис. 2.8). Це найбільш мобільні особи, які орієнтовані на тимчасову, як правило, сезонну, зайнятість з наступним поверненням в Україну. Це потужні пасивні інвестори економіки України, які більшість своїх доходів витрачають на різні споживчі цілі.

Найбільша частка довгострокових мігрантів виявлена для тих же сфер, що й короткострокових, однак тут теж фігурує сільське господарство. Це означає, що дана сфера зайнятості є популярною не лише в контексті реалізації транскордонної мобільності і зайнятості громадян України в аграрному секторі сусідньої Польщі. Зайнятість у сільському господарстві є популярною в інших країнах, зокрема у Великобританії. Популярність даного напрямку спричинила навіть формування «каналу торгівлі людьми з України до Великої Британії, де громадян експлуатували в умовах рабства» [287]. Структура зайнятості довгострокових мігрантів є дороговказом для вироблення пріоритетів Стратегії стимулювання трудової рееміграції в Україну в рамках розвитку мереж циркулюючих міграцій. Це дозволить знизити негативні наслідки високої трудової мобільності населення України з орієнтиром на зайнятість у сферах, які є стратегічно важливими для розвитку економіки України (серед них, зокрема, є і сільське господарство).

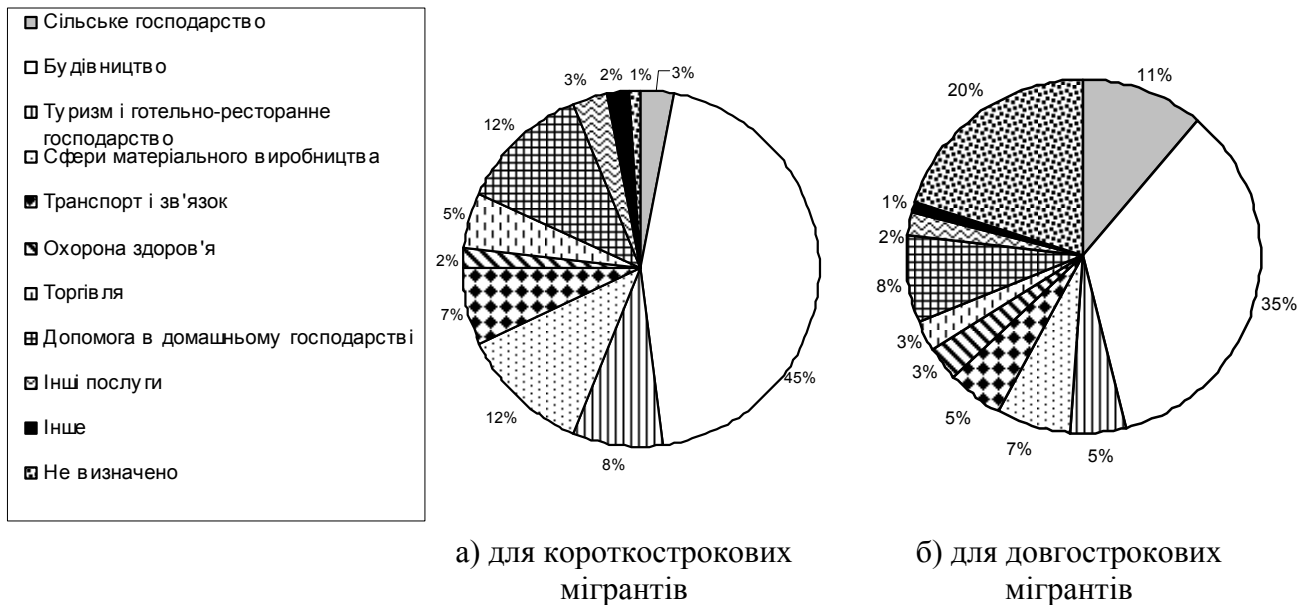

Рис. 2.8. Сфери зайнятості трудових мігрантів-громадян України за кордоном (згідно досліджень МОМ)

* Джерело: побудовано автором за даними [312, с. 14]

Основні сфери зайнятості для трудових мігрантів в Україні дещо відрізняються від популярних серед наших громадян за кордоном, за винятком будівництва, що вказує на пріоритет даної сфери зайнятості в контексті стимулювання циркулюючих міграцій. З рис. 2.9 бачимо, що основні сфери зайнятості іноземців в Україні за останні роки майже не змінились – це торгівля, переробна промисловість і будівництво. Однак їх вагомість скорочується. Зростає зайнятість в групі «інші види діяльності», серед яких – інформація та телекомунікації (9,9 % зайнятих з загального числа іноземців), професійна, наукова та технічна діяльність (9,1 %), «діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування» (6,0 %). Ці показники на рис. 2.9 окремо не виділяються, оскільки згідно попереднього КВЕД вони не подавались, тому порівняння з 2010 роком зробити неможливо.

Окрім поданих вище даних, які відображають реалізацію трудової мобільності українського населення, також слід пам'ятати про *освітню міграцію*, в тому числі з метою науково-педагогічної і науково-дослідної діяльності. Кількість громадян України, які навчаються за кордоном, сягнула

66668 осіб у 2015/16 н.р., причому зростання за період 2009–2016 роки склало 156 % [317]. Більш детальний аналіз освітньої мобільності буде здійснено у §2.4.

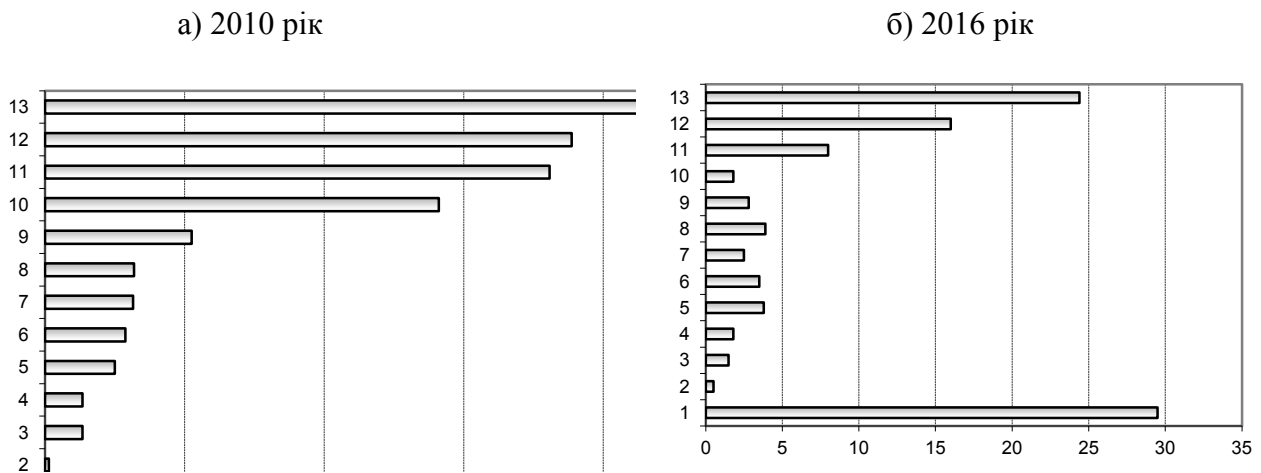

Рис. 2.9. Сфери зайнятості трудових іммігрантів в Україні, 2010, 2016 роки, %

* Джерело: побудовано автором за даними [245, с. 57; 246, с. 57–58]

** 1 – Надання інших видів послуг; 2 – Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря; водопостачання; каналізація, поводження з відходами; 3 – Добувна промисловість і розроблення кар’єрів; 4 – Охорона здоров’я та надання соціальної допомоги; 5 – Освіта; 6 – Тимчасове розміщування й організація харчування; 7 – Транспорт, складське господарство, поштова та кур’єрська діяльність; 8 – Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство; 9 – Фінансова та страхова діяльність; 10 – Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям; 11 – Будівництво; 12 – Переробна промисловість; 13 – Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів.

Таким чином, з даних офіційної статистики можна узагальнити, що близько 1 млн українських громадян формує офіційний сегмент зовнішньої трудової міграції. Це підтверджують результати дослідження GfK Ukraine, які подають цифру кількості трудових мігрантів з України за кордоном станом на 2017 рік 915 тис. осіб, при цьому стверджують, що неофіційний рівень зайнятості сягає близько 40 % [310; 219]. Внутрішня трудова мобільність закономірно має більш масовий характер, однак жодним чином не обліковується, що актуалізує необхідність моніторингу відповідних процесів.

До аналізу доступних даних офіційної статистики додамо, що існує дуже багато проблем з погляду ефективності використання трудового потенціалу українських мігрантів. Орієнтуючись на результати експертного опитування українських трудових мігрантів, які перебувають у європейських країнах,

проведеного відділом соціально-гуманітарного розвитку регіону ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І.Долішнього НАН України», виявлені наступні ключові проблеми [271; 277, с. 127-128]:

– невідповідність рівня освіти характеру праці: 50,7 % респондентів вказало, що мають вищий рівень освіти, аніж виконувана ними робота, і заслуговують на кращу працю. Враховуючи, що це здебільшого особи з вищою або професійно-технічною освітою, котрі мають значний трудовий стаж, така тенденція підтверджує проблемність низько-кваліфікованої зайнятості наших громадян за кордоном;

– домінування проблем, пов'язаних з працевлаштуванням, у переліку основних труднощів: перебуваючи у статусі мігранта наші громадяни найчастіше стикаються з такими проблемами, як труднощі пошуку першого місця праці та працевлаштування загалом (34,4 %), складність розуміти і вивчити мову країни перебування (17,5 %), невизнання дипломів про освіту (15,3 %), брак юридичних знань для захисту своїх прав як трудового мігранта (7,9 %), важка, виснажлива праця (6,9 %), несправедлива система оплати праці (5,3 %).

З проведеного аналізу здійснимо узагальнення типових рис трудомобільних осіб – громадян України, працевлаштованих за кордоном, та іноземців, працевлаштованих в Україні (табл. 2.6).

Висока трудова мобільність населення України з трансформацією у трудові міграційні процеси є закономірною реакцією на несприятливі *внутрішні середовищні умови*. Погіршення ситуації після подій Революції Гідності і початку Антитерористичної операції, нажаль, посилюють трудові міграційні настрої громадян України. Беручи до уваги результати дослідження GfK Ukraine, серед українців зменшилась частка осіб, які стверджували, що б ніколи не працювали за кордоном: 44,0 % проти 59,0 % у 2006 році [310].

З метою виявлення основних перешкод на шляху створення сприятливих умов розвитку трудового потенціалу населення України як фактора зростання

його просторової мобільності проаналізуємо ключові *тренди розвитку вітчизняного ринку праці*.

Таблиця 2.6

Типові риси громадян України, працевлаштованих за кордоном, та іноземців, працевлаштованих в Україні

Для громадян України, які реалізують високу трудову мобільність за кордоном	Для іноземних громадян, які реалізують високу трудову мобільність в Україні
Домінуюча короткострокова і маятникова міграція	Домінуюча довгострокова і постійна міграція з високим рівнем готовності залишитись на постійне місце проживання в Україні
Зростання частки зайнятих на нелегальних умовах на фоні скорочення кількості офіційно працевлаштованих осіб	Невизначена кількість зайнятих на нелегальних умовах на фоні скорочення кількості офіційно працевлаштованих осіб
Домінуюча зайнятість у сегменті робітничих професій, обслуговуючого персоналу	Домінуюча зайнятість на посадах керівників, спеціалістів, службовців
Основні сфери зайнятості – будівництво, матеріальне виробництво, допомога в домашньому господарстві, сільське господарство	Основні сфери зайнятості – торгівля, переробна промисловість, будівництво
Основні країни працевлаштування – Польща, Росія, Чехія, Італія	Основні країни походження – Росія, Туреччина, Польща, Білорусь (легальна зайнятість), країни Кавказу, В'єтнам, Китай, Азербайджан, окремих суб'єктів Росії (напр., Дагестан)

* Джерело: узагальнено автором

Не викликає сумнівів, що основним мотивом зростання трудової мобільності населення є пошук кращих умов праці, а саме – *оплати праці*. Це зрозуміло, адже, як пише Г. Тибінка, посилення мобільності робочої сили є однією з функцій заробітної плати [285, с. 24]. Окрім того, що рівень оплати праці є основним мотивом реалізації трудової мобільності у формі трудової міграції, він має зв'язок з реляційним простором активно-мобільної особи (див. рис. 2.3 §2.1). Португальські вчені Нуно М. О. Ромао і Вітор М. А. Ескаріа обґрунтовують, що чим більшою є відстань між старим і новим місцем праці у ході реалізації ПМН, тим вищим є рівень оплати праці [316].

Для українського суспільства проблема рівня оплати праці у геополітичному розташуванні зі значно розвиненішими суспільствами є дуже суттєвою. Її вирішення є умовою пониження трудової мобільності населення, принаймні за зовнішнім вектором. Проблемним залишається фактична

відсутність практики валютного деномінування заробітних плат в Україні. Як показав кризовий досвід 2014–2015 років, більшість зайнятих у нашій державі понизили свою купівельну спроможність. Мінімальна заробітна плата в доларовому еквіваленті знизилась з 148,5 дол. США у 2014 році (максимальне значення за період незалежності) до 57,4 дол. США у 2015 році. Завдяки суттєвому підвищенню розміру мінімальної заробітної плати з січня 2017 року у валютному еквіваленті вона сягнула 117 дол. США (рис. 2.10). Незважаючи на погіршення ситуації з 2014 року, показники мінімальної заробітної плати у валюті є вищими, аніж показники до 2005 року, що підтверджує нашу прихильність до необхідності такого кризового переходу з доланням економічної і політичної залежності від Російської Федерації.

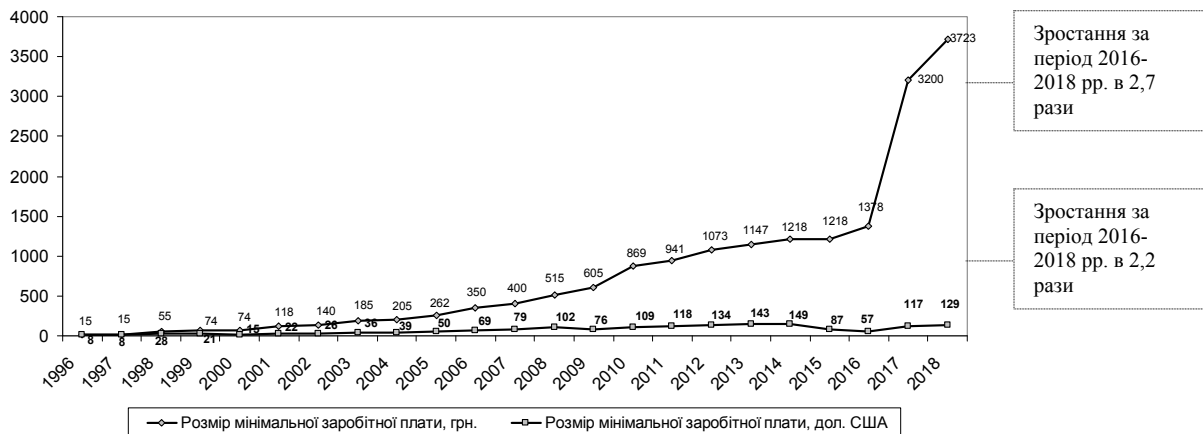

Рис. 2.10. Розмір мінімальної заробітної плати в Україні у гривневому і доларовому еквівалентах, на початок року, 1996-2018 роки

* Джерело: побудовано автором за даними [252; 251]

Проблемним аспектом нерозвиненої практики валютного деномінування заробітних плат в Україні є її суб'єктивний характер. Лише для обмеженого числа професійних груп оплата праці визначається у доларовому еквіваленті. З результатів щоквартального соціологічного дослідження відомої компанії Ernst&Young «Ситуація на ринку праці в Україні», 71 % компаній систему оплати праці прив'язують до національної валюти. Лише 8 % декларує прив'язку до доларового еквівалента, але, що загрозливо, 21 % компаній змінюють заробітну плату залежно від валютних коливань для керівництва,

однак залишають незмінним для решти персоналу [280, с. 19]. У галузевому розрізі найбільш звичною практика деномінації спостерігається в ІТ-сфері (42 % компаній деномують для всіх співробітників) і сфері ІТ-розробок (78 %). Також поступово валютне деномінації заробітних плат починає впроваджуватись для фармацевтичного сектору (14 %). Така практика вибіркового галузевого і посадового деномінації є дискримінаційною та посилює внутрішні розриви на ринку праці – за статусом і рівнем оплати праці.

В умовах, коли Україна стоїть на шляху євроінтеграції своєї економіки та ринку праці, питання валютного деномінації заробітної плати входить до пріоритетів проведення реформ у системі оплати праці – поруч з підвищенням мінімального рівня заробітної плати.

З позиції впливу просторової поляризації за рівнем розвитку сильний вплив на стан трудової мобільності населення як за зовнішнім, так і внутрішнім вектором чинить різниця у розмірі заробітної плати. Якщо в Україні станом на початок 2017 року мінімальна заробітна плата складала 109,3 євро, то в сусідній Польщі – 454,4 євро, Словаччині – 435,0 євро, Угорщині – 412,1 євро, Румунії – 321,2 євро [313]. Суперечливою є проблема в різниці доходів у середині країни, яку відображає розрахований Світовим банком (СБ) коефіцієнт Джині. Останні показники станом на середину 2017 року подаються 2014 року. Згідно них, коефіцієнт Джині для України становив 24,09, що відповідає рівню країн ОЕСР. Якщо ж дані скоригувати з врахуванням ймовірних тіньових доходів населення, як це зробили у своєму дослідженні Г. Юрчик та Н. Самолюк, то значення зростає до 31,6-31,8 [299, с. 142].

Таким чином, у системі механізмів регулювання ПМН, зокрема трудового виду, інструмент заробітної плати є дуже потужним. Нинішній рівень доходів більшості населення України не співвимірний до можливостей заробітку в європейських та більш віддалених розвинених країнах. Необхідно й надалі проводити політику поступового підвищення розміру мінімальної заробітної плати, а також використовувати сегментний підхід у протидії втрат

трудового потенціалу окремих професійних груп. За результатами опитування відділу соціально-гуманітарного розвитку регіону ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України», 46,6 % респондентів вказало, що для того, щоб наші громадяни не їхали працювати за кордон, середня щомісячна заробітна плата в Україні має сягати 601-1000 євро [271]. Таким чином, поріг в 600 євро – це той умовний вартісний вимірник забезпечення достатнього рівня захищеності економічно активного населення на батьківщині для можливості забезпечення гідного рівня життя себе та членів своєї родини [277, с. 127].

У підсумок вивчення впливу потреби розвитку трудового потенціалу населення на стан його просторової мобільності проведемо *факторний аналіз*. При проведенні дослідження нами було визначено і проаналізовано значення 15 основних факторних ознак за 2005-2017 рр., що можуть, на нашу думку, впливати на ПМН України та сприяти як посиленню, так і послабленню міграційних настроїв у потенційних мігрантів. За допомогою методу покрокового включення факторних змінних в модель регресії вдалося побудувати декілька моделей регресійно-факторного аналізу «економізації» просторової мобільності на основі стандартизованих даних та відібрати чотири найбільш значущі чинники.

Перше побудоване рівняння регресії має наступний вигляд:

$$Y=0,52x_1 +0,88x_2 +0,69 x_3+1,03x_4, \quad (2.1)$$

де Y – чисельність вибулих за кордон у розрахунку на 100 тис. населення;

x_1 – навантаження на одне робоче місце, осіб;

x_2 – частка населення з грошовими доходами нижче прожиткового мінімуму, %;

x_3 – мінімальна заробітна плата в доларовому еквіваленті;

x_4 – індекс інфляції, %.

Коефіцієнт детермінації рівняння дорівнює $R^2 = 0,85$, тобто 85 % зміни значення кількості вибухів за кордон, що припадає на 100 тис. осіб за аналізований період обумовлено дією факторів, які увійшли до моделі. Показником тісноти кореляційного зв'язку для регресійної моделі є коефіцієнт множинної кореляції R , який дорівнює 0,92, що свідчить про тісний кореляційний зв'язок між факторними та результуючими змінними рівняння.

У результаті перевірки регресійної моделі на адекватність встановлено, що F -критерій Фішера ($F_{\text{розра.}} = 11,3$) більший, ніж його критичне (табличне) значення ($F_{\text{крит.}} = 7,01$). Таким чином, з надійністю $P = 0,95$ можна стверджувати, що прийнята математична модель адекватна і на її основі можна робити економічні висновки.

Для визначення ступеня вагомості та напряму впливу кожного фактора на варіацію результативної ознаки були обчислені коефіцієнти еластичності, які показали, що при збільшенні на відсоток навантаження на одне робоче місце (x_1) і постійному значенні інших факторів, що за нашими розрахунками впливають на міждержавну міграцію населення, очікується можливе зростання значення коефіцієнта міграційного приросту на 0,53 %. Аналогічне зростання на відсоток частки населення з грошовими доходами нижче прожиткового мінімуму, рівня інфляції та мінімальної заробітної плати в доларовому еквіваленті призведе до посилення еміграційних настроїв у населення на 0,13 %, 2,58 % та 1,13 % відповідно.

Часткові коефіцієнти кореляції так як і коефіцієнти еластичності підтверджують тезу про те, що саме економічні мотиви виступають основними драйверами змін у розвитку міграційної ситуації. Найбільший вплив на зміну значення коефіцієнта міграційного вибуття має нестабільна економічна ситуація у вигляді зростання цін.

Загалом, згідно побудованої регресійної моделі можна зробити висновок, що при зростанні значень всіх факторних ознак на 1 % результативна ознака зросте на 4,67 %.

Друге побудоване рівняння регресії має наступний вигляд:

$$Y_2 = 0,73x_1 - 0,55x_2 - 0,35x_3 - 0,42x_4 \quad (2.2)$$

Y_2 – кількість громадян України, що офіційно працевлаштовані за кордоном у розрахунку на 100 тис. населення;

x_1 – рівень безробіття економічно активного населення, %

x_2 – наявний дохід у розрахунку на одну особу, дол. США;

x_3 – капітальні інвестиції, що припадають на одну особу в дол. США;

x_4 – ВРП у розрахунку на одну особу, млн грн.

Коефіцієнт детермінації рівняння дорівнює $R^2 = 0,93$, тобто 93 % зміни значення кількості вибухих за кордон, що припадає на 100 тис. осіб за аналізований період обумовлено дією факторів, які увійшли до моделі.

Коефіцієнт множинної кореляції R дорівнює 0,96, що свідчить про тісний кореляційний зв'язок між факторними та результуючими змінними рівняння.

У результаті перевірки регресійної моделі на адекватність встановлено, що F -критерій Фішера ($F_{\text{розн.}} = 26,6$) більший, ніж його критичне (табличне) значення ($F_{\text{крит.}} = 7,01$). Таким чином, з надійністю $P = 0,95$ можна стверджувати, що прийнята математична модель адекватна і на її основі можна робити економічні висновки.

Глибинний аналіз окремих показників, що увійшли в дані моделі підтверджує гіпотезу про те, що ситуація на ринку праці є визначальником індикатором мобільності населення. Зростання рівня безробіття виступає головним стимулятором збільшення рівня зайнятості українських громадян за кордоном, в той час як покращення ситуації з рівнем оплати праці найманих працівників, зростання обсягів капітальних інвестицій та ВРП, що припадає на одну особу – може призвести до зниження значень даного показника.

Отже, потреба розвитку трудового потенціалу є потужним фактором підвищеної ПМН. Для українського суспільства більшість проблем виникає в площині рівня оплати праці, що інституціоналізувало зовнішні і внутрішні міграційні мережі. Для молоді потреба розвитку трудового потенціалу набуває більш різнобоких ознак. Ринкові умови трансформують свідомість нового

покоління, яке не знає адміністративно-командних управлінських підходів, та розширює його сприйняття прав і свобод вибору. Тому в доповнення основних причин і наслідків зростання трудової мобільності, важливо з'ясувати новітні тренди в освітній і науковій сферах. Це дає змогу зробити дослідження категорії освітньої мобільності, яка у прив'язці до просторово-часових координат відображає переміщення не лише молоді та науково-педагогічних кадрів, але й знань, досвіду, інформації, що є стратегічно важливим рушієм прогресивних змін для будь-якого суспільства.

2.4. Освітні детермінанти просторової мобільності населення

Освітні детермінанти ПМН включають фактори, які визначають її стан та мету – навчання, розвиток. Такі детермінанти є специфічними і дуже важливими. Орієнтуючись на визначену в табл. 2.1 (див. §2.1) систему факторів взаємного впливу ПМН з іншими явищами і процесами, освітні фактори проявляються в демографічному (демографічне навантаження на об'єкти освітньої інфраструктури), просторовому (освітня спеціалізація окремих поселень), соціокультурному (доступ до освітніх послуг) й особистісному (рівень освіти) аспектах.

Дослідження освітніх детермінант ПМН можна здійснювати у різних *фокусах*:

- 1) *взаємозв'язку рівня освіти людини та стану її просторової мобільності;*
- 2) *зростаючої ПМН у зв'язку задоволенням потреб у навчанні і розвитку;*
- 3) *реалізації ПМН з освітньою метою (освітня міграція).*

Між освітою і станом ПМН існує тісний взаємозв'язок. Вагомість факторів освіти підтверджує їх значення для прогресивних змін людства. Як пишуть І. Каленюк та В. Ямковий, освіта виступає важливим каналом соціальних

переміщень індивідів (як правило висхідних) до більш складних видів праці, вищих доходів та статусу [230, с. 91]. О. Гринькевич обґрунтовує, що у глобальному освітньому просторі інтернаціоналізація змісту освіти і різні форми мобільності стають необхідними умовами забезпечення конкурентоспроможності системи вищої освіти, її закладів вищої освіти та індивідуальних учасників [212, с. 20]. У прив'язці до просторово-часових координат, такі переміщення дозволяють особі не обмежуватись у територіальному плані, а обирати найкращі умови навчання та інтелектуального розвитку.

Автор соціології мобільності Дж. Уррі ще на початку ХХ століття писав, що ми побачимо мобільне суспільство, насичене каналами поширення змін, які відбуваються будь-де, лише тоді, коли його члени будуть освічені, ініціативні та адаптивні [215, с. 88]. З цього твердження випливає прямий зв'язок між рівнем освіти населення та станом його просторової мобільності. Проявляється наступна логічна наслідковість: розвиток суспільства базується на зростанні рівня освіти населення, що активізує мобільні процеси за різними видами – не лише освітнім, але й соціальним, трудовим (у тому числі професійним), культурним (див. табл. 1.2 §1.1).

Незважаючи на позитивний вплив освітніх факторів на прогресивні зміни з одночасним підвищенням ПМН, існує інший бік взаємозв'язку. Для благополучних суспільств просторова мобільність осіб з високим рівнем освіти та з освітньою метою є ознакою розвитку. Відомо, що одним з базових принципів Болонського процесу є європейська мобільність. Однак для проблемних суспільств, які програють у конкурентоспроможності на міжнародному рівні, висока просторова мобільність з освітньою метою є ризиком (рис. 2.11). У даному контексті варто процитувати італійського вченого С. Авведудо, який пише, що у глобалізованому суспільстві недоречно ототожнювати мобільність аспірантів і учених з їх прагненням вирватися з країни походження; швидше за все слід розуміти її як вільне пересування людей та ідей, а не як «перетікання» інтелекту [301, с. 286, 128, с. 46].

Незважаючи на відмінні наслідки високої ПМН з освітньою метою для різних суспільств, зберігається закономірність вищої мобільності для розвинених держав. Щоб не допустити негативних наслідків такого явища, влада докладает постійних зусиль щодо розвитку внутрішнього конкурентного середовища на ринку праці та освітніх систем, аби забезпечити циркулюючі міграції [200].

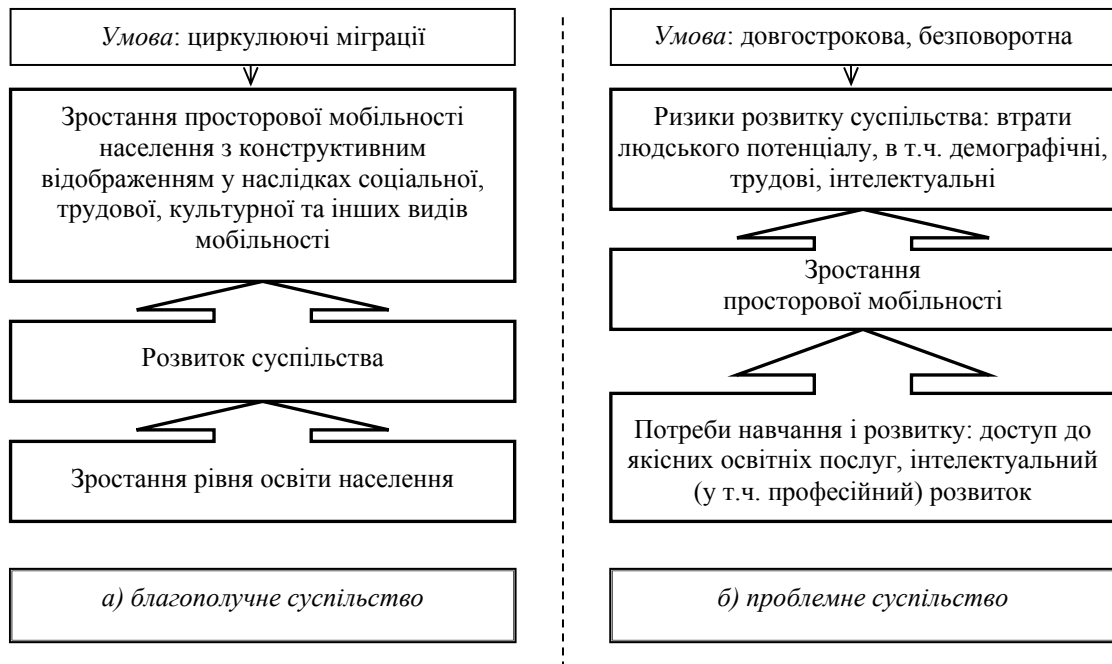

Рис. 2.11. Наслідки високої ПМН з освітньою метою для суспільств з різним рівнем розвитку

* Джерело: авторська розробка

Виявлення взаємозв'язку рівня освіти людини та її мобільності має входити до методики оцінювання ПМН з можливістю її регулювання.

Інший фокус дослідження освітніх детермінант – це розгляд зростання ПМН у зв'язку з задоволенням потреб у навчанні і розвитку. Такі потреби спричиняють *освітню мобільність*, загальний зміст якої описувався у §1.1. Освітня мобільність передбачає адаптацію та переміщення людських та інформаційних ресурсів через реальні й віртуальні форми [201].

Освітня мобільність включає такі підвиди (див. рис. 1.3 §1.1):

- едукаційну мобільність школярів і вчителів;
- академічну мобільність студентів і викладачів;
- наукову мобільність аспірантів, докторантів і науковців.

У даній частині дослідження розглянемо дані підвиди мобільності більш детально, акцентуючи увагу на наслідках поширення для українського суспільства.

Перший підвид освітньої мобільності щодо школярів і вчителів має більшою мірою адаптаційний і внутрішній просторовий характер. Більш проблемними є інші підвиди освітньої мобільності. У прив'язці до просторових масштабів, особливо за зовнішнім вектором, усе більшої актуальності набуває *академічна мобільність*, яка є важливим індикатором середовищних можливостей людського розвитку певної країни (показові дефініції академічної мобільності наведено в Додатку Г) [198]. Як стверджують фахівці, академічна мобільність надає можливість отримати знання і досвід, що не доступні у вітчизняному університеті; найголовніша її перевага в тому, що вона передбачає *повернення* того, хто навчається, у свою країну [197, с. 24]. Такий ідеальний варіант дозволяють забезпечити програми академічної мобільності в розрізі внутрішнього та зовнішнього векторів, які в Україні на вищому законодавчому рівні поки не реалізуються. Також умовою ефективної академічної мобільності є підвищення якості освіти та розвитку людського потенціалу для обох країн [197, с. 14].

Популяризація концепції академічної мобільності у світі спричинила виділення різних її *форм* (табл. 2.7). Окрім того, практика академічної мобільності спричинила формування відповідної *інституційної основи*, основними суб'єктами якої є [311, с. 385; 128, с. 45–46]:

– філія – закордонний постачальник створює в іншій країні свою філію, надаючи студентам іншої країни свої курси і програми та присуджуючи власну кваліфікацію;

– автономна установа – іноземний постачальник (університет, компанія, або альянс/мережа) створює в іншій країні автономний ВНЗ, який не має батьківського у країні постачальника, що пропонує курси/програми і присуджує кваліфікацію;

– придбання/злиття – іноземний постачальник купує частину або 100 % місцевого ВНЗ;

– навчальний центр/навчальний сайт – іноземний постачальник організує навчальний центр в іншій країні (що співпрацює з місцевими постачальниками або є незалежним від них) для підтримки студентів з опанування їх курсів/програм;

– аффіліація/мережі – різні види державних і приватних, традиційних і нових, місцевих та іноземних постачальників, що співпрацюють у рамках інноваційних типів партнерств щодо створення мереж/установ із доставляння курсів та програм місцевим і зарубіжним студентам у традиційний або дистанційний спосіб;

– віртуальний університет – постачальник, який надає освітні послуги студентам у різних країнах за допомогою дистанційної освіти з використанням переважно Інтернет-технологій, як правило, без підтримки очного навчання.

Таблиця 2.7

Форми академічної мобільності населення

№ з/п	Форма	Сутність
1	Франчайзинг	Угода, за якою постачальник у країні-джерелі дозволяє постачальникові з іншої країни доставити в неї свій курс/програми/послуги
2	Подвоєння	Тип транснаціональної освіти, в якому студент частину часу навчається в місцевому ВНЗ, а частину – у зарубіжних установах, пов'язаних із місцевим ВНЗ
3	Подвійні/спільні ступені	Тип освіти, за якого постачальники в різних країнах співпрацюють, дозволяючи студентам набирати кредити у кожного постачальника з метою отримання кваліфікації від кожного з них
4	Посєднання	Тип освіти, що базується на домовленості між постачальниками, розташованими у різних країнах, які надають можливість студентам набрати кредити за узгодженими курсами/програмами, спільно пропонуваними всіма постачальниками
5	Нострифікація	Домовленість між постачальниками у різних країнах, що дозволяють постачальнику у приймаючій країні присудити кваліфікацію постачальника у країні-джерелі
6	Віртуальна/дистанційна	Угода, за якою постачальники поставляють курси/програми для студентів у різних країнах у дистанційному й онлайн- режимі

* Джерело: складено автором за даними [311, с. 383; 128, с. 45]

Інституційна основа академічної мобільності постійно розвивається. З огляду на поширення віртуальних форм навчання і зайнятості, тренд «демаркації кордонів» в освіті (про що пише Д. Свириденко [112, с. 215]) набувають популяризації *навчальні онлайн-платформи*. Найбільш популярними

у світі є «Coursera», «Udacity», «edX», «MIT OpenCourseWare», «Академія Хана» та ін. Деякі з них функціонують від імені рейтингових університетів, інші створені як некомерційні організації. Поруч з такими широкопрофільними веб-ресурсами розвиваються *онлайн-платформи навчання Інтернет-професіям*. Зокрема, для українців найбільш доступні російські онлайн-платформи «Нетология» та «Intuit». Україномовних платформ такого типу поки немає.

В Україні навчальні онлайн-платформи наразі майже не розвинені, що розкриває значний потенціал даного виду діяльності. Прикладом початкових ініціатив є «Prometheus», який містить безкоштовні онлайн-курси від викладів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київського політехнічного інституту та Києво-Могилянської академії [315]. З огляду на стрімко зростаючий рівень освітньої, у тому числі академічної, мобільності населення України, до пріоритетів розвитку освіти слід включити стимулювання створення такого типу навчальних онлайн-платформ з об'єднанням в єдину контрольовану систему. Це б дозволяло частково переорієнтувати молодь з реальних освітніх міграцій на навчання з допомогою дистанційних онлайн-курсів. Також така віртуальна форма доповнює ефективність освітньої мобільності з погляду формування мережі комунікацій, можливостей доступу до різних інформаційних джерел.

Поширення академічної мобільності впливає на *концепцію діяльності вищих навчальних закладів*. Як пише Д. Свириденко, феномен академічної мобільності є одним із чинників, який активно впливає на оформлення сучасної моделі університету; аби залишитись в авангарді цивілізаційного поступу, університетам треба визнати існуючі виклики та позбутись, у необхідному обсязі, зачарованості академічними традиціями [112, с. 217]. Формулюючи ідею «університет майбутнього», низка дослідників висуває тезу, що він повинен бути доступним (знання в режимі онлайн), гнучким (без фіксованого розкладу), інноваційним та сприяти подальшому працевлаштуванню [112, с. 223]. У співставленні до нинішніх тенденцій зростання академічної мобільності, перед провайдерами вищої освіти стоїть завданням: пошук нових підходів до

навчання з підвищенням якості освітніх послуг; впровадження віртуальних форм навчання як альтернативи реальним освітнім міграціям.

Отож, академічна мобільність є дуже специфічним підвидом освітньої мобільності. Її зростання за умов збереження принципу повернення є позитивною ознакою розвитку суспільства та його освітнього простору.

Ще один важливий підвид освітньої мобільності – *наукова мобільність*. У науковій літературі часто мобільність аспірантів, докторантів, науковців відносять до академічної мобільності, адже в розвинених державах наука і вища освіта є нерозривними. Для українського суспільства тут є своя специфіка. Поки ще основними осередками наукової діяльності залишаються інститути в структурі Національної академії наук України. Явище високої просторової мобільності для працівників даної сфери є більшою мірою негативним та свідчить про незадовільні умови науково-дослідної діяльності на батьківщині. Тому наукову мобільність виділено окремо, щоб підкреслити особливості переміщень представників наукових професій.

Питання просторової мобільності зайнятих у науковій і освітній сферах є дуже актуальним та потребує уваги, адже, як пишуть А. Печенюк, С. Лондар і Т. Блискавка, науково-педагогічні кадри за сприятливих умов виступають одними з основних генераторів нововведень, а від результатів їхньої наукової і науково-технічної роботи значною мірою залежить соціальний та економічний добробут регіонів і країни зокрема [260, с. 22; 238, с. 95].

Розглянемо *прикладні аспекти* формування і реалізації освітньої мобільності населення України. Одразу зазначимо про парадокс вітчизняної сфери освіти. Він полягає в тому, що порівняно високі на сьогодні показники освіченості населення України відповідно до рейтингу Індексу людського розвитку не можуть засвідчувати високу якість вітчизняної освіти, яку отримують випускники навчальних закладів [243, с. 8]. З іншого боку, існує думка, що вища освіта дає достатній рівень знань. Як доводить О. Грішнова, високий рівень безробіття молоді пов'язаний не з низьким рівнем якості знань

великої частини випускників ВНЗ, а з їх трудовою мотивацією і низьким рівнем інтелектуалізації праці та інноваційності економіки, нерідко суб'єктивним підходом роботодавців до добору працівників [213, с. 31]. Такі антагонізми підтверджують необхідність формування конкурентних переваг молоді на ринку праці, які відображають якісні характеристики сформованого людського потенціалу молодих людей, що дозволяють швидше за інших представників вікових груп населення знайти тимчасову чи постійну роботу [278, с. 29].

Дані офіційної статистики вказують, що кількість громадян України, які навчаються за кордоном, у 2016–17 н.р. сягнула понад 77 тис. осіб, причому зростання за період 2009-2017 років склало 297 % (за 2009-2015 роки – 129 %) [317]. На рис. 2.12 відображено тенденції щодо кількості українських студентів за кордоном та кількості іноземних студентів в Україні у відношенні до загальної кількості студентів ВНЗ в Україні. За досліджуваний період темп зростання для кількості українських студентів, які навчались за кордоном, склав 2,97 рази, для кількості іноземних студентів, які навчались в Україні, – 1,91 рази, у той час як для загальної кількості студентів ВНЗ в Україні даний показник становив 0,57 рази. Отож, зростаюча освітня мобільність серед української молоді є викликом для вітчизняної системи вищої освіти, а пропозиція освітніх програм для іноземних студентів може бути частковим рішенням щодо підвищення попиту на освітні послуги в Україні.

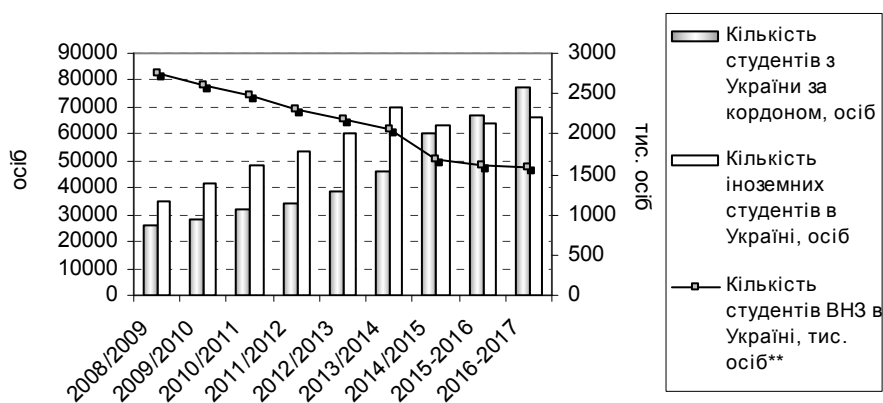

Рис. 2.12. Динаміка освітньої мобільності в Україні, 2008–2017 роки

* Джерело: складено автором за даними [290; 208; 249, с. 23; 291; 228]

** По допоміжній осі – кількість студентів ВНЗ в Україні

На рис. 2.13 відображено процент вихідної і вхідної освітньої мобільності, який визначений як відношення кількості студентів, які навчаються за кордоном (або іноземних студентів в Україні), до загальної кількості студентів ВНЗ в Україні. Бачимо, наскільки стрімким є зростання показника за останні роки для вихідної мобільності – з 0,94 % у 2008–2009 н.р. до 3,55 % у 2014–2015 н.р. і 4,88 % у 2016–2017 н.р. Для вхідної мобільності позитивна динаміка характеризувалась до 2015 року: 1,26 % у 2008–2009 н.р., 3,74 % у 2014–2015 н.р., 4,18 % у 2016–2017 н.р.

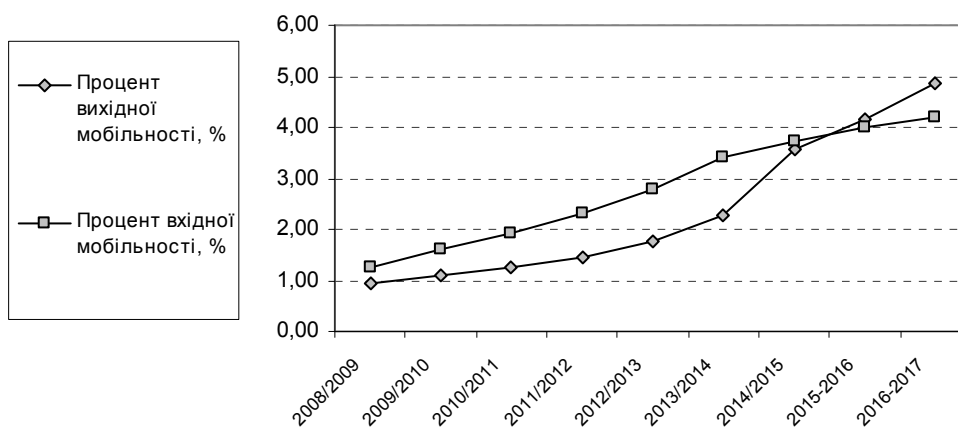

Рис. 2.13. Процент вихідної і вхідної освітньої мобільності в Україні, 2008–2017 роки, %

* Джерело: складено автором за даними [290; 208; 249, с. 23; 291; 228]

Отож, ситуація є динамічною. Вітчизняна система освіти в умовах активного розвитку каналів мобільності з освітньою метою може не витримати конкурентних позицій. Тому врегулювання освітніх міграцій має стояти на порядку денному формування політики людського розвитку в Україні, причому не лише в плані стимулювання рееміграції осіб, які навчались за кордоном, але й впровадження заходів зниження просторової мобільності української молоді з ризиком втрат їх людського потенціалу (неповернення на батьківщину).

Основною цільовою групою освітньої мобільності є молодь. У даному контексті актуально розглянути деякі соціологічні та експертні оцінки

просторової мобільності молоді, які розкривають особливості освітньої, у тому числі академічної, мобільності.

Авторитетним інформаційним джерелом щодо оцінки просторової мобільності молоді є результати дослідження «Молодь України», проведене компанією GfK Ukraine на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки ООН в Україні. Окремий розділ даного дослідження присвячений питанням міграції та мобільності молоді.

Згідно відповідей, більшості молоді властивий досвід реалізації ПМН щонайменше у координатах регіону (рис. 2.14). Досвід переміщень за кордон виявлений для 37 % респондентів, при чому найбільше тих, хто їздив до Росії – 19 %, Польщі – 12 %, Туреччини – 7 % опитаних; загалом у країнах ЄС побували 23 %, в країнах СНД – 22 % [253, с. 39].

З огляду на специфіку поняття ПМН, важливими є результати опитування щодо бажання зміни місця проживання молоді. Тут результати подаються у регіональному розрізі з помітною різницею у відповідях для різних областей.

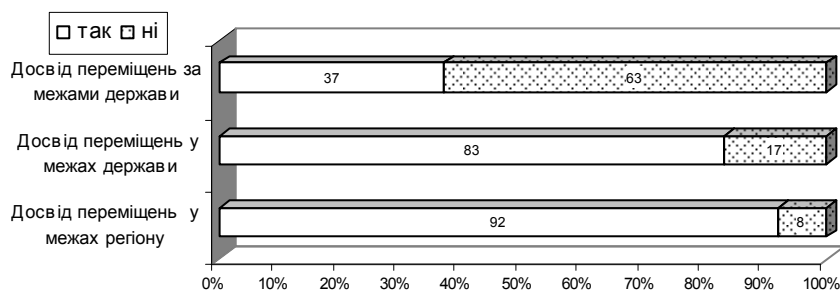

Рис. 2.14. Досвід переміщень молоді у різних просторових координатах (згідно дослідження «Молодь України»), %

* Джерело: складено автором за даними [253, с. 38]

На рис. 2.15 бачимо, що в середньому 56 % української молоді взагалі не має бажання змінювати місця проживання. Це високий показник, тим більше мова йде не лише про зміну країни, але й населеного пункту взагалі. Найбільш невизначеними у бажанні зміни місця проживання є респонденти Хмельницької, Харківської, Миколаївської, Сумської областей. Для таких областей, як Житомирська, Запорізька, Дніпропетровська, Донецька, рівень бажання є

вищим. Найвищу прихильність до рідного регіону виявили респонденти Волинської, Львівської, Івано-Франківської областей, які є прикордонними та рівень міграційної активності для яких є значно вищим (високий показник властивий також Чернігівській, Рівненській, Херсонській, Київській областям та м. Київ). Це означає, що для молоді характерний високий рівень патріотизму, який, однак, з переходом у зрілий вік трансформується у вимушеність міграційної активності – при несприятливих умовах проживання і розвитку у рідному регіоні. Так, серед причин, які спонукають до переїзду, респонденти називають передусім бажання покращити умови життя – 69 %, бажання мати постійну роботу, стабільний дохід – 42 %, бажання дати дітям освіту/краще життя – 18 %, бажання розвивати власний бізнес – 13 %. Ті, хто хотіли б переїхати, своїм бажаним пунктом призначення називають передусім країни ЄС (33 %) та іншу місцевість в Україні (31 %) [253, с. 41].

У доповнення питання щодо бажання зміни місця проживання молоді було з'ясовано *еміграційні наміри*. Результати – на рис. 2.16, з яких слід звернути увагу на бажання 38 % респондентів вдатись до практики міграції з освітньою чи трудовою метою, однак з можливістю повернення. Це вказує на потребу цільового формування каналів мобільності з забезпеченням циркулюючих міграцій.

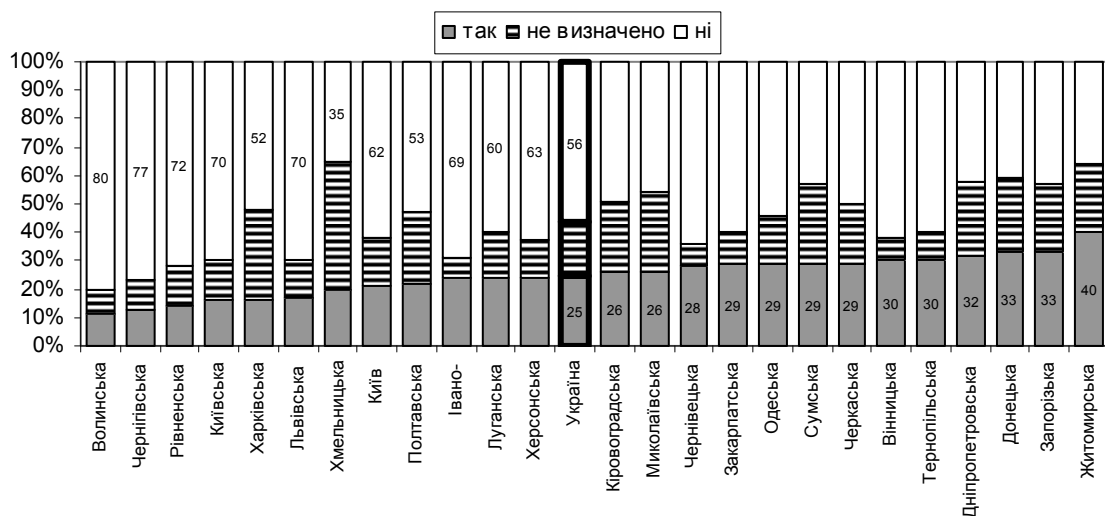

Рис. 2.15. Бажання зміни місця проживання молоді у розрізі областей України (згідно дослідження «Молодь України»), %

* Джерело: складено автором за даними [253, с. 40]

Серед тих представників молоді України, хто хоче емігрувати, 58 % вважає, що в Україні зараз немає таких можливостей для роботи, як в інших країнах; ще 56 % опитаних, які хочуть емігрувати, вважають, що в Україні немає реальної демократії і законності [253, с. 42].

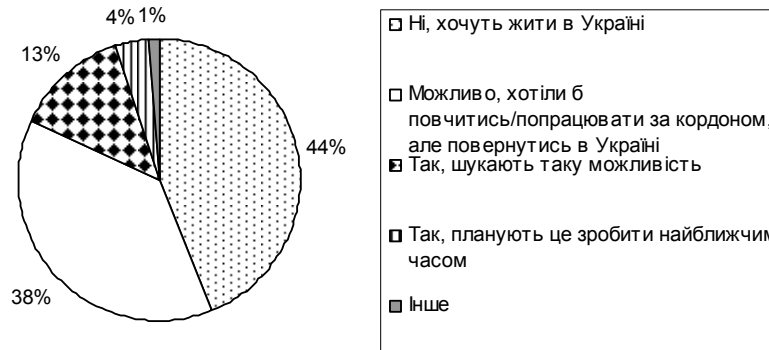

Рис. 2.16. Еміграційні наміри молоді України (згідно дослідження «Молодь України»), %

* Джерело: складено автором за даними [253, с. 42]

Цінність таких досліджень мобільності молоді – в їх систематичності. Дані дають більш повну картину для аналізу, якщо представлені у динаміці. Тому дослідження типу «Молодь України» мають повторюватись щонайменше раз у декілька років.

Результати дослідження молоді дають змогу виявити фактори-стимулятори міграційної активності та вказати на їх територіальну специфіку. Таким способом можна розуміти ризики втрат людського потенціалу, які для сегментної групи молоді найперше проявляються у напрямках реалізації освітньої мобільності.

Ще одне актуальне з погляду виявлення освітніх детермінант просторової мобільності молоді соціологічне дослідження – з'ясування *міграційних настроїв студентів*. Опитування було проведене Міжнародним інститутом освіти, культури та зв'язків з діаспорою НУ «Львівська політехніка» у 2014 році на прикладі НУ «Львівська політехніка» та в 2017 році на прикладі НУ «Львівська політехніка» і Київського політехнічного інституту.

У рамках даного дослідження було з'ясовано бажання і можливості українських студентів мігрувати. Аналізуючи дані щодо студентів НУ

«Львівська політехніка», 82 % респондентів декларувати бажання мігрувати з метою працевлаштування у 2014 році і 76 % у 2017 році, 72 % / 68 % – навчання, 38 % / 46 % – на постійне проживання. При цьому зберігаються достатні розриви з можливостями для перших двох цілей (рис. 2.17). Показовим висновком з даного питання є те, що студенти останнього року навчання більше схильні до трудової міграції: 84 % мають бажання мігрувати, що на 4,82 % більше, ніж першокурсники, та 40,64 % мають реальну можливість для цього, що на 5,44 % більше, ніж студенти першого курсу; різниця за критерієм можливостей є ще більшою – 7,44 % [224, с. 11-12]. Пам'ятаючи про нижче бажання виїзду з опитування «Молодь України-2015», підтверджується вплив середовищних умов на стан ПМН.

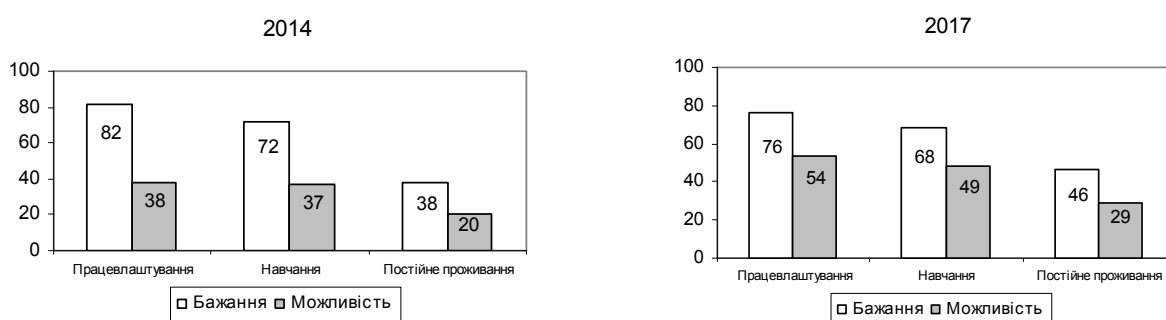

Рис. 2.17. Бажання та можливості студентської молоді м. Львів мігрувати, 2014, 2017 роки (згідно дослідження міграційних настроїв студентів Львова), %

* Джерело: складено автором за даними [224, с. 11; 248]

Порівняння результатів опитування щодо терміну ймовірної міграції студентів засвідчує його зростання. Так, у 2014 році більшість респондентів були схильні до терміну міграції на 2-3 місяці (25,98 %), пів року (17,89 %), 1 року (16,79 %). Натомість у 2017 році основна частина респондентів схильна до виїзду на період до 1 року (26,4 %), 2-3 роки (21,0 %), до 3-х місяців (18,1 %). Це знову ж таки доводить потребу розвитку каналів ПМН, які через належну інфраструктуру сприятимуть поверненню молоді з набутиим (капіталізованим) людським потенціалом.

Основними причинами можливого виїзду респонденти у 2014 році декларували: відсутність роботи в Україні (81,19 %), можливість збільшення

матеріального статку (77,89 %), бажання фахової самореалізації, надія на кращі умови роботи за межами України (74,81 %), бажання оволодіти знаннями і навичками, недоступними на батьківщині (65,50 %), професійна нереалізованість в Україні (61,92 %) [224, с. 16].

За результатами опитування 2017 року в топі причин, які спонукають до виїзду молодь, є низький рівень зарплат (44,5 %), безробіття (39,9 %), неможливість професійної реалізації в Україні (33,7 %), зростання цін і тарифів (28,4 %), хабарництво та корупція (28,2 %) [248].

Бачимо, що найбільш вагомими мотиви лежать у площині матеріальних потреб та потреб професійного розвитку, що підвищує вагомість серед молоді факторів самореалізації, свободи і вибору. З іншого боку, виявлений деструктив системи цінностей за результатами відповідей респондентів: лише 23 % респондентів однозначно не погодились працювати за кордоном не за фахом у 2014 році і 15,2 % у 2017 році, 34 % – погоджувались на такий вид зайнятості лише тимчасово у 2014 році і 51,5 % у 2017 році [224, с. 23; 248]. Тобто зростає частка осіб, які готові працювати з невідповідністю здобутому освітньо-кваліфікаційному рівню. Ця тенденція підтверджує потужний вплив матеріального чинника на трудовобільні характеристики молоді, що дуже негативно.

Найбільший збіг у бажанні та наявності реальних можливостей для міграції виявляють студенти щодо Польщі (90 %) [224, с. 24]. У §3.3 більш детально буде розглянуто особливості транскордонної мобільності в українсько-польському прикордонні.

Результати соціологічних досліджень, дані офіційної статистики підтверджують *вагомість молодіжного сегменту* в регулюванні ПМН. Етапність вирішення проблеми надмірних втрат людського потенціалу України в умовах зростаючої ПМН скеровує до пріоритетної сегментної групи – молоді. Як узагальнення розглянутих тенденцій і проблем освітніх детермінант ПМН України, у табл. 2.8 відобразимо основні виклики та пріоритети їх регулювання.

Виклики та інструменти регулювання освітніх детермінант

ПМН України

№ з/п	Напрямок	Основні виклики (загроза vs можливість)	Інструменти регулювання
1	Концепція регулювання просторової мобільності молоді	<ul style="list-style-type: none"> • Втрати людського потенціалу молоді України • Труднощі розвитку вітчизняної системи освіти та ринку праці в умовах низького демографічного навантаження, відсутності конкурентного середовища • Інституціоналізація каналів мобільності – освітніх та наукових мереж і систем 	<ol style="list-style-type: none"> 1) Моніторинг мобільності з застосуванням непрямих методів впливу у випадку загрозливих тенденцій 2) Комплексний й уніфікований облік освітньої міграції за внутрішнім та зовнішнім вектором 3) Підвищення конкурентоспроможності вітчизняної системи освіти та ринку праці 4) Процедурна узгодженість практики нострифікації вітчизняних дипломів про освіту як умова соціально-економічної захищеності громадян України 5) Забезпечення циркулюючих міграцій
2	Регулювання практики едукативної (школярів і вчителів) мобільності	<ul style="list-style-type: none"> • Демотивація педагогів до реальних практик обміну • Порівняно низький рівень бажання і готовності виїзду за кордон, що потребує збереження на подальших щаблях здобуття освіти 	<ol style="list-style-type: none"> 1) Оперативне покращення умов праці вчителів 2) Якісна профорієнтаційна робота серед школярів з метою їх подальшого навчання за затребуваними професіями (непряма протидія можливих еміграцій) 3) Підтримка програм обміну школярів різних областей у рамках формування соціальної єдності
3	Регулювання практики академічної (студентів, викладачів) мобільності	<ul style="list-style-type: none"> • Деформована академічна мобільність студентів з обмеженими можливостями рееміграції • Поширення практики зайнятості за кордоном викладачів в умовах значно нижчої оплати праці в Україні • Низька якість дистанційних форм навчання як альтернативи реальним освітнім міграціям 	<ol style="list-style-type: none"> 1) Оперативне покращення умов праці викладачів освітніх установ, зокрема ВНЗ 2) Міжнародна акредитація освітніх програм з визнанням українських дипломів 3) Цільова підтримка створення вітчизняних навчальних онлайн-платформ, у тому числі орієнтованих на Інтернет-професії 4) Державний патронаж реалізації програм академічної мобільності в розрізі внутрішнього та зовнішнього векторів з поєднанням різних форм та дотриманням умови повернення 5) Долання асиметрії в реалізації програм академічної мобільності з залученням науковців і вчених з інших країн у вітчизняну науково-освітню систему 6) Впровадження у вітчизняній системі вищої освіти концепції «університету майбутнього», викладання англійською мовою, поширення практики тьюторства
4	Регулювання практики наукової (аспірантів, докторантів, науковців) мобільності	<ul style="list-style-type: none"> • Поширення практики зайнятості за кордоном науковців і вчених з України, особливо в точних галузях знань, в умовах значно нижчої оплати праці та відсутності належного матеріально-технічного забезпечення в Україні 	<ol style="list-style-type: none"> 1) Оперативне покращення умов праці науковців і вчених 2) Цільова підтримка різних міжінституційних взаємодій у сфері наукових досліджень з можливістю мобілізації фінансових ресурсів та необхідного матеріально-технічного забезпечення 3) Цільова підтримка створення наукових парків

* Джерело: авторська розробка

Отже, потреба навчання і розвитку для сучасного суспільства є дуже вагомим. Це підсилює її вплив на ПМН. Загроза криється у провідному людському потенціалі молоді, яка є основним суб'єктом переміщень з освітньою метою. Те суспільство, яке не здатне забезпечити повернення молоді

після практики переміщень, втрачає колосальний потенціал розвитку. Україна поки належить до таких суспільств. Щоб не допустити безповоротних втрат людського потенціалу, влада мусить переключитись з вирішення гострих соціальних проблем на довгострокову стратегію людського розвитку. В іншому випадку наша держава залишиться в умовах інтелектуальної, трудової, демографічної кризи з сильними соціетальними розривами.

2.5. Трансформація просторової мобільності населення в умовах інформаційної економіки

Українське суспільство нині перебуває в умовах докорінних трансформацій у ціннісно-ментальній площині, що відображається на стилі і способі життя, якості трудового життя і навчання тощо. Інших векторів та характеру почала набувати реалізація ПМН. Поруч з динамічними міграційними процесами зовнішнього економічного характеру виникли внутрішньодержавні міграції, спричинені складною соціально-політичною ситуацією на півдні і сході країни. На тлі таких подій наукові дослідження ПМН вимагають більш широкого визначення її причин, форм та наслідків, а також можливих альтернатив з урахуванням можливостей технологічного прогресу.

Просторова мобільність є вимірником реальної готовності населення до зміни місця праці, здобуття освіти, проживання, реалізації інших цілей. В еру сучасної інформаційної економіки її реальні форми набувають трансформаційних ознак. Це спричиняють докорінні структурні зрушення в сучасних економічних системах, що передбачають: збільшення частки високотехнологічних виробництв, телекомунікаційних, фінансових та бізнес-послуг; виникнення нових технологічних процесів, використання нової техніки, нових видів сировини і виробництво нових видів продукції; зниження частки виробничого сектора й зростання сектора послуг [296, с. 123].

Інформаційна економіка, окрім того, детермінує серйозні зміни в особливостях використання і розвитку людського потенціалу. Зокрема, як пишуть С. Гринкевич та О. Іляш, у сфері зайнятості інформаційні технології: сприяють зниженню ресурсних затрат (у тому числі часових) на виконання завдань, полегшення доступу до інформації з новими можливостями розвитку та об'єктивною оцінкою умов зовнішнього середовища; створюють нові можливості розвитку, доступу до різних ресурсів; створюють можливості вторинної зайнятості; забезпечують формування мотиваційного поля інноваційної активності, продукування нових ідей та реалізації рішень, що можуть становити особливу цінність для суспільства [210].

Відтак у науковому плані актуально обґрунтувати, які нові можливості для реалізації ПМН дають інформаційні технології та яким чином з їх допомогою можна сприяти реалізації права людини на вибір місця праці і проживання [158, с. 139].

Детермінації просторової мобільності українського суспільства з боку факторів інформаційно-технологічного змісту є викликом глобального, цивілізаційного рівня. У теоретико-методологічному сенсі тут варто звернутись до *концепції мобільних переходів* В. Зелінські, який виділив 5 стадій таких переходів, прив'язуючись до основних демографічних тенденцій [193, с. 220; 302]:

1) досучасне традиційне суспільство, в якому смертність тривалий період часу дорівнювала рівню народжуваності, у зв'язку з чим суспільство залишалось незмінним і характеризувалось дуже слабкими міграційними процесами внутріпоселенського масштабу;

2) раннє транзитивне суспільство, в якому відбулось зростання рівня народжуваності з одночасно стрімким зниженням рівня смертності населення та активізацією міграційних процесів після Великого переселення народів;

3) пізнє транзитивне суспільство, в якому чисельність населення продовжувала зростати, однак повільніше, ніж на попередній стадії, через зниження рівня народжуваності та різні коливання рівня смертності населення;

міграційні процеси при цьому продовжували зростати – в основному за напрямом «село-місто»;

4) прогресивне суспільство, в якому рівень народжуваності вирівнявся з рівнем смертності, переважаючи його в окремі періоди; провідною сегментною групою міграційних процесів стали висококваліфіковані працівники; відбувалось різке зростання циркуляції (перерозподілу) населення, при цьому домінували переміщення за напрямом «місто-місто»;

5) сучасне (за твердженнями В. Зелінські на початку 70-х років ХХ століття – майбутнє) прогресивне суспільство, в якому важко передбачити зміни, активно застосовується політика контролю процесів демовідтворення у зв'язку зі значним переважанням рівня народжуваності (особливо в окремих країнах) та не очікується значного зниження рівня смертності населення; основною сегментною групою міграційних процесів є низькокваліфіковані працівники з «третіх» країн, що актуалізувало реалізацію більш жорсткої міграційної політики; відбувається постійне зростання циркуляції населення, при цьому зростає вагомість переміщень за напрямом «місто-село» (розвиток метрополій).

Стоїть питання, якою буде *наступна стадія мобільного переходу в умовах розвитку інформаційного суспільства і становлення інформаційної економіки*. Вважаємо, що наступний етап буде характеризуватись розвитком технологічного сингулярного суспільства (див. табл. 1.4 §1.3 і Додаток Е), який забезпечить мобільний перехід до віртуальних форм людської життєдіяльності. *Шостий стадії* мобільного переходу буде властивим: стабільне зростання чисельності населення в умовах низького рівня смертності та обмеженої народжуваності; високий рівень циркуляції населення завдяки використанню новітніх технологій, у першу чергу транспортних; різномасштабна міграція з домінуванням міждержавних потоків, що «розмиватиме» державні кордони; домінування віртуальних форм мобільності над реальними, особливо з метою зайнятості, що призведе до формування глобальної системи соціального захисту й оподаткування (табл. 2.9).

Основні мобільні переходи людства

№ з/п	Назва стадії	Демографічні особливості	Особливості економічного розвитку	Домінуючий напрям міграції	Просторова циркуляція населення
1	Досучасне традиційне суспільство*	Рівність народжуваності і смертності	Натуральні форми	Усередині поселення	Відсутня
2	Раннє транзитивне суспільство*	Стрімке зростання рівня народжуваності і стрімке скорочення рівня смертності	Формування національних економічних систем, ринків праці	Різновекторний в умовах Великого переселення народів «Село-місто»	Активізована з особливою концентрацією на євразійському континенті
3	Пізнє транзитивне суспільство*	Зростання рівня народжуваності, але менш стрімке, ніж на попередній стадії	Розвиток національних економічних систем, ринків праці	«Село-місто»	Слабка
4	Прогресивне суспільство*	Рівність народжуваності і смертності з переважанням першого в окремі періоди	Формування глобальних економічної системи і ринку праці	«Місто-місто»	Активізована з домінуючою сегментною групою висококваліфікованих працівників
5	Сучасне прогресивне суспільство*	Значне переважання рівня смертності над рівнем народжуваності	Розвиток глобальних економічної системи, ринку праці, інформаційного простору	«Місто-село»	Активізована з домінуючою сегментною групою низькокваліфікованих працівників з «третіх» країн
6	Технологічно-сингулярне суспільство	Стабільне зростання чисельності населення в умовах низького рівня смертності та обмеженої народжуваності	Формування глобальної поліфункціональної системи з «формальною» роллю держав Становлення глобальної системи соціального захисту й оподаткування	«Держава-держава» Віртуальна мобільність	Дуже висока завдяки використанню новітніх технологій, зокрема транспортних Заміщення реальних переміщень віртуальними формами

* Джерело: складено автором за даними [193, с. 220]

На рис. 2.18 відображено модель мобільних переходів В. Зелінські. Її доповнено шостою стадією, яка в плані характеру міграції має двоякі зміни: з одного боку, маємо стрімке зростання міждержавних міграційних процесів з розвитком високомобільного суспільства; з іншого боку, поширення віртуальної мобільності знижує реальні міграційні переміщення, дозволяючи задовольняти людські потреби особистісного розвитку, добробуту, рекреації, зміни (див. рис. 1.9 §1.2) через різні форми віртуальних комунікацій, зайнятості, бізнесу, навчання тощо.

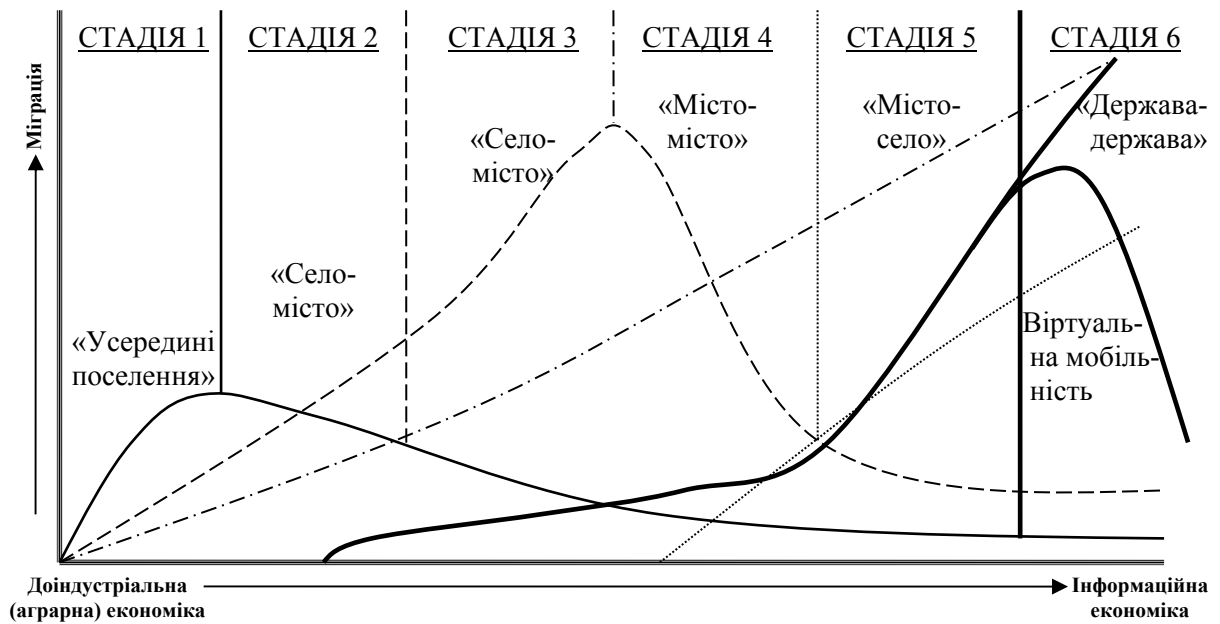

Рис. 2.18. Осучаснена модель мобільних переходів

* Джерело: складено автором за даними [193, с. 220]

Таким чином, людство нині перебуває на наступному етапі мобільного переходу, чітко слідуючи новітнім тенденціям інформатизації всіх сфер життєдіяльності. Унаслідок цього сформувався *новий тип економіки* – *інформаційний*. Функціональна відмінність інформаційної економіки є настільки колосальною, що її слід вирізнити з-поміж інших економічних систем. Інформаційну економіку необхідно розглядати як зміну традиційній ринковій економіці. Як пише у своїй публікації І. Малик, інформаційна економіка – це такий її тип, де продуктивність і конкурентоспроможність господарюючих суб'єктів залежать головним чином від їх здатності генерувати, обробляти й ефективно застосовувати інформацію, засновану на знаннях; інформаційну економіку можна визначити як економіку, в якій інформація є валютою та продуктом; основним продуктом інформаційної економіки є інтелектуальні послуги та наукомісткі товари, найбільшу цінність становлять інформація та знання, на основі яких розвиваються інформаційні технології [240, с. 27].

У табл. 2.10 узагальнено основні сфери впливу інформаційної економіки. Їх слід враховувати для цілісного розуміння детермінацій з боку інформаційної економіки рівня, характеристик (у тому числі напрямів), форм (віртуальної,

реальної) реалізації ПМН. Мова йде про те, що умови інформаційного суспільства формують нове середовище людської життєдіяльності й розвитку, спричиняють якісні структурні зміни в економіці з посиленням вагомості знаннємістких видів економічної діяльності.

Таблиця 2.10

Основні сфери впливу інформаційної економіки

№ з/п	Сфери впливу	Основні наслідки впливу
1	Економічні (виробничі) процеси	Нові способи використання ресурсів навколишнього природного середовища з орієнтацією на ощадність і заміну з одночасним розвитком споживчого суспільства Якісні структурні зміни з домінуванням нематеріального сектору; провідна роль інтелектуальних послуг та наукомісткої продукції; позиціонування інформації як валюти і продукту Висока динаміка структурних змін з виникненням нових знаннємістких, технологічних видів економічної діяльності Інтелектуалізація економіки, формування сектору цифрової економіки
2	Фінансові відносини	Висока динаміка валютно-обмінних операцій, денний оборот яких перевищує вартість річного товарообороту Нові технології валютних операцій, швидкі розрахунки у безготівкових формах Виникнення численних криптовалют, наразі нерегульованих державними інститутами
3	Зайнятість	Нові способи організації праці з поєднанням людського інтелекту та автоматизованих і роботизованих механізмів Нові види і форми зайнятості Нові можливості вторинної зайнятості, в тому числі з використанням інформаційних технологій
4	Освіта, розвиток	Домінуюча цінність знань та інтелекту Обов'язковість неперервного особистісного розвитку
5	Стиль та спосіб життя людини і суспільства	Зростання рівня комфорту, в тому числі з використанням повсюдного і мобільного комп'ютерного середовища Нові можливості мобільності, у тому числі реальної на значні відстані, та віртуальної з використання комп'ютерних Інтернет-технологій
6	Комунікації	Надзвичайно висока швидкість передачі інформації Нові способи комунікацій, підміна реальних комунікацій віртуальними Розвиток геоінформатики, інфології, уніфікованих у глобальних масштабах з узагальненням просторової інформації
7	Управління	Розвиток електронного врядування Зростання можливостей громадського контролю, в тому числі через комунікації у соціальних мережах Розвиток міжінституційних взаємодій – від рівня окремої особи до держави

* Джерело: авторська розробка

Відносно сфер життєдіяльності людини нові правила виробництва і споживання потребують перегляду низки явищ і процесів. Зокрема мова йде про сферу зайнятості. Як пише І. Терон, на зміну інтегрованим (централізованим, властивій добі індустріалізації й обумовленій домінуванням великих масових промислових виробництв) моделі просторового функціонування ринку праці

приходить нова модель просторової організації територій – мережева [284]. Уже сьогодні підприємства відмовляються від фізичних офісів і переходять на віртуальну IT-інфраструктуру. Від її використання виграють усі учасники процесу – власники отримують економію і стабільність, користувачі мобільність, а IT-персонал зручність [195, с. 4].

Розвиток IT-інфраструктури сприяє зростанню мобільності населення – професійної, соціальної і, що важливо, просторової. Водночас виникає низка ризиків інформаційної економіки. Як стверджує В. Корнівська, безперервні інформаційні потоки, що посилюються, не сприяють мудрості сучасної людини: по-перше, через невідповідність переважаючого обсягу отримуваних ззовні відомостей критеріям мудрості (масовий характер інформації); по-друге, у зв'язку з фізичною і часовою обмеженістю у виявленні корисної інформації, але більшою мірою у зв'язку з емоційними властивостями, що розвинулися в сучасній людині й оголили її невпевненість і недовіру [236, с. 43].

Таким чином, маємо неоднозначну ситуацію. З одного боку, формується колосальна площа нових можливостей реалізації особистісного потенціалу людини з використанням інформаційних технологій при доланні обмежуючих просторових факторів. З іншого ж боку, маємо ризик перенасичення інформацією, дезінформованості, *інформаційного відторгнення* тих осіб, котрі не спроможні орієнтуватись у такому просторі та своєчасно освоювати нові знання та інформаційні технології. Тому в інформаційній економіці ПМН попадає в площину різних теоретико-прикладних *дискусій*. Вони проявляються щодо:

– віднесення до напрямів реалізації ПМН віртуальних форм, у тому числі з метою зайнятості, використання різних способів доступу до інформації через нові технології;

– доцільності стимулювання віртуальної мобільності як нової форми спроможності до комунікацій та організації людського життя, а також *альтернативи реальним просторовим переміщенням*.

На рис. 2.19 відобразимо особливості формування і реалізації ПМН в умовах інформаційної економіки.

Якщо в традиційній ринковій економічній системі висока мобільність населення трансформується в реальні міграційні переміщення, то в інформаційній економіці виникає явище *віртуальної мобільності* як своєрідної альтернативи міграції. Розглянемо це питання більш детально.

ПМН в інформаційній економіці набуває все більш помітних віртуальних ознак. З іншого боку, доступ до інформації дозволяє особі краще оцінювати свої можливості життєдіяльності в новому середовищі. Відтак інформаційні технології можуть не лише слугувати альтернативою реальним міграціям, але й для окремих осіб стимулювати міграційну активність. Новітні засоби комунікаційного зв'язку полегшують розлуку з рідними, дозволяють долати інші труднощі спілкування, пов'язані з відстанню (комунікаційні розриви).

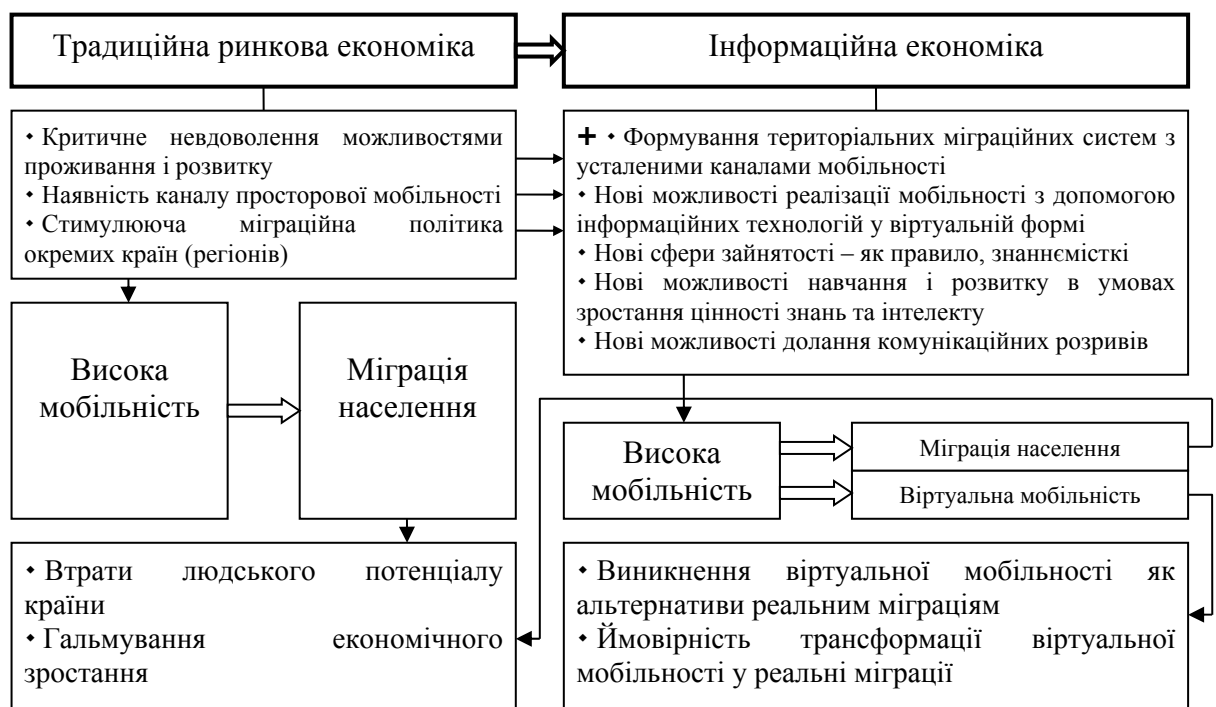

Рис. 2.19. Особливості формування і реалізації ПМН в умовах інформаційної економіки

Джерело: авторська розробка

Процеси поширення віртуальної мобільності є незворотними та потребують наукового обґрунтування. Здебільшого вони набувають економічного характеру

через форми дистанційної зайнятості, хоча присутні й інші цілі – бізнесу, фінансової діяльності, дистанційного навчання, комунікацій, дозвілля, купівлі/продажу для особистих цілей (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Основні цілі віртуальної мобільності населення

ЦІЛІ					
Зайнятість	Навчання	Бізнес	Фінансові операції	Особисті комунікації	Дозвілля, купівля/продаж
ОСНОВНИЙ ЗМІСТ					
<ul style="list-style-type: none"> Різні форми дистанційної зайнятості, фрілансерство 	<ul style="list-style-type: none"> Різні форми дистанційного навчання – формального і неформального 	<ul style="list-style-type: none"> Онлайн-бізнес Промоція бізнесу в мережі Інтернет 	<ul style="list-style-type: none"> Інтернет-трейдинг, у тому числі діяльність, пов'язана з криптовалютами 	<ul style="list-style-type: none"> Спілкування особистісне, корпоративне, ситуаційне 	<ul style="list-style-type: none"> Доступ до інформації щодо подорожей, різних розваг Купівля/продаж особистих речей
ІНФРАСТРУКТУРНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ					
<ul style="list-style-type: none"> Мережі Інтернет-кафе, коворкінг-центрів Особисте програмне і комп'ютерне забезпечення 	<ul style="list-style-type: none"> Навчальні онлайн-платформи Інформаційні веб-ресурси 	<ul style="list-style-type: none"> Онлайн-плат-форми для залучення інвестицій (стартап, краудфандинг) Веб-ресурси з розміщенням інформації про Інтернет-послуги Веб-портали Інтернет-торгівлі Площадки цифризації Е-врядування відносин «бізнес-влада» 	<ul style="list-style-type: none"> Програмне забезпечення зв'язку з фондovими і товарними біржами Системи Інтернет-трейдингу з посередництвом брокерів 	<ul style="list-style-type: none"> Соціальні мережі Спеціальне програмне і супровідне матеріально-технічне забезпечення 	<ul style="list-style-type: none"> Інтернет-портали об'єктів туристичної і розважальної інфраструктури, 3D-тури, онлайн-бронювання тощо Інтернет-портали купівлі/продажу (як правило, роздрібні)

Джерело: авторська розробка

Схильність особи до практики віртуальної мобільності залежить від різних особистісних особливостей, серед яких:

– кваліфікаційні навички, особливо знання нових інформаційних технологій, мови, профільної спеціалізації чи галузі знань навчання (для різних професій можливості віртуальної зайнятості, навчання, комунікацій є дуже відмінним);

– орієнтація, сприйняття культурно-ментальних цінностей середовища взаємодії, що не так важливо як при реальних міграціях, проте необхідно для налагодження базових контактів з особами, які перебувають в інших країнах (регіонах);

– орієнтація в правовому полі країн віртуального перебування, принаймні щодо захисту прав інтелектуальної власності, можливостей переказу коштів тощо;

– досвід використання віртуальних каналів мобільності з позитивним досвідом комунікацій, формуванням інституційної довіри;

– спроможність орієнтуватись в інституціональному середовищі багатьох країн (регіонів), представники яких «входять» у віртуальну площину взаємодії.

Оскільки вища віртуальна мобільність характерна для молоді, постає питання, чи потрібно підтримувати такі схильності та чи може віртуальна мобільність стати реальним рішенням проблеми надмірних міграційних втрат як наслідку високої ПМН.

Для України переваги віртуальної мобільності наразі є очевидними. Наслідок трансформації високої мобільності громадян України в реальні міграції призводить не лише до втрат людського потенціалу, а й до фактичного руйнування сприятливих передумов економічного зростання країни, базованого на інтелекті нації. Поступовому вирішенню такої проблеми може слугувати підтримка віртуальної мобільності населення. Цього можна досягти шляхом лояльного оподаткування фізичних осіб-підприємців, зайнятих в ІТ-сфері, підвищення державного замовлення спеціальностей ІТ-сфери, а також цільової фінансової підтримки розвитку стартап-бізнесу.

У випадку позитивного досвіду поступового витіснення реальних міграцій віртуальними формами зайнятості та здобуття освіти, слід зосереджувати увагу на *коригуванні віртуальної мобільності населення*. З такою метою важливо підтримувати економічну діяльність у реальному секторі економіки та соціально важливих сферах. Якщо ж подальше нарощування віртуальної мобільності населення з формами дистанційної зайнятості і навчання залишиться неконтрольованим, то постане колосальна проблема розриву систем соціального захисту та використання людського

потенціалу через його капіталізацію. Такі процеси вимагають наукового обґрунтування.

Новітня державна політика у сферах міграції, зайнятості, освіти, соціального захисту повинна враховувати процеси віртуалізації з доданням просторових обмежень. Для цього фахівцям і вченим уже сьогодні слід обґрунтовувати ймовірні проблемні аспекти неконтрольованої віртуальної мобільності населення та визначати форми її реалізації у правовій площині.

В Україні поточна ситуація така, що різні форми віртуальної мобільності, як правило з метою зайнятості, стають усе більш популярними. З одного боку, така тенденція є вимушеною реакцією значної частини економічно активного населення на незадовільні умови зайнятості в Україні у більшості сферах. З іншого боку, зростання чисельності населення, зайнятого в ІТ-сфері, у тому числі на засадах фрілансерства, є потужним стимулюючим фактором інноваційних процесів.

У звіті ООН з людського розвитку можна знайти цікаву динамічну інтерпретацію цифрової революції світу. Орієнтуючись на цей приклад, такі самі зміни можна дослідити для України (рис. 2.20). Бачимо, що мобільний зв'язок нині охоплює величезну кількість населення, щоправда ці дані дещо спотворені з огляду на можливу наявність в однієї особи декількох активних карток мобільного зв'язку. Для прикладу, в Україні станом на 2017 рік чисельність таких карток вища, аніж самого населення. Більш наглядними є дані щодо чисельності користувачів мережі Інтернет. В Україні цей показник вищий, аніж середньосвітове значення. Зрозуміло, що цифрові розриви між розвиненими країнами і країнами, які розвиваються, є дуже значними. Проте позитивна динаміка впровадження цифрових технологій в українському суспільстві є свідченням його інноваційної адаптованості, що теж відіграє чималу роль у формуванні його мобільних ознак.

Українське суспільство, окрім того, що перебуває в глобальному тренді використання цифрових технологій, стає все вагомішим продукуючим рушієм інноваційних змін. Мова йде про збільшення чисельності *зайнятих у сфері*

інформаційних технологій (ІТ), що підтверджує зростання віртуальної мобільності населення України з метою зайнятості (див. табл. 2.11).

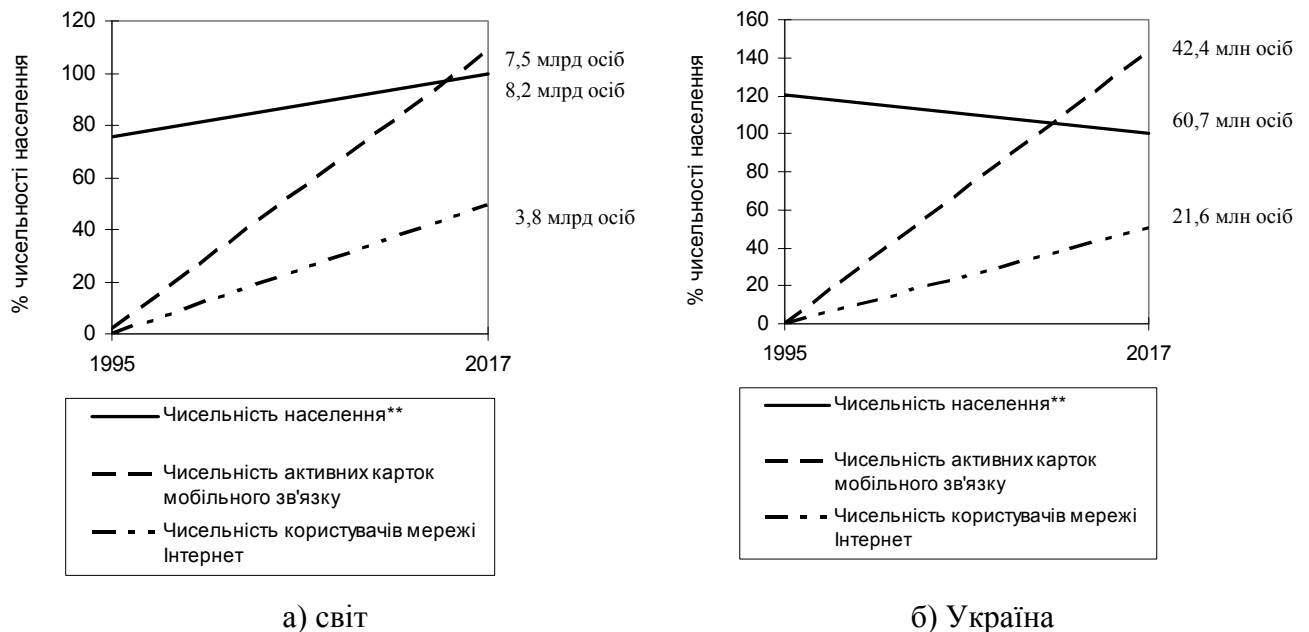

Рис. 2.20. Охоплення населення світу й України основними технологіями зв'язку, 1995–2017 роки

* Джерело: складено автором за даними [309, с. 13; 305; 232; 264]

** Динаміка чисельності населення подана як % показника 1995 року до показника 2017 року

Згідно експертних досліджень авторитетного web-порталу DOU, який аналізує інформацію по більше, ніж 3 тис. ІТ-компаній в Україні, станом на 2016 рік в Україні працювало близько 100 тис. ІТ-спеціалістів, чисельність яких постійно зростає, зокрема в 2017 році до 125 тис. (рис. 2.21). За прогнозами експертів, до 2020 року очікується 180 тис. зайнятих безпосередньо в ІТ-сфері. Частка ІТ-сфери у ВВП країни теж зростає: у 2016 році вона сягнула 4 % і експерти пророкують зростання показника до 5,7–10 % у 2020 році [289].

Активний розвиток сфери ІТ в Україні потребує всебічного її аналізу. Статистична база оцінки практично відсутня, хоча почали з'являтися окремі показники завдяки web-порталам типу DOU. Серед основних поточних трендів ринку праці сфери ІТ експерти виділяють зростання частки зайнятих жінок (у 2012 році – близько 7,5 %, у 2016 році – 15 %), а також «бум» ІТ-шкіл.

Особливою популярністю користуються навчальні центри і програми при ІТ-компаніях [263]. Дана практика є яскравим взірцем, як галузь у фазі активного розвитку вирішує проблему дефіциту кадрів самотужки.

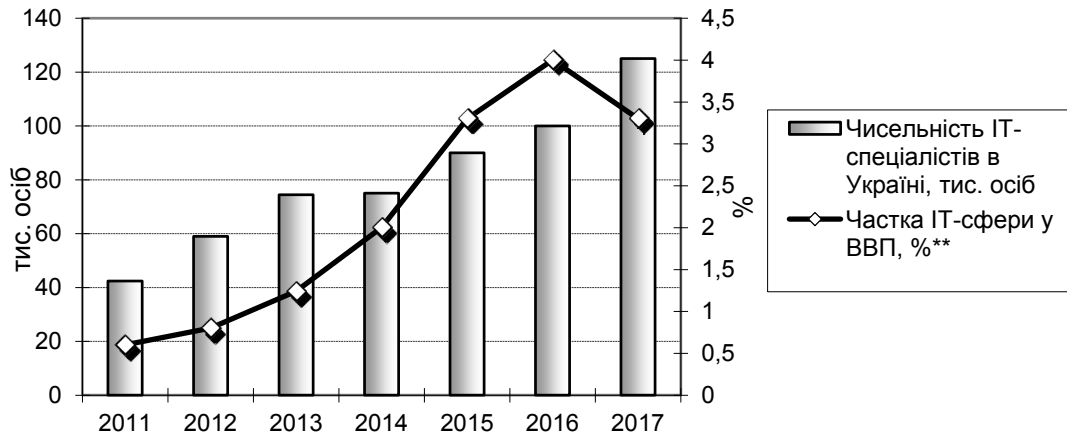

Рис. 2.21. Динаміка зайнятих та частка у ВВП ІТ-сфери України, 2011–2017 роки

* Джерело: складено автором за даними [273; 229]

** По допоміжній осі – показник частки ІТ-сфери у ВВП

Слід відмітити помітну диференціацію рівня зайнятості в ІТ-сфері у розрізі різних областей України. Так, 86 % усіх програмістів працювало в одному з п'яти міст – Києві (46,6 %), Харкові (16,2 %), Львові (9,9 %), Дніпрі (7,9 %), Одесі (5,5 %) [257].

Однією з показових ознак зайнятості в ІТ-сфері є *рівень оплати праці*. У 2018 році середній її показник складав 1900 дол. США на місяць. Незважаючи на коливання, така величина доходу для більшості економічно активного населення в Україні є недосяжною. Рис. 2.22 яскраво ілюструє колосальний розрив у рівні оплати праці ІТ-спеціалістів та решти зайнятих. З іншого боку, така ситуація є закономірною в силу специфічності і складності зайнятості в ІТ, високих вимог до особистісних кваліфікаційних навиків ІТ-спеціалістів. Зайнятість в ІТ необхідно підтримувати, зокрема з погляду стримування еміграції молоді.

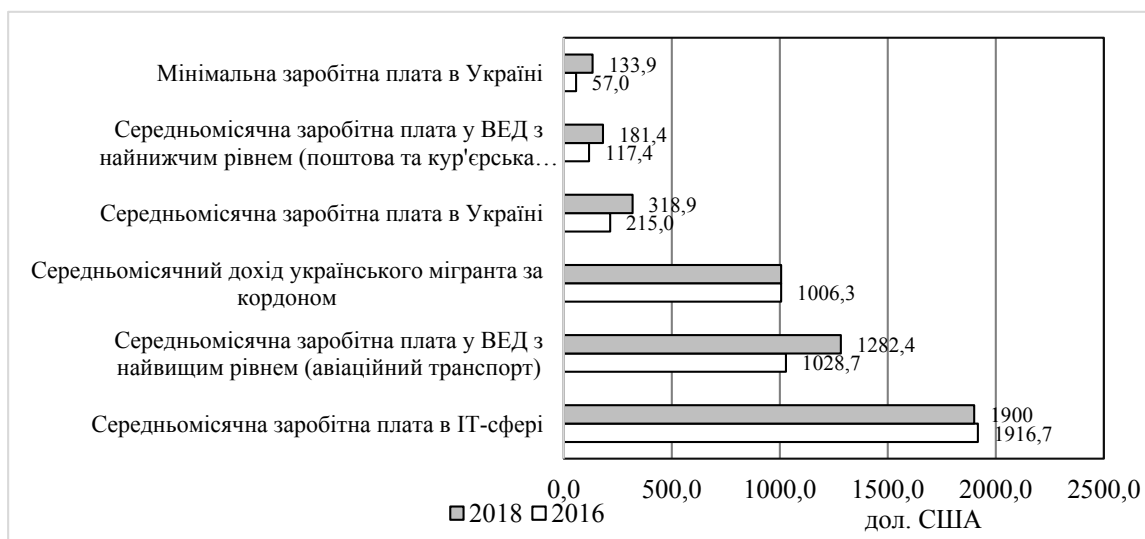

Рис. 2.22. Диференціація рівня середньомісячної заробітної плати зайнятих у різних сферах в Україні та українських трудових мігрантів за кордоном, 2016, 2018 роки, дол. США

* Джерело: складено автором за даними [217; 279; 250, с. 13]

Актуальним є вивчення *міграційних настроїв ІТ-спеціалістів*. У звіті DOU щодо стану ринку ІТ в Україні рік можна знайти приблизні оцінки, що виїхало за кордон від 2 до 5 тис. програмістів [257]. Завдяки дослідженню DOU «Портрет ІТ-програміста» 2016 року можна проаналізувати інформацію, що вказує на особливості формування і реалізації просторової мобільності ІТ-спеціалістів. Слід враховувати, що в основному це молодь (71 % віком 21-30 років), чоловіки (84 %), особи з вищою освітою (76 %), для яких є цікавим виконання поточного проекту (87 %), які в принципі задоволені своєю заробітною платою (88 %), вважають себе трудоголіками (40 %), дуже добре володіють англійською мовою (лише 4 % на рівні Elementary і нижче) і не мають дітей (76 %) [263]. При таких порівняно хороших показниках рівня задоволеності умовами праці, 43 % респондентів засвідчило, що перебуває у невизначеному статусі, тобто в принципі декларує високу мобільність, але без готовності поки що його реалізувати. Водночас 9 % фахівців реально готується до міграції (рис. 2.23).

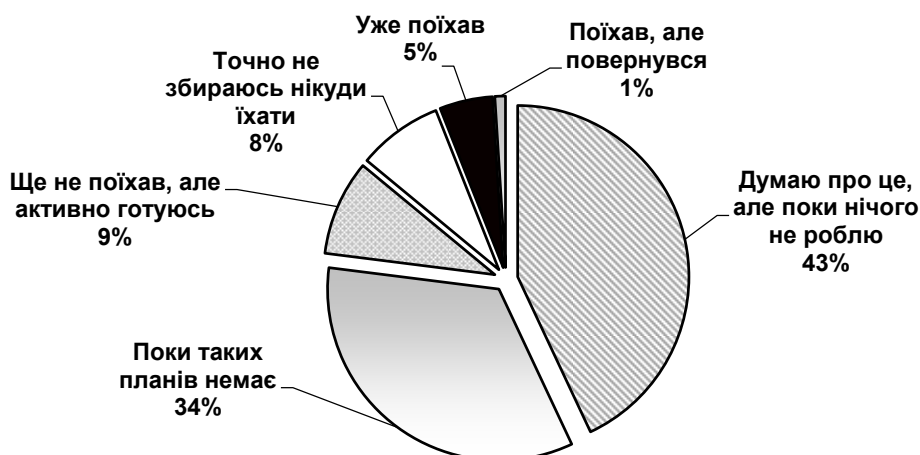

Рис. 2.23. Структура відповідей зайнятих в ІТ-сфері щодо намірів виїзду з України (за результатами дослідження DOU «Портрет ІТ-програміста»)

* Джерело: складено автором за даними [263]

З викладеного матеріалу зрозуміло, що віртуальна мобільність населення України за даних умов є конструктивною. Водночас це не відкидає ймовірних ризиків її трансформації у реальні міграції в майбутньому. Щоб цьому протидіяти, слід визначати пріоритети регулювання віртуальної мобільності з особливою увагою на розвиток сфери ІТ (табл. 2.12). Дана сфера, безумовно, нині слугує специфічним «рятівним колом» для національної економіки, забезпечення добробуту значної частини населення та протидії втрат людського потенціалу молоді.

Таблиця 2.12

Пріоритети регулювання віртуальної мобільності населення України

№ з/п	Пріоритети	Опис
1	Основні цілі регулювання	<u>Короткострокові</u> : часткове заміщення реальних міграцій, особливо молоді, різними формами віртуальної мобільності; розвиток інформаційної інфраструктури (4G зв'язок); освітня підготовка фахівців; <u>Довгострокові</u> : розвиток віртуальної економіки, контрольованої і чітко регламентованої у правовій площині; становлення креативного класу, ядром якого будуть фахівці ІТ-сфери
2	Основні принципи регулювання	<u>Непрямого впливу</u> – створення сприятливих середовищних умов для віртуальної мобільності населення з метою зайнятості та іншими побічними цілями <u>Узгодженості</u> – врахування досвіду розвинених країн світу щодо регулювання різних форм віртуальної мобільності, зокрема, з метою зайнятості

№ з/п	Пріоритети	Опис
3	Пріоритети регулювання залежно від цілі віртуальної мобільності	<u>Зайнятість</u> : правова визначеність оподаткування, соціального захисту осіб, які працюють через різні віртуальні форми на економіку інших країн <u>Бізнес, фінансові операції</u> : правова визначеність оподаткування, ліцензування, звітування, відповідальності; захищеність від хакерських атак <u>Навчання, особисті комунікації, дозвілля, купівля/продаж</u> : правова визначеність ліцензування і контролю змісту, захищеність від шкідливого впливу деякої інформації (особливо щодо дітей); захист інтелектуальної власності; захист персональних даних
4	Пріоритети регулювання зайнятості в ІТ	Лояльна політика оподаткування в умовах зростання економічного і соціального значення ІТ-сфери Цільова підтримка розвитку ІТ-метрополій (Київ, Харків, Львів, Дніпро, Одеса) Долання диференціації в рівні оплати праці у різних сферах через практику валютного деномінування

Джерело: авторська розробка

Отже, інформаційна економіка формує нове ринкове середовище з принципово відмінними формами використання людського потенціалу. Усталюються і нові функції держави зі створенням сприятливих передумов для особистісного розвитку. Сучасна людина володіє новими можливостями спілкування, використання власного потенціалу, його формування. Відтак її просторова мобільність є значно вищою та більш адаптивною, аніж у мешканця ХХ століття. На тлі масових міграцій слід виділяти нові форми віртуальної мобільності населення. Такі процеси вимагають керованості, щоб у майбутньому неконтрольовані форми дистанційної зайнятості, здобуття освіти, віртуального споживацтва не ускладнювали розвиток держави та їх економіки.

Висновки до розділу 2

Дослідження факторів формування та реалізації ПМН із з'ясуванням особливостей українського суспільства дозволили зробити наступні висновки:

1. Розкрито особливості взаємного впливу ПМН з різними явищами і процесами за сферами цивілізаційного, демографічного, просторового, економічного, соціобезпекового, технологічного, соціокультурного, особистісного розвитку. Визначено, що ПМН як фактор є обов'язковим атрибутом розвитку сучасного суспільства, у зв'язку з чим її регулювання має орієнтуватись на забезпечення прогресивних детермінацій. Розкрито основні умови позитивного впливу факторів формування та реалізації ПМН. У глобальному масштабі ПМН є позитивним фактором при умові сприяння людському розвитку. На рівні держави позитивний характер мобільності можливий, якщо її реалізація забезпечує людський розвиток, економічне зростання, а також сприяє соціальній єдності.

2. Визначено варіативність впливу факторів на ПМН за різними масштабами її реалізації: ареал поселення і наближеного поселення – позитивний вплив проявляється у забезпеченні високої щоденної мобільності з мінімальними часовими втратами на долаття відстаней (інфраструктура переміщень); ареал віддаленого поселення – позитивний вплив проявляється у забезпеченні циркулюючого характеру переміщень без помітних асиметрій між територіями донорами і реципієнтами; ареал дуже віддаленого поселення – позитивний вплив проявляється у протидії надмірних втрат людського потенціалу з боку територій, які перебувають у гірших умовах розвитку.

3. У контексті аналізу впливу фактору відстані на мобільність розвинуто ідеї реляційної теорії ПМН з визначенням змісту реляційного простору – він передбачає готовність і спроможність (можливості) особи здійснювати переміщення у визначених просторово-часових координатах, що сприймаються нею як комфортні. Для осіб з країн із гіршими умовами проживання реляційний простір, як правило, є більшим: люди готові здійснювати міграційні переміщення при значних затратах (фізіологічних, психоемоційних, трудових, фінансових) заради одержання вигод у майбутньому. Виходячи з таких припущень, сформульовано гіпотезу щодо умовної залежності розміру реляційного простору для активно-мобільних осіб суспільних систем з різним рівнем розвитку.

4. Досліджено регламентацію забезпечення умов реалізації ПМН у міжнародному правовому полі. Фокус на міжнародний рівень обумовив розгляд ПМН як можливості реалізації основоположних прав і свобод сучасної людини. Визначено, що в міжнародному праві сформована норма захисту права на мобільність. Основним міжнародним нормативно-правовим документом, який закладає основи визначення прав і свобод людини, є Загальна декларація прав людини, яка регламентує право на свободу переміщень, що складається з трьох основних елементів – свободи пересування по території країни, права на повернення у власну країну, права на залишення своєї країни. Права, визначені декларацією, розподілено на такі, що відображають можливості формування мобільності (право свободи пересування, пошуку притулку і на громадянство) і такі, що відображають потреби реалізації мобільності (право на працю, на освіту й належний рівень життя). Досліджено положення інших важливих нормативів, які обстоюють право вибору і свободу пересування, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Ради Європи, Конвенції про статус біженців, Цілей сталого розвитку на період 2015-2030 років, інших нормативів МОМ.

5. З метою з'ясування впливу потреби розвитку трудового потенціалу на ПМН, визначено зміст трудової мобільності, яка в прив'язці до просторово-часових координат відображає бажання, готовність і можливості населення до зміни місця перебування з метою працевлаштування. Зазначено, що при нинішніх умовах висока трудова мобільність більшою мірою сприймається як перевага прогресивних змін. Трудову мобільність розглядають як необхідний атрибут ринкових відносин. Постійно зростаюча трудова мобільність населення трансформувала традиційні підходи в організації праці, спричиняючи двоїстість ринків праці.

6. Проаналізовано особливості формування і реалізації трудової мобільності українського населення. Результати вказали на недоліки статистичного забезпечення щодо кількості трудових мігрантів в Україні і за кордоном. Згідно МОМ, кількість внутрішніх працівників-мігрантів в Україні

становить 9 % економічно активного населення. За даними обстежень Державної служби статистики України, у 2015-2017 роках за кордоном працювало 1303,3 тис. осіб або 4,5 % економічно активного населення. Державна міграційна служба України подає дані щодо чисельності громадян України, працевлаштованих за кордоном суб'єктами господарської діяльності, що мають відповідну ліцензію, але ці показники є надміру низькими.

Аналіз офіційної статистики та різних експертних матеріалів щодо реалізації трудової мобільності населення дозволив виділити типові риси громадян України, працевлаштованих за кордоном, та іноземців, працевлаштованих в Україні. Виявлено, що для українських мігрантів домінує короткострокова і маятникова міграція у сегменті робітничих професій та обслуговуючого персоналу. Основними сферами зайнятості є будівництво, матеріальне виробництво, допомога в домашньому господарстві, сільське господарство, а країнами працевлаштування – Польща, Росія, Чехія, Італія. Короткостроковий і маятниковий характер трудової мобільності підтверджує потребу підтримки циркулюючих міграцій, подальшого підвищення рівня оплати праці (в Україні станом на початок 2018 року мінімальна заробітна плата складала 107 євро, коли в сусідній Польщі 503 євро, Словаччині 480 євро, Угорщині 445 євро, Румунії 408 євро), поширення практик валютного деномінування заробітних плат.

Побудовано моделі регресійно-факторного аналізу «економізації» просторової мобільності. Результати розрахунків за період 2005-2017 років підтвердили, що основний вплив на скорочення кількості вибухів у рамках міждержавної міграції в Україні мали ріст факторів наявного доходу на одну особу та збільшення середньої заробітної плати.

7. Досліджено освітні детермінанти ПМН та розкрито зміст освітньої мобільності, в основі якої лежать потреби навчання і розвитку. Освітня мобільність включає підвиди: едукаційну мобільність школярів і вчителів; академічну мобільність студентів і викладачів; наукову мобільність аспірантів, докторантів і науковців. З'ясовано наслідки високої ПМН з освітньою метою

для суспільств з різним рівнем розвитку. Для благополучних суспільств просторова мобільність осіб з високим рівнем освіти та з освітньою метою є ознакою розвитку. Так, одним з базових принципів Болонського процесу є європейська мобільність. Однак для проблемних суспільств, які програють у конкурентоспроможності на міжнародному рівні, висока ПМН з освітньою метою є ризиком.

8. Проаналізовано особливості формування і реалізації освітньої мобільності для українського суспільства. Результати аналізу підтвердили загрозливість поточних тенденцій. Розрахований процент вихідної і вхідної освітньої мобільності, що засвідчив зрівноваження показників у 2015 році, хоча до того в Україні навчалось більше іноземних студентів, аніж української молоді їхало навчатись за кордон. З 2016 року процент вихідної мобільності став переважаючим, що породжує додаткові труднощі для вітчизняної системи освіти в умовах демографічної кризи.

Проаналізовано експертні оцінки просторової мобільності молоді в Україні, що засвідчують високі патріотичні настрої школярів, їх небажання виїзду за кордон з метою навчання і працевлаштування. Однак опитування серед студентської молоді засвідчує її розчарування можливостями працевлаштування і розвитку на батьківщині. З огляду на таку ситуацію, виділено пріоритети регулювання освітніх детермінант ПМН України. Особливо актуальним є цільове стимулювання рееміграції молоді, яка здобула освіту за кордоном.

9. Розкрито особливості трансформації ПМН в умовах інформаційної економіки у віртуальні форми. Їх поширення обумовлює необхідність доповнення концепції мобільних переходів В. Зелінські наступною стадією: 1 стадія – мобільність усередині поселення; 2 і 3 стадія – мобільність з села в місто; 4 стадія – мобільність з міста в місто; 5 стадія – мобільність з міста в село; 6 стадія – мобільність між державами та віртуальна мобільність.

Вказано на важливість віртуальної мобільності як своєрідної альтернативи реальним формам переміщень в умовах інформаційної економіки. Виділено основні цілі віртуальної мобільності – дистанційна зайнятість, бізнес, фінансова

діяльність, дистанційне навчання, комунікації, дозвілля, купівлі/продаж для особистих цілей.

10. Виявлено особливості віртуальної мобільності населення України. Проаналізовано показники зайнятості в ІТ-сфері. Зазначено, що активний розвиток даної сфери в значній мірі є вимушеною реакцією значної частини населення на незадовільні умови зайнятості в Україні у традиційних секторах економіки. Здійснено порівняння середньомісячної заробітної плати зайнятих у сфері ІТ, в інших сферах України та українських трудових мігрантів за кордоном, що виявило значні розриви. Високий рівень оплати праці зайнятих в ІТ та лояльна система оподаткування обумовлюють низьку мобільність, що підтверджують результати соціологічних обстежень.

11. Визначено пріоритети регулювання віртуальної мобільності населення України. Зазначено, що на короткострокову перспективу стимулювання віртуальної мобільності забезпечить часткове заміщення реальних міграцій, особливо молоді. Для цього є необхідним розвиток інформаційної інфраструктури та освітня підготовка фахівців. Довгостроковий вимір підтримки віртуальної мобільності потребує розвитку контрольованої й чітко регламентованої віртуальної економіки, а також становлення креативного класу, ядром якого є фахівці ІТ-сфери.

Основні результати розділу опубліковані в наукових працях автора [14; 198–204]

РОЗДІЛ 3

ОЦІНЮВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ У ФОКУСІ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ

3.1. Методичні засади аналізу просторової мобільності населення

Оскільки ПМН є складним поняттям, то його аналіз передбачає використання різних підходів і фокусів, які цілісно визначають «контент» аналітичної міграціології. Їх узагальнення та системне представлення дозволяють сформулювати методичні засади аналізу ПМН.

Аналітична міграціологія є розділом науки міграціології, яка, в свою чергу, розкриває найбільш загальні закони та закономірності процесів переміщення населення, просторово-часові властивості його руху, форми організації міграційних потоків та їх наслідків, методів вимірювання міграційних ризиків й ефектів, моделювання міграційних ситуацій, міграційної політики, а також механізмів її реалізації; міграціологія є системою знань і наукових методів її одержання [388]. Аналітична міграціологія, як новітній розділ міграціології, присвячена поглибленому вивченню причинно-наслідкових зв'язків явищ і процесів у міграційній системі задля обґрунтування результатів і напрямів політики людського розвитку. Аналітична міграціологія формується сукупністю методів і прийомів *комплексного аналізу ПМН*, спрямованих на наближення структурно-функціональних, нормативно-правових, соціально-культурних оцінок та вимірів проблемних явищ і процесів до вимог формування політики людського розвитку з позиції інтересів нової економіки, соціальної держави, інформаційного суспільства. У даній частині дослідження буде розкрито особливості такого комплексного аналізу. Методи аналітичної міграціології застосовуються з поєднанням геопросторового аналізу, демографічної статистики, психології міграції та соціальної історії.

У вітчизняній науці цілісних методичних розробок щодо аналізу ПМН з застосуванням методології аналітичної міграціології наразі немає. Їх наявність є важливою з огляду на потребу впровадження системи моніторингу ПМН України на довгострокову перспективу. Як пише Г. Башнянин, в економічній науці головним є метод, а не наукові результати, що змінюються з історичним розвитком об'єкта, який ця наука досліджує; лише за допомоги методу маємо можливість порівнювати різні науки, абсолютно не зіставні за своїм предметом або об'єктом; наука є тим досконалішою, чим досконалішими методами вона користується у процесі досліджень [321, с. 15–16]. Отже, наявність відповідних методичних розробок щодо аналізу ПМН дозволить їх використовувати на практиці з постійним оновленням аналізованих даних та при потребі вдосконалювати – з огляду на зміни статистичної основи.

У праці російського науковця Я. Моїсеєнка можна знайти вдале твердження, що мобільність не спостерігається безпосередньо, а лише шляхом вираження у різних практиках руху (туризм, міграційні потоки, рух капіталів і т. д.), будучи їх нескінченним онтологічним джерелом [371, с. 39]. З цього твердження стає зрозумілим, що аналіз ПМН є складним завданням. Він має охоплювати з'ясування передумов (факторів) формування, потенціалу і меж, а також форм реалізації. Якщо передумови дозволяють оцінити стан ПМН, то форми реалізації – можливі ризики чи, навпаки, переваги реалізації високої мобільності (рис. 3.1).

Система аналізу ПМН забезпечує наукову обґрунтованість управлінських рішень, виходячи з методології аналітичної міграціології (рис. 3.2). Можливості аналізу ПМН напряду залежать від інформаційного забезпечення. Навіть при наявності достатньої статистичної бази, в аналізі ПМН особливу роль відіграє соціологічний інструментарій, який дозволяє оцінити особистісну мобільність, у тому числі у розрізі різних цільових груп (за віком, статтю, типом поселень, рівнем освіти, сферою зайнятості і т. д.).

Рис. 3.1. Система аналізу ПМН у формуванні аналітичної міграціології

* Джерело: авторська розробка

Аналіз ПМН є складним завданням, оскільки передбачає необхідність аналізу не лише кількісних показників, що їх відображає офіційна статистика. Вагому роль відіграє якісна індикаторна основа, що відображає особистісні оцінки щодо готовності і бажання зміни місця перебування. Разом з тим, оцінювання ПМН слід диференціювати за різними напрямками, з максимальним охопленням різних показників. У табл. 3.1 відобразимо індикаторну основу аналізу ПМН, яка наочно підтверджує складність досліджуваного поняття. Показники аналізу ПМН доцільно розділяти залежно від об'єкту аналізу: 1) самої ПМН; 2) форм реалізації ПМН (тут статистична основа аналізу є найбільшою); 3) середовища (передумов, факторів) формування ПМН; 4) наслідків реалізації високої ПМН.

Рис. 3.2. Методичне та інформаційне забезпечення регулювання ПМН України

* Джерело: авторська розробка

Зміст поняття мобільності спричиняє необхідність аналізу на етапах її формування і реалізації. Тому актуальним є комплексний підхід з аналізом середовища формування, факту та наслідків реалізації. Даний підхід обґрунтовує в своєму дослідженні В. Юрченко, пропонуючи систему показників оцінки трудової мобільності персоналу підприємств, яка враховує: сигнальні показники, що характеризують фактори формування трудової мобільності; базові індивідуальні показники стану трудової мобільності; контрольні показники, що характеризують наслідки трудової мобільності (ризики, зміни ефективності праці та трудового потенціалу); використання дисперсійного аналізу даних показників дало можливість упровадити періодичне контролювання процесів формування та переміщення персоналу [154, с. 5]. Так само, як на рівні підприємства, аналіз ПМН дозволяє обґрунтувати пріоритети її регулювання.

Індикаторна основа аналізу ПМН

№ з/п	Об'єкт аналізу	Показники
1	Просторова мобільність	- реальний стан ПМН (готовність і можливості); - потенційний стан ПМН (бажання); - структура ПМН: активно-мобільні (активний, вимушено-активний, потенційно-активний типи); пасивно-мобільні (потенційно-пасивний, вимушено-пасивний, пасивно-стабільний) (див. табл. 1.3 §1.2); - структурні межі ПМН (небезпекові, граничні, оптимальний показник) (див. рис. 1.6 §1.2)
2	Форми реалізації	
2.1	Міграційна активність як основна форма і дослідницький об'єкт	- загальні показники міграції: кількість мігрантів; тривалість перебування, характер («село-село», «село-місто» і т. д.), тип (трудова, освітня і т. д.), географія (внутрірегіональна, міжрегіональна, внутрідержавна, транскордонна, міждержавна, глобальна); - структурні: аналіз окремих груп населення, відмінних від інших за однією або декількома ознаками (статтю, віком, освітою, професією, рівнем доходу, місцем поселення, релігією тощо); - вартісні: масштаби міграції, грошові перекази; - територіальні: ступінь участі окремих територій в обміні людським потенціалом; - інтенсивності: інтенсивність міграції населення окремих територій та в їх межах, навантаження на ринки праці, об'єкти соціальної інфраструктури; - якості: якісний склад мігрантів (освіта, інтелектуальний розвиток, професія, кваліфікація, вторинні навички, у т. ч. лінгвістичні, креативність, інноваційна схильність; законність переміщень); - ринкової насиченості: кількість суб'єктів, що надають міграційні послуги; - інституційні: кількість видачі дозволів на проживання, працевлаштування; реєстрація зміни місця проживання; - управлінські: кількість нормативно-правових актів, обсяги фінансування, у т.ч. програмно-цільового, обсяги міграційного квотування тощо
2.2	Туристична активність	- загальні показники туризму: кількість туристів і екскурсантів, тривалість перебування, тип (діловий, рекреаційний, спортивний, релігійний т. д.), географія; - структурні: аналіз груп туристів (за статтю, віком, рівнем доходу, місцем поселення тощо); - вартісні: масштаби охоплення, туристичні витрати; - територіальні: ступінь участі окремих територій у туристичних маршрутах; - інтенсивності: інтенсивність туризму в окремих територіях, навантаження на об'єкти туристичної та соціальної інфраструктури; - ринкової насиченості: кількість суб'єктів, що надають туристичні послуги
2.3	Туристична і міграційна активність	- статистика перетину державного кордону: кількість, мета, географія тощо; - статистика діяльності посольств, візових центрів: кількість видачі і відмова у видачі віз, їх тип, термін, мета тощо
3	Середовище (фактори)	- ринок праці (рівень зайнятості і безробіття, плинність кадрів, рівень оплати праці тощо); - освітня система (якість освітніх послуг, рівень працевлаштування після закінчення навчального закладу тощо); - демографічний розвиток (демовідтворення, співвідношення міського і сільського населення, суспільне здоров'я тощо); - соціальна інфраструктура (благоустрій, кількість та якість послуг об'єктів соціальної інфраструктури, соціальний захист); - інновації і підприємництво (кількість суб'єктів бізнесу та результати їх діяльності, рівень інноваційної активності бізнесу і населення, рівень конкуренції); - природні і природно-кліматичні умови (частота і характер стихійних лих); - інформаційне суспільство (якість комунікацій, доступ до мережі Інтернет); - умови громадянського суспільства (свобода слова, корупція, прозорість влади і т. д.)
4	Наслідки реалізації	- рівновага ПМН; - раціональність реалізації ПМН; - якість ПМН; - конструктивність/деструктивність реалізації ПМН з відображенням на капіталізації людського потенціалу

* Джерело: розроблено автором за даними [342, с. 9; 59, с. 72–74]

У рамках аналізу ПМН одним з основних показників є *стан* – *реальний і потенційний*. Стан ПМН є суб'єктивним показником. Фактично він відображає самооцінку кожною людиною своїх готовності і можливості до зміни місця

перебування у визначених просторово-часових координатах (рис. 3.3). В акумульованому вимірі сукупність таких самооцінок визначає стан ПМН певної території. Суб'єктивізм самооцінки мобільності підтверджують висновки російського вченого Ю. Калиновського, який визначає критерії оцінки мобільності. Він вважає, що такими є: властивості й якості особистості (відкритість до світу, довіра до людей і до себе, гнучкість, оперативність, локалізація контролю, толерантність); вміння (рефлексії, цілепокладання, саморегуляції, самовизначення); здібності (бачити і розуміти сутність змін у соціумі, варіативність і альтернативність розвитку ситуації; конструктивно, продуктивно мислити; проектувати необхідні зміни в мікросоціумі; вирішувати проблеми; адаптуватися до змін) [345, с. 284]. Дані критерії скеровують до думки, що стан мобільності визначається внутрішніми факторами. Однак дуже сильний вплив мають фактори середовища, які базово детермінують бажання до зміни місця перебування.

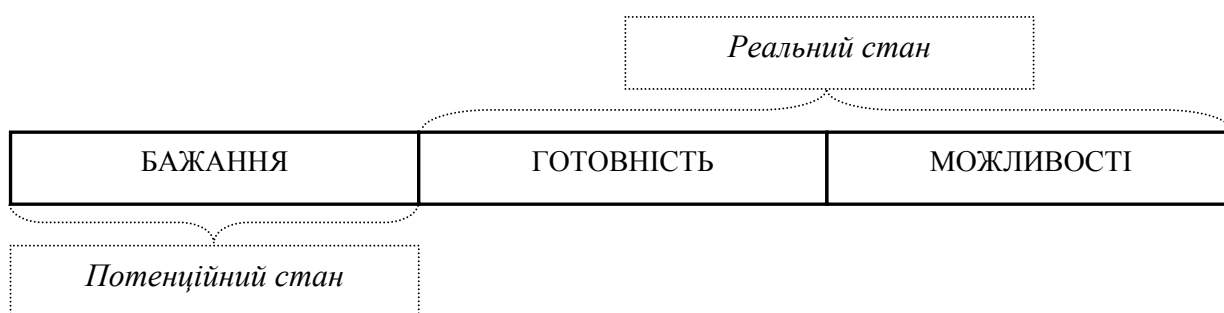

Рис. 3.3. Реальний і потенційний стан ПМН

* Джерело: авторська розробка

Е. Бойченко у своєму дослідженні з питань трудової мобільності пише, що для оцінки трудової мобільності використовуються два принципово різні підходи: за фактичними даними статистичної звітності вимірюється стан реалізованої трудової мобільності та за результатами вибіркового соціологічного обстеження населення з'ясовується стан потенційної трудової мобільності, тобто потенційної здатності до такого роду змін [29, с. 6]. Згідно нашого бачення, якщо реальний стан ПМН вказує на фактичну готовність особи до її реалізації, то *потенційний стан* скеровує до бажань зміни місця перебування за певних умов (див. рис. 3.3).

Серед показників, які дозволяють аналізувати наслідки реалізації ПМН, виділено рівновагу, раціональність, якість та конструктивність/деструктивність. Рівновага відображає наслідки впливу мобільності на різні сфери суспільного життя:

– на демографічну ситуацію – демографічна рівновага, що розкриває вплив реалізації мобільності на збереження чи досягнення цільової динаміки процесів демовідтворення;

– на економіку – фінансова рівновага, що розкриває залежність економіки від грошових переказів мігрантів і витрат туристів;

– на ринок праці – трудовотенційна рівновага, що розкриває співвідношення вхідної і вихідної трудової мобільності, трудової еміграції й імміграції;

– на соціальні зв'язки і процеси державотворення – соціетальна рівновага, що розкриває вплив інститутів діаспори (за кордоном і в країні);

– за міграційними і туристичними потоками – мобільна рівновага, що розкриває співвідношення еміграції й імміграції, в'їзних і виїзних туристичних потоків.

Відхилення від стану рівноваги актуалізує виявлення асиметрії відповідних процесів.

Раціональність відображає ефективність реалізації ПМН з погляду використання міграційного капіталу і доходів від туризму. Під міграційним капіталом маються на увазі не лише грошові перекази, але й знання, досвід, здобуті у ході просторових переміщень. Умовою раціонального їх використання є переорієнтація з пасивних споживацьких цілей на активний інвестиційний ресурс. Раціональність використання доходів від туризму означає їх цільове спрямування на розвиток соціальної інфраструктури, підвищення конкурентоспроможності галузі, реалізацію соціальних туристичних проектів (наприклад, інклюзивного туризму).

Якість ПМН теж є вимірником її ефективності з акцентом на капіталізацію людського потенціалу. Капіталізація людського потенціалу, як зазначалось у §1.2, є процесом накопичення і зростання вартості людського капіталу [54,

с. 70]. Якщо в ході реалізації ПМН не відбувається капіталізація людського капіталу, то такий процес іде в дисонанс з цілями людського розвитку та вимагає регулювання.

Конструктивність/деструктивність – ще один показник наслідків реалізації ПМН. Він відображає ефективність переміщень з певною метою, що супроводжується наслідками капіталізації людського потенціалу в фізіологічній, психологічній, інтелектуальній, освітньо-кваліфікаційній, соціальній і культурній складовій (дане питання буде розглянуто в §4.4).

При аналізі ПМН недостатньо застосовувати обрані показники, які мають первинний характер (див. табл. 3.1). Важливо брати до уваги, окрім того, похідні показники, обчислювані на основі первинних, що можуть мати форму середніх чи відносних величин.

Орієнтуючись на дослідження різних авторів, зокрема з проблематики демографії і міграціології, можна навести такі актуальні приклади *похідних показників* аналізу ПМН:

– *показники швидкості змін* – темпи приросту як різниця або відношення (абсолютний ланцюговий і базисний);

– *показники локалізації й концентрації* – критичні норми концентрації мігрантів (інших категорій активно-мобільних осіб) у структурі населення:

– частка іноземних мігрантів, осіб з особливим правовим статусом, у тому числі з відмінними расовими, релігійними, ціннісно-ментальними ознаками, у структурі населення (згідно досвіду Франції допускається 10-15 % [403, с. 75]);

– густота міграційного потоку – відношення кількості мігрантів до кількості безробітних [403, с. 75; 364];

– процент вхідної і вихідної мобільності – відношення кількості активно-мобільних осіб, які здійснюють переміщення, до загальної кількості населення; такий показник можна розраховувати для різних видів мобільності, зокрема для:

– освітньої – як відношення кількості студентів, які навчаються за кордоном, до загальної кількості студентів ВНЗ України (процент вихідної освітньої мобільності) та відношення кількості студентів, які

навчаються в Україні, до загальної кількості студентів ВНЗ України (процент вхідної освітньої мобільності) (див. рис. 2.12 §2.4);

– трудової – як відношення кількості трудових мігрантів до загальної кількості економічно активного населення країни (регіону) походження;

– коефіцієнт чистої міграції – відношення кількості емігрантів до загальної кількості населення певної території;

– *показники інтенсивності:*

– коефіцієнт інтенсивності міграційного обороту – відношення кількості емігрантів й іммігрантів до загальної кількості населення певної території;

– коефіцієнт інтенсивності міграційного сальдо – відношення сальдо міграції до чисельності населення території;

– коефіцієнт інтенсивності міграційних зв'язків – дана методика на прикладі регіонів України подана в дослідженні І. Мостової з посиланням на ідеї Л. Рибаківського [373, с. 201-202; 386]:

$$K^{ij} = \frac{M^{ij}}{\sum_{i=1}^n M^{ij}} \div \frac{P^i}{\sum_{i=1}^n P^i}, \quad (3.1)$$

де K^{ij} – коефіцієнт інтенсивності міграційних зв'язків j -того району вселення з i -тим районом виходу; n – кількість районів виходу (без району вселення); M^{ij} – об'єм потоку міграції з i -того регіону до j -того; P^i – середньорічна чисельність населення регіону;

– *показники демографічної стійкості* – вплив міграційних процесів на постійне населення [62, с. 30]:

$$C_{\text{д}} = 100 - \frac{B + [-1 \times \Delta Pn]}{N} \times 100\%, \quad (3.2)$$

де B – кількість вибулих осіб;

ΔPn – природний приріст населення;

N – чисельність населення;

– показники місткості території, ринку, навантаження на об'єкти соціальної інфраструктури з урахуванням додаткового тиску внаслідок реалізації мобільності або ж необхідності скорочення внаслідок зменшення потреби:

– оптимальна екологічно-рекреаційна місткість – добуток граничного навантаження і площі територій [370, с. 35];

– кількість місць об'єктів соціальної інфраструктури у розрахунку на 1000 населення;

– економічна місткість ринку праці – сума кількості зайнятих робочих місць, кількості вільних робочих місць, очікуваних обсягів працевлаштування та різниці реального вивільнення робочої сили, що супроводжується ліквідацією робочих місць [320, с. 16];

– показники інтегральної оцінки – зведене оцінювання за різними показниками щодо привабливості території, територіального оптимуму, факторів формування і реалізації мобільності, наслідків впливу, зокрема щодо людського розвитку;

– показники оцінювання наслідків реалізації ПМН: моделі кореляційно-регресійного, факторного аналізу з метою виявлення тісноти зв'язку між базовим показником (для прикладу, кількості вибулих осіб) та іншими явищами і процесами (результати факторного аналізу впливу на обсяги трудової і довгострокової міграції за показниками рівня зайнятості, наявного доходу на 1 особу, навантаження на одне робоче місце, середньої тривалості безробіття, середньої заробітної плати подано в §2.3).

Остання група показників є дуже важливою в системі аналізу ПМН. Як стверджують М. Стрюк, С. Семеріков та А. Стрюк, зазвичай немає стандартного інструменту, який може допомогти у визначенні обсягу оптимального стану мобільності; утім, аналіз позитивних і негативних наслідків мобільності може допомогти у виборі правильного балансу [128, с. 47].

Прикладом оцінювання наслідків реалізації ПМН є пропонована Н. Звірид методика оцінки втрат валового регіонального продукту (ВРП) від еміграції

робочої сили; така оцінка дозволяє порівнювати економічні вигоди та втрати від залучення працездатних осіб до міграційних процесів у різних регіонах України [342, с. 7]:

$$B_{BPP_{TM}} = \frac{BPP}{\mathcal{C}_3} \cdot \mathcal{C}_{TM}, \quad (3.3)$$

де $B_{BPP_{TM}}$ – втрати від трудової міграції; BPP – валовий регіональний продукт, вироблений за відповідний період; $\mathcal{C}_3$, $\mathcal{C}_{TM}$ – середня кількість зайнятого населення та трудових мігрантів за відповідний період.

Результати такого аналізу дозволяють обґрунтовувати не просто необхідність скорочення міграційних втрат, а потребу впливу на населення вже на етапі формування його просторової мобільності.

Наведені приклади похідних показників аналізу ПМН можна розширювати. Однак слід розуміти, що всі вони є дотичними до оцінювання ПМН, дають змогу більшою мірою аналізувати факт чи наслідки реалізації високої мобільності. Тому актуальною залишається розробка та впровадження *методик оцінювання ПМН*, зокрема її реального і потенційного стану.

Вітчизняна наука наразі не пропонує цілісних розробок щодо оцінювання ПМН. Окремі соціологічні оцінки є вибірковими та не підсилені в авторитетності органами державної влади. Вивчаючи іноземні праці щодо аналізу ПМН, привертає увагу прив'язка методик до оцінювання середовищних передумов. Певним чином це корелює з ідеєю територіального оптимуму, яку в своїй праці описує Г. Шевченко. Територіальний оптимум, на думку автора, відображає сукупність найсприятливіших природних і соціально-економічних умов у певному регіоні, яка за належної організації дозволила б найбільш ефективно використовувати ресурси та інфраструктуру з метою досягнення найкращих соціально-економічних результатів [406, с. 63]. Дані умови можна накладати на фактори формування ПМН з метою її оцінювання.

У дослідженні російських науковців П. Строева та М. Кан наводиться приклад методики оцінювання ПМН, розробленої англійськими вченими

У. Кларком, М. ван Хемом та Р. Коултером. Учені пропонують оцінювати ПМН та її соціальні наслідки через *національні індекси множинної депривації* (Index of Multiple Deprivation – IMD). Сам по собі термін «депривація» є психологічним та відображає обмеження можливостей задоволення якоїсь з потреб; у широкому значенні – це бар'єр у засвоєнні людиною соціальних ролей, формуванні властивостей і якостей, необхідних для адекватного сприйняття соціальної реальності, її оцінки та прийняття свідомих рішень у конкретних ситуаціях [349, с. 28].

Національні індекси множинної депривації розраховуються у Великобританії департаментом у справах громад та місцевого самоврядування ще з 1970 року [395, с. 38]. Територія Великобританії поділена на певну кількість частин «Lower-Layer Super Output Areas» і за кожною з них визначається індекс депривації. Для розрахунку рівня депривації через вибіркові обстеження домогосподарств у розрізі окремих територій до 1500 осіб оцінюються наступні параметри [413; 414]:

- нестача коштів для існування – депривація доходу;
- відсутність доступу до гідної праці – депривація працевлаштування;
- низький рівень освіти і кваліфікації – депривація освіти, навичок і навчання;
- незадовільний стан здоров'я і харчування – депривація здоров'я;
- незадоволеність умовами навколишнього середовища – депривація екології;
- висока злочинність – депривація безпеки;
- бар'єри в отриманні житла і необхідних послуг – депривація комфорту.

Схожу методику доцільно впроваджувати і в Україні. З огляду на відсутність такої практики оцінювання рівня депривації як передумови формування ПМН, його слід розпочинати здійснювати в розрізі областей та на рівні держави, з часом понижуючи збір та аналіз інформації до масштабів окремих поселень.

Узагальнюючи підходи соціологічної оцінки ПМН, вважаємо, що вона має включати три напрями, відображені на рис. 3.4.

Рис. 3.4. Основні напрями соціологічної оцінки ПМН

* Джерело: авторська розробка

Перші два напрями мають передбачати використання соціологічного інструментарію – методу вибірових обстежень домогосподарств на постійній основі. Методологічні основи проведення таких обстежень з формуванням вибірових сукупностей затверджені Державною службою статистики України [361].

У ході оцінювання ПМН інформаційним ядром має бути її *хорологічно-темпологічна вимірність*. Для цього необхідно з'ясувати:

1) хорологічно-темпологічну вимірність ПМН щодо бажання (потенційний стан), готовності і можливостей (реальний стан) просторових переміщень у конкретних просторово-часових координатах;

2) розрив між бажанням, готовністю і можливостями зміни місця перебування;

3) співставлення реального і потенційного стану ПМН в розрізі різних особистісних характеристик та рівня депривації.

Перший блок питань має передбачати з'ясування хорологічно-темпологічної вимірності ПМН. Відстань і час є вагомими факторами мобільності (див. рис. 1.4 §1.2 «Тривимірна модель координат ПМН»). Тому в ході опитування слід виявити не просто факт бажання, готовності і можливостей виїзду, але й як далеко та як надовго людина готова переміщуватись. У праці І. Прибиткової знаходимо подібну методику опитування «міграційних настанов та планів жителів України», в якій визначено

бажання виїзду до іншої місцевості України, Росії, інших республік СРСП [381, с. 325].

Однак у даній методиці не врахований фактор часу. Тому в ході обстеження щодо бажання, готовності і можливостей зміни місця перебування слід визначати:

1) просторові аспекти стану мобільності: інший населений пункт у межах області; у сусідню область у межах країни; у будь-яку іншу область у межах країни; у столицю країни; у сусідню європейську країну (Польщу, Угорщину, Словаччину); у будь-яку іншу європейську країну; у сусідню країну групи СНД (Росію, Білорусь); у будь-яку країну світу з кращими умовами;

2) часові аспекти стану мобільності: на жодний період часу; на період до 1 місяця; на період від 1 до 6 місяців; на період від 6 місяців до 1 року; на період від 1 до 3 років; на період від 3 і більше років; назавжди.

Результати опитування за даним питанням можна схематично інтерпретувати. Респондент може по-різному визначати своє бажання (готовність, можливості) до зміни місця перебування у різних просторових координатах. Як правило, зростання відстані супроводжується більшими часовими затратами. Респонденти, які декларують свою активно-мобільну позицію, можуть потрапляти в різні групи, що визначає потребу сегментного підходу у регулюванні їх просторової мобільності (рис. 3.5).

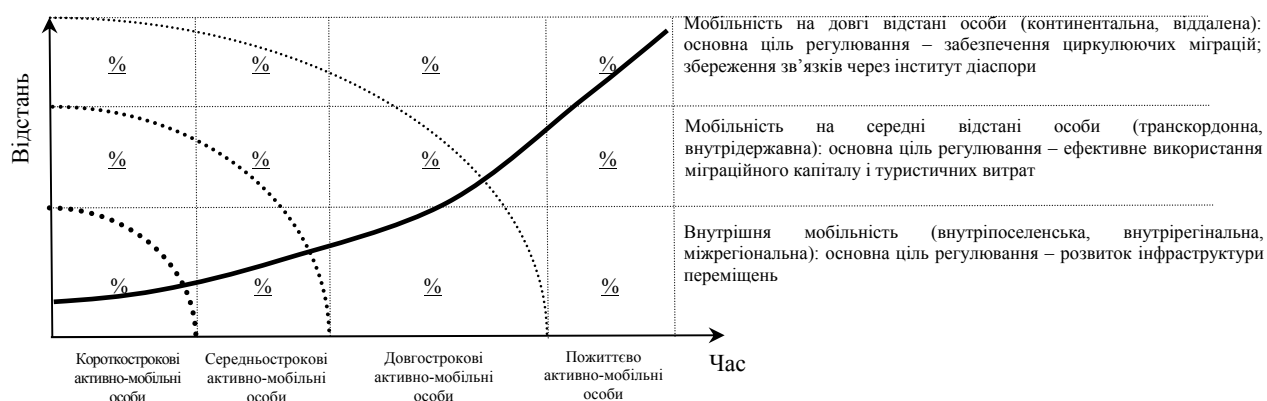

Рис. 3.5. Основні групи активно-мобільних осіб у координатах простору і часу

* Джерело: авторська розробка

Незважаючи на те, що соціологічні дослідження хорологічно-темпологічної вимірності потенціалу ПМН та рівня депривації населення слід якісно здійснювати на рівні обстежень домогосподарств, такі опитування можна проводити для окремих цільових груп. З цією метою нами розроблено анкету з розміщенням у «Google Формі» (Додаток Ж).

Другий блок вибіркового обстеження хорологічно-темпологічної вимірності передбачає з'ясування розриву між бажанням та готовністю і можливостями зміни місця перебування. Часто респонденти можуть декларувати своє бажання виїзду, що дає дуже високі результати, які потім обростають заполітизованими висновками, а це жодним чином не сприяє послабленню міграційних намірів населення. Різниця між відсотковим значенням потенційного і реального стану мобільності вказуватиме на важливість покращення внутрішніх середовищних умов задоволення потреб людини.

Третій блок вибіркового обстеження хорологічно-темпологічної вимірності повинен дозволяти співставляти реальний і потенційний стан ПМН в розрізі різних особистісних характеристик з базових питань анкети. Мова йде про вік, стать, сімейний стан, наявність і кількість дітей, місце проживання, рівень доходу. Дуже важливим є співставлення до рівня освіти, професії і статусу зайнятості. Дані результати дадуть змогу розробляти сегментний підхід у регулюванні ПМН.

З огляду на стратегічну важливість інноваційної домінанти в розвитку, однією з матриць аналізу перехресних відповідей має бути співставлення потенційного і реального стану мобільності респондента до його інноваційного типу особистості. Фахівці виділяють такі основні типи: 1) консервативний – неприйняття інновацій; 2) рецепційний (приймаючий) – сприяє дифузії інновацій, але не продукує їх; 3) піонерський – здатність до ініціювання змін [436, с. 63]. Якщо стан мобільності в піонерського особистісного типу респондентів є високими, то це є безпосереднім доказом гострої потреби цільової підтримки інноваційної діяльності таких осіб якщо не за місцем перебування, то хоча б в Україні.

Також відзначаємо актуальність побудови однією з матриць аналізу перехресних відповідей з співставленням потенційного і реального стану ПМН до сприйняття іммігрантів. Це розкриє толерантність суспільства до іноземців, ВПО та вкаже на необхідність вироблення соціокультурної доктрини міграційної політики.

Отже, методичні засади аналізу ПМН є актуальним напрямом досліджень у вітчизняній науці, що цілісно формують аналітичну міграціологію. Методологія ПМН повинна базуватись на якісному інформаційному забезпеченні. Передбачувано, що суспільство й надалі розвиватиметься зі зростаючими мобільними ознаками. Щоб не втратити розуміння і контролю над даними процесами, вже сьогодні конче необхідно вдосконалювати вітчизняну статистичну базу, доповнюючи кількісні дані вибірковими обстеженнями на тему передумов, практики і наслідків реалізації ПМН.

3.2. Тенденції зміни просторової мобільності населення України та їх регіональна специфіка

У системі аналізу ПМН в аналітичній міграціології важливою складовою є дослідження напрямів її реалізації – туристичного як специфічного і міграційного як основного, на що, власне, буде зосереджено увагу в даній частині роботи.

Українське суспільство за роки своєї незалежності проявило себе як доволі мобільне у просторовому плані. Інша річ, що реалізація мобільності, як і з перших еміграційних хвиль кінця XIX століття, відбувалась в умовах економічної кризи, набуваючи вимушених ознак. М. Романюк у своєму дослідженні пише, що за роки державної незалежності можна виділити три основних періоди міждержавних міграційних переміщень населення – 1991–1993, 1994–2004 і 2005–2014 роки [385, с. 102]. Зростання міграційної

активності українського населення з початку 90-х років ХХ століття обумовлене не лише економічними, але й соціально-психологічними причинами. Як пишуть польські науковці, одразу після розпаду СРСР перед мешканцями колишніх республік відкрились можливості подорожей за кордон, у тому числі з ціллю заробляння грошей; після 1991 року мобільність набула, насамперед, короткотермінових форм закордонних виїздів з як правило торговельною метою, яка концентрувалась переважно в прикордонних регіонах; згодом значна частина тих виїздів трансформувалась у тимчасові трудові міграції, набуваючи зазвичай форми циркуляції між територіями донором і реципієнтом [412, с. 7]. Останній період міждержавних міграційних переміщень, виділений М. Романюком (2005–2014 роки), суттєво трансформувався. Фактично українське суспільство нині перебуває в абсолютно нових умовах міграційної активності, підсиленої вимушеними внутрішньо-міграційними процесами та негативним впливом фактору безпеки.

З метою здійснення якнайповнішого аналізу ПМН України у розрізі туристичної і міграційної активності, звернемось найперше до статистичних даних *перетину державного кордону*. Орієнтуючись на результати дослідження МОМ в Україні та дані Державної прикордонної служби України, динаміка зростання кількості перетину державного кордону за напрямом виїзду в останні роки суттєво перевищує динаміку перетину за напрямом в'їзду: середньорічний темп зміни за період 2010–2017 років для виїзду складає 1,07, для в'їзду – 0,95. Така ситуація обумовлена стрімким зниженням в'їзних потоків з кінця 2013 року та подальшими трансформаціями в географії перетину державного кордону України у зв'язку з конфліктом на південному і східному кордонах [328]. На рис. 3.6(а) відображено дані процеси в кількісному значенні, а на рис. 3.6(б) – у темповому.

Якщо деталізувати мету виїзду громадян України за кордон, то явно домінує «приватна» мета візиту – 96,4 % (23131,2 тис. разів) у 2013 році, 96,9 % (26219,2 тис. разів) у 2017 році. Мета туризму скоротилась з 1,5 % у 2013 році (354,8 тис.

разів) до 0,4 % (120,9 тис. разів). На рівні близько 2,3 % у структурі виїздів перебуває мета обслуговування персоналу (227,2 тис. разів у 2013 році, 629,5 тис. разів у 2017 році). Скоротилась кількість виїздів з службовою метою: частка у 2013 році 1,1 % (275,1 тис. разів) та у 2017 році 0,4 % (97,3 тис. разів) [246, с. 45–46].

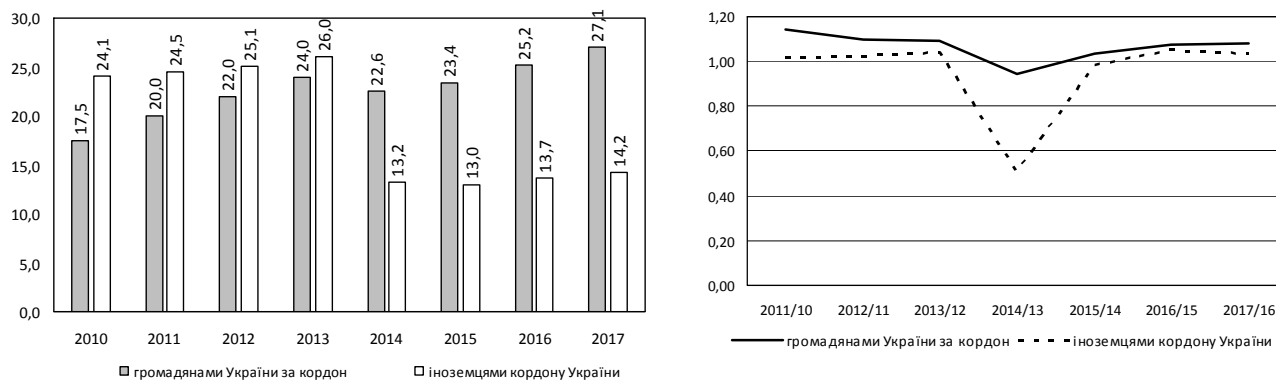

Рис. 3.6. Перетин державного кордону України, 2010–2017 роки

* Джерело: побудовано автором за даними [249, с. 10, 21; 246; 390]

Мета приїзду іноземних громадян в Україну має деякі відмінності. По-перше, вона подається більш деталізовано, аніж для перетинів за виїзним напрямом. Частка перетину кордону України іноземцями з приватною метою теж значно зростає: якщо в 2013 році вона становила 69,8 % (18167,7 тис. разів), то в 2017 році збільшилась до 94,3 % (13741,6 тис. разів). Частка в'їзду в Україну з метою туризму складала в 2013 році 1,9 % (488,4 тис. разів), у 2016 році 1,3 % (172,8 тис. разів) і в 2017 році лише 0,3 % (38,9 тис. разів). Суттєво скоротилась частка і кількість транзитних переміщень, принаймні за даними офіційної статистики: у 2013 році 4,1 % (1063,1 тис. разів), в 2016 році 1,9 % (266,6 тис. разів) і в 2017 році 1,4 % (199,8 тис. разів). Залишається на дуже низькому рівні перетин кордону іноземцями з службовою метою: у 2013 році 0,6 % (151,2 тис. разів) і в 2017 році 0,2 % (30,9 тис. разів) [246].

Зазначимо, що висвітлення інформації щодо мети перетину державного кордону України за виїзним напрямом має входити до пріоритетів формування національної системи моніторингу ПМН (§ 5.5). Без публічності такої інформації неможливо здійснювати цілісний аналіз напрямів реалізації ПМН та

формулювати обґрунтовані рекомендації щодо її регулювання, а також пріоритетів міграційної політики.

Позитивною є динаміка зростання *кількості виданих закордонних паспортів*. Державна міграційна служба подає такі дані з 2013 року. Якщо в 2013 році даний показник складав 1301 тис. видач, то в 2016 році зріс до 2245 тис. видач (у Міграційному профілі за 2017 рік відповідні дані відсутні). З урахуванням кількості населення України можна сказати, що в 2013 році ще 2,9 % громадян отримали закордонні паспорти, а в 2016 році ще 5,3 % [246]. Починаючи з січня 2015 року до середини 2018 року загалом в Україні було оформлено близько 9,5 млн біометричних паспортів для виїзду за кордон та майже 2 млн ID-карток [396].

Суттєве зростання за останні роки кількості виданих закордонних паспортів громадянам України, в тому числі біометричних, не обов'язково є свідченням зростаючих міграційних настроїв. Українське суспільство, незважаючи на неоднорідність добробуту, все частіше вдається до практики туризму. Тому в системі аналізу ПМН України слід окрему увагу звернути на показники саме *туристичної активності*.

Для України формується сприятливе інституціональне середовище щодо сприйняття туризму як норми життєдіяльності в силу того, що її регіони виступають усе більш привабливими в туристичному плані. Для України туристична сфера завжди відігравала достатньо сильну роль [17]. За даними Всесвітньої туристичної організації, Україна у 2007 році входила у топ-7 країн за кількістю іноземних туристів. Нині ж наша держава дещо понизила свої рейтингові позиції. Як видно з рис. 3.7, за 2013-2017 роки в Україну приїздило майже на 50 % менше іноземних туристів. Показник 2017 року складає 75 % показника 2006 року. За період 2013-2017 років особливо різко (на 63 %) скоротились надходження від міжнародного туризму, в чому вагому роль відіграла анексія АР Крим як регіону з домінуючою туристичною спеціалізацією. Незважаючи на таку негативну динаміку, сподіваємось тимчасового характеру, станом на 2017 рік за кількістю іноземних туристів Україна випереджала такі туристично брендові країни, як Чехія (12808 тис.),

Швейцарія (11133 тис.), хоча й суттєво програвала європейським туристичним «гігантам» – Франції (86918 тис.), Іспанії (81786 тис.), Італії (58253 тис.).

Рис. 3.7. В'їзний туризм в Україну у кількісно-вартісній динаміці, 2006–2017 роки

* Джерело: побудовано авторами за даними [430–433]

Що стосується виїзних туристичних потоків, то знову ж таки зазначаємо, що їх частка в структурі перетину державного кордону зменшилась. Однак за кількісними параметрами показник залишився у позитивній динаміці, на відміну від виїзних потоків (рис. 3.8(a)). Можна припустити, що навіть за умов зниження рівня добробуту, громадяни України схильні в структурі своїх витрат відмовлятися від інших потреб, аніж від регулярних туристичних подорожей у літній та зимовий періоди [17, с. 16]. Інше питання, чи виїзд з туристичною метою у більшості випадків дійсно є таким, а не приховуючим наміри міграції з метою працевлаштування.

Рис. 3.8(б) засвідчує зростання в структурі міжнародних туристичних переміщень частки виїзних потоків. Якщо брати до уваги період 2006-2017 років, то до 2013 року обсяги в'їзних туристичних потоків переважали виїзні. З 2014 року виїзний туризм суттєво переважає в'їзний. Його частка у 2017 році склала 69,6 %.

Незважаючи на певні коливання останніх років, для України туристична активність населення постійно зростає – в силу соціально-економічного

покращення стану домогосподарств, поступового розвитку ринку туристичних послуг, інфраструктурних об'єктів спеціального і загального призначення, формування сприятливого інституціонального середовища з посиленням потреб оздоровлення та відпочинку.

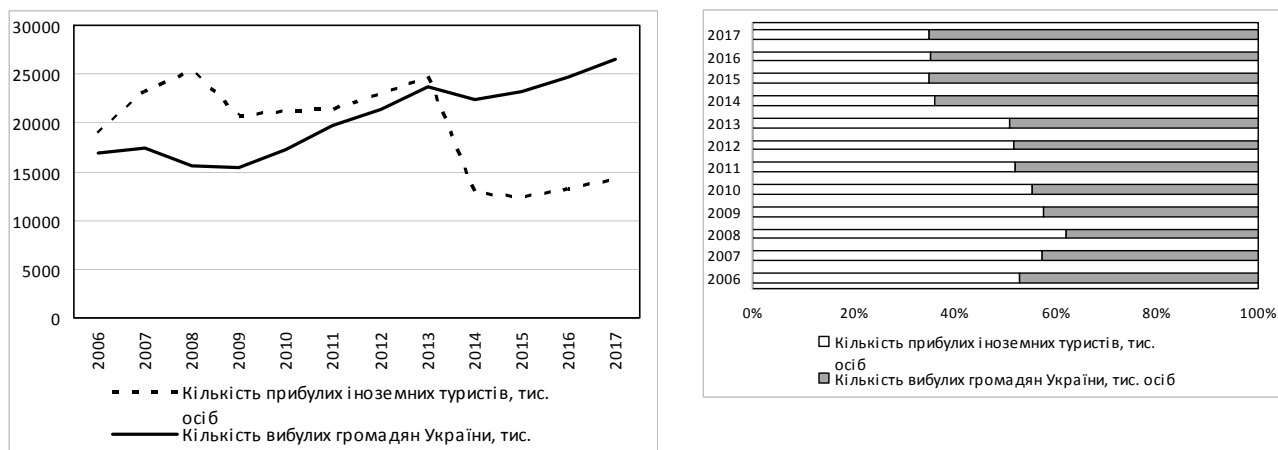

Рис. 3.8. В'їзні і виїзні туристичні потоки України, 2006–2017 роки

* Джерело: побудовано автором за даними [398]

Інший напрям реалізації ПМН, що є важливим об'єктом аналізу, – *міграційна активність*. Згідно останнього звіту МОМ, Україна посідає 8 позицію в світі за кількістю міжнародних мігрантів. Для порівняння, у 2000 році вона обіймала 5 місце (табл. 3.2).

Проаналізуємо динаміку міграційних переміщень за зовнішнім вектором. Ці дані відображають довгострокову міграцію, обліковану на основі зміни місця проживання.

На рис. 3.9(а) відображено кількісну динаміку щодо *міждержавних міграційних переміщень* у розрізі в'їзних і виїзних потоків (з 2017 року знов не виділяються дані для міждержавних міграцій). Дані підтверджують, що довгострокова міграція має більш виразний офіційний характер за в'їзними потоками в Україну. За цими даними міграційний рух населення забезпечує додатне міграційне сальдо, частково нівелюючи міграційні втрати. Однак висновки за цими показниками мають доповнюватись даними міграції середньо- і короткострокового характеру, зокрема з метою навчання і працевлаштування. Вітчизняна статистика потребує обліку трудової та освітньої міграції, виходячи

з кількості виданих дозволів на працевлаштування та звітності вищих навчальних закладів.

Таблиця 3.2

Позиції України в глобальному міграційному просторі

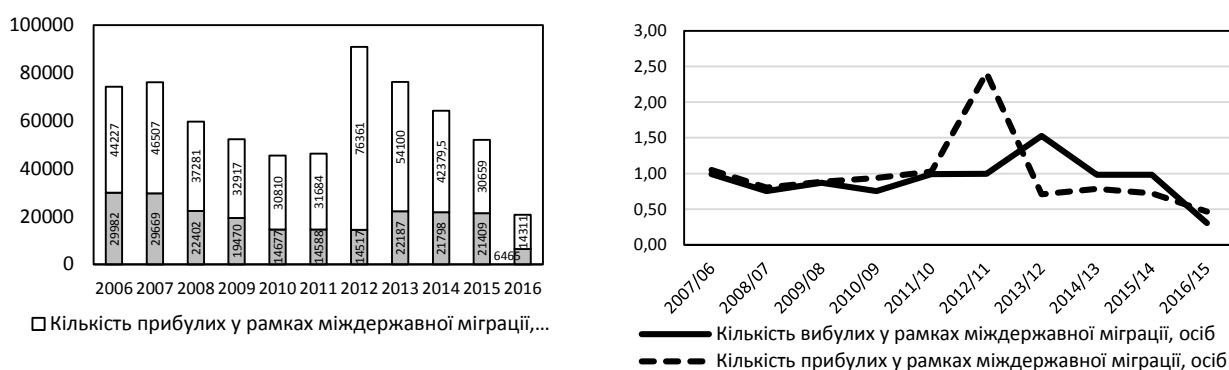
2000 рік	2017 рік
Рейтингові позиції країн як донорів за кількістю міжнародних мігрантів, млн осіб	
1. Російська Федерація – 10,7	1. Індія – 16,6
2. Мексика – 9,6	2. Мексика – 13,0
3. Індія – 8,0	3. Російська Федерація – 10,6
4. Китай – 5,8	4. Китай – 10,0
5. Україна – 5,6	5. Бангладеш – 7,5
6. Бангладеш – 5,4	6. Сирія – 6,9
7. Афганістан – 4,5	7. Пакистан – 6,0
8. Великобританія – 3,9	8. Україна – 5,9
9. Казахстан – 3,6	9. Філіппіни – 5,7
10. Пакистан – 3,4	10. Великобританія – 4,9
11. Німеччина – 3,4	11. Афганістан – 4,8
12. Італія – 3,1	12. Польща – 4,7
13. Філіппіни – 3,1	13. Індонезія – 4,2
14. Туреччина – 2,8	14. Німеччина – 4,2
15. Палестинська держава – 2,8	15. Казахстан – 4,1
16. Індонезія – 2,3	16. Палестинська держава – 3,8
17. Польща – 2,1	17. Румунія – 3,6
18. Португалія – 2,0	18. Туреччина – 3,4
19. США – 2,0	19. Єгипет – 3,4
20. Південна Корея – 2,0	20. Італія – 3,0

* Джерело: побудовано автором за даними [422]

На рис. 3.9(б) відображено темпи приросту щодо кількості прибулих і вибулих у рамках міждержавної міграції. Бачимо, що найбільш стрімке зростання кількості прибулих спостерігалось за періоди 2011–2012 років. Надалі ж динаміка темпів приросту вказує на поступове зниження кількості прибулих. Натомість темпи приросту щодо кількості вибулих з України набувають більш стабільних додатних значень. Можна припустити, що частина українських мігрантів, які тривалий час перебувають за кордоном без зміни місця реєстрації або самі вирішують залишитись в іншій країні, у тому числі з доступом до послуг соціального (пенсійного) забезпечення, або ж стимулюються до виїзду членів свого ближчого соціального оточення, передусім дітей.

Аналіз показників міграційного руху населення, які публікує Державна служба статистики України, актуально доповнити даними щодо кількості *видачі*

дозволів на виїзд громадян України за кордон на постійне місце проживання та повернення в Україну. Така інформація, облікована Державною міграційною службою в останньому Міграційному профілі, з одного боку, вказує на потенціал циркулюючих міграцій. З іншого боку, вона підтверджує в динаміці орієнтир громадян України на остаточну зміну місця проживання (реалізація так званої позитивної ПМН).

а) кількісні показники, осіб

б) темпи приросту

Рис. 3.9. В'їзні і виїзні міграційні потоки України, 2006–2016 роки

* Джерело: побудовано автором за даними [368]

На рис. 3.10 бачимо, що кількісний показник щодо видачі дозволів на проживання громадянам України за кордоном значно зріз за 2015-2016 роки та в 2017 році набув спадного значення. Станом на 2016 рік він був вищим, ніж показник кількості вибулих з України у рамках міждержавної міграції – 13621 дозволів (оскільки в 2017 році показник кількості вибулих у рамках міждержавної міграції статистикою не виділяється, то відповідне відносне значення поки не можна розрахувати). При цьому кількість осіб, які повернулись в Україну і зафіксували факт повернення, за 2013-2015 роки знизилась, що припускає домінування в цій групі громадян Російської Федерації, а надалі почала зростати. Загалом частка осіб, які повернулись у кількості вибулих громадян у рамках міждержавної міграції складала за 2015-2017 роки в межах 7,9 % – 30,3 %, а відносно кількості видах дозволів 14,4 % – 39,1 %. Такі цифри дають змогу припустити, що за напрямом довгострокової міграції близько 20 % громадян України, які змінювали місце реєстрації, все ж

повертаються. Але знову ж таки, такий моніторинг ситуації є дуже викривленим – у зв'язку з відсутністю об'єктивного статистичного обліку міждержавних міграцій та рееміграційних процесів.

Рис. 3.10. Видача дозволів на виїзд громадян України за кордон на постійне місце проживання та повернення в Україну, 2013-2017 роки

* Джерело: побудовано автором за даними [246]

Показник міграційного руху населення з аналізом кількості прибулих і вибулих осіб не відображає повністю ситуацію щодо міграційної активності населення України. Проте його представлення в розрізі областей дозволяє зробити певні висновки щодо *регіональної специфіки* реалізації ПМН за напрямом міграційної активності. Україна перебуває в умовах затяжної децентралізації. Так чи інакше зберігаються сподівання, що ефективна модель державного управління майбутнього та забезпечення на цій основі людського розвитку буде базуватись на місцевих органах виконавчої влади і територіальних громадах. Тому перспективи формування регіональної міграційної політики з розширенням можливостей (не лише паспортного контролю) територіальних управлінь Державної міграційної служби є цілком очікуваними.

У праці Д. Фролова можна знайти наступне твердження: регіон як суб'єкт стратегічного розвитку – це соціально відповідальна мультистейкхолдерська просторова корпорація; регіони, як і сучасні компанії, стають свого роду моральними агентами суспільства, а спектр їх інтересів включає поруч з забезпечення сталого росту ВРП і вирішення соціальних задач також

задоволення потреб широкого кола зацікавлених сторін, покупців вигод, стейкхолдерів, у тому числі інвесторів, туристів, підприємців, місцевого населення, різних груп громадськості держави [402, с. 67]. Тобто саме регіони як суб'єкти влади мають формувати сприятливе середовище для задоволення потреб: населення – у навчанні, розвитку, забезпеченні добробуту; підприємств – у кваліфікованих кадрах, сприятливому бізнес-середовищі; освітніх закладів – в інтелектуальній молоді і т. д. В іншому випадку дані «стейкхолдери» можуть шукати кращих умов розвитку або ж просто не будуть розвиватись.

Регіони України є дуже «строкатими» у плані факторів формування і реалізації ПМН, особливо після початку конфліктних подій на півдні і сході держави. Сильною є залежність від геополітичного розташування. Априорі міграційна, а інколи й туристична, активність є вищою в прикордонних регіонах, що зумовлено не лише нижчими транспортними витратами на переміщення, але й наближеністю ціннісно-ментального середовища, прикладом реалізації високої ПМН іншими особами, що формує усталені міграційно-туристичні мережі.

Підтвердженням впливу на мобільність геополітичного фактора є результати щоквартального соціологічного дослідження компанії «Ernst&Young» під назвою «Ситуація на ринку праці в Україні». Вітчизняні компанії зазначали, що в 11 % випадків їхні співробітники звільнялись через переїзд за кордон – це середньоукраїнське значення; для західних ж регіонів (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська області) даний показник зростав до 32 % [280, с. 29, 34]. Згідно дослідження «Ernst&Young» 2018 року, 70 % компаній Західного регіону України відчувають труднощі з трудовою міграцією і лише 18 % – у Північному й Центральному, 12 % – Південному, 2 % – Східному і 31 % – м. Київ [389]. Таким чином, для компаній прикордонних регіонів серйозним викликом стоїть значно вища просторова мобільність з ризиком міграцій кваліфікованого персоналу. Також для таких регіонів ускладнюється підбір персоналу, що змушує до додаткових затрат на навчання, формування власних кадрових резервів.

У табл. 3.3 відобразимо окремі показники аналізу ПМН у регіонах України (Додаток И). При цьому регіони розподіляємо на групи: прикордонні з ЄС; прикордонні з РФ; що межують з прикордонними; внутрішні; портові; столичний регіон. Дані подано станом на 2016 рік, оскільки в 2018 році показники в рамках міждержавної міграції не виділено.

Таблиця 3.3

Деякі похідні показники аналізу ПМН в регіонах України, 2016 рік

Регіони	Концентрація прибулих осіб у рамках міждержавної міграції, %	Концентрація вибулих осіб у рамках міждержавної міграції, %	Інтенсивність міграційного обороту		Густота міграційного потоку, %
			загальна, %	у рамках міждержавної міграції, %	
<i>Прикордонні регіони ЄС</i>					
Вінницька	0,01	0,5	0,86	0,02	7,90
Волинська	0,01	0,6	0,99	0,02	9,10
Закарпатська	0,01	0,3	0,60	0,05	5,88
Івано-Франківська	0,02	0,7	1,32	0,02	17,18
Львівська	0,04	1,0	2,25	0,07	35,30
Чернівецька	0,02	0,4	0,67	0,03	7,78
<i>Прикордонні регіони РФ</i>					
Донецька	0,00	0,2	0,36	0,01	4,70
Житомирська	0,03	1,0	2,06	0,06	20,11
Луганська	0,00	0,2	0,25	0,01	2,58
Рівненська	0,01	0,7	1,33	0,02	13,55
Сумська	0,04	1,3	2,63	0,06	30,94
Харківська	0,12	0,6	1,30	0,14	21,18
Чернігівська	0,02	0,8	1,45	0,04	13,16
<i>Регіони, що межують з прикордонними</i>					
Дніпропетровська	0,02	0,4	0,78	0,03	9,40
Полтавська	0,03	0,9	1,78	0,04	15,24
Тернопільська	0,02	0,5	0,79	0,02	6,43
Хмельницька	0,01	0,6	1,04	0,01	10,79
<i>Регіони внутрішні</i>					
Кіровоградська	0,03	0,9	1,74	0,05	15,82
Черкаська	0,02	0,6	0,99	0,03	8,48
<i>Регіони портові</i>					
Запорізька	0,01	0,3	0,54	0,02	4,78
Миколаївська	0,02	0,7	1,18	0,03	11,38
Одеська	0,06	0,6	1,36	0,10	24,68
Херсонська	0,01	0,4	0,68	0,01	5,48
<i>Столичний регіон</i>					
Київська	0,05	0,8	2,23	0,06	46,87
м. Київ	0,12	0,6	1,59	0,14	30,80

* Джерело: розраховано автором за офіційними статистичними даними

Середньоукраїнський показник концентрації прибулих осіб у рамках міждержавної міграції (відношення кількості таких осіб до наявного населення)

станом на 2016 рік складає 0,03 %. Найвищі значення характерні для Харківської області (0,12 %) та м. Київ (0,12 %), а також Одеської (0,06 %), Київської (0,05 %), Сумської (0,04 %) та Львівської (0,04 %) областей. Бачимо, що столичний регіон зі зрозумілих причин (кращих середовищних умов розвитку) має вищий показник. Одеська область є специфічним регіоном України з дуже високим транзитним потенціалом через морські шляхи. Сумська область є взірцем підвищеної транскордонної мобільності в напрямку Російської Федерації, а Львівщина – Республіки Польща. Але слід пам'ятати, що показник кількості вибулих у рамках міждержавної міграції не є показовим у кількісному плані. Він відображає міграційну активність населення на довгостроковий період.

Концентрація вибулих осіб (відношення кількості таких осіб до наявного населення) станом на 2016 рік складає 0,6 %. Це значно вищий показник, аніж для прибулого населення. Таким чином, Україна зберігає статус донора людських ресурсів та погіршує демографічні показники в умовах демографічної кризи ще й за рахунок міграційних втрат. Найвищий рівень концентрації вибулих осіб виявлений для Сумської (1,3 %), Львівської (1,0 %), Житомирської (1,0 %), Кіровоградської (0,9 %) і Полтавської (0,9 %) областей.

Стан ПМН регіону відображає окрім кількості вибулих осіб кількість прибулих, і не лише в рамках міждержавної міграції. Тому нами у регіональному розрізі розраховано *коефіцієнти інтенсивності міграційного обороту* (як відношення кількості прибулих і вибулих до загальної кількості населення певної території) як у загальному значенні, так і за зовнішнім вектором. Згідно результатів (див. табл. 3.3) найвище значення коефіцієнту інтенсивності загального міграційного обороту станом на 2016 рік виявлено для Сумської (2,63 %), Львівської (2,25 %), Київської (2,23 %), Житомирської (2,06 %) областей. Остання фігурує в даній групі з огляду на високу внутрідержавну ПМН з тяжінням до переміщень у столичний регіон. Так само вищий коефіцієнт виявлений для Полтавської (1,78 %) і Кіровоградської (1,74 %) областей. Очевидно, це обумовлено підвищеною міграційною активністю їх населення в бік столичного регіону.

За показником інтенсивності міграційного обороту у рамках міждержавної міграції найвищі значення виявлені для тих ж областей, що й за показником концентрації прибулих осіб у рамках міждержавної міграції.

Також нами було розраховано *густоту міграційного потоку* (відношення кількості прибулих осіб до кількості безробітних осіб за методологією Міжнародної організації праці (МОП) – віком 15-70 років). Результати показали найвище значення станом на 2016 рік для Київської області (46,87 %) та м. Київ (30,8 %), Львівської (35,3 %), Сумської (30,94 %), Одеської (24,68 %), Харківської (21,18), Житомирської (20,11 %), Івано-Франківської (17,18 %) областей. Тобто ті регіони, які фігурували серед «лідерів» згідно попередніх показників, виділяються у даній групі теж. Це означає, що для них вхідна мобільність спричиняє додаткові навантаження на регіональні ринки праці. Для тих областей, рівень ВРП яких є високим, така ситуація є сприятливою. Якщо динаміка ВРП є спадною, то в подальшій перспективі економічно активне населення буде переорієнтовуватись на реалізацію свої мобільності в інших просторових координатах.

Варто звернути окрему увагу на показники прикордонних областей України, які межують з ЄС. Для деяких з них, зокрема Чернівецької і Закарпатської, розраховані коефіцієнти не є значними. У цьому результаті приховується проблема подвійного громадянства. Даний проблемний аспект нині несправедливо ігнорується. Досі відсутні механізми відповідальності за подвійне громадянство. Разом з тим, дане питання має виходити на порядок денний розвитку України як суверенної держави, особливо в умовах гострих геополітичних протистоянь та різних націоналістичних спекуляцій.

Висновки з аналізу похідних показників можуть лягти в основу *матричного позиціонування регіонів України за станом і наслідками реалізації ПМН*. Авторське бачення даного підходу відображено в табл. 3.4. При цьому враховані загальні спостереження за міграційною ситуацією у регіонах та усталеними «традиціями» міграційної активності їх населення.

**Матричне позиціонування регіонів України за станом і
наслідками реалізації ПМН**

Стан мобільності / Реалізація мобільності	Високий	Прихований	Низький
Привабливість	<i>«Транзит»</i> Одеська область Київська область м. Київ	<i>«Потенціал»</i> Вінницька область Дніпропетровська область Хмельницька область	<i>«Промисловість»</i> Запорізька область Миколаївська область Херсонська область
Циркуляція	<i>«Міграційний капітал»</i> Волинська область Івано-Франківська область Львівська область Тернопільська область	<i>«Сірий вплив»</i> Рівненська область Харківська область Чернігівська область	<i>«Сіра зона»</i> Донецька область Луганська область
Виштовхування	<i>«Столична агломерація»</i> Житомирська область Сумська область	<i>«Відособлення»</i> Закарпатська область Чернівецька область	<i>«Столична метрополія»</i> Кіровоградська область Полтавська область Черкаська область

* Джерело: авторська розробка

У табл. 3.4 визначено Одеську область як транзитну, в чому основну роль відіграє її портовий статус. При цьому результати аналізу розглянутих показників не показали вищого рівня коефіцієнтів для решти «портових» областей. Це схиляє до думки, що Одеська область є дуже специфічним і стратегічним регіоном, для якого конче необхідними є позбавлення зовнішніх впливів (зокрема з боку Російської Федерації) та реалізація власної стратегії людського розвитку в умовах поліетнічного середовища.

До «транзитної» групи віднесено також столичний регіон. Незважаючи на свою привабливість для міграційно активного населення, Київська область та м. Київ слугують своєрідним «ситом» для багатьох осіб, які визначаються в подальшому місці перебуванні (особливо з намірами виїзду за кордон).

Група «міграційний капітал» означає, що населення областей, які сюди віднесені, є досить міграційно активним, у чому основну роль відіграє прикордонне розташування. Як наслідок, виникає залежність економіки від міграційного капіталу. Це специфічні регіони, для яких зниження міграційної

активності спричинить суттєві трансформації в структурі споживання населення та, як наслідок, погіршить економічну ситуацію.

У табл. 3.4 виділено групи «столична агломерація» і «столичні метрополії». Їх відмінність полягає в тому, що області агломераційної групи мають тісніші зв'язки з м. Київ через просторове наближення. Области метрополійної групи попадають під вплив столичного регіону з дією мобільних каналів в умовах помітного «розриву» за рівнем розвитку.

У групу «сірого впливу» віднесені області, для яких найбільш вираженою ознакою є переважаюча міграційна активність за напрямом до Російської Федерації. Це підвищує можливості прихованих маніпуляцій, у тому числі на соціокультурному рівні.

Матричне позиціонування регіонів України за станом і наслідками реалізації ПМН може бути зміненим залежно від аналітичної основи. Представлений підхід є спробою узагальнення міграційної ситуації в регіонах України з погляду можливостей регулювання вже на етапі формування ПМН.

До з'ясування регіональної специфіки ПМН, звернемось до трудовіміграційних аспектів. У 2017 році було опубліковано результати дослідження GfK Ukraine спільно з МОМ в Україні, в якому вперше подано оціночну кількість трудових мігрантів з України за кордоном та рівень потенційної трудової еміграції. Така інформація підтверджує актуальність досліджень стану мобільності з метою перспективного бачення регулювання відповідних процесів.

На рис. 3.11 чітко видно, що для західних областей *кількість трудових мігрантів за кордоном* є значно вища. Найвищий потенціал трудової еміграції виявлений у Тернопільській (23 %) Закарпатській (21 %), Рівненській (18 %), Хмельницькій (17 %), Івано-Франківській (16 %), Львівській (15 %) областях. Серед «незахідних» областей фігурують Черкаська (16 %), Чернігівська (16 %), Київська (15 %) як регіони з високим потенціалом трудової еміграції.

Показник трудової міграції дозволяє розрахувати *вихідну трудову мобільність населення України* (відношення кількості трудових мігрантів за кордоном та кількості економічно активного населення). Найвище його значення спостерігається у Рівненській (14,8 %), Тернопільській (12,6 %), Закарпатській (11,4 %), Полтавській (9,3 %) і Кіровоградській (9,1 %) областях.

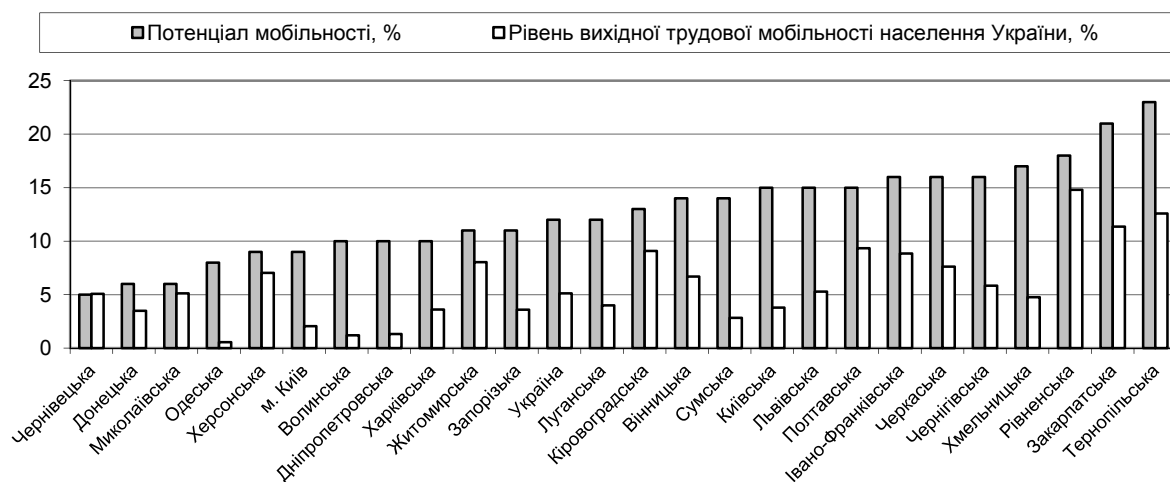

Рис. 3.11. Вихідна трудова мобільність населення в регіонах України, 2017 рік, %

* Джерело: побудовано автором за даними [219]

Зовнішній вектор аналізу ПМН має доповнюватись внутрішнім. Аналіз *внутрішньої міграційної активності* ускладнений браком офіційних статистичних даних. Тому одним з актуальних пріоритетів формування національної системи моніторингу ПМН має бути облік внутрідержавних, зокрема міжрегіональних і внутрірегіональних просторових переміщень.

Чинне законодавство визначає правові основи вільного пересування у межах країни. Зокрема, Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» визначає свободу пересування як право громадянина України, а також іноземця та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають в Україні, вільно та безперешкодно за своїм бажанням переміщатися по території України у будь-якому напрямку, у будь-який спосіб, у будь-який час, за винятком обмежень, які встановлюються законом [382].

Право вільного пересування у межах країни часто спонукає населення до пошуку кращих умов проживання і розвитку без виїзду за кордон. Такі внутрішні просторові переміщення відбуваються:

– у межах регіону – «село-село/місто/обласний центр», «місто-обласний центр»;

– між регіонами – «село-місто/обласний центр/столиця», «місто-місто/обласний центр/столиця».

Хоч якісь висновки щодо внутрішньої мобільності населення України за напрямом «село-місто», виходячи з наявної статистичної бази, можна зробити на основі аналізу *відношення сільського і міського населення*. Хоча певну роль тут відіграють процеси демовідтворення, однак фактор міграційної активності залишається первинним. З рис. 3.12 видно, що частка міського населення в Україні монотонно зростає – з 67,3 % у 1990 році до 69,2 % у 2017 році. Темп зміни кількості міського населення за період 1990-2017 років склав 0,85, а сільського – 0,77. Незважаючи на таку динаміку, Україна залишається державою з високою часткою сільського населення. Особливо це характерно для західних областей. Цей факт актуалізує сегментний підхід регулювання ПМН з окремою орієнтацією на сільське населення, яке перебуває в гірших умовах розвитку та потребує цільової підтримки (особливо з огляду на стратегічний пріоритет сільськогосподарського виробництва).

Ще один показник, який частково відображає внутрішні мобільні процеси в Україні, – це *відношення постійного населення обласного центру до всього населення області*. Результати показують (рис. 3.13), що окрім столиці високий рівень концентрації населення в обласному центрі характерне для Харківської (54 %), Запорізької (44 %), Миколаївської (43 %), Одеської (43 %), Дніпропетровської (31 %) областей. Пам'ятаючи про матричне позиціонування регіонів, можна стверджувати про їх привабливість з транзитної точки зору та можливості зайнятості у промислових видах економічної діяльності.

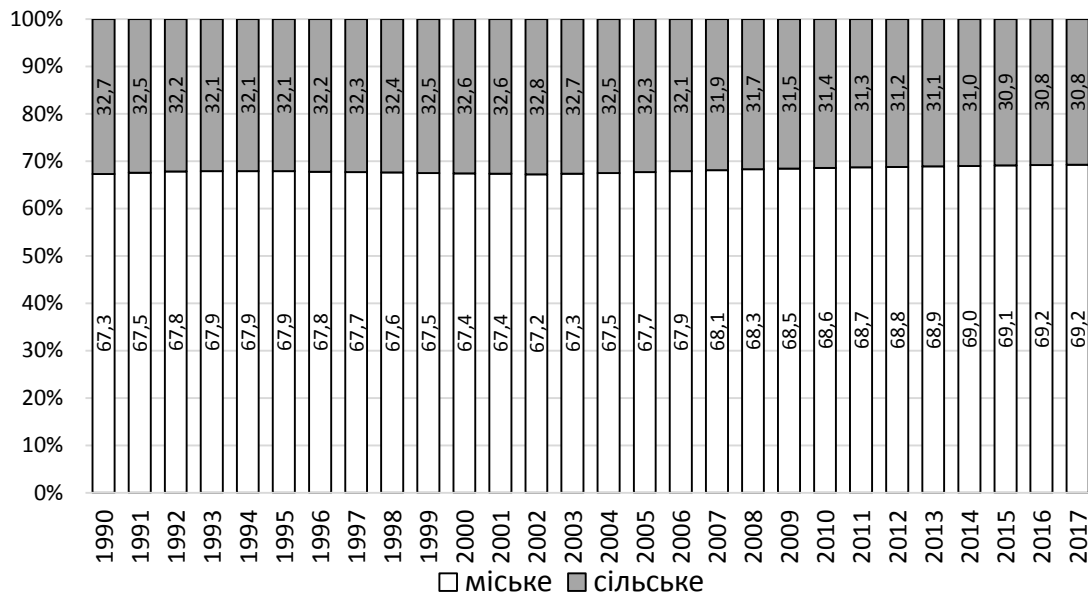

Рис. 3.12. Структура населення України за місцем проживання, 1990–2017 роки, %

* Джерело: побудовано автором за даними [374]

У праці В. Чужикова можна знайти посилання на цікаве дослідження Н. Божидарнік, якою спеціально для України була модернізована модель Стюарта-Рейвенстейна. Дана модель дозволяє дослідити характер внутрішнього міграційного потенціалу з використанням наступної формули [405, с. 245–246; 333]:

$$F_j = \frac{EM_j(W_0 - W_\eta)}{L_{0-j}}, \quad (3.3)$$

де F_j – міграційний потенціал j -го регіону; EM_j – сукупна робоча сила j -го регіону; W_0 – середня заробітна плата в «найбагатшому» місті держави (мова йде про м. Київ); W_η – середня заробітна плата у відповідному регіоні j ; L_{0-j} – відстань між обласним центром і м. Київ.

Даний показник є важливим у контексті аналізу внутрішньої ПМН, потенційної оцінки на основі врахування факторів відстані та заробітної плати як базового економічного мотиватора.

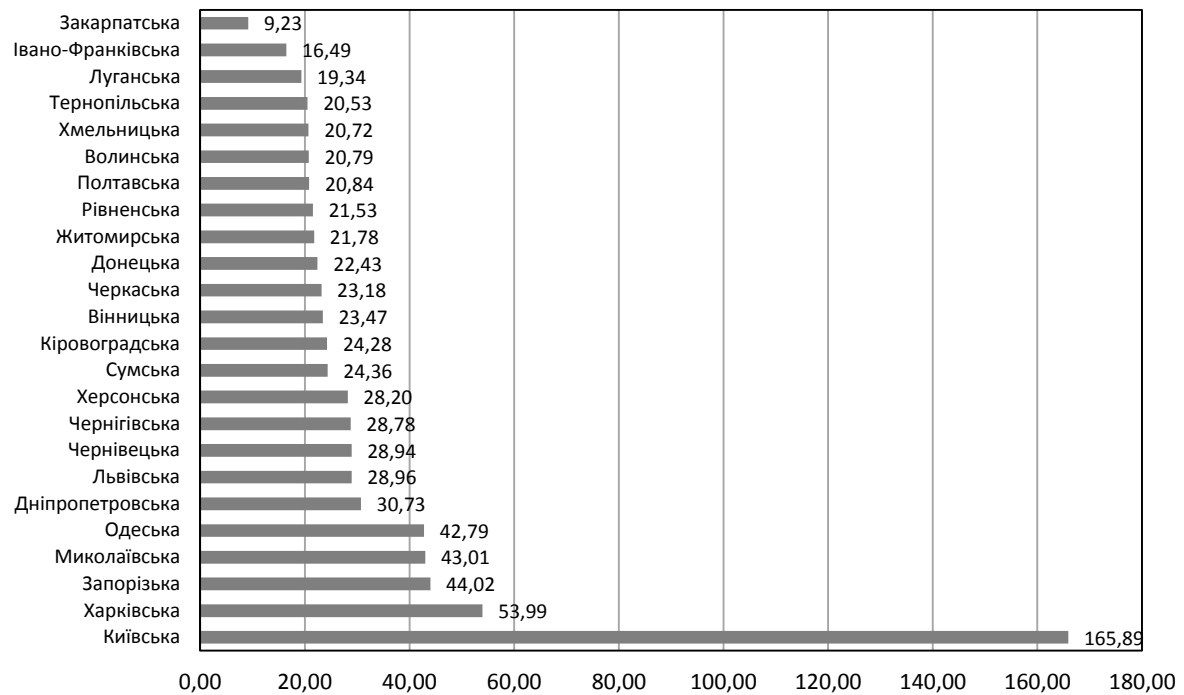

Рис. 3.13. Частка населення обласного центру до всього населення області в Україні, 2017 рік, %

* Джерело: побудовано автором за даними [374]

Розрахунки внутрішнього міграційного потенціалу регіонів України станом на 2017 рік дозволяють їх розділити на окремі групи. Найбільше тяжіють, згідно моделі Стюарта-Рейвенштейна, до просторових переміщень у столицю мешканці Київської, Житомирської, Чернігівської, Вінницької, Черкаської, Дніпропетровської, Харківської областей, а найменше – Чернівецької, Закарпатської, Донецької і Луганської областей (табл. 3.5). Такі результати обумовлені тим, що, як пише В. Чужиков, роль впливу «міграційного магніту» столиці України на відплив робочої сили з регіонів є надзвичайно високою і вона прямо пропорційна чисельності робочої сили та різниці в оплаті праці й обернено пропорційна відстані між регіонами, що підсвідомо враховується потенційними мігрантами при прийнятті рішення про переїзд на нове місце постійного проживання чи про тимчасове перебування в Києві з метою більш високих заробітків [405, с. 246].

Дана методика може бути дискусійною – з огляду на об'єктивність рівня оплати праці, офіційні показники якої не завжди відображають реальний стан справ, а також однорідну силу впливу відстані між столицею та обласним

центром для регіонів з різним геополітичним розташуванням. Зрозуміло, що населення прикордонних регіонів з ЄС часто тяжіє до зовнішнього вектору реалізації ПМН. Разом з тим, канали мобільності за вектором столиці все більш інституціоналізуються, чому підтвердження є, зокрема, спостереження за навантаженням на залізничний транспорт у вихідні дні. Місто Київ усе більше утверджується як потужна метрополія, яка в перспективі має реальні шанси поширення сили «притягання» людського потенціалу й на інші країни.

Таблиця 3.5

**Розподіл областей України за показником внутрішнього міграційного потенціалу (на основі моделі Стюарта-Рейвенстейна),
2017 рік**

> 20000 поінтів	10000-15000 поінтів	7000-9000 поінтів	< 7000 поінтів
Київська (52695) Житомирська (27927) Чернігівська (27650) Черкаська (24431) Вінницька (23036) Дніпропетровська (22854) Харківська (21329)	Львівська (14577) Одеська (13874) Полтавська (13492) Хмельницька (13095) Кіровоградська (12430) Сумська (11780) Рівненська (10673) Запорізька (10261)	Івано-Франківська (9429) Тернопільська (8824) Херсонська (7545) Волинська (7466) Миколаївська (7107)	Чернівецька (6837) Закарпатська (5119) Донецька (5944) Луганська (3279)

* Джерело: побудовано автором за даними [405, с. 245-246; 333]

Висновки з результатів оцінювання внутрішнього міграційного потенціалу змінюються в умовах військового конфлікту та анексії АР Крим. Цілісний аналіз внутрішньої ПМН України не можливий без розуміння *вимушених просторових переміщень*. Ситуація щодо ВПО продемонструвала абсолютну неготовність суспільства і влади реагувати на кризові виклики та забезпечувати їх регулювання [409, с. 303]. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» було прийнято лише через пів року після загострення ситуації (20.10.2014 року). Швидше був прийнятий Закон «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» (15.04.2014 року), який визначає правовий статус тимчасово окупованих територій. Закон України «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України»

(12.08.2014 року) регламентує правові основи взаємовідносин з суб'єктами, які перебувають на окупованій території.

Щодо кількості ВПО в Україні існують як різні експертні оцінки, так і дані офіційних представництв міжнародних організацій та управлінь соціального захисту, які реєструють відповідних осіб з подальшим наданням їм належної допомоги. Згідно кількості зареєстрованих ВПО, стихійні вимушені міграції «офіційно» охоплюють близько 3 % усього населення України. Якщо включати все населення конфліктних територій, у тому числі окупованої АР Крим, то майже 19 % громадян країни попали в площину територіальних протиріч. Іншою чітко вираженою тенденцією вимушених переміщень в Україні є їх нерівномірність – понад 80 % усіх ВПО перебуває в п'яти областях та столиці країни.

На рис. 3.14 відображено динаміку кількості зареєстрованих ВПО в Україні, яка засвідчує їх зростання до середини 2017 року, незважаючи на поточне «заморожування» конфлікту на сході країни. Станом на 30 липня 2018 року за даними структурних підрозділів соціального захисту населення обласних та Київської міської державних адміністрацій, взято на облік 1516246 осіб з окупованих територій Донецької та Луганської областей та АР Крим [372, с. 20]. Це доля 3,6 % населення України, яке потрапило в складні обставини вимушених переміщень.

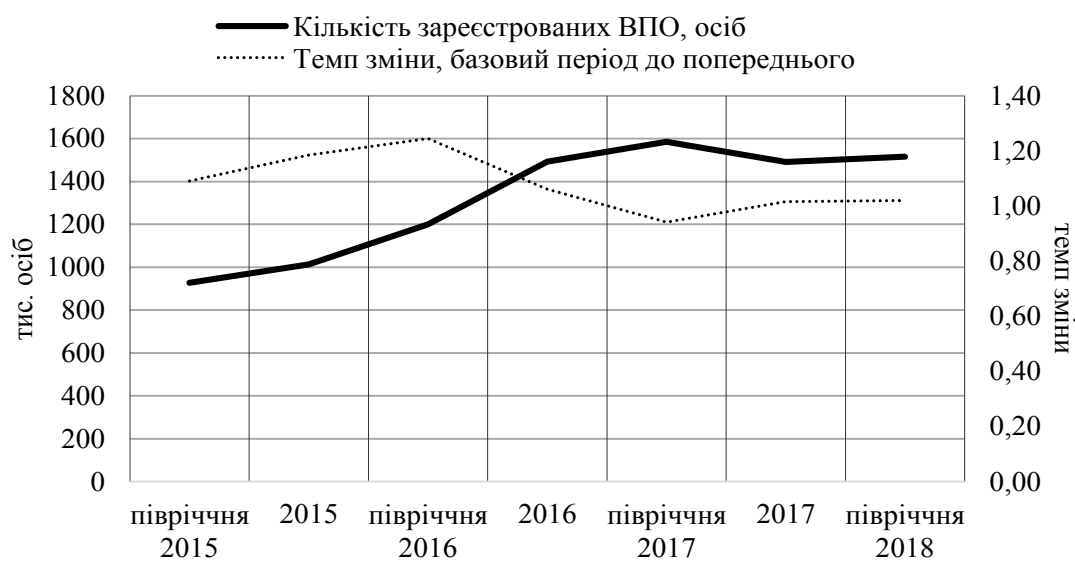

Рис. 3.14. Динаміка зареєстрованих ВПО в Україні, осіб, 2015–2018 роки

* Джерело: побудовано автором за даними [435]

** По основній осі – кількість зареєстрованих ВПО, осіб; по допоміжній – темпи приросту

Ситуація з ВПО в Україні для областей є різною, що обумовлює специфіку їх інтеграції. Для тих регіонів, де кількість ВПО є значною, складнішою є інтеграція їх людського потенціалу. Для них пріоритетом є соціальна захищеність ВПО та пониження напруги серед постійного населення (табл. 3.6, АР Крим як територія збройного конфлікту не розглядалась). Іншою є функціональність решти областей, котрі є більш віддаленими від територій збройного конфлікту та кількість ВПО у котрих є значно меншою. Для прикладу, якщо в Дніпропетровській і Запорізькій областях зареєстрована кількість ВПО становить близько 7 % від постійного населення, Харківській – понад 12 %, то у Львівській області – лише 0,78 %, Івано-Франківській – 0,32 %, Хмельницькій – 0,62 % [350]. Тому дані регіони мають розвивати свою політику залучення людського потенціалу ВПО з позиції ефективності його використання зі стимулюванням внутрішніх процесів соціально-економічного розвитку. Це також має бути потужним механізмом формування суспільної згуртованості в регіоні та соціальної регіональної економіки [11, с. 141; 327].

Таблиця 3.6

Особливості залучення потенціалу ВПО у регіони-соціуми залежно від віддаленості до зон збройного конфлікту в Україні

Регіони, на території котрих відбувається збройний конфлікт	Регіони, що межують з територіями збройного конфлікту	Регіони, віддалені від територій збройного конфлікту	Регіони, дуже віддалені від територій збройного конфлікту
Донецька, Луганська	Дніпропетровська, Запорізька, Харківська	Київська (м. Київ), Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Сумська, Херсонська, Черкаська, Чернігівська	Вінницька, Волинська, Закарпатська, Житомирська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька
<i>Рівень концентрації ВПО відносно постійного населення (за даними реєстрації)</i>			
Понад 25%	Близько 10%	Менше 5%	Менше 1%
<i>Ключові проблеми в контексті потреб ВПО</i>			
Вирішення збройного конфлікту з можливістю повернення на місце постійного проживання	Розвиток соціальної інфраструктури, пунктів реєстрації та надання гуманітарної допомоги	Додаткові навантаження на ринки праці та об'єкти соціальної інфраструктури з формуванням необгрунтованої соціальної напруги (суб'єктивного відношення до ВПО з боку постійного населення)	
<i>Взаємозв'язки з постійним населенням</i>			
Нерегульовані, різнохарактерні		Переважаюче родинні або конкурентні відносини	

Продовження табл. 3.6

Регіони, на території котрих відбувається збройний конфлікт	Регіони, що межують з територіями збройного конфлікту	Регіони, віддалені від територій збройного конфлікту	Регіони, дуже віддалені від територій збройного конфлікту
<i>Пріоритети регіональної політики щодо ВПО</i>			
Створення умов для тимчасового проживання та доступу до послуг соціального захисту	Створення умов для тимчасового проживання, доступу до послуг соціального захисту і тимчасової зайнятості	Створення умов для ефективної інтеграції потенціалу ВПО у регіональну економічну систему	Створення умов для ефективної інтеграції потенціалу ВПО у регіональну суспільну систему
<i>Можливості використання потенціалу ВПО</i>			
Залучення у волонтерські рухи	Залучення у діяльність організацій, що надають соціально значимі послуги	Залучення в цільові сфери стратегічного економічного розвитку	Залучення в різні сфери, залежно від територіальної специфіки

* Джерело: авторська розробка

У завершення аналізу основних тенденцій реалізації ПМН України за туристичним і міграційним напрямками, узагальнимо, наскільки це дозволяють дані офіційної статистики та експертні оцінки, показники реалізації мобільності в розрізі різних просторових масштабів (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Показники реалізації ПМН України, 2017 рік

№ з/п	Вектор	Кількісні показники	ПМН, %
1	<i>Туристична активність</i>		
1.1	Внутрішня	476,9 тис. осіб обслуговуваних суб'єктами туристичної діяльності у відношенні до чисельності населення	1,12 (офіційний сегмент, показник не об'єктивний)
1.2	Зовнішня	2289,8 тис. осіб-громадян України, які виїжджали за кордон з метою туризму, у відношенні до чисельності населення	5,38
2	<i>Міграційна активність</i>		
2.1	Внутрішня	1643,0 тис. осіб внутрішніх мігрантів (дані дослідження МОМ) у відношенні до чисельності населення та у відношенні до економічно активного населення	3,9 9,1 (показник 2015 року)
2.2	Внутрішня постійна	430 тис. осіб, які змінили місце реєстрації в межах країни у відношенні до чисельності населення	1,01
2.2	Внутрішня вимушена (ВПО)	1492,0 тис. осіб у відношенні до чисельності населення	3,5 (офіційний показник) 19,0 (частка усього населення конфліктних територій)
2.3	Зовнішня постійна	6,5 тис. вибулих осіб у відношенні до чисельності населення 13,6 тис. осіб з оформленням документів на виїзд з постійним місцем проживання у відношенні до чисельності населення	0,02 (показник 2016 року) 0,03 (показник 2016 року)
2.4	Зовнішня трудова	915 тис. осіб трудових мігрантів за кордоном у відношенні до чисельності економічно активного населення	5,1
2.5	Зовнішня освітня	70 тис. осіб, які навчаються за кордоном у відношенні до кількості студентів ВНЗ України	4,

№ з/п	Вектор	Кількісні показники	ПМН, %
2.6	Діаспора	8200 тис. осіб (за переписами зарубіжних держав) у відношенні до чисельності населення 20000 тис. (за різними оцінками) у відношенні до чисельності населення	19,3 47,1

* Джерело: побудовано автором за даними [369, с. 11; 249, с. 17; 219; 247]

Таке узагальнення здійснити складно. Дані офіційної статистики є дуже суб'єктивними, відображають лише офіційні процеси. Натомість ПМН та наслідки її реалізації для українського суспільства набуває часто прихованих ознак. Тому в табл. 3.7 показники визначаються не завжди чітко, а деякі з них можуть викликати певні дискусії. Такі протиріччя вкотре вказують на гостру необхідність формування національної системи моніторингу просторової ПМН, яка б включала для початку хоча б основні показники, що реально відображають міграційну і туристичну активність населення за зовнішнім та внутрішнім вектором.

Отже, українське суспільство утверджує себе як високомобільне, що підтверджують динамічні ряди даних офіційної статистики, хоча кількісні показники поки ще не відображають ситуацію об'єктивно. Надалі мобільність громадян України буде лише зростати. У цьому величезну роль відіграє геополітичне розташування нашої держави та помітні розриви за показниками соціально-економічного розвитку з більшістю сусідніх держав. Особливу увагу слід приділяти регулюванню мобільності за європейським вектором. Утвердження України як розвиваючої європейської держави з входженням у простір вільного руху людських ресурсів змушує до вироблення ефективної політики протидії втрат людського потенціалу та покращення внутрішніх умов людського проживання і розвитку.

3.3. Просторова мобільність населення України в європейському і транскордонному економічному просторі

Дослідження ПМН в європейській економічному просторі актуальні для України з огляду на євроінтеграційний пріоритет. Європейська інтеграція є процесом об'єднання держав Європи, що заснований, перш за все, на економічній інтеграції. Водночас, вона включає в себе інші види (політичну, правову, соціальну) та потребує вироблення й реалізації спільної наднаціональної політики в різних сферах політичного життя [378, с. 297].

Процес євроінтеграції напряму впливає на формування і реалізацію просторової мобільності українського суспільства, посилюючи його орієнтири за європейським вектором. Серед часто обговорюваних ризиків євроінтеграції фігурують міграційні втрати [378]. Часто такі заяви не підкріплені науковими обґрунтуваннями та носять політичний характер.

Науковий дискурс щодо необхідності європейської інтеграції України точиться не одне десятиліття і супроводжується втіленням у життя важливих кроків з набуття статусу повноправного члена ЄС. Ще 1993 року в Києві було відкрито представництво Європейської Комісії, яке з 2009 року отримало назву Представництва ЄС в Україні. У 1994 році наша держава першою з країн СНГ уклала Угоду про партнерство і співробітництво з ЄС. У 1998 році затверджено Стратегію інтеграції України до ЄС. У 1999 році на саміті ЄС була прийнята Спільна Стратегія щодо України. Нарешті, після подій Революції Гідності, ціною військових протистоянь на східному кордоні у 2014 році Україна підписала *Угоду про асоціацію з ЄС*. Дана Угода містить окремі положення, присвячені питанням реалізації ПМН, а саме [400]:

– стаття 16 «*Співробітництво у сфері міграції, притулку та управління кордонами*»: сторони підтверджують важливість спільного управління міграційними потоками між їхніми територіями та надалі розвиватимуть всеохоплюючий діалог щодо всіх питань у сфері міграції, зокрема нелегальної, легальної, незаконного переправлення осіб через державний кордон та торгівлі

людьми, а також включення проблемних питань у сфері міграції до національних стратегій економічного та соціального розвитку регіонів, звідки походять мігранти;

– Стаття 18 «*Мобільність працівників*»: беручи до уваги ситуацію на ринку праці держав-членів згідно з їхнім законодавством та відповідно до норм, чинних у державах-членах та в ЄС, у сфері мобільності працівників існуючі можливості доступу до зайнятості для українських працівників, надані державами-членами згідно з двосторонніми договорами, мають бути збережені та, у разі можливості, покращені; Рада асоціації зобов'язується розглянути можливість надання інших більш сприятливих положень у додаткових сферах, зокрема можливості доступу до професійного навчання, згідно із законами, умовами та процедурами, чинними у державах-членах та в ЄС, при цьому беручи до уваги ситуацію на ринку праці у державах-членах та в ЄС;

– Стаття 19 «*Рух осіб*»: сторони прагнуть досягти посилення мобільності громадян і подальшого прогресу у візовому діалозі; сторони зобов'язуються вжити послідовних кроків до встановлення безвізового режиму у відповідний час після створення умов для добре керованого і безпечного пересування людей;

– Глава 16 «*Туризм*»: сторони співробітничать у галузі туризму з метою зміцнення розвитку конкурентоспроможної туристичної галузі як генератора економічного зростання і стимулювання економіки, зайнятості та валютних надходжень.

Положення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС засвідчують достатню увагу європейських держав до питань мобільності та включення у ці процеси нових суспільств. Держави ЄС мають тривалу традицію регулювання просторових переміщень – розпочинаючи з укладення 1952 року Паризької угоди про створення Європейського Співтовариства вугілля та сталі, а також двох Римських договорів 1957 року щодо утворення Європейського співтовариства з атомної енергії та Європейського економічного співтовариства [356, с. 10]. Далі було прийнято низку важливих нормативно-правових документів, орієнтованих

на забезпечення мобільності робочої сили як одного з засобів, що гарантує працівникові можливість покращити умови життя та праці і сприяти його соціальному розвитку, допомагаючи водночас забезпеченню потреб економіки держав-членів [380]. Дуже важливим кроком було прийняття Єдиного Європейського Акту 1986 року, який надав право вільного пересування не лише економічно активним особам; для проживання на території інших держав ЄС бажаючі мали довести свою економічну спроможність та отримати дозвіл від місцевої влади [356, с. 10; 411]. Положення Маастрихського договору 1992 року надали право будь-якому громадянину ЄС вільного пересування та обрання місця проживання у межах ЄС. З 1996 року почали розвиватись Шенгенські домовленості за ініціативи держав групи Бенілюкс. Це призвело до того, що ЄС став сильним інтеграційним утворенням, пропагуючим демократичні цінності, проте й визначаючи чіткі умови перетину кордону громадянами третіх країн. Для прикладу, з 2011 року діє Директива щодо запровадження єдиного дозволу на працевлаштування і проживання громадян третіх країн на території ЄС, а також спільного списку прав і свобод, якими вони можуть користуватися [415]. З 2012 року діє Стратегія відповіді ЄС на міграційний тиск, яка регламентує збереження права на пересування без зловживань з боку громадян третіх країн легальними каналами переміщень [416].

ЄС має розвинену інституційну основу регулювання просторових переміщень. Ефективну діяльність здійснюють Стратегічний комітет з питань імміграції, кордонів та притулку (SCIFA), Комітет постійних представників держав-членів (Coreper). Профільними є також Спеціальний комітет експертів з юридичних аспектів територіального притулку, біженців та осіб без громадянства, Європейський фонд допомоги біженцям, Спеціальна група з міграції, Європейська агенція підтримки притулку, Група Треві, Європейське агентство з управління оперативним співробітництвом на зовнішньому кордоні, Фонд повернення та багато інших [367, с. 8].

Сучасна ситуація в ЄС, зокрема Brexit, референдум у Каталонії стали результатом недостатньо міцних позицій європейських держав у глобальних

геополітичних протистояннях. Це ставить під сумнів довгострокову перспективу існування даної організації у нинішній формі. Однак ЄС наразі залишається єдиною правильним вектором зовнішньо-політичної діяльності України.

Для держав ЄС даний етап розвитку є специфічним. Суттєвий вплив на перегляд концептуальних засад міграційної політики спричинила Європейська міграційна криза 2015 року. Домінуючу частку серед шукачів притулку становили громадяни Сирії. Цитуючи дослідження А. Солодька та А. Фітисової, основним фактором, що впливає на зростання кількості шукачів притулку, є війна в Сирії: якщо виключити цю країну з обрахунків, то з 2011 року зростання відбулося лише на рівні 5 % (+500 тис. осіб); з 2012 року кількість сирійських біженців зростає більш ніж у 30 разів – 23,4 тис. на кінець 2012 та 799,9 тис. на кінець 2015 року; за межами ЄС конфлікт в Сирії найбільше вплинув на Туреччину (1,8 млн зареєстрованих біженців), Ліван (1,2 млн), Йорданію (628,8 тис.), Ірак (251,2 тис.) та Єгипет (131,9 тис.) станом на середину 2015 року [365].

Загалом державами ЄС було прийнято близько 3,5 млн біженців. Основними державами-реципієнтами біженців в ЄС стали Німеччина (476,5 тис. заяв), Угорщина (177,1 тис.), Швеція (162,4 тис.), Італія (84,1 тис.), Франція (75,7 тис.). Найбільша частка позитивно розглянутих заяв з наданням статусу біженця виявлена для Німеччини (48 %), Великобританії (33 %) та Швеції (31 %). Інші держави в умовах помітного тиску шукачів притулку змушені вдаватись до різних заходів захисту постійного населення, в тому числі з відновленням прикордонного контролю та впровадженням системи квот розподілу біженців відповідно до Європейського плану переміщення [365].

Незважаючи на таку форс-мажорну для держав ЄС міграційну кризу, європейський простір розвивається в умовах домінування ринку та високої привабливості для різних категорій населення, починаючи від шукачів притулку і завершуючи висококваліфікованими кадрами. Це призвело до того, що значну

частину населення держав групи ЄС-28, а саме близько 10 %, становлять емігранти (при середньосвітовому значенні 3 %) [356, с. 5].

Інтеграція мігрантів залишається одним з концептуальних пріоритетів політики демовідтворення країн ЄС. Фахівці констатують, що найбільшою проблемою Західної Європи впродовж наступних десяти років може стати демографічна, що пов'язано з активним процесом старіння населення та необхідністю компенсації відсутніх вікових складових у статеві-віковій піраміді за рахунок міграційної квоти, яка безумовно буде розширюватися [405, с. 245]. У 2015 році показник смертності в 28 державах-членах ЄС перевищив показник народжуваності вперше з часів Другої світової війни, проте, згідно з прогнозами, населення ЄС продовжить рости і збільшиться з 510 до 529 млн осіб до середини XXI століття; причиною цьому є імміграція з інших країн; саме нинішня міграційна криза і пов'язаний з ним приплив населення в країни ЄС надали позитивний вплив на демографічну ситуацію на континенті [399].

Окрім демографічної залежності держави ЄС продовжують інституціоналізувати окремі канали мобільності з залученням кваліфікованих кадрів. Підтвердженням цьому – зростаючі показники грошових переказів. 2015 рік ітак став роком фіксації рекордної суми міжнародних грошових переказів: мігранти сумарно відправили в рідні країни близько 600 млрд дол. США, причому понад 70 % цієї суми пішло в країни, що розвиваються [335; 323]. Прикладом залежності від інтелектуально-трудоного потенціалу держав ЄС є Німеччина. За даними німецького видання «WirtschaftsWoche» з посиланням на дані Бундесбанку, трудові мігранти, які працюють у Німеччині, в 2016 році перевели додому 4,2 млрд євро, що є найбільшою сумою за всю історію країни з моменту об'єднання в 1990 році; у порівнянні з 2015 роком загальна сума переказів зросла на 700 млн євро [363]. Це є взірцем як потужний німецько-турецький канал мобільності усталив імміграційні потоки та дозволив Німеччині залучати затребуваної кваліфікації людські ресурси, хоча й існує чимало проблем з інтеграцією громадян турецького походження. З українцями в плані

соціокультурної адаптації значно легше, що підвищує лояльність європейського суспільства до наших громадян.

Держави ЄС, усвідомлюючи свою демографічну та інтелектуально-трудова залежність від імміграційного фактора і проводячи при цьому відповідну політику, докладають значних зусиль до розвитку конкурентоспроможного освітнього простору. Особливо популярними є численні програми академічної мобільності. Більшість європейських держав проводять стимулюючу політику залучення молоді з інших держав на конкурентних умовах, пропонуючи різні програми безкоштовного навчання, інші форми ресурсної підтримки.

На рис. 3.15 подано показники зовнішньої та внутрішньої міграційної активності в розрізі держав ЄС. Бачимо, що за зовнішнім вектором найбільша частка іммігрантів виявлена для мікродержав, а також Австрії, Швейцарії, Німеччини, Данії, Швеції, Бельгії. Кількість іммігрантів на 1000 населення коливається у даних державах у межах від 14 до 30 осіб на 1000 населення. Це високий показник, який схиляє деякі країни до лояльної політики соціокультурного розвитку. Щодо внутрієвропейської мобільності, то найбільше вдаються до просторових переміщень громадяни Румунії, Польщі, Італії і Португалії. Значною мірою це зумовлено гіршими умовами працевлаштування і розвитку у них у порівнянні до інших держав ЄС.

У вітчизняній науковій літературі багато обґрунтувань щодо необхідності європейської інтеграції нашої держави. Очевидно, це зумовлено втомую українського соціуму від існуючої системи соціально-економічного розвитку зі штучним збереженням фінансових, соціально-трудова, політичних, культурних зв'язків з Російською Федерацією. Для прикладу, автори колективної монографії «Європейський проект та Україна» доводять, що результатом європейської інтеграції стане утвердження в Україні європейських політичних, економічних, соціальних і гуманітарних стандартів, якісне підвищення рівня життя всіх верств суспільства; отже, цей процес відповідає інтересам усіх українських громадян [339, с. 75-76]. Н. Галунець і О. Шарапова пишуть, що євроінтеграційний процес – це модернізація

економіки, подолання технологічної відсталості, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, створення нових робочих місць, підвищення конкурентної спроможності вітчизняного товаровиробника, вихід на світові ринки [337, с. 82]. І. Стебляк стверджує, що Євросоюз – це провідний механізм поєднання інтересів переважної більшості європейців у їх прагненні безпеки й процвітання, тож і вибір України, зроблений на користь інтеграції в Європу, виважений [393, с. 85].

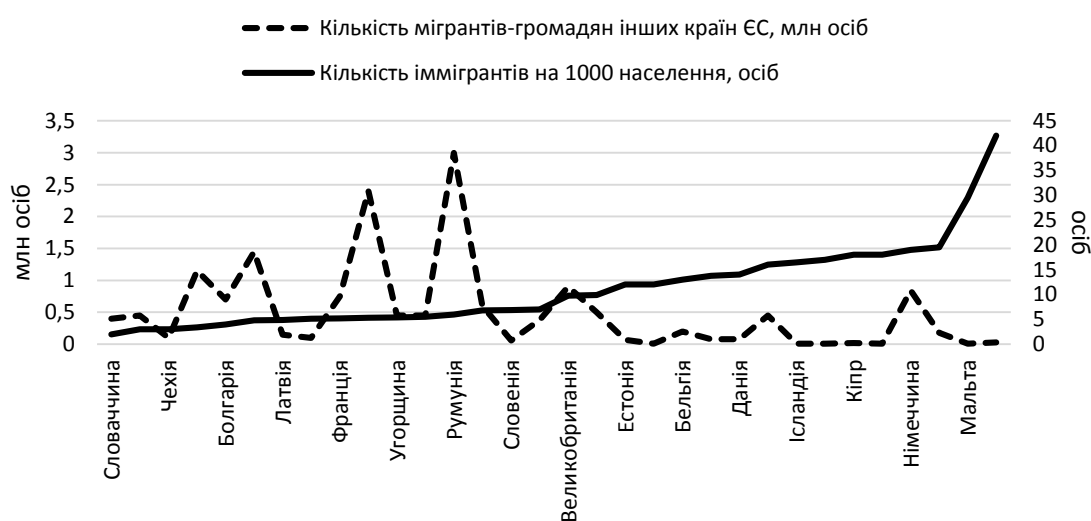

Рис. 3.15. Зовнішня та внутрішня міграційна активність населення у державах ЄС, 2017 рік

* Джерело: побудовано автором за даними [423]

** По основній осі – кількість іммігрантів на 1000 населення

Розглянемо більш детально *виклики високої ПМН в Європейському економічному просторі для України*.

Перелік таких тверджень на користь євроінтеграції України можна значно розширювати. При цьому в дослідженнях часто упускається, що українське суспільство у силу різних соціальних, економічних, інколи й політичних причин, через свою економічну, трудову, соціальну поведінку давно зорієнтувалось в *особистому інтеграційному векторі*. Підтвердженням цьому – статистичні дані, які будуть наведені нижче.

Спочатку розглянемо *теоретичний аспект інституціональних передумов європейської інтеграції для нашої держави*. Під інституціональними

передумовами маємо на увазі систему інститутів (чинників, регуляторів, суб'єктів), норм, цінностей, які впливають на основну частину членів соціуму та мають часову вимірність існування. Інституціональні передумови, як правило, незмінні тривалий період часу, а історія їхнього формування є достатньою для вкорінення у суспільній свідомості та поведінці [325, с. 130].

На рис. 3.16 опишемо основні інституціональні передумови, які спричиняють поглиблення євроінтеграції України. Такі передумови забезпечують *неформальну інтеграцію*, підтверджену поведінковими і світоглядно-ціннісними характеристиками населення.

Рис. 3.16. Інституціональні передумови поглиблення євроінтеграції України

* Джерело: авторська розробка

На наше переконання, первинну інституціональну детермінованість євроінтеграційних орієнтирів українського суспільства формує прагнення

відмови від ідеї радянської цілісності з псевдоностальгією за способом життя періоду існування СРСР. Окрім того, такі прагнення підсилюються розумінням населення гальмування якісних прогресивних змін в Україні прихованою залежністю від Російської Федерації, яка фактично нівелює можливості державної незалежності та втягує країну в залежність політичну й економічну. Українське суспільство втомилось від існуючих умов життєдіяльності, коли ресурсний потенціал держави не відповідає рівню економічного розвитку.

Тому очікування членства в ЄС зумовлені не стільки розумінням європейської ідеї, скільки *шансом змінити існуючу систему*, слідуючи стандартам розвинених суспільств. У цьому плані влучним є цитування Я. Марусик, що європейська ідея може взяти на себе роль національної мрії; остання, «як духовний генератор» поступу країни певною мірою може діяти лише за наявності політичних свобод; власне, без наявності таких свобод, хай і чимось обмежених, не може сформуватися і національна єдність на моно- чи поліетнічній основі [359, с. 28]. Таким чином, євроінтеграція для українського суспільства – це шанс впровадження свобод і цінностей розвинених держав з їх реальним дотриманням та можливістю захисту у випадку порушення.

Незважаючи на європейську орієнтованість основної частини населення України, наша держава поки ще перебуває в умовах інтеграційної непевності. Підтвердженням цьому – статистичні дані. Зі звіту Міжнародної організації з міграції 2017 року, українсько-російська міграційна система входить у трійку найбільш чисельно розвинутих (перше місце «Мексика – США», друге – «Індія – ОАЕ»): у 2000 році між Росією й Україною міграційні переміщення становили 3,7 млн осіб, в 2017 році вони скоротились до 3,3 млн, а між Україною і Росією – 3,5 млн і 3,3 млн відповідно [421, с. 14]. З початку військового конфлікту та зміни міграційного режиму східного сусіда обсяги трудових міграцій між Україною і Росією значно зменшились. За даними Державної міграційної служби України, із загальної кількості українських реемігрантів – 51,1 %

повернулись з Російської Федерації, у той час як із Польщі – 16,3 %, Італії і Чехії – по 8,1 %, Іспанії – 3,6 % [245, с. 46].

На рис. 3.17 представлено динаміку *перетину державного кордону за російським і європейським* (Великобританія, Греція, Іспанія, Італія, Німеччина, Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина, Чехія) *векторами*. Якщо в 2010 році різниця за кількістю перетину кордону між європейськими країнами і Росією сягала близько 2 млн на користь перших, то в 2017 році вона зросла до понад 11,7 млн. Особливу роль у цьому відіграє стрімко зростаюча кількість перетину українсько-польського кордону – більше 10 млн раз на рік. Окрім того, за період 2013-2014 років з початком збройного конфлікту кількість перетину державного кордону України громадянами Росії суттєво скоротилась. Для прикладу, з туристичною метою – на 77 % [434].

Посилення проєвропейських орієнтирів просторових переміщень спричиняє формування каналів мобільності з залученням усе більшої кількості осіб. Громадяни України все частіше отримують дозволи на перебування у державах ЄС. Якщо у 2008 році були дійсними 666,1 тис. дозволів та оформлено 115,8 тис. нових, то в 2015 році дані показники становили 905,0 тис. та 493,0 тис. [249, с. 12; 246].

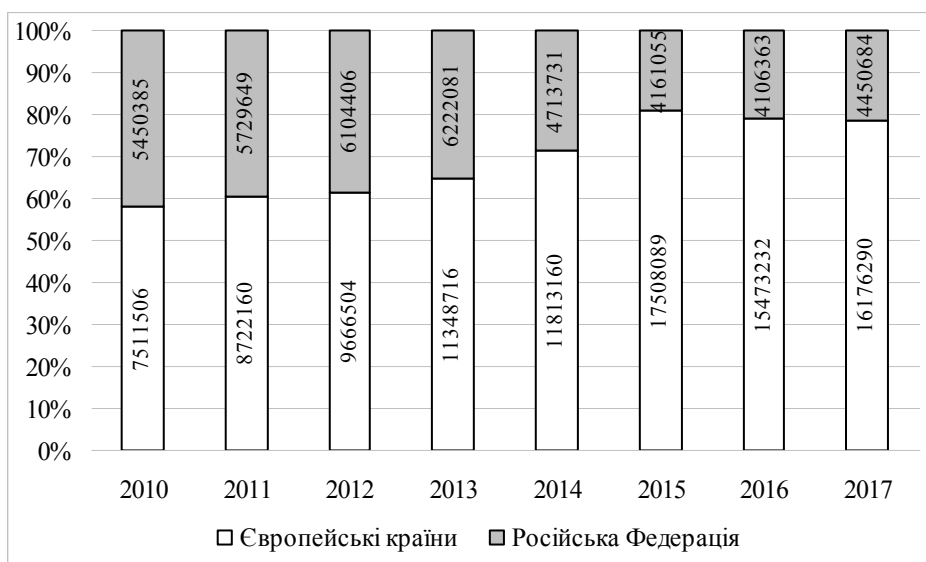

Рис. 3.17. Перетин державного кордону громадянами України в розрізі східного і західного векторів, 2010–2017 роки, тис. осіб

* Джерело: побудовано автором за даними [244-246]

Європейський вектор домінує в реалізації освітньої мобільності населення. З рис. 3.18 бачимо, що *кількість студентів з України*, які навчалися в державах ЄС за період 2008-2017 років у середньому в 5,6 разів переважав такий ж показник за вектором Російської Федерації.

Окрім системних міграційних переміщень між Україною і східним сусідом, Росія залишається лідером за обсягами грошових потоків в Україну, хоча їх надходження зменшились після подій Революції Гідності [375]. Якщо протиставляти суми європейських країн, з яких найбільше здійснено грошових переказів, то вони практично однакові з обсягами переказів із Росії. Таким чином, наразі східний сусід хоч і залишається важливим партнером, однак фінансово-економічна залежність від нього поступово зменшується, переорієнтовуючись на західний вектор.

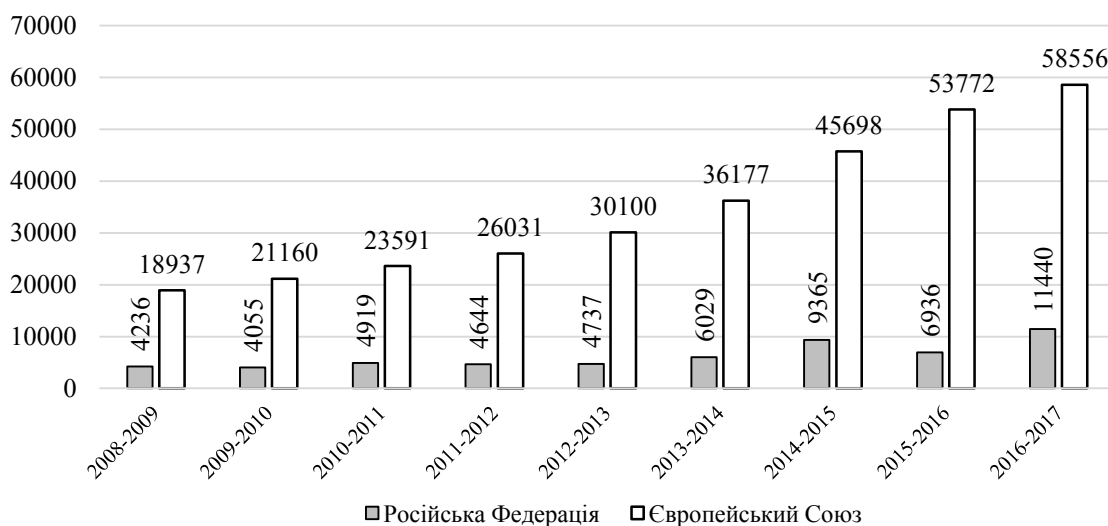

Рис. 3.18. Кількість студентів з України в розрізі східного і західного векторів, 2008–2017 роки, осіб

* Джерело: побудовано автором за даними [290; 417]

Ринок праці України в умовах євроінтеграційного пріоритету та особистого інтеграційного вибору наших громадян змушений «реагувати», забезпечуючи розвиток внутрішнього конкурентного середовища. В іншому випадку він опиниться у загрозовому стані, що унеможливить повноцінну інтеграцію України з ЄС зі спроможністю партнерства у високомобільному просторі. Наразі українці все частіше обирають європейський вектор трудової міграції, розуміючи значні

переваги в рівні оплати праці. Міграційні доходи у Російській Федерації програють європейським, ще більше втрачаючи позиції у зв'язку зі значною девальвацією рубля. Європейський ринок праці, незважаючи на існування численних проблем зайнятості громадян України, пропонує наразі значно вищий рівень оплати праці, аніж на батьківщині. Це підтверджує колосальний розрив у рівні *мінімальної заробітної плати*, який в Україні станом на початок 2018 року становив 107 євро, у той час, як у сусідній Польщі – 503 євро, Угорщині – 445 євро, Словаччині – 480 євро. У Росії – 160 євро за валютним курсом на початок року.

На рис. 3.19 відображено регламентований рівень мінімальної заробітної плати в Україні та основних реципієнтах людського потенціалу нашої держави. Тут не згадано Італію, для якої стандарт мінімальної заробітної плати не встановлюється.

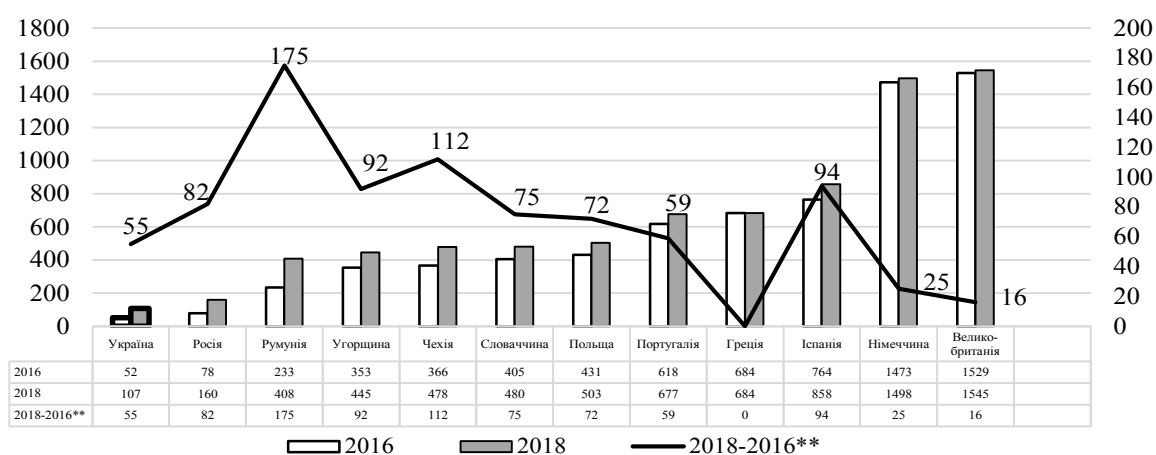

Рис. 3.19. Розмір мінімальної заробітної плати в Україні та основних реципієнтах її людського потенціалу, 2016 і 2018 роки, на початок року, євро

* Джерело: побудовано автором за даними [424]

** По допоміжній осі – різниця розміру зарплати 2016 і 2018 років

Реформа мінімальної заробітної плати та інші очікувані заходи можуть не отримати належного короточасного ефекту в умовах, коли дія інституціональних чинників є тривалою у часі. У цьому проявляється основний їх ризик. Українське населення може настільки «звикнути» до практики зайнятості за кордоном, зокрема в європейських державах, що жодні пропозиції вітчизняного ринку праці з вищим рівнем оплати, кращими умовами самозайнятості й бізнесу не зможуть одразу змінити міграційні настрої. Тому

вже сьогодні слід реалізовувати заходи, спрямовані на *нівелювання негативного впливу інституціональних чинників на розвиток вітчизняного ринку праці*. У цьому контексті важливими заходами є наступні:

1) протидія масовим міграційним втратам у розрізі окремих професійних груп, необхідних для розвитку стратегічних сфер в Україні:

– зі зростаючим браком кваліфікованих кадрів, зокрема працівників робітничих професій;

– з високим значенням для інноваційного розвитку України, зокрема працівників інформаційних технологій, для яких практика «корпоративних» міграцій (цілими офісами) спостерігається все частіше;

– з високим соціальним значенням, зокрема працівників сфери охорони здоров'я, освіти, безпеки;

2) цільова підтримка розвитку локальних ринків праці прикордонних регіонів з метою послаблення масової практики човникових міграцій, високої міграційної залежності населення, додання міграційної асиметрії транскордонних міграційних систем;

3) моніторинг ПМН на державному і регіональному рівнях через практику проведення вибіркового обстежень;

4) цільова робота з молоддю, якій притаманна підвищена мобільність, реалізація комплексних програм з працевлаштування наших громадян після завершення навчання за кордоном;

5) підтримка громадської активності, різних форм прояву патріотизму населення, що дає змогу посилювати соціетальні зв'язки, формувати цілісний соціум.

Громадяни України у 2017 році отримали право безвізового режиму. До цього точились гострі дискусії з приводу доцільності такого заходу. Дана тема надміру обростала політичними дискусіями. Натомість науковці більш стримано підходили до прогнозування наслідків безвізу. У праці О. Малиновської знаходимо твердження, що вплив відміни віз на міграції України становить значний інтерес і для українських, і для зарубіжних дослідників, які намагаються його оцінити з використанням різних методів; на

думку деяких авторів розрахований на основі соціологічного вимірювання потенціал еміграції та трудової міграції українців у напрямку країн Шенгенської зони за умови скасування віз становить 1,5 % населення країни або 500 тис. осіб; на основі економетричної моделі збільшення кількості мігрантів упродовж першого року після запровадження вільного руху населення було оцінено в 200-300 тис. осіб; тобто науковці погодились, що йтиметься лише про помірне збільшення міграції [358, с. 12; 347; 383].

За результатами опитування Фонду «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» у 2015 році запровадження безвізового режиму було важливим для 57 % українців: на заході – 80,1 %, у центрі – 63,7 %, півдні – 43,8 %, сході – 39,5 %, Донбасі – 39,4 %. Введення безвізового режиму схилило до використання такої можливості: на заході – 54,5 %, у центрі – 39,1 %, півдні – 29,2 %, сході – 42,8 %, Донбасі – 18,4 %. Основна мета, з якою респонденти з усіх регіонів готові скористатися безвізовим режимом – це туризм (51 %) [408].

Таким чином, безвізовий режим не є настільки потужним фактором посилення еміграції українського суспільства, певна частина якого вже реалізує свою просторову мобільність за міграційним напрямом. Це базова умова реалізації права вибору та свободи переміщень у Європейському економічному просторі. Для України – це політичне та значною мірою соціально-ідентифікаційне питання. Українське суспільство прагне утвердити свої права на рівні з громадянами країн ЄС.

Наразі проблема входження України у Європейський економічний простір як держави з високою мобільністю населення, особливо західного прикордоння (див. результати опитування Фонду «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва») стоїть у доланні просторової економічної поляризації України з сусідніми та іншими європейськими державами за показниками розвитку. На рис. 3.20 бачимо, що з такими провідними державами ЄС, які входять до основних реципієнтів людського потенціалу України, як Німеччина, Великобританія, Іспанія, розриви є дуже сильними. На перших етапах слід

покращувати ситуацію хоча б у транскордонному мобільності просторі, долаючи розриви з сусідніми державами.

Рис. 3.20. Просторова економічна поляризація України з деякими європейськими державами, 2017 рік

* Джерело: побудовано автором за даними [420; 283]

ПМН може мати різні просторово-часові виміри. З наближенням до державного кордону вона значно зростає. Такий вид мобільності можна визначити як транскордонний [331, с. 43].

Поняття *транскордонної мобільності* вітчизняні науковці визначають досить рідко, хоча в більшості дослідженнях міграційних процесів прикордоння піднімаються ті чи інші аспекти, які її відображають. Транскордонна мобільність може проявлятися на особистісному, інституційному і регіональному рівнях. На інституційному рівні виділяють так звану корпоративну транскордонну мобільність. Відповідні дослідження здійснені О. Калініною, яка розглядає мобільність компаній у контексті їх транскордонної діяльності [346]. Даний аспект теж вимагає врегулювання в силу зростаючих тенденцій переведення бізнесу до сусідньої Польщі за прикладом ІТ-сфери. Водночас більш масовим є вимір особистісної транскордонної мобільності.

Вітчизняні реалії доводять, що населення прикордоння змушене реалізувати високу транскордонну мобільність, використовуючи маятникові міграції та супровідні послуги як засіб для виживання. Проте практика реалізації транскордонної мобільності, як правило, має негативний характер. Аналізуючи ситуацію в західних областях України, прикордонних з ЄС, можемо визначити наступні проблемні аспекти:

1) значні обсяги нелегальної міграції місцевого населення за кордон, ваговий ріст маятникової міграції (човникової, прикордонної);

2) зростання обсягів транзитних послуг, що забезпечують переміщення нелегальних мігрантів, серед яких:

- незаконне переправлення громадян інших країн через державний кордон України за попередньою змовою групою осіб. Це особливо проблемне питання для Закарпатської області. За вказаним злочином Управлінням Служби безпеки України періодично порушуються кримінальні справи. Більшість незаконних мігрантів намагаються виїхати через українсько-словацький (майже 60%) та українсько-польський (20%) кордони [343];

- послуги з тимчасового проживання незаконним мігрантам. У прикордонних територіях для місцевого населення це стало прибутковим бізнесом, що становить серйозну соціоекономічну загрозу та стимулює самих нелегальних мігрантів до спроб незаконного переміщення через державний кордон у країни ЄС;

3) ріст навантаження на соціо- й екосистеми. Часто мігранти через нестачу засобів до існування та лікування стають розповсюджувачами інфекційних хвороб (туберкульозу, СНІДу, малярії тощо);

4) низький рівень інфраструктурного забезпечення кордону та прикордонної зони, що понижує захист прав іноземних громадян та осіб без громадянства на території України.

Метою реалізації транскордонної мобільності у більшості випадків є економічна (торгівельна). Осіб, які здійснюють багаторазовий (інколи декілька разів на день) перетин кордону називають *човниковими мігрантами*. Часова

пролонгованість практики купівлі-продажу в системі реалізації високої транскордонної мобільності населення призвела до інституціоналізації *специфічних типів відносин*. На рис. 3.21 подано основні варіанти відносин між човниковими мігрантами при прикордонних переміщеннях, що здебільшого відзначаються неформальним характером.

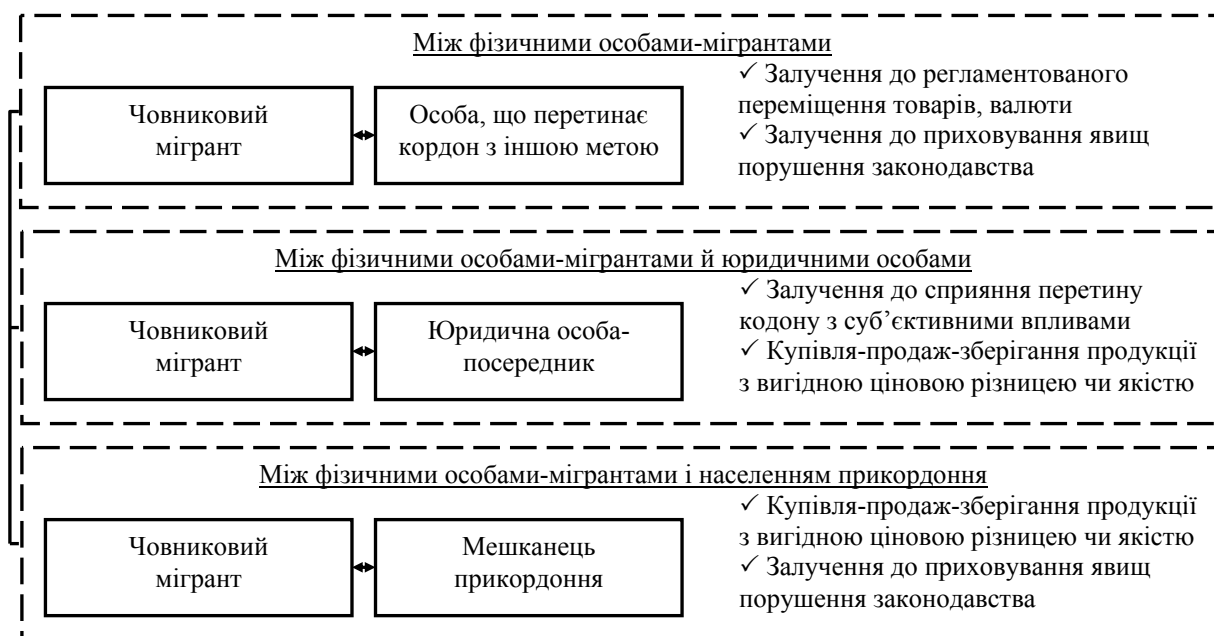

Рис. 3.21. Типові схеми неформальних економічних відносин човникових мігрантів

* Джерело: авторська розробка

Виходячи з поточних особливостей транскордонної мобільності населення України, особливо на західному кордоні, можна однозначно говорити про значні її ризики, які виявляються у *соціально-демографічній, економічній і культурно-духовній наслідковості* (рис. 3.22). За умов посилення деструктивних проявів ПМН актуалізується потреба забезпечення соціально-економічної захищеності осіб, для яких формуються ризики: втрат трудового потенціалу при незадовільних умовах його використання та практичної неможливості розвитку; ціннісних, морально-етичних втрат у силу вимушеного пізнання нелегальних способів торгівлі, адаптації інших поведінкових установок [331, с. 45].

Рис. 3.22. Деструктивна наслідковість реалізованої транскордонної мобільності населення

* Джерело: авторська розробка

Виходячи з неефективної системи реалізації транскордонної мобільності населення України, яка, як вже згадувалось, детермінована вимушеністю «виживання», актуальним залишається питання *врегулювання транскордонних переміщень* [329]. Будь-які бар'єри чи труднощі працевлаштування в транскордонному просторі лише зменшують мобільність населення та, як наслідок, сприяють формуванню нелегальних міграційних потоків і провокують виклики щодо виникнення постійних чи довготривалих міграцій [404]. Звідси випливає, що концептуальний пріоритет має передбачати формування *розвиненого транскордонного соціоекономічного простору* з належним інфраструктурним забезпеченням реалізації транскордонної мобільності. Вагомий крок цьому забезпечує реалізація угод про малий прикордонний рух [204]. Значний потенціал має прийняття регіональних програм транскордонного співробітництва. З огляду на євроінтеграційні цілі, посилюється необхідність

долучення до транскордонної мережі EURES, метою якої є задоволення потреби в інформації на ринку праці й забезпечення трудової мобільності в транскордонних регіонах; до складу такої структури можуть входити представники місцевих органів влади, організацій роботодавців і профспілок, служб зайнятості та інших установ, що займаються питаннями зайнятості і професійної підготовки [397, с. 139]. Тобто, механізмів ефективізації наслідків реалізації високої транскордонної мобільності населення є достатньо. Для цього необхідна, в першу чергу, політична воля.

Транскордонна мобільність в українсько-польському прикордонні, зокрема у міграційній системі «Львівська область – Підкарпатське воєводство», має свою специфіку. Одразу зазначимо, що аналіз транскордонної мобільності утруднений браком офіційної статистичної інформації з української сторони. В умовах такого статистичного «голоду» дуже цінним є дослідження «Українсько-Польський міграційний коридор: особливості та значення», проведене О. Малиновською за замовленням МОП, за результатами якого виявлено суттєве зростання інтенсивності транскордонної мобільності на українсько-польському кордоні в останні роки [357].

Польща завжди залишалась стратегічним партнером розвитку України як у геополітичному, так і в соціально-економічному плані. Дана держава значно підвищила свої рейтингові позиції серед найбільш привабливих країн для працевлаштування за кордоном. Згідно досліджень GfK Ukraine, підготовленого для Представництва МОМ в Україні, у 2015 році вибір на користь Польщі готові зробити 30% потенційних мігрантів з України [338]. У 2017 році таких було вже 40 % [219].

Стратегічну важливість конструктивної співпраці з сусідньою державою як на обласному рівні, так і на рівні територіальних громад, добре розуміє місцева влада. У Стратегії розвитку Львівської області на період до 2020 року висока трудова міграція за кордон розглядається в контексті демографічних втрат і входить до числа основних загроз розвитку регіону. Як один з наслідків оптимістичного сценарію інноваційного розвитку Львівської

області, очікується переорієнтація учасників прикордонної «човникової» торгівлі на робочі місця на технологічно модернізованих та нових виробництвах [394]. Таким непрямим управлінським підходом місцева влада прагне частково послабити тиск на прикордонну інфраструктуру та нівелювати асиметрію перерозподілу людського потенціалу й фінансового капіталу в прикордонні.

Реалізацію високої транскордонної мобільності у міграційній системі «Львівська область – Підкарпатське воєводство» забезпечує формальна і неформальна інфраструктура. Базовий рівень формальної інфраструктури визначають *пункти пропуску* через державний кордон. Станом на 2018 рік, це 6 міжнародних автомобільних пунктів пропуску – «Рава-Руська – Гребенне», «Краковець – Корчова», «Шегині – Медика» (обслуговує найбільшу кількість перетинів українсько-польського кордону), «Смільниця – Кросценко», «Грушів – Будомеж», «Угринів – Долгобичув», 4 залізничних – «Рава-Руська – Гребенне», «Мостиська – Пшемисль», «Хирів – Кросценко», «Рава-Руська – Верхрата» та 1 пішохідний пункт пропуску – «Шегині – Медика». Практично у кожному прикордонному районі Львівської області є пункт пропуску, за винятком Турківського району. Ще у 2009 році Турківська районна рада направляла звернення до Президента України та Львівської обласної ради «з проханням посприяти у відкритті хоча б одного пункту пропуску через державний кордон з Республікою Польща на території району: Боберка-Журавин або Лопушанка-Міхновець» [341]. У 2015 році подано депутатський запит у Державну прикордонну службу України щодо будівництва пункту пропуску «Лопушанка-Міхновець». Очікується, що такі ініціативи почнуть більш предметно втілюватись у життя.

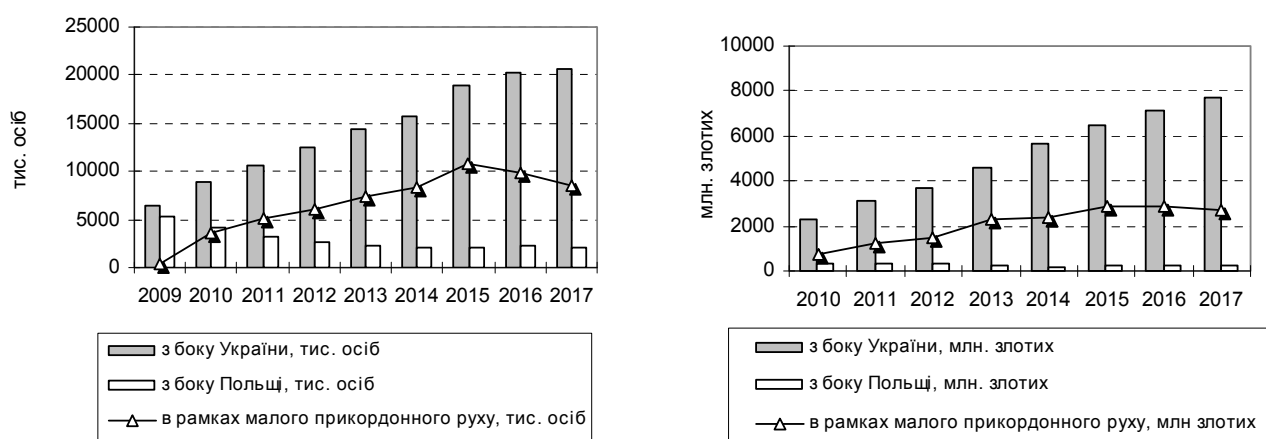
Певну інформацію щодо транскордонної мобільності населення дає регіональна статистика міграційної активності у *прикордонних районах*. Для Львівської області такі дані є обмеженими. Статистичний облік кількості вибулих з регіону в рамках міждержавної міграції здійснюється на основі адміністративних даних щодо зміни реєстрації постійного місця проживання.

Зрозуміло, що такі дані повністю не відображають міграційні установки населення та більшою мірою розкривають *схильності до довгострокової міграції*. Водночас вони дають змогу виявити, чи рівень міграційної активності в прикордонних районах є вищим, ніж у інших суспільних системах. З даних офіційної статистики, прикордонні райони Львівської області характеризуються низьким рівнем орієнтації населення на довгострокову міграцію. Виходячи з середнього значення кількості вибулих осіб за період 2007–2015 років (дані за 2016–2017 роки не подаються для міждержавної міграції), частка довгострокових мігрантів у загальній кількості населення є найвищою у Турківському районі (0,5 %), де відсутній пункт пропуску через державний кордон, і Сокальському районі (0,43 %), що є вищим рівнем за середній по області показник. Досить низькою є частка таких мігрантів у Мостиському, Яворівському і Старосамбірському районах [392]. Закономірним пояснення цьому є основна орієнтація мігрантів прикордонних районів Львівської області на сезонну і «човникову» міграцію, точні оцінки яких в українській статистиці в розрізі районів є відсутніми. Загалом на прикордонні райони припадає близько 20 % усіх довгострокових міграцій Львівської області, виходячи з даних офіційної статистики.

У районах з вищою часткою осіб, орієнтованих на довгострокову міграцію, виявлений обернений кореляційний зв'язок відносно рівня середньомісячної заробітної плати. Мова йде про Турківський, Старосамбірський і Сокальський райони. Якщо брати прикордонні райони загалом, то кореляційний зв'язок між розміром заробітної плати і кількістю вибулих осіб за період 2007-2015 років становить -0,82. Ще тісніший зв'язок виявлений між розміром заробітної плати і кількістю перетинів державного кордону з боку України (-0,88), що засвідчує крайню потребу загальнодержавної реформи у сфері оплати праці з підняттям мінімального її рівня. Показово, що зростання рівня заробітної плати веде до підвищення кількості перетинів кордону в рамках малого прикордонного руху (кореляція на рівні 0,97). Відтак зростаючі доходи мешканців прикордоння з

боку українського кордону спонукає їх до витрат на території Польщі із доступом до продукції з кращим співвідношенням «ціна – якість» [324].

У той час, коли статистичні дані щодо довгострокових міграцій є помірними, міграційні орієнтири іншого характеру є більш зростаючими. Однією з найбільш динамічних змін є стрімке зростання кількості заяв громадян України на отримання статусу біженця у Республіці Польща. Вагомим чинником підвищення транскордонної мобільності на українсько-польському кордоні, в тому числі досліджуваній нами міграційній системі «Львівська область – Підкарпатське воєводство», є реалізація угод про малий прикордонних рух. На рис. 3.23(а) відображено їх динаміку у співвідношенні до загальних тенденцій *перетину кордону*. Загалом українсько-польський державний кордон у 2017 році у рамках малого прикордонного руху перетнуло 8476 тис. осіб.

а) Динаміка перетину українсько-польського державного кордону

б) Динаміка видатків у рамках міграційного руху українсько-польського прикордоння

Рис. 3.23. Економіко-демографічний вимір міграційної активності в українсько-польському прикордонні, 2009-2017 роки

* Джерело: побудовано автором за даними [392; 426-428]

Кількість перетину кордону міграційної системи «Львівська область – Підкарпатське воєводство» значно різниться на різних пунктах пропуску, засвідчуючи полюси тяжіння «човникових міграцій» з формуванням розвинених транскордонних міграційних мереж. У табл. 3.8 відображено змінність кількості перетину кордону в різних пунктах пропуску. «Шегині – Медика» залишається

найбільш пропускним пунктом. За оцінками інтерактивних веб-ресурсів, даному пропускному пункту характерна більш висока та середня завантаженість зі значенням 1,11 (1 розглядається як середньо допустимий рівень завантаженості митних переходів). До високої завантаженості належить пропускний пункт «Рава-Руська – Гребенне» – 1,77 для легкових автомобілів. До середньої і низької завантаженості митних переходів належать такі пропускні пункти, як «Краковець-Корчова» (0,79), «Смільниця – Кросценко» (0,65) і «Грушів – Будомеж» (0,21) [344]. Це дані офіційних українських служб, які, однак, є заниженими у порівнянні до життєвих реалій.

Таблиця 3.8

Кількість перетинів державного кордону в міграційній системі «Львівська область – Підкарпатське воєводство» з боку України, 2007, 2014, 2016 роки

Пункт пропуску	2007				2014				2016			
	виїзд з України		повернення в Україну		виїзд з України		повернення в Україну		виїзд з України		повернення в Україну	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Рава-Руська – Гребенне	686,4	28,9	668	29,4	1200,9	21,8	1180,9	22,3	1503,7	22,1	1455,7	22,2
Краковець – Корчова	677,3	28,5	636,3	28,0	1432,1	26,1	1405,3	26,6	1694,3	24,9	1662,4	25,4
Мостиська – Пшемисль	58	2,4	36,3	1,6	13,1	0,2	12,4	0,2	17,8	0,3	15,2	0,2
Шегині – Медика	825,3	34,7	832,7	36,7	2171,4	39,5	2033,8	38,5	2422,8	35,7	2307,3	35,2
Смільниця – Кросценко	131,1	5,5	97,9	4,3	477,2	8,7	466,1	8,8	588,5	8,7	563,4	8,6
Грушів – Будомеж	-	0,0	-	0,0	202,2	3,7	188,3	3,6	567,7	8,4	543,9	8,3

* Джерело: побудовано автором за даними [392; 426-428]

Основною метою візиту до Підкарпатського воєводства є «закупи». Станом на 2019 рік – це близько 90 % з усіх причин перетину кордону. Лише 1,2 % подорожують у даний регіон з метою відвідин родичів чи знайомих, 1,1 % – для транзиту і 0,5 % – туризму.

Територіальний зріз аналізу кількості перетину кордону між Львівською областю і Підкарпатським воєводством показує, що близько 90 % перетинів були здійснені громадянами, які проживають у 50-кілометровій прикордонній

зоні, в тому числі близько 85 % у 30-кілометровій зоні. За частотою 70,1 % у 2017 році (63,6 % у 2014 році) усіх перетинів здійснені декілька разів на тиждень, 19,6 % – декілька разів на місяць, 4,8 % – щоденно (6,8 % у 2014 році), 3,3 % – декілька разів на квартал, 2,2 % – декілька раз на рік.

З рис. 3.23(б) бачимо значне зростання *обсягів видатків* на теренах Польщі – з 2010 по 2017 роки в 3,4 рази. Якщо середній розмір видатків одного українця у 2010 році становив близько 520 злотих, то у 2017 році понад 700 злотих. У Підкарпатському воєводстві цей показник сягав близько 760 злотих. У той же час, у середньому один громадянин Польщі в Україні залишав лише 200 злотих.

Якщо деталізувати *структуру видатків* у Підкарпатському воєводстві, здійснених іноземцями, основну частину з яких складають громадяни України, то за даними 2017 року основну статтю витрат становлять будівельні матеріали (44 %), товари домашнього господарства, аудіотехніка (29 %). Далі слідує продукти харчування (12 %), запчастини та аксесуари до транспортних засобів (10%), одяг і взуття (5%). Основна частина видатків здійснена особами, які проживають у 50-кілометровій прикордонній зоні – понад 90 % (рис. 3.24).

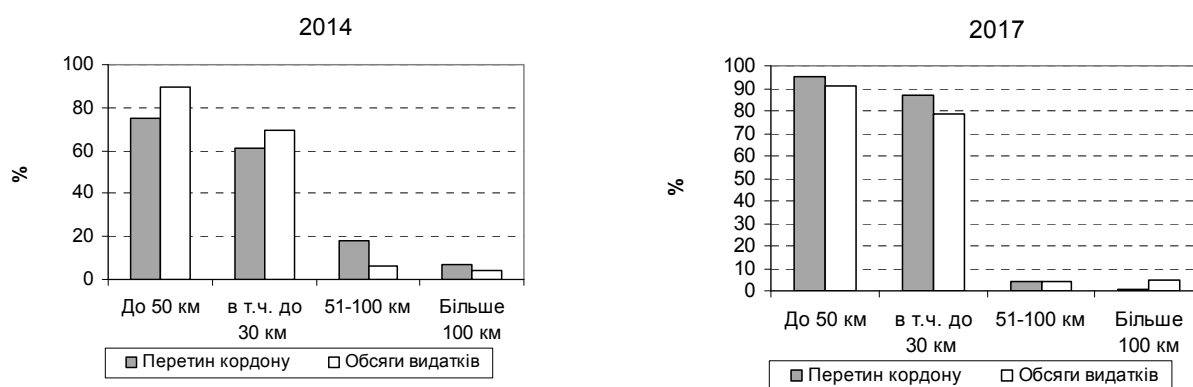

Рис. 3.24. Структура перетину державного кордону та здійснених видатків у міграційній системі «Львівська область – Підкарпатське воєводство», 2014, 2017 роки

* Джерело: побудовано автором за даними [392; 426-428]

Таким чином, статистичний аналіз розвитку міграційної системи «Львівська область – Підкарпатське воєводство» засвідчує її *асиметричний характер*. Базові його прояви можна визначити за блоками [410; 322]:

- 1) напрям міграційних переміщень – однобокий з України в Польщу з домінуванням «човникових» міграцій;
- 2) напрям фінансових видатків мігрантів – однобокий на території Польщі;
- 3) позитивні наслідкові ефекти від міграцій – поточні позитивні для польської сторони і ризикові для української.

Хоча у короткостроковому періоді такий стан справ є вигідним для польської сторони, що підтримується ефективними рішеннями з оптимізації економічних ефектів унаслідок української міграції, у стратегічній перспективі дана ситуація не дозволяє розвивати конкурентний транскордонний регіон, здатний продукувати інновації в глобальному економічному просторі. Тому існуюча ситуація вимагає докорінних змін, орієнтованих на поступове *нівелювання транскордонної асиметрії* (рис. 3.25).

Рис. 3.25. Транскордонна асиметрія у міграційній системі «Львівська область – Підкарпатське воєводство»

* Джерело: авторська розробка

В основі нівелювання транскордонної асиметрії у міграційній системі «Львівська область – Підкарпатське воєводство» повинні бути ефективні регулюючі впливи на транскордонну мобільність населення з боку української влади. Такі впливи слід спрямовувати не на її пониження, а на оптимізацію причинно-наслідкових аспектів реалізації (рис. 3.26). Як стверджував З. Бауман, у сучасному світі мобільність виступає як захищеність, а її реалізація є ознакою елітарності [5]. Якщо для прикордонного регіону властива висока транскордонна мобільність населення і при цьому у причинно-наслідковому контексті суспільство й економіка отримують значні вигоди, то така мобільність є конструктивною. З іншого боку, висока мобільність не обов'язково означає реалізацію, а радше символізує готовність населення за певних потреб до перетину державного кордону здебільшого на короткостроковий період [387]. За ідеальних умов реалізація високої транскордонної мобільності має здійснюватись з метою задоволення потреб розвитку, пізнання іншого соціокультурного середовища, пошуку більш прийнятних умов соціально-економічної захищеності. Людина повинна мати однакову можливість задоволення базових потреб як за місцем перебування, так і в сусідньому прикордонному регіоні.

Рис. 3.26. Причинно-наслідковий контекст реалізації транскордонної мобільності населення

* Джерело: авторська розробка

Отже, висока транскордонна мобільність населення українсько-польського прикордоння є, з одного боку, очевидним результатом глобалізаційних

тенденцій. З іншого боку, це вимушена реакція населення на пошук засобів до існування й забезпечення гідного рівня життя. Пониження транскордонної мобільності суперечить ціннісно-правовим принципам розвинутого суспільства. Відтак українська держава мусить розвиватись в умовах зростаючої ПМН, покращуючи внутрішнє середовище проживання. На даному етапі реалізація транскордонної мобільності населення залишається в проблемній площині, супроводжується низьким рівнем інституційної довіри, правової культури і фінансової грамотності населення. Транскордонні міграційні переміщення підтримані розвитком у прикордонні нелегальної інфраструктури, що обслуговує торговельні, фінансові, людські та інші потоки. Щоб уникнути подальшої інституціоналізації неформальних відносин човникових міграцій, нелегального транзиту біженців й осіб без громадянства, важливо поступово переводити всю систему в правову площину. Для початку має бути подолана корупційна складова серед керівництва і персоналу пунктів митних пропусків, що ускладнена в реалізації навіть після подій Революції Гідності та військових дій на сході України. Ні в якому разі місцеве населення не можна ставити в обмежені умови перетину кордону з огляду на залежність рівня їхнього життя від такої практики. Слід формувати розвинену інфраструктуру мобільності в прикордонні, організованої у правовому режимі та забезпечуючої ефективного використання ресурсного потенціалу територій.

3.4. Просторова мобільність населення у системі індикаторів оцінювання людського розвитку

Аналіз ПМН набуває практичного значення у співвимірності до діалектичних процесів. У §1.4 обґрунтовано переваги дослідження ПМН саме у вимірі людського розвитку, зокрема в системі формування політики його

забезпечення. Людський розвиток є авторитетним вимірником цивілізаційного поступу в цілісному баченні – з доланням розривів між країнами, забезпеченням рівних можливостей для кожної людини. Людський розвиток, як зазначається у Звіті ООН, це розширення свободи таким чином, щоб усі люди могли здійснювати вибір, який вони цінують [418].

Оцінювання людського розвитку можна здійснювати на двох основних рівнях:

- на рівні держав, що дозволяє здійснювати міждержавні порівняння;
- на рівні регіонів держави, що дозволяє здійснювати міжрегіональні порівняння.

І перший, і другий рівні оцінювання дозволяють визначати можливі сценарії формування і реалізації ПМН у визначених просторово-часових координатах – між державами, зокрема певного інтеграційного утворення, або між регіонами у межах країни. Результати оцінювання людського розвитку є основою формування рейтингів держав і регіонів з погляду їх привабливості чи, навпаки, «виштовхуючих» факторів внутрішнього середовища.

Найперше розглянемо *оцінювання людського розвитку на рівні держав*. З цією метою розроблена авторитетна методика ООН, результати якої щорічно публікуються експертами ПРООН, починаючи з 1990 року.

У загальному вигляді методика розрахунку ІЛР складається з наступних етапів [419]. Спочатку обчислюються часткові показники за формулою:

$$x_i = \frac{x - \min(x)}{\max(x) - \min(x)}, \quad (3.4)$$

де x_i – обчислюваний частковий індекс показника, який буде знаходитись в інтервалі від 0 до 1;

x – поточне значення для конкретної країни;

$\min(x)$, $\max(x)$ – його відповідні мінімальне та максимальне значення серед всіх країн.

Таким чином обчислюються часткові значення індексу очікуваної тривалості життя (life expectancy):

$$LE_i = \frac{LE - 20}{85 - 20}, \quad (3.5)$$

індекс освіти (education):

$$E_i = \frac{MYS_i - EYS_i}{2}, \quad (3.6)$$

де MYS_i індекс середньої тривалості освіти:

$$MYS_i = \frac{MYS}{15}, \quad (3.7)$$

та EYS_i індекс очікуваної тривалості навчання:

$$EYS_i = \frac{EYS}{18}, \quad (3.8)$$

та індексу доходу I_i (income):

$$I_i = \frac{\ln(GNIpc) - \ln(100)}{\ln(75000) - \ln(100)}, \quad (3.9)$$

де $GNIpc$ – ВНД на душу населення по ПКС в доларах США.

У табл. 3.9 відображено показники розрахунку ІЛР згідно методики ПРООН. У контексті дослідження ПМН у вимірі людського розвитку особливу увагу слід звернути на загальні показники оцінювання (п. 1 табл. 3.9), а також показники багатовимірного індексу бідності та нерівності.

Перша група показників визначає фактори формування і реалізації ПМН з акцентом на потреби відтворення, розвитку та забезпечення добробуту. Група показників щодо бідності більшою мірою звертає увагу до вимушених просторових переміщень. Незважаючи на те, що основний фокус досліджень вітчизняних науковців спрямований на Україну з її численними проблемами і конкурентними програшами у порівнянні до розвинених держав, у світі залишається ще чимало країн з дуже низьким рівнем розвитку. Для них фактори формування і реалізації ПМН набувають зовсім іншого змісту. Якщо для громадянина розвиненого суспільства спонукаючим до переміщень фактором буде потреба розвитку, пізнання, для громадянина розвиваючого суспільства, як от Україна, – покращення рівня добробуту, то для громадян слаборозвинутих країн – виживання, пошук безпеки. Незважаючи на всі труднощі, Україна входить до групи країн з рівнем доходу, нижчий за середній, хоча з «бідним населенням» (згідно «Global Wealth Reports» [425,

с. 22]). У світі налічується поки ще велика група країн з дуже низьким рівнем доходу та дуже бідним населенням. Геополітична наближеність України до розвинених європейських держав хоча й створює для неї численні ризики, в тому числі в плані втрат людського потенціалу (в схожих умовах перебувають Білорусь і Молдова), однак це її стимулює до розвитку, що є важливою стратегічною перевагою перед бідними африканськими, азійськими чи південно-американськими країнами.

Таблиця 3.9

Показники розрахунку ІЛР згідно методики ПРООН

№ з/п	Індекс	Вимір	Показники	Розраховуваний індекс
1	ІЛР (Human Development Index (HDI))	Довге і здорове життя	Очікувана тривалість життя при народженні	Індекс очікуваної тривалості життя
		Знання	Середня кількість років навчання Очікувана кількість років навчання	Індекс освіти
		Гідні стандарти життя	ВНД на душу населення (ПКС дол. США)	Індекс ВНД
2	Індекс людського розвитку з урахуванням нерівності (Inequality-adjusted Human Development Index)	Довге і здорове життя	Очікувана тривалість життя при народженні	Індекс очікуваної тривалості життя, скорегований з урахуванням нерівності
		Знання	Середня кількість років навчання Очікувана кількість років навчання	Індекс освіти, скорегований з урахуванням нерівності
		Гідні стандарти життя	ВНД на душу населення (ПКС дол. США)	Індекс ВНД з урахуванням нерівності
3	Індекс гендерної нерівності (Gender Inequality Index)			
3.1	Гендерний індекс жінок	Здоров'я	Рівень материнської смертності Рівень народжуваності у підлітків	Індекс жіночого репродуктивного здоров'я
		Розширення прав і можливостей	Жіноче населення, що має як мінімум середню освіту Частка місць у парламенті, які обіймають жінки	Індекс розширення прав і можливостей жінок
		Ринок праці	Показники економічної активності жінок	Індекс економічної активності жінок
3.2	Гендерний індекс чоловіків	Розширення прав і можливостей	Чоловіче населення, що має як мінімум середню освіту Частка місць у парламенті, які обіймають чоловіки	Індекс розширення прав і можливостей чоловіків
		Ринок праці	Показники економічної активності чоловіків	Індекс економічної активності чоловіків
4	Багатовимірний індекс бідності (Multidimensional Poverty Index)	Здоров'я	Харчування Дитяча смертність	Інтенсивність бідності Коефіцієнт бідності
		Знання	Тривалість навчання Частка дітей, що навчаються	
		Рівень життя	Паливо для приготування їжі Туалет Вода Електрика Підлога Активи	

* Джерело: побудовано автором за даними [429]

Серед показників ІЛР оцінювання нерівності є особливо актуальним. Як пише Л. Любохинець, ІЛР з урахуванням нерівності являє собою фактичний рівень розвитку людини, в той час як ІЛР можна розглядати як індекс «потенційного» розвитку людини, який може бути досягнутий за відсутності нерівності [351, с. 22].

Ще одна складова ІЛР – гендерна. Вплив гендерної нерівності на ПМН є специфічним. В окремих випадках він актуальний для мусульманських держав, де сприйняття жінки суттєво відрізняється від розвинених суспільств з огляду на релігійні переконання. Водночас не можна сказати, що гендерна нерівність є настільки потужним стимулятором просторових переміщень, як бідність. Тому в оцінюванні формування і реалізації ПМН даний аспект оцінювання людського розвитку не є настільки значущим.

На рис. 3.27 відображено значення результатів оцінювання ІЛР для дослідження ПМН України. Слід зазначити, що показники ПМН, зокрема туристичної і міграційної активності, не беруться до уваги при розрахунку ІЛР. Вони є радше індикаторами наслідків несприятливих умов людського розвитку. Разом з тим, на регіональному рівні оцінювання людського розвитку, що буде розглянуто нижче, процеси реалізації високої ПМН необхідно враховувати. Це особливо актуально для високомобільного українського суспільства, для якого міграція є одним з основних факторів розвитку – як з стимулюючої (підвищення добробуту частини населення, підвищення споживчого попиту), так і деструктивної (втрати людського потенціалу) точок зору.

На рівні оцінювання людського розвитку держав показники реалізації ПМН хоча не враховуються, однак сама мобільність населення є вагомим індикатором права вибору і свободи пересування. Оскільки право вибору є концептуальною основою розуміння людського розвитку, то стає зрозумілим тісний взаємозв'язок цих двох понять.

Орієнтуючись на звіти ПРООН з людського розвитку, проаналізуємо результати оцінювання для України. Згідно звіту 2017 року, як і попередніх

рейтингів, Україна входить до групи країн «high human development». Це друга за рівнем розвитку група. Як неодноразово зазначали експерти, основною причиною таких результатів для України є дуже високі показники за виміром «знання». Показники середньої та очікуваної кількості років навчання в нашій державі є досить високими, фактично наближаються до середнього рівня країн ОЕСР. ІЛР 2017 року для України становить 0,751 при середньому показнику для групи «high human development» 0,757 (табл. 3.10).

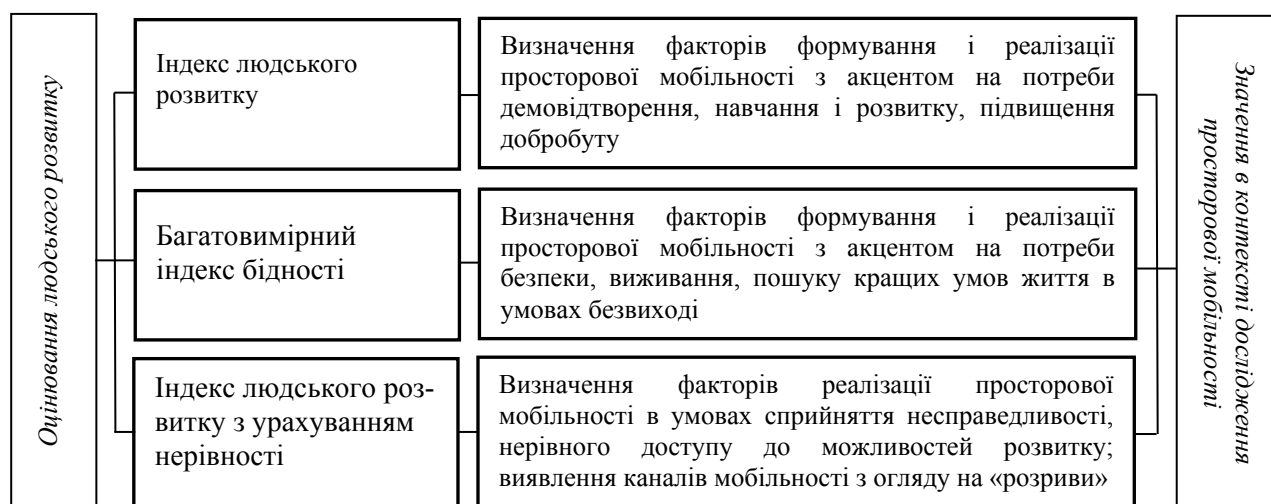

Рис. 3.27. Значення результатів оцінювання ІЛР в контексті дослідження ПМН України

* Джерело: авторська розробка

З табл. 3.10 видно за якими показниками Україна поступається іншим розвиненим державам. Зокрема, за показником очікуваної тривалості життя при народженні Україна поступається середньому показнику групи «high human development» на 3,9 років, а групи «very high human development» взагалі на 7,4 роки, країн ОЕСР – на 8,5 років. Міжнародні експерти зазначають про зростання середньої тривалості життя в Україні. Однак, як стверджує Е. Лібанова, виникають значні сумніви щодо такого зростання даного показника: перепису в Україні не робили з 2000 року, відтак невідомо скільки людей виїхало; є побоювання певного перевищення чисельності населення і зниження показника смертності [376].

Найбільше дисонує з середньогруповим значенням «high human development» показник України ВНД на душу населення. Негативною є його

динаміка – зменшення ВВП на 32 % порівняно з 1990 роком свідчить про те, що всі соціальні негаразди в людському розвитку України зазвичай пов'язані з економічною ситуацією [376]. З табл. 3.10 бачимо, що за показником ВНД на душу населення Україна є ближчою до групи «medium human development». Окрім того, показник України в 8130 ПКС дол. США є суттєво нижчим за середнє значення для групи країн Європи і Центральної Азії (15331) та з колосальним відставанням від значення ОЕСР (39595). Показник ВНД на душу населення України є вдвічі нижчим за середньосвітове значення. Цей висновок актуалізує чіткий орієнтир на економічний пріоритет людського розвитку.

Таблиця 3.10

Показники ІЛР в розрізі різних груп країн, 2017 рік

Показники	Середнє значення для групи							
	Україна	«Very high human development»	«High human development»	«Medium human development»	«Low human development»	Регіон Європи і Центральної Азії	Середнє значення для країн ОЕСР	Середньосвітове значення
Очікувана тривалість життя при народженні, років	72,1	79,5	76,0	69,1	60,8	73,	80,6	72,2
Очікувана кількість років навчання, років	15,0	16,4	14,1	12,0	9,4	14,1	16,2	12,7
Середня кількість років навчання, років	11,3	12,2	8,2	6,7	4,7	10,3	12,0	8,4
ВНД на душу населення, ПКС дол. США	8130	40041	14999	6849	2521	15331	39595	15295
ІЛР	0,751	0,894	0,757	0,645	0,504	0,771	0,895	0,728

* Джерело: побудовано автором за даними [420]

У табл. 3.11 наведено дані по деяких державах, з якими в Україні схожі показники в рамках розрахунку ІЛР. Бачимо, що якщо за очікуваною кількістю років навчання Україна перебуває на рівні розвинених європейських, деяких технологічно розвинених азійських держав, то за показником ВНД на душу населення – Гватемали, Куби, Марокко та інших слабо розвинених держав.

Розглянемо ІЛР України в динаміці (рис. 3.28). Висновки щодо його позитивного характеру слід робити досить обережно. Як стверджує Е. Лібанова,

сьогодні в Україні прогрес у збільшенні людського розвитку становить 0,037 %, коли, для порівняння, у Туреччині – 0,191, тобто у шість разів вищий, дуже позитивна динаміка у Польщі та Угорщини, а середній показник по земній кулі – 0,120 [376]. Тобто наразі України відстає за динамікою людського розвитку від планетарного значення, що вказує на гостру необхідність покращення тих показників, за якими вона програє. В іншому випадку, в умовах зростаючої ПМН та з огляду на геополітичне розташування, наша держава опиниться в стані «дефіциту» людського потенціалу та демографічного колапсу.

Таблиця 3.11

Схожість показників ІЛР України з іншими державами світу, 2017 рік

№ з/п	Показник	Значення України	З якими країнами поруч
1	Очікувана тривалість життя при народженні, років	72,1	Єгипет (71,7), Молдова (71,7)? Азербайджан (72,1), Білорусь (73,1)
2	Очікувана кількість років навчання, років	15,0	Болгарія (14,8), Чорногорія (14,9), Хорватія (15,0), Угорщина (15,1), Казахстан (15,1), Японія (15,2), Росія (15,5)
3	Середня кількість років навчання, років	11,3	Хорватія (11,3), Чорногорія (11,3), Вірменія (11,7), Франція (11,5), Сінгапур (11,5), Бельгія (11,8)
4	ВНД на душу населення, ПКС дол. США	8130	Гватемала (7278), Марокко (7340), Куба (7524), Бутан (8065), Парагвай (8380)

* Джерело: побудовано автором за даними [420]

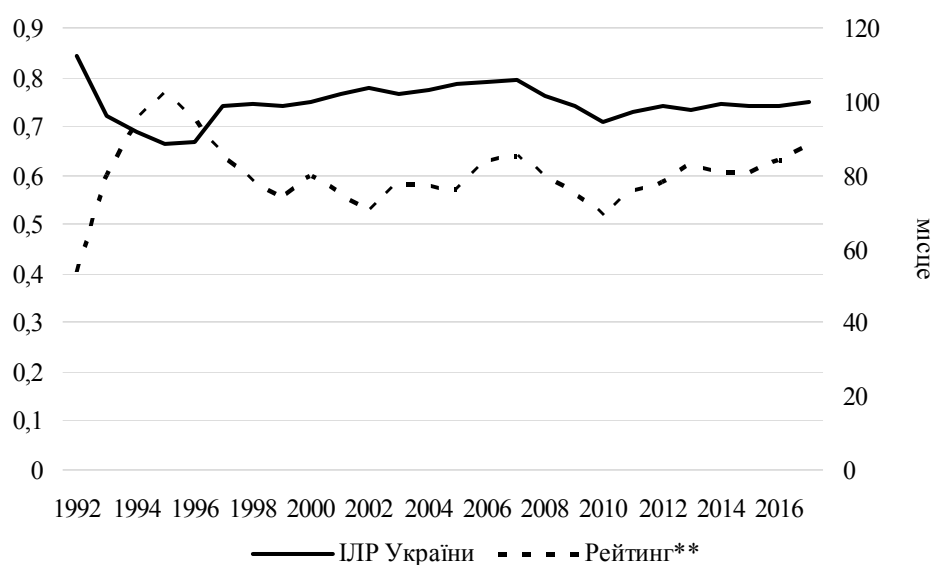

Рис. 3.28. Динаміка ІЛР України, 1992-2017 роки

* Джерело: узагальнено автором за даними щорічних звітів ПРООН

** По допоміжній осі – рейтинг України серед інших держав світу

На рис. 3.28 дані подано на основі щорічних звітів ПРООН на момент їх опублікування. З 2000 року середньорічний темп зростання ІЛР для України становив трохи менше 1, проте за останні 5 років зростання все таки набуло хоч і незначного, але додатного значення. Найвищі показники ІЛР для України зафіксовані на початку 90-х років ХХ століття, але це не є показово для нової на той час держави, а також у 2002 році (0,777), 2005–2007 роках (0,788–0,796). Далі йшов монотонний спад, який змінився незначною позитивною динамікою 2010–2012 років. Нинішній період є поки стагнаційним у плані динаміки людського розвитку.

Щодо рейтингових позицій України згідно ІЛР, то найгірші позиції виявлені у 1995 році. Найвищі місця зафіксовано 2002 року – 70 і 2010 року – 69. У середньому за останні 10 років Україна обіймала 78 позицію в світі. Такі рейтингові порівняння є дуже важливими, адже дозволяють зробити висновки про динамічні характеристики за різними сферами різних держав. Глобалізований світ теж розвивається циклічно, в тому числі з періодичним виникненням криз світового масштабу. Якщо ж для України вирізняються тенденції втрати рейтингових позицій, коли інші держави за таких ж умов їх покращують, то це вказує на недоліки внутрішнього характеру.

Якщо співставляти динаміку ІЛР України до міграційної активності населення, то прослідковується дуже високий зв'язок з показником кількості вибулих осіб у рамках міждержавної міграції – за період 2006-2016 років кореляційний зв'язок становить 0,9. Водночас такий зв'язок відсутній з кількістю прибулих осіб у рамках міждержавної міграції (рис. 3.29). Це вказує на те, що Україна з точки зору вхідної мобільності є привабливою не стільки за конкурентними параметрами, як з погляду тимчасової відсутності можливостей переміщень у більш розвинуті держави.

Вивчаючи ІЛР України та різних держав світу, особливо важливо звернути окрему увагу на ті, які є сусідніми та стратегічними реципієнтами людського потенціалу нашої держави. При аналізі ПМН в європейському економічному просторі (див. §3.3) зазначалось, що такими є: Польща, Словаччина, Угорщина,

Румунія як сусідні європейські держави, а також Молдова (новий партнер ЄС) і Російська Федерація (незважаючи на всі політичні протиріччя), а також більш віддалені держави ЄС – Німеччина, Великобританія, Італія, Іспанія, Чехія, Греція, Португалія. Саме ці держави є основними реципієнтами людського потенціалу України та з ними розвиваються канали мобільності нашого суспільства.

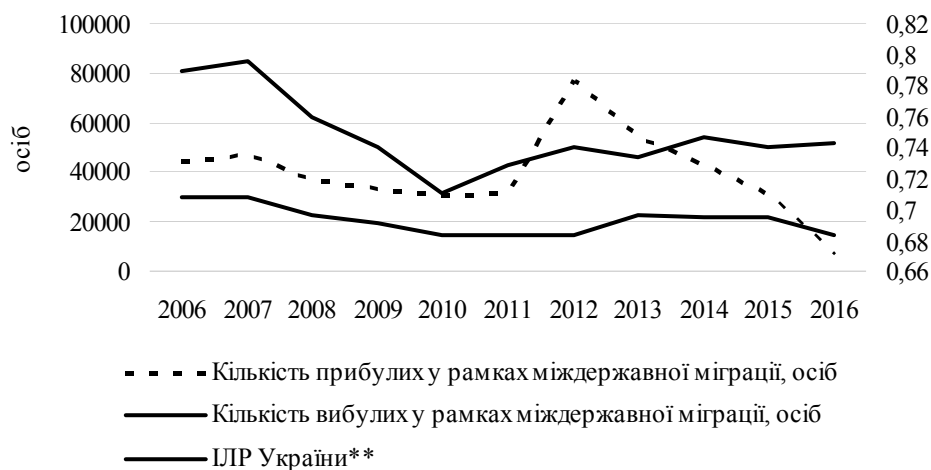

Рис. 3.29. Динаміка ІЛР у співвідношенні до міграційної активності населення України, 2006–2016 роки

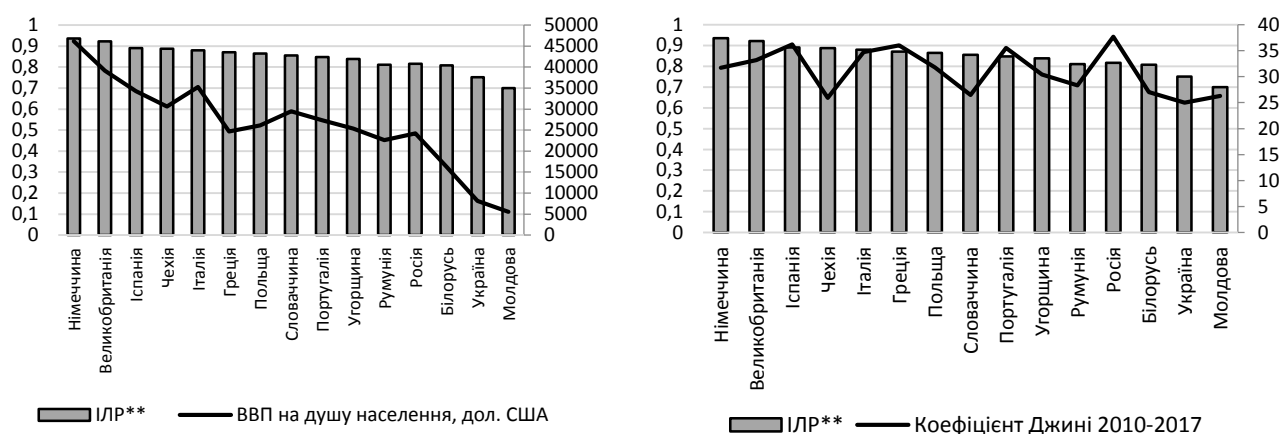
* Джерело: узагальнено автором за даними щорічних звітів ПРООН

** По допоміжній осі – ІЛР

На рис. 3.30(а) відображено показники ІЛР у співставленні до показника ВВП на душу населення, а на рис. 3.30(б) – до коефіцієнта Джині. Коефіцієнт Джині є дуже важливим індикатором нерівності, що напряму визначає внутрішні можливості розвитку людини та фактори зростання її мобільності у випадку надмірних розривів у суспільстві. Згідно розрахунків ПРООН, для України виявлений порівняно низький коефіцієнт Джині. Це ставить під сумнів об'єктивність даних Державної служби статистики з обстеженням рівня доходів домогосподарств. Натомість можна знайти твердження, що різниця в доходах 10 % найбагатших і 10 % найбідніших українців з врахуванням тіньових доходів досягає 40 разів [401, с. 11, 348, с. 48]. Узагалі статистичний облік рівня доходів, заробітної плати в Україні дуже викривлений. Слід пам'ятати про колосальний тіньовий ринок праці, самозайнятості, торгівлі, тієї ж міграції. Усе це деформує сприйняття ситуації, створюючи «подвійне» середовище розвитку

українського суспільства. Інша справа, що така ситуація слугує короткочасному збагаченню однієї частини осіб та «виживанню» іншої. Але тимчасовий ефект не призведе до забезпечення розвитку на довгостроковий період.

З рис. 3.30(а) бачимо, наскільки показники України є нижчими за сусідні держави та стратегічні реципієнти людського потенціалу нашого суспільства. Подальший розвиток глобального та європейського мобільного простору за такої ситуації лише посилюватиме ПМН України з реалізацією за міграційним напрямом.

а) співвідношення з ВВП на душу населення, дол. США

б) співвідношення з коефіцієнтом Джині

Рис. 3.30. Співвідношення ІЛР з ВВП на душу населення та коефіцієнтом Джині в Україні та деяких інших державах, 2017 рік

* Джерело: побудовано автором за даними [420; 418]

** По допоміжній осі – ІЛР

Таким чином, аналіз ІЛР на рівні держав вказав на слабкі сторони України, наслідком чого можуть бути зростаючі втрати людського потенціалу за умов, коли ПМН зростатиме.

Окрім оцінювання людського розвитку на глобальному та державному рівнях, актуальними є результати аналізу в регіональному розрізі – з точки зору дослідження векторів реалізації внутрішньої ПМН.

Оцінювання людського розвитку на рівні регіонів України дають змогу здійснювати пропоновані методичні підходи різних авторів щодо адаптації визнаної методики ПРООН до показників регіонального рівня. **Адаптовані**

методичні підходи орієнтовані на розрахунок *ІРЛР*. Перша спроба розрахунку *ІРЛР* належить академіку НАН України С. Пирожкову та член-кор. НАН України О. Власюку: ще у 1995 році вони запропонували п'ятирівневу ієрархічну схему оцінки стану людського розвитку з використанням 32-х первинних показників, які віддзеркалюють 12 основних його характеристик, серед яких була *мобільність населення* (інші – перебіг процесів відтворення, зайнятість, стан здоров'я, духовність суспільства, розвиток науки, освіченість, розвиток інформаційних комунікацій, життєвий рівень, розвиток соціальної інфраструктури, правоохоронна діяльність, соціальний захист) [336; 352, с. 182].

Зусиллями фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, а саме Е. Лібанової, Н. Власенко, О. Власика та багатьох інших, було критично проаналізовано міжнародну методику ПРООН і на підставі попередніх ґрунтовних наробок запропоновано власний методологічний підхід, який дає змогу, за твердженнями українських авторів, адекватніше оцінити рівень людського розвитку в нашій державі за окремими регіонами [379, с. 105]. Однією з перших результативних спроб була трирівнева ієрархічна Методика побудови ІЛР 2000 року, яка в 2001 році за безпосередньої участі фахівців Державної служби статистики України набула офіційного статусу Національної методики вимірювання регіонального людського розвитку [353; 83, с. 182].

У 2012 році методику розрахунку *ІРЛР* було оновлено. Суттєво змінився склад первинних показників для розрахунку індексу: їх кількість зменшилася до 33 з 96; низка заміненних показників не були прямими характеристиками стану людського розвитку, зокрема недоцільним було використання показників бюджетного фінансування соціальної сфери як індикаторів людського розвитку; недоцільним було використання для характеристики ситуації у регіоні показників лише за одним типом місцевості (наприклад, такі показники, як рівень економічної активності, рівень зайнятості та рівень безробіття, розраховувалися лише для міського населення) та ін. [354, с. 44]. Оновлена методика передбачає оцінювання за блоками відтворення населення,

соціального становища, комфортного життя, добробуту, гідної праці й освіти [360]. Колективом авторів під керівництвом У. Садової у результаті ознайомлення з переліком показників даної методики був сформульований авторський методичний підхід розрахунку ІРЛР. Зокрема було запропоновано розділяти індикатори стану, факторів і реагування. За блоком «Демографічний розвиток» було включено *індикатор реагування – коефіцієнт вибуття (міграції) населення регіону (в розрахунку на 10000 населення)* [362]. Дуже важливо, щоб методика оцінювання ІРЛР включала показники міграційної активності населення, зокрема чисельність вибулих осіб у розрахунку на 10000 населення. Це важливо через те, що для все більшого числа областей України висока міграційна активність населення є однією з характерних ознак, що суттєво трансформує систему відносин та факторів розвитку.

Результати оцінювання ІРЛР мають давати змогу виявляти регіональні диспропорції у розвитку міських поселень та сільської місцевості – з метою виявлення факторів формування і реалізації внутрішньої ПМН; для цього слід застосовувати відповідні субіндекси з урахуванням типу місцевості проживання [377, с. 148].

Оцінка регіонального людського розвитку дозволяє обґрунтувати пріоритети регіональної політики. Як подають О. Макарова та О. Хмелевська, це може бути політика вирівнювання (забезпечення рівних умов розвитку), домінування (підтримка «точок росту»), уніфікації (усунення диференціації, диспропорції, поляризації), перерозподілу ресурсів (підтримка «програмного» регіону/території) [355, с. 122].

Враховуючи зростаючі мобільні процеси в суспільстві, розрахунки ІРЛР слід доповнювати аналізом відповідних показників. Для цього опишемо методику розрахунку ІРЛР більш детально.

Обчислення інтегрального показника ІРЛР в даному випадку здійснюється за наступними блоками часткових показників [360]:

– *відтворення населення* (сумарний коефіцієнт народжуваності; дитяча смертність; середня очікувана тривалість життя при народженні; ймовірність

чоловіків дожити від 20 до 65 років; ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років);

– *соціальне становище* (коефіцієнт злочинності; кількість хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу; кількість хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин; кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; коефіцієнт підліткової народжуваності; кількість померлих від навмисного самоушкодження);

– *комфортне життя* (забезпеченість житлом у міських поселеннях; питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості; питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованим газопостачанням або підлоговою електроплитою у сільській місцевості; інтегральний показник стану навколишнього середовища; планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів; обсяг реалізованих населенню послуг);

– *добробут* (рівень бідності за відносним критерієм; питома вага домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість; кількість мінімальних продуктових кошиків, які можна придбати на середньодушовий дохід; ВРП на 1 особу; питома вага домогосподарств, які мають всі товари тривалого користування базового набору);

– *гідна праця* (рівень зайнятості населення, частка зайнятих серед населення 18–65 років; рівень безробіття; частка працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів; частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам; співвідношення середньої та мінімальної заробітної плати; рівень охоплення соціальним страхуванням);

– *освіта* (чистий показник охоплення дошкільними навчальними закладами дітей віком 3–5 років; охоплення загальною середньою освітою дітей шкільного віку; частка осіб із освітою не нижче рівня «базова вища» серед населення

25 років і старше; середня тривалість навчання осіб віком 25 років і старше; середній бал за результатами зовнішнього незалежного оцінювання (по всіх предметах).

Нормування для розрахунку ІРЛР в методиці здійснюється за наступними формулами для показників-стимуляторів та показників-дестимуляторів [360]:

$$z_{ijr} = \frac{x_{ijr}}{x_{st\ ij}}, \quad (3.11)$$

$$z_{ijr} = \frac{x_{st\ ij}}{x_{ijr}}, \quad (3.12)$$

де z_{ijr} – нормоване значення j -го показника у i -му блоці показників по r -му регіону;

x_{ijr} – фактичне значення j -го показника у i -му блоці показників по r -му регіону;

$x_{st\ ij}$ – стандартне значення j -го показника у i -му блоці показників;

i – номер блоку показників ($i = 1, 2, \dots, 6$);

j – номер показника у i -му блоці показників ($j = 1, \dots, k_i$; k_i – кількість показників у i -му блоці показників).

r – регіон ($r = 1, \dots, 25$).

Також здійснюється калібрація нормованих показників з метою елімінування впливу процедури нормування на узагальнюючий показник по блоку.

Аналогічно до використовуваного методу розрахунку інтегрального ІРЛР за даними похідних показників аналізу ПМН в регіонах України за 2017 рік можливо розрахувати *інтегральний індекс режиму просторової мобільності (ІРПМ)*, який буде також середнім геометричних наступних показників:

$$I_{рпм} = \sqrt[6]{I_{кп} I_{кв} I_{імо} I_{імс} I_{змп} I_{ос}}, \quad (3.13)$$

де $I_{рпм}$ – інтегральний ІРПМ;

$I_{кп}$ – нормалізований показник концентрації прибулих осіб у регіон;

$I_{кв}$ – нормалізований показник концентрації вибулих осіб з регіону;

$I_{імо}$ – нормалізований показник загальної інтенсивності міграційного обороту;

$I_{імс}$ – нормалізований показник загальної інтенсивності міграційного сальдо;

$I_{змп}$ – нормалізований показник густоти міграційного потоку;

$I_{дс}$ – нормалізований показник демографічної стійкості.

Режим ПМН, оскільки він розраховується на основі даних в'їзних і виїзних потоків, відображає особливості його руху з відображенням на показниках щодо кількості. Відповідно кількісна основа населення є вихідною умовою трансформації людського ресурсу в якісні індикатори людського розвитку.

Розраховано інтегральний ІРПМ у регіонах України за нормалізованими показниками за формулами 3.4, 3.11 та 3.12 (рис. 3.31). Регіони з вищим показником характеризуються вищими мобільними ознаками населення (величину показника визначають і виїзні, і в'їзні потоки населення).

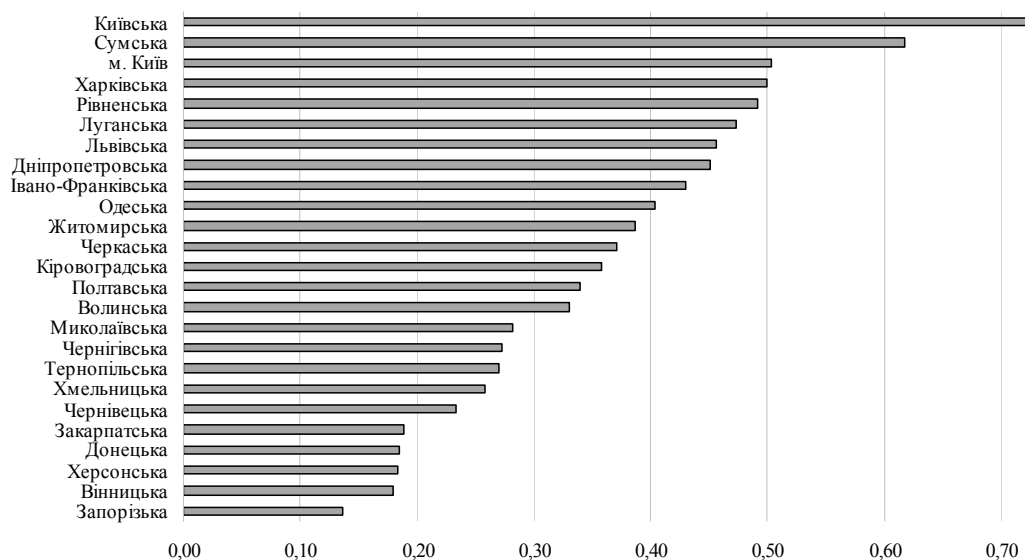

Рис. 3.31. Інтегральний ІРПМ у регіонах України, 2017 рік

* Джерело: розраховано автором

На основі часткових показників інтегрального ІРПМ у регіонах України було проведено кластерний аналіз. Результати такого аналізу детермінують регіональну специфіку *регулювання ПМН та врахування даних процесів при забезпеченні людського розвитку регіонів*.

Вдалось виділити 5 основних кластерів регіонів за розраховуваним індексом (рис. 3.32): кластер 1: Київська, Харківська області – активно-мобільний режим зростаючої концентрації людського потенціалу (Харків – «ядро»-притягання для центрально-східних областей, Київська область – для населення всієї України); кластер 2: Дніпропетровська, Івано-Франківська, Львівська, Одеська області, м. Київ – активно-мобільний режим притягання людського потенціалу; кластер 3: Вінницька, Херсонська, Запорізька, Донецька, Луганська, Чернівецька, Волинська, Миколаївська, Тернопільська, Хмельницька області – активно-мобільний режим балансування людського потенціалу (високий економічний потенціал vs гірші умови проживання і праці за регіони притягання і концентрації людського потенціалу); кластер 4: Житомирська, Кіровоградська, Чернігівська, Рівненська, Полтавська, Черкаська, Сумська області – активно-мобільний режим донорства людського потенціалу; кластер 5: Закарпатська область – прихований активно-мобільний режим.

Інтегральний ІРПМ актуально враховувати при розрахунку ІРЛР. У табл. 3.12 подано результати такого розрахунку. Кореляційний аналіз активності ПМН та ІРЛР показав високий пропорційний зв'язок між цими показниками на рівні 0,8. Бачимо, що для окремих областей мобільність наразі позитивно впливає на ІРЛР. Це Київська, Рівненська, Сумська, Львівська, Дніпропетровська, Одеська області. Області, які характеризуються нижчою мобільністю, при нинішніх умовах втрачають у можливостях людського розвитку.

Результати аналізу можуть викликати спочатку дискусійну реакцію. Однак реалії в Україні такі, що саме реалізація ПМН дозволяє їм підвищувати рівень свого добробуту, задовольняти інші потреби, і це не обов'язково виїзд за кордон, але й внутрішні переміщення.

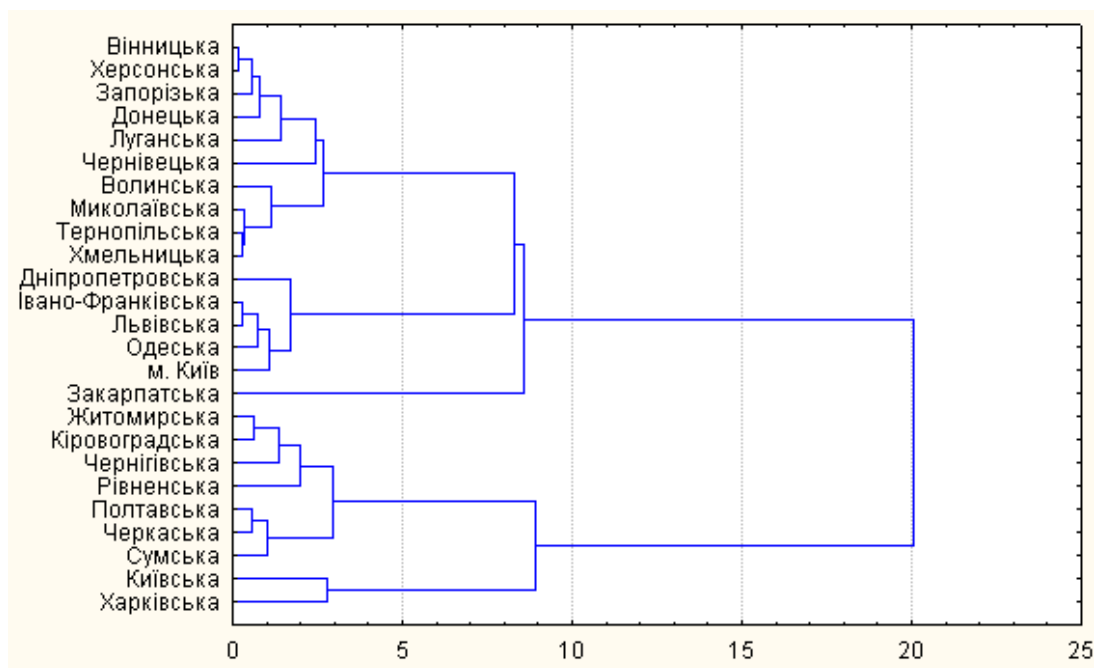

Рис. 3.32. Кластери регіонів України за інтегральним ІРІМ населення України, 2017 рік

* Джерело: розраховано автором

Таблиця 3.12

ІРЛР в Україні з врахуванням ІРІМ, 2017 рік

№ з/п	Області	ІРЛР без мобільності		ІРЛР з мобільністю	
		бали	ранг	бали	ранг
1	Вінницька	3,8566	9	4,0361	16
2	Волинська	3,8109	11	4,1411	13
3	Дніпропетровська	3,7686	12	4,2194	9
4	Донецька	...	...	...	...
5	Житомирська	3,5472	20	3,9343	19
6	Закарпатська	4,0233	5	4,2125	10
7	Запорізька	3,8184	10	3,9551	18
8	Івано-Франківська	4,1554	2	4,5855	2
9	Київська	3,7541	13	4,4817	4
10	Кіровоградська	3,5257	22	3,8832	20
11	Луганська	...	...	...	...
12	Львівська	4,1307	3	4,5867	1
13	Миколаївська	3,8647	8	4,1461	12
14	Одеська	3,71	17	4,1137	14
15	Полтавська	3,9103	7	4,2498	7
16	Рівненська	3,6576	18	4,1495	11
17	Сумська	3,7425	14	4,3601	6
18	Тернопільська	3,9749	6	4,2454	8

№ з/п	Області	ІРЛР без мобільності		ІРЛР з мобільністю	
		бали	ранг	бали	ранг
19	Харківська	4,0564	4	4,5562	3
20	Херсонська	3,5438	21	3,7273	22
21	Хмельницька	3,6188	19	3,8766	21
22	Черкаська	3,7286	15	4,0992	15
23	Чернівецька	4,2294	1	4,4625	5
24	Чернігівська	3,7247	16	3,9977	17

* Джерело: побудовано автором за даними [384]

Отже, результати оцінювання людського розвитку носять практичний та рекомендаційний характер щодо визначення факторів формування і реалізації ПМН. На рівні держав результати оцінки вказують не лише на просторову економічну поляризацію, але й на різні можливості навчання та відтворення населення. Методика оцінювання людського розвитку на рівні регіонів країни дозволяє більшою мірою деталізувати вплив різних процесів на основні показники, що відображають можливості вибору. Тому необхідно закласти в перелік показників ті, що відображають міграційну активність населення. Зростаючі показники міждержавної міграції як реалізації ПМН є свідченням недостатньо сприятливих внутрішніх умов розвитку та змушують до реагування. В основі такого реагування мають бути механізми регулювання ПМН, орієнтовані на непрямі впливи.

Висновки до розділу 3

Результати оцінювання ПМН у фокусі людського розвитку України та її регіонів дозволили зробити наступні висновки:

1. Сформовано методичні засади аналізу ПМН. Розкрито системний підхід до аналізу ПМН, який визначає об'єкти аналізу (фактори формування, стан, форми і наслідки реалізації мобільності), вектори аналізу – внутрішня (внутріпоселенська, внутрірегіональна, внутрідержавна) і зовнішня

(транскордонна, континентальна, віддалена) мобільність, а також об'єкти аналізу ефективності мобільності – рівновага, раціональність та якість. Різний дослідницький фокус ПМН формує аналітична міграціологія, яка є сукупністю методів і прийомів комплексного аналізу мобільності, спрямованих на наближення структурно-функціональних, нормативно-правових, соціально-культурних оцінок та вимірів проблемних явищ і процесів до вимог формування політики людського розвитку з позиції інтересів нової економіки, соціальної держави, інформаційного суспільства.

Систематизовано індикаторну основу аналізу ПМН. Показники визначено за групами об'єкту аналізу: ПМН; форми реалізації ПМН – міграційна і туристична активність; середовище реалізації ПМН; наслідки реалізації ПМН.

2. Розглянуто існуючі в світовій практиці методики оцінювання ПМН. Особливу увагу звернено на методику розрахунку національних індексів множинної депривації у Великобританії. За результатами вивчення світового досвіду та різних авторських методик, запропоновано основні напрями соціологічної оцінки ПМН в Україні з з'ясуванням рівня депривації населення, хорологічно-часової вимірності мобільності, а також капіталізації людського потенціалу активно-мобільних осіб з досвідом переміщень. Запропоновано методику оцінювання хорологічно-часової вимірності потенціалу ПМН та схематичну інтерпретацію її результатів.

3. Проаналізовано тенденції зміни ПМН України в національному і регіональному вимірах. Аналіз показав, що українське суспільство за роки незалежності проявило себе як високомобільне. Динаміка зростання кількості перетину державного кордону за напрямом виїзду за останні роки суттєво перевищує показники в'їзних потоків. Позитивною є динаміка зростання кількості виданих закордонних паспортів. За 2015–2017 роки значно зріз кількісний показник щодо видачі дозволів на проживання громадянам України за кордоном. Станом на 2016 рік він вищий, аніж показник кількості вибулих з України у рамках міждержавної міграції – 13621 дозволів.

Узагальнено основні показники реалізації ПМН України. Станом на 2017 рік, за різними оцінками, близько 4 % від усього населення України є міграційно-активним за внутрішнім вектором. У той же час, 5,1 % економічно активного населення є мобільним за зовнішнім вектором. 4,4 % від кількості студентів ВНЗ України навчається за кордоном, що підтверджує реалізацію високої мобільності молоді.

4. Здійснено аналіз внутрішньої міграційної активності населення України. Простежено зміну структури населення України за місцем проживання. Монотонне зростання частки міського населення в Україні (з 67,3 % у 1990 році до 69,2 % у 2017 році) підтверджує внутрішні мобільні процеси за напрямом «село-місто». Однак, незважаючи на таку динаміку, Україна залишається державою з високою часткою сільського населення. Цей факт актуалізує сегментний підхід регулювання ПМН з окремою орієнтацією на сільське населення, яке перебуває в гірших умовах розвитку та потребує цільової підтримки.

5. Проаналізовано регіональну специфіку ПМН України. Аналіз підтверджує, що регіони України є строкатими у плані факторів формування і реалізації ПМН. Аналіз деяких похідних показників (концентрації прибулих і вибулих осіб у рамках міждержавної міграції, інтенсивність міграційного обороту, густина міграційного потоку) дозволив провести матричне позиціонування регіонів України за станом і наслідками реалізації ПМН. Розподіл регіонів здійснено згідно реалізації (приваблення, циркуляції, виштовхування) і станом (високого, прихованого, низького) мобільності. Це дало змогу виділити групи регіонів «транзит», «потенціал», «промисловість», «міграційний капітал», «сірий вплив», «сіра зона», «столична агломерація», «відособлення», «столична метрополія».

Апробація методики Н. Божидарнік на основі моделі Стюарта-Рейвенстейна дозволила провести розподіл областей України за показником внутрішнього міграційного потенціалу. Найвищі значення виявлені для Київської, Житомирської, Чернігівської, Вінницької, Черкаської, Дніпропетровської і Харківської областей.

З метою аналізу внутрірегіональної мобільності, розраховано відношення постійного населення обласного центру до всього населення області. Результати показують, що окрім столиці високий рівень концентрації населення в обласному центрі характерне для Харківської (54 %), Запорізької (44 %), Миколаївської (43 %), Одеської (43 %) і Дніпропетровської (31 %) областей.

У рамках аналізу регіональних особливостей ПМН, звернено увагу на проблему вимушених внутрішніх переміщень. Результати аналізу дали змогу обґрунтувати особливості залучення потенціалу ВПО у регіони-соціуми залежно від віддаленості до зон збройного конфлікту в Україні.

6. Проаналізовано особливості ПМН в європейському економічному просторі у контексті викликів для України. Розкрито специфіку впливу євроінтеграції на процеси мобільності населення, в тому числі через призму положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Виявлено особливості мобільності європейського суспільства, проаналізовано показники зовнішньої та внутрішньої міграційної активності в розрізі держав ЄС.

Узагальнено інституціональні передумови поглиблення євроінтеграції України, серед яких переважають міграційні орієнтири населення за проєвропейським напрямом. Це підтвердили результати аналізу динаміки перетину державного кордону за російським і європейським векторами. Якщо в 2010 році різниця за кількістю перетину кордону між європейськими країнами і Росією сягала близько 2 млн на користь перших, то в 2017 році вона зросла до 11,7 млн. Ключову роль у цьому відіграє стрімко зростаюча кількість перетину українсько-польського кордону – більше 10 млн раз на рік.

Європейський вектор домінує в реалізації освітньої мобільності населення: кількість студентів з України, які навчалися в державах ЄС за період 2008-2016 років у середньому в 5,6 разів переважав такий ж показник за вектором Російської Федерації.

Акцентовано на проблемі значної соціально-економічної поляризації України з європейськими державами. Здійснено порівняння розміру мінімальної

заробітної плати в Україні та основних реципієнтах її людського потенціалу. Розкрито просторову економічну поляризацію України з деякими європейськими державами за показниками людського розвитку і ВВП на душу населення.

7. Досліджено особливості транскордонного виміру реалізації ПМН України. Оскільки основною метою реалізації транскордонної мобільності є економічна (торгівельна), визначено типові схеми неформальних економічних відносин човникових мігрантів. Описано деструктивну наслідковість реалізованої транскордонної мобільності населення, що обумовлює актуальність врегулювання транскордонних переміщень та формування розвиненого транскордонного соціоекономічного простору з належним інфраструктурним забезпеченням реалізації мобільності.

8. Досліджено транскордонну мобільність в українсько-польському прикордонні, зокрема у міграційній системі «Львівська область – Підкарпатське воєводство». Встановлено, що частка Польщі у перетині українцями державного кордону постійно зростає і досягнула в 2017 році 40 %. Найбільша кількість перетинів припадає на контрольно-пропускний пункт «Шегині – Медика».

Використовуючи дані польської статистики, проаналізовано особливості транскордонної мобільності в українсько-польському прикордонні залежно від кілометрової зони проживання. З'ясовано, що близько 90 % перетинів між Львівською областю і Підкарпатським воєводством були здійснені громадянами, які проживають у 50-кілометровій прикордонній зоні, в тому числі 85 % у 30-кілометровій зоні. Постійно зростають обсяги видатків іноземців на території Польщі. Перетин українцями кордону з метою «закупів» значно підвищує попит на споживчому ринку Польщі та сприяє економічному розвитку польських прикордонних регіонів. У той же час прикордонні області України залишаються у депресивному стані з тимчасовим вирішенням проблем зайнятості та забезпечення добробуту населення. Це підтверджує укріплення транскордонної асиметрії у міграційній системі «Львівська область – Підкарпатське воєводство».

9. Розвинуто методичні засади оцінювання ПМН у системі індикаторів людського розвитку. Проаналізовано методика ООН щодо розрахунку ІЛР. Апробація методики дозволяє здійснювати міждержавні порівняння, визначаючи сильні і слабкі позиції країн щодо факторів формування ПМН. Проаналізовано динаміку ІЛР України за період 1992-2017 років. Встановлено, що Україна входить до групи країн «high human development». ІЛР України 2017 року становить 0,751 при середньому показнику для групи «high human development» 0,757. Показники середньої та очікуваної кількості років навчання в нашій державі є високими і фактично наближаються до середнього рівня країн ОЕСР. Найбільше дисонує з середньогруповим значенням «high human development» показник України ВНД на душу населення. Згідно нього Україна є ближчою до групи «medium human development».

Порівняння часткових показників індексу дало змогу підтвердити, що показник ВВП України є значно нижчим за сусідні держави та стратегічні реципієнти її людського потенціалу. Відтак подальший розвиток глобального та європейського мобільного простору за такої ситуації лише посилюватиме ПМН України.

10. Описано методичний хід розрахунку ІРЛР Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Зазначено, що дана методика не враховує міграційний фактор. У зв'язку з цим запропоновано методику розрахунку інтегрального ІРПМ та розраховано ІРЛР в Україні з врахуванням даного показника. Результати розрахунків 2017 року показали, що мобільність покращує позиції для деяких областей у рейтингу ІЛР, зокрема Львівської, Київської, Дніпропетровської, Одеської, Сумської. Таким чином, для деяких областей висока мобільність населення є рушієм розвитку, способом вирішення багатьох проблем соціально-економічного характеру.

Основні результати розділу опубліковані в наукових працях автора [322-332; 387]

РОЗДІЛ 4

МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТКИ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

4.1. Класифікація механізмів регулювання просторової мобільності населення та прогресивні підходи їх застосування

Поняття механізму в теорії державного управління можна розглядати за різними підходами [451, с. 45]:

- механізм як система;
- механізм як сукупність складових;
- механізм як процес;
- механізм як інструмент.

Найбільш складним і комплексним є системний підхід до розгляду механізму. Якщо визначати можливості регульованого впливу суб'єкта на об'єкт, то практично цінним є фокус розгляду механізму як інструмента. Тому, з метою дослідження системи механізмів регулювання ПМН, взято до уваги їх розуміння як інструменту.

Механізми регулювання ПМН забезпечують цільовий вплив на фактори формування і процеси реалізації ПМН у визначених просторових обмеженнях. Просторові обмеження визначають об'єкт і суб'єкти регулювання. Об'єктом регулювання є населення та його окремі соціальні групи, що постійно чи тимчасово перебувають на території держави/регіону/поселення. Суб'єктами регулювання можуть бути:

- державні – органи державної влади як основі регулюючі інститути;
- недержавні – недержавні структури, що самостійно чи у співпраці з органами державної влади впливають на мобільні процеси;
- ринкові – умови ринку (праці, товарів і послуг, капіталу, знань), які детермінують формування мобільності.

Застосування механізмів регулювання ПМН повинно свідомо балансуватись між державними і недержавними інститутами. Глобалізація й інтеграція посилюють вплив ринкових механізмів в умовах міжнародної конкуренції. Пропагування права вибору і свободи пересування змушує державно-управлінські структури переорієнтовуватись з механізмів державного управління на механізми регулювання, зокрема у міграційній сфері. За нашим баченням, наразі актуальним питанням стоїть *регулювання не факту реалізації ПМН, а передумов її формування*. Це вимагає сучасний глобалізований світ з відкритими кордонами та соціально-економічною поляризацією країн світу, що змушує владу більшості держав до зміни концепції державної політики (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Специфіка регулювання ПМН

№ з/п	Критерій відмінності	Регулювання міграційних процесів	Регулювання туристичних процесів	Регулювання ПМН
1	Суб'єкт впливу	Провідна роль державних інститутів	Провідна роль ринкових інститутів	Активна співпраця державних і недержавних інститутів з урахуванням умов ринку
2	Об'єкт впливу	Факт міграції та її наслідки	Практика переміщень з метою туризму і туристичний бізнес	Фактори формування і напрями реалізації ПМН
3	Мета регулювання	Нівелювання ризиків міграції	Розвиток туризму як привабливої галузі економіки	Позитивний вплив реалізації ПМН на людський розвиток територій донора і реципієнта
4	Домінуючі механізми регулювання	Адміністративні, нормативно-правові, валютно-фінансові	Адміністративні, валютно-фінансові, соціально-економічні	Соціально-економічні, соціогуманітарні, інформаційні

* Джерело: авторська розробка

З табл. 4.1 випливає, що регулювання ПМН є специфічним поєднанням пріоритетів регулювання туризму і міграції (як основних напрямів реалізації мобільності). У той же час, регулювання ПМН буде ефективним у тому випадку, коли практика її реалізації забезпечуватиме процеси людського розвитку для територій донора (населення яких реалізує мобільність і виїжджає) і територій реципієнта.

Перш ніж визначити механізми регулювання ПМН, обґрунтуємо авторське бачення концептуальних засад їх використання.

Об'єктом регулювання є фактори формування і форми реалізації ПМН.

Суб'єктом регулювання, як вже зазначалось вище, можуть бути державні і недержавні органи, а також ринкові інститути. Незважаючи на аргументи щодо дерегулювання більшості сфер (в Україні такі обґрунтування спричинені корупцією в органах державної влади), роль держави залишається дуже сильною [452; 456]. Для України це актуальне питання, незважаючи на всі труднощі становлення правової держави і демократії. Залишається актуальною до впровадження неолібералістична концепція, яка обґрунтовує посилення регулювання економіки державою. Як пише Г. Куц, якщо в класичному лібералізмі чільне місце посідала ідеологема «держава як нічний сторож», то в теорії неолібералізму це місце стало належати ідеологемі «держави загального добробуту» (концепти «держави загального добробуту» та «соціальної ринкової економіки») [479, с. 178]. Керуючись ідеями неолібералізму, роль держави у регулюванні факторів формування і напрямів реалізації ПМН має бути ключовою. У зв'язку з цим важливо визначити *інституційну основу* такого регулювання.

З огляду на різноплановість регулюючих впливів, в Україні основними центральними органами державної влади, які володіють і повинні здійснювати безпосередні повноваження в сфері регулювання ПМН є:

- Державна міграційна служба України;
- Державна прикордонна служба України;
- Державна митна служба України;
- Міністерство зовнішніх справ України (посольства і консульства, управління з питань закордонного українства та етноконфесійного діалогу);
- Міністерство соціальної політики України (питання соціального захисту);
- Департамент туризму та курортів Міністерства економічного розвитку і торгівлі України (слабкі позиції, доцільність відновлення Міністерства культури і туризму України);
- Державна служба статистики України (моніторинг мобільності).

Провідну роль у регулюванні ПМН усе таки мали б відігравати Державна міграційна служба України і Департамент туризму та курортів. Наразі ці інститути мають ослаблені позиції. Державна міграційна служба функціонує з 2010 року та «погрузла» в бюрократичних питаннях (корупційні скандали, пов'язані, в тому числі, з виготовленням біометричних паспортів, виникають періодично). До цього повноваження регулювання міграцій постійно передавались від однієї управлінської структури до іншої. З початку незалежності України таких «передач» було 12 (табл. 4.2).

Що стосується регулювання туризму, то тут ситуація з інституційного забезпечення ще гірша. Зміна профільного органу відбувалась менше – 8 разів. Однак поточна підвідомчість профільного органу Міністерству економічного розвитку і торгівлі України відкидає роль держави у регулюванні туристичних переміщень. Дана сфера перебуває в умовах стихійного ринкового регулювання та суб'єктивного впливу з боку чиновників. Така ситуація є однією з причин виникнення туристично-міграційних трансформацій нелегального характеру, коли особа виїжджає за кордон у статусі туриста і, порушуючи міграційний режим, залишається там у нелегальному статусі. У зв'язку з цим регулювання туристичних переміщень має набувати більш чітких та організованих форм. Доцільним було б відновити функціонування Міністерства культури і туризму України, адже дана сфера має виняткове соціокультурне значення для українського народу.

Частість зміни профільного органу є серйозним викликом для будь-якої сфери. Щодо регулювання ПМН визначені вище структури мають формувати *інституційну платформу співпраці* з недержавними інститутами, у тому числі з церквою, благодійними організаціями та українською діаспорою. Слід посилювати реальну співпрацю з представниками діаспори, в тому числі через Національну комісію з питань закордонних українців при Кабінеті Міністрів України, утворену ще 2004 року. Схвалена Концепція Державної програми співпраці із закордонними українцями на 2017-2020 роки має реалізовуватись у

різночасовій перспективі та підтримувати циркулюючі міграції українського високомобільного суспільства.

Таблиця 4.2

**Змінність центральних профільних органів державної влади у сфері
регулювання міграцій і туризму**

№	Профільний орган у сфері регулювання міграцій	№	Профільний орган у сфері регулювання туризму
1	Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України – 1990-1993 роки	1	Головне управління Української РСР по іноземному туризму – до 1988 і до 1993 року центральна структура відсутня
2	Міністерство України у справах національностей та міграції – 1993-1994 роки	2	Державний комітет України з туризму – 1993-2000 роки
3	Міністерство України у справах національностей, міграції та культур – 1994-1995 роки	3	Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України – 2000-2001 роки
4	Міністерство України у справах національностей та міграції – 1995-1996 роки	4	Державний департамент туризму України – 2001-2002 роки
5	Державний комітет України у справах національностей та міграції – 1996-2000 роки	5	Державна туристична адміністрація України – 2002-2006 роки
6	Державний департамент у справах національностей та міграції Міністерства Юстиції України – 2000-2001 роки		
7	Державний комітет України у справах національностей та міграції – 2001-2006 роки	6	Міністерство культури і туризму України (Державна служба туризму і курортів) – 2006-2010 роки
8	Державний комітет у справах національностей та релігій України – 2006-2010 роки		
9	Міністерство внутрішніх справ України – 2008-2009 роки	7	Міністерство інфраструктури України (Державне агентство туризму і курортів) – 2010-2014 роки
10	Державна міграційна служба України – 2009-2010 роки		
11	Міністерство внутрішніх справ України – з 2010 року	8	Міністерство економічного розвитку і торгівлі України (Департамент туризму та курортів) – з 2014 року
12	Державна міграційна служба України – 1990-1993 роки		

* Джерело: складено автором за даними [453; 451, с. 62]

Удосконалення регулювання ПМН, ймовірно, забезпечить створення профільного міністерства. Зокрема, як стверджує А. Гайдуцький, для України з метою розвитку мотиваційної політики реінтеграції мігрантів необхідним є створення Міністерства у справах мігрантів і діаспори; уже в 46 країнах є такий центральний орган (у тому числі Вірменії, Грузії, Ірландії, Канаді), який розробляє ключові мотиваційні механізми та працює з донорами [478]. На наш погляд, створення профільного міністерства не є «панацеєю». Питання стоїть в корумпованості державного апарату, задіяного у даній сфері, для якого

характерні неформальні зв'язки, пов'язані з вирішенням численних міграційних питань (видача паспортів, інших документів).

Розуміючи зміст та інституційну основу регулювання ПМН, розглянемо більш детально *механізми* такого регулювання.

Залежно від концепції регулювання ПМН, застосування механізмів може бути орієнтованим на обмеження, консервацію і стимулювання. Таким способом, механізми за характером впливу можуть набувати обмежуючого, консервуючого (стабілізуючого) і стимулюючого характеру.

Обмежуючі механізми є актуальними у застосуванні в умовах жорсткого режиму перетину державного кордону. Вони більшою мірою орієнтовані на факт реалізації ПМН, особливо за міграційним напрямом. Ефективність їх застосування можлива тоді, коли дієвою є правова держава, а практика порушення адміністративних і нормативно-правових норм є мінімальною.

Консервуючі механізми орієнтовані на підтримку умов середовища (фактори) і практику реалізації ПМН у випадках: вигідності поточної ситуації, стабільної позитивної динаміки змін з відображенням на показниках людського розвитку; негативного впливу зовнішнього середовища та необхідності збереження (стабілізації) ситуації у певних просторових координатах (антикризові заходи).

Стимулюючі механізми є найбільш використовуваними. Однак, у вітчизняних умовах вони, на жаль, часто набувають формальних ознак. Практика регулювання ПМН в Україні поки не розвинута. Регулювання міграційних процесів є дуже суб'єктивним зі значними тіньовими ресурсними потоками. Регулювання туризму більше орієнтоване на бізнес-інтереси з політичним лобі на рівні центральних і місцевих органів державної влади (дана сфера бізнесу є привабливою, тому зазвичай викликає підвищений інтерес осіб з великим капіталом).

Концептуальне призначення механізмів регулювання ПМН (обмеження, консервація, стимулювання) реалізується залежно від специфіки їх використання. Необхідно розуміти, як саме той чи інший механізм може здійснювати регулюючий вплив суб'єктом на об'єкт. Тому проведемо розподіл

механізмів регулювання ПМН, які є актуальними в Україні, однак універсальними у застосування для кожної держави світу. Цілісно вони формують систему механізмів з властивостями компліментарності (рис. 4.1).

Рис. 4.1 відображає перелік механізмів, які напрямлені на процеси, що мають безпосереднє відношення до формування і реалізації ПМН. Але оскільки метою регулювання ПМН є вплив наслідків її реалізації на людський розвиток територій донора і реципієнта, то дані механізми мають взаємодоповнюватись з заходами *політики людського розвитку*. Вона включає політику демографічну, в сферах охорони здоров'я, освіти, зайнятості та доходів (див. в §1.4). Цілісна політика людського розвитку визначає можливості життєдіяльності і розвитку людини, що, в свою чергу, стає факторами формування її ПМН. Таким чином, наслідки реалізації мобільності з відображенням на людському розвитку одночасно визначають факторну площину її формування. Це замкнений процес відкритого типу (з впливом зовнішнього середовища; у випадку даного дослідження – це умови щодо можливостей життєдіяльності і розвитку сучасної людини в різних суспільствах).

Перелік і зміст механізмів регулювання ПМН (див. рис. 4.1) підтверджує домінуючу роль держави в їх застосуванні. В умовах адміністративно-територіальної реформи в Україні виникає логічне питання щодо повноважень місцевих органів державної влади у регулюванні ПМН. На наше переконання, децентралізація влади і державного регулювання, яка нині так важко здійснюється в Україні через численні суб'єктивні перепони, є реальним шансом вирішення більшості проблем розвитку українського суспільства, у тому числі щодо задовільних умов людського розвитку, зростаючих міграційних втрат. Розвиток територіальних громад є шансом посилення контролю громадянського суспільства за цільовим використанням бюджетних коштів. Щодо застосування механізмів регулювання ПМН на різних управлінських рівнях мають чітко розподілятися повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування зі зміною об'єкта регулювання. Авторське бачення такого розподілу – на рис. 4.2.

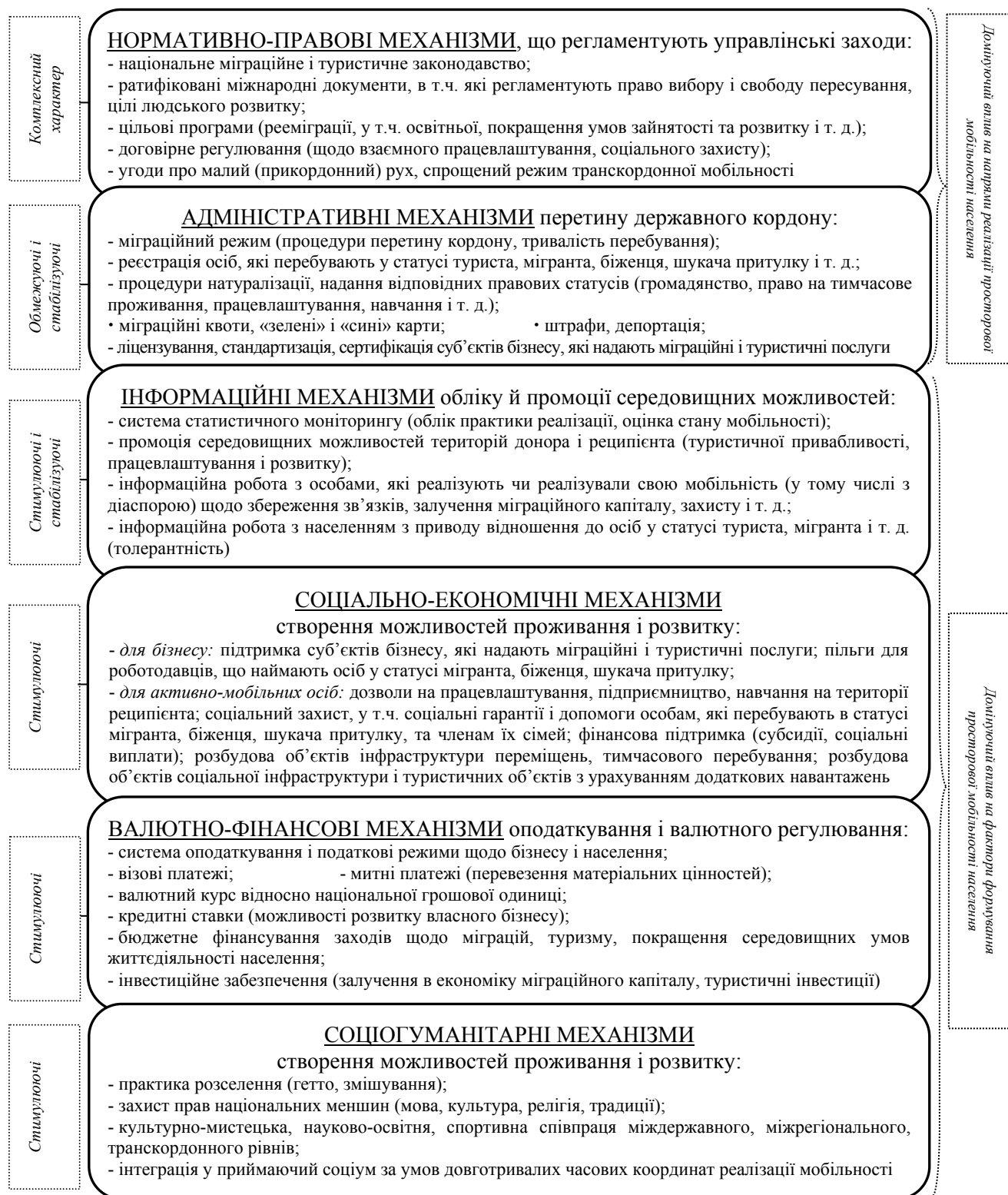

Рис. 4.1. Механізми та інструменти регулювання ПМН

* Джерело: складено автором за даними [525, с. 170; 518]

Розглянемо більш детально особливості застосування механізмів регулювання ПМН, що виділені на рис. 4.1.

Кожна група механізмів допускає величезну кількість варіацій регулюючого впливу на ПМН. Досить важливу групу формують *адміністративні механізми*. Активність їх застосування підтверджує ступінь впливу держави на процеси формування і реалізації ПМН. Чим сильнішою є дія ринкових механізмів, тим адміністративні механізми є слабшими.

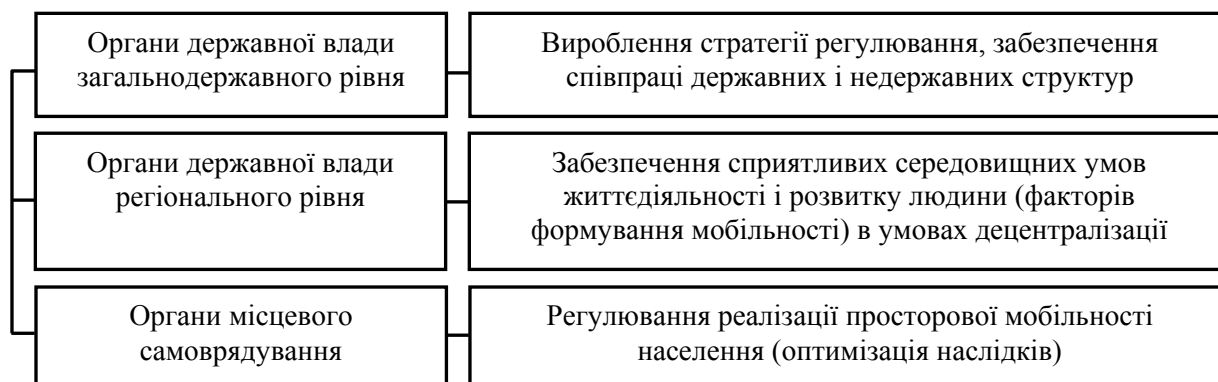

Рис. 4.2. Основна мета регулювання ПМН на різних управлінських рівнях

* Джерело: авторська розробка

Оскільки ПМН часто реалізується у міжнародному масштабі, то застосування адміністративних механізмів є надзвичайно важливим з точки зору безпеки. Ефективність адміністративних механізмів залежить від їх чіткості та правової визначеності у застосуванні. Їх важливість пояснюється тим, що вони включають процедури натуралізації та надання різних правових статусів. Існує безліч практик такої управлінської діяльності. Часто вони орієнтовані на боротьбу з нелегальними просторовими переміщеннями. На противагу депортації деякі країни реалізують політику регуляризації, що передбачає дозвіл іноземцям, які перебувають в країні з порушенням законодавства, отримати законний статус [208, с. 65]. Часто такі кардинальні дії дозволяють у короткому часі вирішити проблеми нелегального перебування мігрантів, осіб з особливим правовим статусом та їх зайнятості з можливістю належного соціального захисту.

У групі адміністративних механізмів також важливими є заходи ліцензування, стандартизації і сертифікації суб'єктів бізнесу, які надають міграційні та туристичні послуги. Особливою проблемою для багатьох

суспільств, у тому числі українського, є ринок міграційних послуг. Він орієнтований на задоволення потреб населення в послугах, пов'язаних з уможливленням та/або покращенням умов здійснення населенням міграційних переміщень по території, отриманням супутніх вигод, пов'язаних з міграцією [500, с. 32]. У випадку нерегульованості процесів переміщення населення, ринок міграційних послуг набуває тіньових ознак, що сприяє нелегальним формам міграцій. Тому серед адміністративних механізмів регулювання мобільності важливими є ті, що формують *систему вимог до фірм-посередників*, які займаються вербуванням робочої сили, з надання ними фінансових та юридичних гарантій працевлаштування і створення нормальних життєвих умов для трудових мігрантів [477, с. 323].

Окремою групою механізмів регулювання ПМН виділено *інформаційні*. Їх значення постійно зростає. Сила інформації в сучасному суспільстві є основною. Тому ефективність регулювання мобільності багато в чому залежить від застосування інформаційних механізмів, зокрема в частині статистичного обліку осіб, які реалізують свою мобільність [519]. В Україні дана складова перебуває у незадовільному стані, що скеровує до необхідності розробки національної системи моніторингу ПМН. Хоча сьогодні статистична база щодо просторових переміщень населення постійно покращується, доповнюється міжнародними оцінками, проте вона є дуже вибірковою. Позитивно, що створюються Інтернет-сайти (інтерактивні мапи) щодо черг на державному кордоні (мапа Державної прикордонної служби України подає дані з запізненням [471; 472; 513]), розвиваються глобальні інформаційні системи типу «migrationpolicy», «metrocosm», «worldometers» та ін. Однак цього поки є недостатньо.

Інформаційні механізми чинять потужний вплив на формування ПМН. Їх ефективне використання дозволяє стримувати чи стимулювати просторові переміщення залежно від подачі інформації про середовищні умови тієї чи іншої території, що розкривають її туристичну і міграційну привабливість.

Ще одна група механізмів – *нормативно-правові*. Вони включають законодавство, що регламентує різні аспекти просторових переміщень населення:

- 1) нормативно-правові документи щодо перетину державного кордону з різною метою;
- 2) нормативно-правові документи у сфері регулювання туризму;
- 3) нормативно-правові документи у сфері регулювання міграції.

Найбільш розгорнутою є третя група нормативно-правових документів. Їх значна кількість потребує систематизації. Тому доцільно розділяти документи у сфері міграції за групами [503]:

– нормативно-правові документи, що визначають основи здійснення державної міграційної політики (закони України «Про зовнішню трудову міграцію», «Про імміграцію», «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» та ін.);

– нормативно-правові документи, що визначають основи здійснення демографічної політики в країні (стратегія демографічного розвитку в Україні наразі відсутня);

– нормативно-правові документи, що визначають конкретні заходи в рамках державної міграційної політики, у тому числі з передбаченням їх фінансування та контролю за використанням коштів;

– нормативно-правові документи, що визначають особливості переміщень конкретних груп мігрантів (біженців, трудових, нелегальних мігрантів тощо);

– нормативно-правові документи, що визначають особливості переміщень і захисту конкретних соціальних груп (національних меншин, молоді, дітей тощо);

– нормативно-правові документи, що визначають створення (ліквідацію) відповідних інституцій, що здійснюють реалізацію державної міграційної політики, їх статус і повноваження;

– нормативно-правові документи, що визначають порядок статистичного обліку міграційних процесів, інших способів збору інформації;

– нормативно-правові документи, що ратифікують двосторонні міждержавні угоди про співпрацю в сфері соціальної (у тому числі міграційної) політики;

– нормативно-правові документи, що ратифікують багатосторонні угоди, зокрема в рамках інтеграційних об'єднань, про співпрацю в сфері соціальної (у тому числі міграційної) політики;

– нормативно-правові документи, що ратифікують угоди між конкретними державними структурами різних країн та міжнародними організаціями про співпрацю, міжнародні заяви, протоколи, декларації, конвенції, хартії тощо.

Реалізація нормативно-правових механізмів регулювання ПМН має узгоджуватись з іншими нормативами стратегічного характеру. Дуже важливо, щоб нормативно-правове регулювання орієнтувалось на *стратегічний вектор формування і реалізації ПМН*. Тому в основних нормативах стратегічного характеру мають закладатись пріоритети регулювання факторів формування та наслідків реалізації мобільності населення.

В Україні основоположними нормативами у цьому плані є Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», Цілі сталого розвитку на період 2015-2030 років (згідно Цілей розвитку тисячоліття ООН). Також наразі чинною є Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року, яка за своїм змістом має прореєміграційний характер. Діюча стратегія міграційної політики має широкий цільовий орієнтир. Це підтверджує її мета – спрямування зусиль держави і суспільства на формування та реалізацію державної міграційної політики, яка б позитивно впливала на консолідацію української нації та безпеку держави, прискорювала соціально-економічний розвиток, сприяла уповільненню темпів депопуляції, стабілізації кількісного та якісного складу населення, задоволенню потреб економіки в робочій силі, відповідає міжнародним стандартам і міжнародним зобов'язанням України [497]. Таким чином, у стратегічному вимірі регулювання міграцій має орієнтуватись на забезпечення безпеки, соціально-економічного і демографічного розвитку,

розвитку ринку праці з одночасним дотриманням міжнародних вимог, у тому числі щодо права вибору і свободи пересування сучасної людини. Це широке коло завдань, успішне досягнення яких вимагає послідовного управлінського підходу.

На наш погляд, стратегія державної міграційної політики України має переорієнтуватись на регулювання ПМН як явища більш широкого та включати такі *етапи* (рис. 4.3):

1) вирішення гострих проблем, пов'язаних з внутрішніми просторовими переміщеннями, просторовими переміщеннями громадян України за кордон та громадян інших держав в Україні;

2) реалізація стратегії регулювання міграційних процесів з чітким розумінням концепції соціально-демографічного розвитку і міграційної політики;

3) реалізація стратегії людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства.

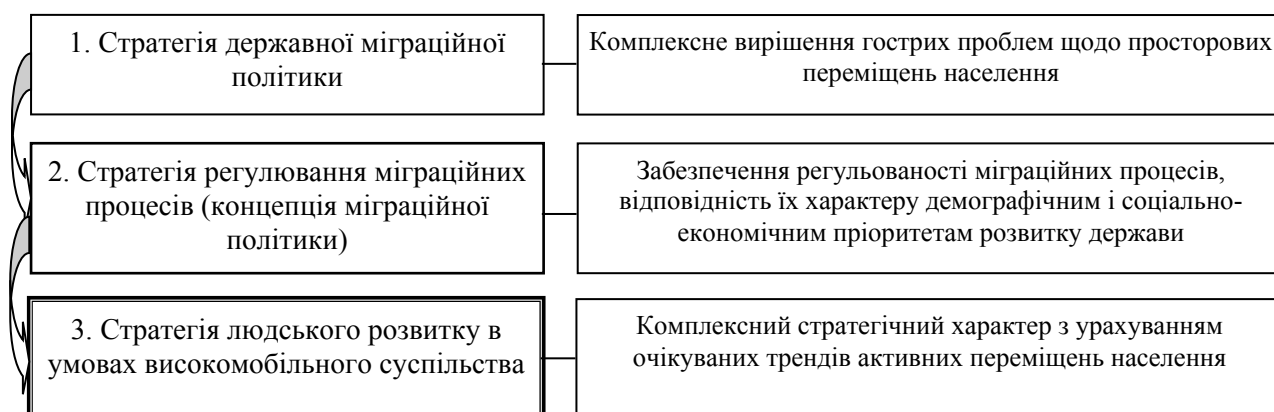

Рис. 4.3. Етапність переорієнтації стратегії міграційної політики на забезпечення людського розвитку в умовах високомобільного суспільства

* Джерело: авторська розробка

Така етапність підкреслює потребу переходу стратегічного планування з пріоритетів регулювання на врахування очікуваних трендів переміщень населення у різних просторово-часових координатах. Ймовірно, що українське суспільство, як і світ в цілому, будуть підвищувати свою просторову мобільність. Тому вже нині слід обґрунтовувати стратегічні пріоритети людського розвитку країни, населення якої є високомобільним.

Що стосується першого етапу переорієнтації стратегії державної міграційної політики, то тут важливо вирішувати гострі проблеми, які несуть у собі численні загрози. На це мають бути орієнтованими чинні нормативи середньострокової дії. Одним з таких є Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», метою якої є впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі [496]. Стратегія пропонує 62 реформи та програми розвитку держави за 4-ма векторами. На наш погляд, це проблем українського законодавства в плані стратегічного планування – визначення на середньостроковий період величезної кількості цілей і завдань, досягнення яких є неможливим навіть за ідеальних умов. Ситуація щодо Стратегії сталого розвитку є аналогічною. 2020 рік аж ніяк не видається реальним роком виходу України на провідні позиції в світі. Разом з тим, визначені у стратегії деякі реформи мають пряме відношення до регулювання ПМН, що слід враховувати (табл. 4.3).

Для українського суспільства на даному етапі важливо вирішувати *гострі проблеми*, пов'язані з просторовими переміщеннями населення, що дозволить надалі поступово переходити на нові стратегічні орієнтири людського розвитку в умовах високомобільного суспільства. Тому, механізми регулювання ПМН в першу чергу мають бути орієнтованими на: забезпечення циркулюючих міграцій; забезпечення освітніх рееміграцій; реалізацію програм залучення міграційного капіталу у бізнес (у першу чергу, малий); прозорий міграційний режим (боротьба з порушенням перетину державного кордону на митницях, зокрема через відеоспостереження, що посилить можливості суспільного контролю); активізацію співпраці Державної міграційної служби України та Міністерства соціальної політики України з науковими установами; інформаційне забезпечення регулювання міграцій з доповненням моніторингу ПМН України (практика вибіркового обстежень); забезпечення мобільності соціального захисту громадян України за кордоном.

**Відповідність деяких реформ Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020»
можливостям регулювання ПМН**

№ з/п	Вектор Стратегії	Програма	Вплив на ПМН
1	Вектор розвитку	Реформа сфери трудових відносин	Покращення можливостей працевлаштування в Україні як фактора зниження ПМН
		Реформа транспортної інфраструктури, програма участі в транс'європейських мережах, реформа державної митної справи та інтеграція в митну спільноту ЄС	Покращення якості просторових переміщень
		Реформа статистики	Покращення якості збору інформації та моніторинг ПМН населення
2	Вектор безпеки	Програма збереження навколишнього природного середовища	Покращення середовища перебування як фактора зниження ПМН
3	Вектор відповідальності	Програма національної єдності та підтримки національних меншин	Посилення соцієтальних зв'язків
		Реформа системи соціального захисту, пенсійна реформа, реформа системи охорони здоров'я	Забезпечення мобільності соціального захисту
4	Вектор гордості	Програма створення бренду «Україна»	Позиціонування України як правової держави, де реалізація прав і свобод переміщення є безумовною
		Реформа державної політики у сфері науки та досліджень, Програма залучення талантів	Регульованість освітньої, інтелектуальної мобільності
		Програма розвитку туризму	Забезпечення якості переміщень з метою туризму

* Джерело: складено автором за даними [496]

Дані пріоритети повинні доповнюватись покращенням середовищних умов життєдіяльності і розвитку населення України. Першочерговими кроками на шляху зниження ПМН за міграційним напрямом та з вимушеними ознаками є:

– покращення умов ринку праці, зокрема підвищення рівня заробітної плати, зменшення розривів в розмірі оплати праці між різними сферами, детінізація доходів в умовах прозорого перерозподілу податкових надходжень;

– боротьба з практикою корупції в усіх сферах суспільного життя з додатковим тиском з боку міжнародних структур (вимоги МВФ, ЄС щодо кредитування і т. д.);

– поступове додання значної просторової економічної поляризації і транскордонної асиметрії України з європейськими державами.

Отже, механізми регулювання ПМН мають об'єднувати ефективні способи впливу на просторові переміщення населення з метою туризму і міграцій. У першу чергу, застосування таких механізмів має орієнтуватись на вирішення гострих проблем. Разом з тим, вкрай важливо розширювати управлінський «горизонт», що передбачає створення умов для забезпечення позитивної наслідковості реалізації ПМН на процесах людського розвитку. Можна багато говорити про негативні наслідки міграцій для українського суспільства. Але річ у тім, що міграційні процеси мають більше позитивних наслідкових аспектів, ніж негативних. Це проявляється як у відношенні до людини, так і країни в цілому. Питання в тому, як управляти міграційними процесами, щоб оптимізувати їх позитивні ефекти. Вибір і пересування є одними з ключових прав і свобод сучасної людини. Їх обмежити неможливо. Але необхідно непрямыми методами регулювати напрями і характер просторових переміщень населення, щоб забезпечити позитивну наслідковість на різних інституційно-просторових рівнях.

4.2. Інфраструктурне забезпечення реалізації просторової мобільності населення

Одним з ефективних інструментів регулювання ПМН є *інфраструктурне забезпечення* (див. рис. 4.1 §4.1 – група соціально-економічних механізмів, орієнтованих на створення можливостей проживання і розвитку). Стан розвитку інфраструктури є вагомою детермінантою не лише якості життя, але й привабливості території для мобільних категорій населення, які, в свою чергу, можуть чинити додатковий та навіть деструктивний тиск на її об'єкти [199, с. 65; 455; 463]. Інфраструктура визначає характер так званої сервісної

економіки, яка властива багатьом розвинутим європейським країнам і заснована на розвитку галузей інфраструктури, куди спрямовано значний фінансовий, людський, інтелектуальний капітал [439, с. 4].

Інфраструктурне забезпечення реалізації ПМН є комплексним прикладним поняттям. Як зазначалось у §1.1 (див. рис. 1.5), ПМН відображає бажання, готовність і можливості зміни місця перебування у визначених просторово-часових координатах. Власне, інфраструктурне забезпечення визначає такі *можливості*, формуючи:

– привабливість (чи, навпаки, непривабливість) різних територій для активно-мобільних осіб залежно від рівня розвитку об'єктів соціальної інфраструктури, що, в свою чергу, відображає рівень соціально-економічного розвитку відповідного суспільства взагалі;

– доступність різних територій для активно-мобільних осіб залежно від розбудови мережі та технологічного рівня розвитку транспортної системи.

Характер впливу інфраструктурного забезпечення на можливості реалізації ПМН актуалізує пріоритетні завдання щодо його розвитку:

– нівелювання негативних наслідків додаткового тиску мобільних осіб (туристів і мігрантів) на об'єкти соціальної інфраструктури відносно постійного населення, обмеження практики необґрунтованого завищення цін на нерухомість, споживчі товари, транспортні послуги і т. д. в поселеннях з високою привабливістю для мобільних осіб, особливо туристів;

– непрямий вплив на обсяги реалізації ПМН з погляду привабливості певної території за рівнем розвитку її інфраструктури, у тому числі транспортної доступності;

– безпосередній вплив на просторово-часову вимірність реалізації ПМН через розвиток транспортних мереж (забезпечення швидкості переміщень).

Інфраструктурне забезпечення реалізації ПМН охоплює всі об'єкти соціальної інфраструктури, послугами яких користуються активно-мобільні особи (табл. 4.4). Дуже важливо, щоб обслуговування постійного населення та активно-мобільних осіб з інших суспільних систем не було дискримінаційним у плані сервісу та доступності. Дискусійним є питання цінової дискримінації.

Прийнятним є підвищення цін на культурно-мистецькі і спортивні заходи для іноземців. Однак така практика має застосовуватись лише у випадку свідомого обмеження приїзду осіб у відповідну суспільну систему. Як правило, цінова політика має бути однаковою відносно постійного населення та осіб з інших суспільних систем і недопускати обмежену доступність перших до затребуваних послуг. У цьому випадку краще надавати пільги постійному населенню, аніж завищувати ціни для активно-мобільних осіб з інших суспільних систем.

Таблиця 4.4

Складові інфраструктурного забезпечення реалізації ПМН

№ з/п	Складова інфраструктури	Вплив на можливості реалізації ПМН
1	<i>Соціально-побутова сфера</i>	
1.1	Об'єкти житлово-комунального господарства і побутового обслуговування	Наявність житла з належним рівнем благоустрою, доступною вартістю оренди і купівлі, кредитними програмами
1.2	Об'єкти громадського харчування	Наявність достатньої мережі закладів харчування з обґрунтованою ціновою політикою та сервісом обслуговування
1.3	Об'єкти торгівлі	Наявність достатньої мережі закладів торгівлі з обґрунтованою ціновою політикою та сервісом обслуговування
1.4	Об'єкти транспорту та зв'язку	Наявність розвиненої транспортно-комунікаційної інфраструктури з доступними послугами, належним станом рухомого складу і дорожнього покриття певної території
2	<i>Соціально-культурна сфера</i>	
	Об'єкти у сфері праці	Інформаційне обслуговування і пропозиція робочих місць для осіб з інших суспільних систем, обумовлена потребою місцевого ринку праці в додатковій робочій силі
2.1	Об'єкти у сфері охорони здоров'я	Медичне обслуговування осіб з інших суспільних систем із забезпеченням мобільності соціального захисту, зокрема медичного страхування
2.2	Об'єкти спортивного призначення	Сервісне обслуговування осіб з інших суспільних систем із обґрунтованою ціновою політикою
2.3	Культурні об'єкти	Сервісне обслуговування осіб з інших суспільних систем із обґрунтованою ціновою політикою
2.4	Сакральні об'єкти	Доступність до об'єктів згідно принципів свободи віросповідання та без суперечності з національними інтересами

* Джерело: авторська розробка

У контексті дослідження різних складових соціальної інфраструктури слід розуміти прикладне значення каналів і систем ПМН. Вони позначають напрямки просторових переміщень між конкретними просторовими утвореннями з відповідним інфраструктурним забезпеченням.

Одним з провідних учених у царині дослідження каналів мобільності є Дж. Уррі – відомий британський соціолог, дослідник різних аспектів мобільності, ідеолог «мобільної соціології». Учений стверджував, що простір (фізичний) являє собою певне утворення, що задається потоками міграцій, інформації, речей, специфічними конфігураціями рухів, ритмів, швидкостей тощо [474, с. 28; 483].

В українській економічній науці дослідження каналів і систем ПМН відсутні. Тому дане питання в контексті дослідження інфраструктурного забезпечення реалізації ПМН України є дуже актуальним.

Важливою особливістю ПМН є залежність від спроможності переміщення різних ресурсів. Такі переміщення дають змогу здійснювати канали мобільності – згідно Дж. Уррі та його праці 1916 року.

Канали ПМН відображають способи (шляхи) його переміщень, а також переміщень і поширення супровідних ресурсів – фінансових, професійних, знанневих, інформаційних, матеріальних, людських (мова йде про ближче соціальне оточення активно-мобільної особи).

Дж. Уррі також виділяв системи мобільності, під якими розумів комплекс соціальних відносин і матеріальної інфраструктури, який робить певний вид переміщення акторів можливим; ці системи включають в себе не тільки рухомих людей і об'єкти, але й всілякі ідеї, зв'язки, нерухомі об'єкти інфраструктури, все, що їх обслуговує і забезпечує [136, с. 24]. Як пише російський учений Є. Мулеєв, системи мобільності мають свою мережеву структуру – авіаційне, автомобільне, залізничне сполучення і т. д., що дозволяють виявляти специфічні характеристики того чи іншого способу переміщення [482, с. 18].

З цих тверджень можемо прийти до висновку, що *системи ПМН* – це сукупність відносин, які виникають на основі переміщень населення, переміщень і поширення супровідних ресурсів у межах каналів мобільності та набувають усталеного (системного, періодично повторюваного) характеру [449].

Поруч з каналами і системами ПМН доцільно виділяти *мережі*. Вони відображають сукупність каналів, розташованих у визначених просторових координатах, а також зв'язків, які при цьому можуть виникати. Мережі створюють передумови для набуття переміщеннями системних ознак (рис. 4.4).

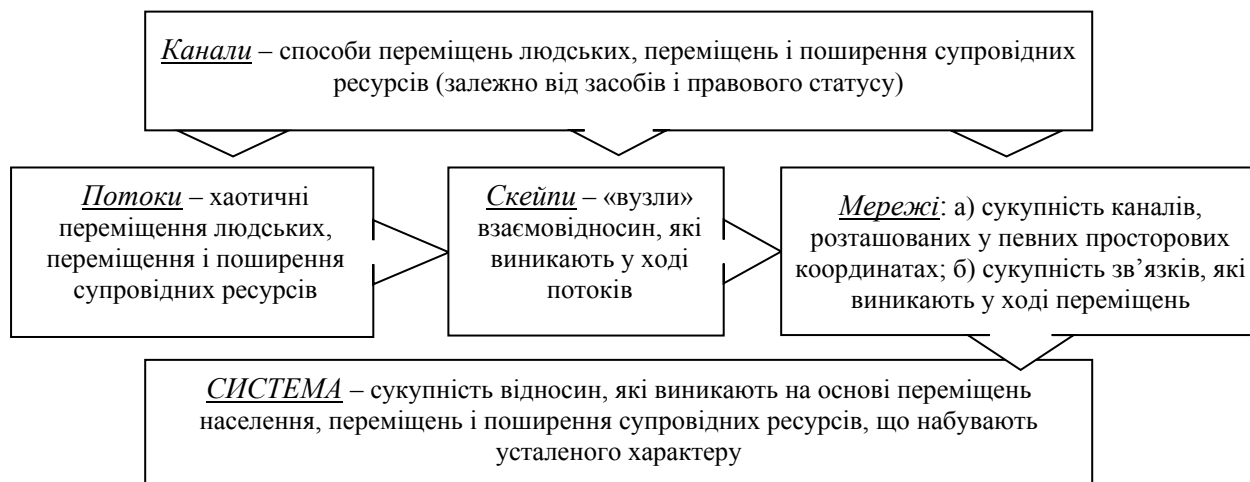

Рис. 4.4. Логіка зв'язків у системі інфраструктурного забезпечення ПМН

* Джерело: авторська розробка

З рис. 4.4 бачимо, що окрім мереж і систем ПМН, які формуються на основі каналів, виділяються потоки і скейпи. Згідно Дж. Уррі, якщо «потоки» (flows) представляють собою переміщення людей, образів, інформації, грошей і відходів, які безконтрольно перетинають національні кордони, а тому можуть нести з собою різного роду загрози, то «скейпи» (scapes) – це мережі машин, технологій, організацій, текстів і діючих осіб, які утворюють різні взаємозв'язані «вузли», за якими можуть відбуватися ті чи інші потоки [474, с. 28; 483]. Можна сказати, що «вузли» формують осередки інституціалізації відносин – набуття спочатку інституційних форм (структур самоорганізації типу неформальних, громадських організацій, суб'єктів, які надають послуги на комерційній основі). З часом вони можуть набувати інституціональних ознак, тобто трансформуватись у норми і звичаї. Вони формують основу розвитку стійких систем ПМН.

Якщо розглядати інфраструктурні елементи реалізації ПМН з погляду забезпечення переміщень (каналів, мереж, систем) залежно від основного напрямку – туризму чи міграції, то вітчизняні теоретики і практики

використовують різні терміни. У *туристиці* популярним терміном є туристичний маршрут, який не просто позначає шлях переміщення, але й наповнює його змістом, включаючи конкретні об'єкти пізнання (історико-архітектурні, природні тощо). Термін «туристична мережа» використовується в сенсі позначення взаємодій суб'єктів надання туристичних послуг. «Туристична система» не є часто використовуваним терміном. У праці А. Гайдук можна знайти спробу інтерпретації даного поняття як відносин між туристичним суб'єктом (людина, турист з його мотивами до подорожей, потребами, доходами, соціальним станом тощо) та об'єктом (туристичні ресурси, загальна і туристична інфраструктура, управління) туризму [465, с. 154–156]. Такий підхід має вагомим методологічне значення. Але оскільки дослідження з туризму мають превалююче практичне значення, широкого використання термін туристичної системи не набув.

У міграціології популярними є поняття міграційних коридорів. Це обумовлено частим використанням понять «транспортних коридорів». Зокрема, знаний в Україні міграціолог О. Малиновська використовує в своїх публікаціях термін «міграційний коридор», позначаючи дослідження міграційних процесів між конкретними країнами [357].

Також часто використовуваним терміном є «міграційні мережі». Це пов'язано з значущістю теорій соціальних мереж, які виникають і впливають на рішення про реалізацію просторової мобільності людини. Окрім того, мережі мінімізують ризики переміщень. Як пише Н. Синковець, завдяки соціальній мережі у формі контактів з друзями, сім'єю та роботодавцями, іммігранти отримують та акумулюють соціальний капітал, що мінімізує ризики, пов'язані із переїздом [505]. У праці Р. Стаканова знаходимо розгляд міграції у соціологічному контексті як результату створення соціальних мереж спільнот мігрантів та переплетіння соціальних взаємовідносин, що є ключовим драйвером міграції [508, с. 44]. Тобто в плані особистісних взаємовідносин поняття міграційної мережі для їх позначення вживається частіше. Разом з тим, не слід відкидати функціональний погляд на зміст міграційної мережі – як сукупності каналів ПМН.

Усталеність відносин міграційних мереж спричиняє їх трансформацію в міграційні системи. Серед сучасних вітчизняних науковців дослідження з даної тематики розвиває У. Садова та представники Львівської школи міграціології. Мова йде про територіальні міграційні системи, при розгляді яких домінантним повинен бути територіальний підхід: системоформування має здійснюватись з прив'язкою до умов конкретного середовища та з просторовим обмеженням [21, с. 47].

На думку українських учених, і про це вже говорилось при розгляді системи теорій дослідження ПМН (§1.4), територіальна міграційна система є ринком праці, позначеним дією додаткових міграційно зумовлених договорів і угод [108, с. 5]. Теорія територіальних міграційних систем розвиває ідеї щодо змісту територіальної суспільної системи (геосферний підхід) як складної системи сфер – демографічної, соціальної, господарської, екологічної, політичної, культурної, духовно-релігійної тощо, які перебувають між собою у взаємному зв'язку (генетичному і функціональному) та формують геопросторові єдності, починаючи від локальних і регіональних та закінчуючи глобальною [108, с. 3; 514, с. 22; 462]. З висновків У. Садової та співавторів випливає, що системоформуючим ядром територіальної міграційної системи є ринок праці – у силу переважно трудового характеру міграційних процесів [463].

На відміну від міграційних систем, системи ПМН формуються не лише на основі взаємозв'язків між особами, які реалізують високу просторову мобільність. Дані системи детермінують потенціал мобільності, пропонуючи особам, які поки роздумують про переміщення (мають бажання) можливості таких переміщень (рис. 4.5).

Розглянемо більш детально, якими можуть бути *канали ПМН*. Залежно від правового статусу канали можуть бути легальними і нелегальними. Питання *нелегальних каналів* просторових переміщень часто піднімається на міжнародному рівні – нелегальної міграції людей, контрабанди товарів (супровідний процес до переміщення людей), торгівлі людьми. Такі канали в більшості випадків набувають ознак транснаціональних. Деякі з них

проходять через територію України, з'єднуючи азійський та європейський континенти.

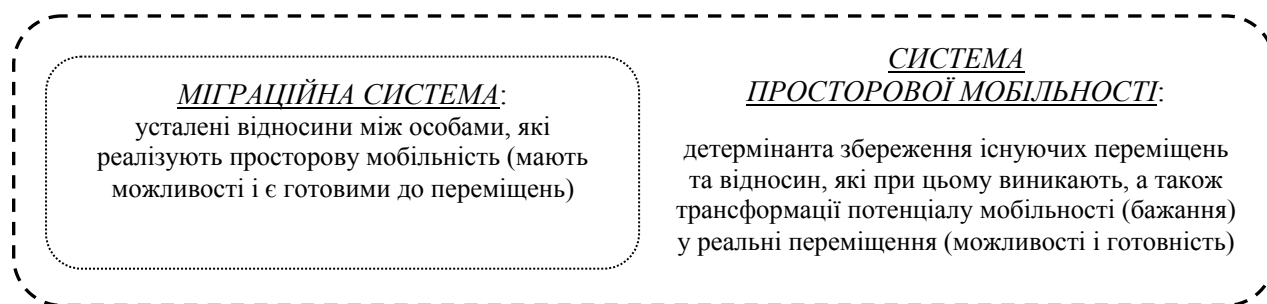

Рис. 4.5. Специфіка функціонування міграційних систем і систем ПМН

* Джерело: авторська розробка

Поруч з критерієм легальності канали ПМН розрізняють залежно від засобів переміщень і поширення. Орієнтуючись на ідеї Дж. Уррі, канали ПМН можна розглядати з урахуванням технологічних прогресивних змін (рис. 4.6).

Підсумовуючи теоретичний блок розгляду каналів ПМН та гомологічних понять (потоки, скейпи, мережі, системи), слід акцентувати на практичному їх змісті. Він полягає у відображенні *тісноти відносин між певними системами* (суспільними, економічними, освітніми, інформаційними і т. д.). Таку тісноту відображають кількісні та якісні показники просторових переміщень населення й інших (супровідних) ресурсів між поселеннями / регіонами / країнами / континентами.

Базовим об'єктом прикладних досліджень щодо каналів ПМН є країна. Проаналізуємо особливості їх функціонування і розвитку на прикладі *України*. Канали ПМН України можна аналізувати з погляду:

- географічної орієнтованості просторових переміщень;
- інтенсивності просторових переміщень у розрізі різних країн;
- розвитку відповідного інфраструктурного забезпечення просторових переміщень у певних каналах мобільності, створення можливості якісних і швидких переміщень;
- з'ясування пріоритетів впливу на функціонування і розвиток мереж та надалі систем ПМН.

Рис. 4.6. Основні канали просторової мобільності в умовах технологічних змін

* Джерело: побудовано автором за даними [128, с. 41; 215]

Суттєвий вплив на канали ПМН та формування на їх основі міграційних і туристичних систем на рівні країни має *візовий режим*. Для України вагомий період часу діяли спрощені умови перетину кордону з країнами колишнього СРСР. У цьому, щоправда, проявлялось політичне питання збереження залежності пострадянських суспільств один від одного. У результаті між Україною та країнами СРСР сформувались потужні канали мобільності, особливо з Російською Федерацією. Однією з найкращих інформаційних відображень переміщень населення між країнами є інтерактивні карти, сформовані Відділом народонаселення ООН. Поточні дані демонструють, що українсько-російський канал ПМН є одним з найпотужніших (рис. 4.7). Станом на 2017 рік українсько-російський канал ПМН займав 3 позицію в світі – за

рахунок проживання на території Російської Федерації 3,3 млн українців (у 2000 році – 3,7 млн). Однак активність переміщень у даному каналі в умовах військового конфлікту скорочується, в тому числі у зв'язку з переорієнтацією частини населення України на захід (країни ЄС). У §3.3 було доведено зростаюче домінування проєвропейського напрямку зовнішньої міграції українців, зокрема переважання перетинів українсько-польського державного кордону.

Рис. 4.7. Основні канали ПМН України за період 2010–2017 років (дані ООН)

* Джерело: побудовано автором за даними [516]

Що стосується українсько-європейських каналів ПМН, то тут ситуація є дуже динамічною. Станом на 2018 рік відсутні комплексні оцінки впливу безвізового режиму України з ЄС на міграційну і туристичну активність населення. За оцінками експертів, у 2017 році близько 20 млн громадян перетнуло кордон України з ЄС, з яких 5 млн з біометричними паспортами; понад 550 тис. осіб скористалися умовами безвізового режиму, інші, вочевидь, їздили з візами [441]. Показник 2017 року в 20 млн перетинів наблизений до показника попередніх років (див. рис. 3.5 §3.2). Тому, незважаючи на безвіз, просторові переміщення громадян України через державний кордон наразі не набули значного прискорення в інтенсивності. Однією з причин цьому є пропускна здатність пунктів перетину державного

кордону та свідоме гальмування інтенсивності переміщень з боку обох сторін.

Окрім того, що між Україною і ЄС чинним є безвізовий режим, який інституціалізує численні міграційні системи з іншими європейськими країнами, для українців можливими є переміщення у 49 країн світу без візи з обмеженим терміном перебування (від 21 до 90 днів). Перелік таких країн подає Державна міграційна служба України [245, с. 33]. Так само громадяни 64-х іноземних країн мають право на безвізовий режим перетину кордону України [245, с. 50].

Окрім скасування візового режиму, на можливості просторових переміщень громадян України до ЄС впливає безліч інших факторів. Для багатьох осіб знижує бажання реалізації ПМН тривалий час перетину державного кордону. Ще один вагомий фактор – вимоги наявності певної суми коштів у розрахунку на 1 добу, перебуваючи на території тієї чи іншої європейської країни. Нижче наведено вимоги для країн, куди українці їздять найчастіше [440]:

- Польща – 300 злотих на день при перебуванні до 3-х днів, 100 злотих при перебуванні більше 3-х днів;
- Угорщина – близько 3,2 євро на день;
- Словаччина – 56 євро на день;
- Німеччина – 45 євро на день;
- Італія – 269,6 євро до 5 днів;
- Чехія – 40 євро на день;
- Португалія – 40 євро на день і мати при собі суму в 75 євро;
- Греція – 50 євро на день, мінімум 300 євро на 5 днів;
- Іспанія – 71 євро на день і при собі мати мінімум 637 євро.

Перевірка наявності такої суми при безвізовому перетині державного кордону і порушення цієї вимоги є підставою відмови у перетині.

Зазначені фактори відображають силу впливу адміністративних механізмів регулювання ПМН. Разом з тим, українське суспільство як

високомобільне активно переміщується, забезпечуючи функціонування багатьох каналів ПМН.

Проаналізуємо дані офіційної статистики для України з метою виявлення основних каналів ПМН.

Згідно даних Державної міграційної служби України, найбільш відвідуваними країнами світу для українців у 2016 році були Польща, Російська Федерація, Угорщина, Молдова і Білорусь (табл. 4.5). Тобто фактор сусідства залишається основним при перетині державного кордону. У той же час, для громадян України зростає привабливість Туреччини, в чому сильну роль відіграє туризм. Також за останній період суттєво зросла динаміка перетину українсько-румунського кордону. Частково це обумовлено туристичними переміщеннями українців у Болгарію через румунський напрямок та оновленням дії між державами угоди про малий прикордонний рух.

СБ подає дані щодо мігрантів з України в інших країнах та іноземних громадян в Україні (табл. 4.6). Представлені показники відрізняються від тих, які подає Державна міграційна служба України щодо кількості мігрантів та вибулих осіб, адже вони базуються на реєстрації місця народження і прописки. Дані Державної міграційної служби щодо перетину державного кордону є значно ширшими, адже включають різну мету поїздки. Окрім того, показники перетину державного кордону не подаються для низки країн, для яких, згідно даних СБ, виявлений високий показник міграційної активності населення (для прикладу, для азійських країн Казахстану, Азербайджану, Киргизстану і т. д.). Такі відмінності є серйозним недоліком, що підтверджує гостру потребу впровадження національної системи моніторингу ПМН України з уніфікованим до міжнародної статистичної бази переліком показників.

З загальних показників бачимо, що кількість емігрантів практично компенсує кількість іммігрантів, хоча й відмінною є їх етнографічна приналежність («еміграція в Європу» ⇔ «Україна» ⇔ «імміграція з Азії»).

Основні канали ПМН за показником відвідування громадянами України інших країн світу, 2010–2017 роки

№ з/п	Країни призначення	Перетин кордону в 2010 році, осіб	Перетин кордону в 2017 році, осіб	Середньорічний темп зростання, 2010-2017 роки	Темп зміни, 2017/2010 роки
1	Польща	4038219	10410307	1,15	2,58
2	Російська Федерація	5450385	4450684	0,98	0,82
3	Угорщина	1798628	3118785	1,08	1,73
4	Молдова	1902351	1702423	0,99	0,89
5	Білорусь	1193177	1245015	1,02	1,04
6	Туреччина	511852	1209478	1,17	2,36
7	Румунія	515585	1052276	1,91	2,04
8	Словаччина	392584	854660	1,12	2,18
9	Єгипет	344327	735094	1,14	2,13
10	Німеччина	397662	346157	0,98	0,87
11	ОАЕ	69912	166812	1,17	2,39
12	Ізраїль	73965	155866	1,15	2,11
13	Італія	123106	175686	1,08	1,43
14	Великобританія	65799	61432	1,01	0,92
15	Греція	69300	106633	1,11	1,54
16	Чехія	110623	51543	1,00	0,46

* Джерело: побудовано автором за даними [246]

Слід звернути окрему увагу на показник кількості українських мігрантів у Польщі. Близько 200 тис. осіб – це ті громадяни України, які отримали місце праці на постійній основі. Разом з тим, слід враховувати, що значна частина населення прикордонних областей України виїжджає на роботи сезонного характеру. За різними оцінками, близько 1,3 млн українців працювали в Польщі тимчасово у 2016 році. Це значний показник з огляду на рівень економічної активності в Україні.

Канали ПМН супроводжують значні грошові потоки. У зв'язку з цим, у табл. 4.7 подано дані СБ для України станом на 2017 рік. Високий показник переказів підтверджує, що канал ПМН між Україною та іншою країною є розвиненим, а просторові переміщення між ними набувають системних ознак. На жаль, вони часто є монополярними, формуючи невідгідну асиметрію для України.

Основні міграційні канали України, 2017 рік

№ з/п	Країна	Кількість мігрантів з України, осіб	№ з/п	Країна	Кількість мігрантів в Україні, осіб
1	Російська Федерація	3272304	1	Російська Федерація	3309525
2	США	347759	2	Білорусь	258781
3	Казахстан	346445	3	Казахстан	234238
4	Італія	231632	4	Узбекистан	231674
5	Білорусь	227042	5	Молдова	157826
6	Польща	221307	6	Польща	145106
7	Німеччина	212000	7	Азербайджан	86741
8	Чехія	138000	8	Грузія	67875
9	Ізраїль	137472	9	Німеччина	64015
10	Узбекистан	123355	10	Вірменія	49862
11	Іспанія	96154	11	Таджикистан	30954
12	Канада	76098	12	Киргизстан	28172
13	Молдова	62728	13	Литва	25097
14	Угорщина	50222	14	Туркменістан	23824
15	Португалія	48065	15	Латвія	20038
16	Азербайджан	41933	16	В'єтнам	12513
17	Латвія	33966	17	Угорщина	11235
18	Киргизстан	29726	18	Естонія	10509
19	Великобританія	27000	19	Чехія	7473
20	Грузія	25044	20	Китай	6625
21	Литва	20528	21	ВСЬОГО	5362652
22	Греція	19104			
23	Австралія	16260			
24	Франція	16121			
25	Естонія	16119			
26	Румунія	15698			
27	Словаччина	10450			
28	Болгарія	9639			
29	Туреччина	6189			
30	Китай	1437			
31	Єгипет	360			
32	ОАЕ	0			
33	ВСЬОГО	5995314			

* Джерело: побудовано автором за даними [522]

Показники СБ найбільш об'єктивно визначають осередки легального працевлаштування громадян України за кордоном та іноземців в Україні. Вони відображають основні канали ПМН, сформовані на основі цілей працевлаштування.

Основні канали грошових переказів з України і в Україну, 2017 рік

№ з/п	Країна	Обсяги грошових переказів з України, млн дол. США	№ з/п	Країна	Обсяги грошових переказів в Україну, млн дол. США
1	Російська Федерація	2490	1	Російська Федерація	4043
2	Німеччина	259	2	США	629
3	Молдова	249	3	Казахстан	338
4	Польща	240	4	Італія	323
5	Білорусь	184	5	Німеччина	369
6	Грузія	145	6	Польща	313
7	Таджикистан	92	7	Білорусь	300
8	Угорщина	87	8	Узбекистан	225
9	Вірменія	84	9	Ізраїль	207
10	Киргизстан	74	10	Чехія	203
11	Азербайджан	68	11	Іспанія	121
12	Латвія	61	12	Канада	108
13	Литва	54	13	Португалія	69
14	Чехія	50	14	Молдова	62
15	Естонія	30	15	Азербайджан	55
16	Китай	29	16	Латвія	58
17	Казахстан	21	17	Угорщина	44
18	В'єтнам	13	18	Киргизстан	35
19	ВСЬОГО	4328	19	Великобританія	35
			20	Грузія	30
			21	Естонія	30
			22	Литва	29
			23	Австралія	25
			24	Франція	24
			25	Греція	20
			26	Румунія	16
			27	Словаччина	14
			28	Болгарія	8
			29	Туреччина	9
			30	Китай	2
			31	ВСЬОГО	7895

* Джерело: побудовано автором за даними [522; 447]

Розуміння основних каналів ПМН є необхідним з практичної точки зору:

- по-перше, це дає змогу виявити моно- чи біполярність каналу мобільності;
- по-друге, це обґрунтовує пріоритети розвитку їх інфраструктурного забезпечення згідно з цілями регулювання просторових переміщень населення та цілями людського розвитку;
- по-третє, виокремлюються ті канали мобільності, для яких характерна невідповідність кількісних показників просторових переміщень та супровідних ресурсних потоків, зокрема грошових переказів [522; 445];

– по-четверте, і це саме основне, визначаються канали ПМН, потоки в яких обмежувати недопустимо, навіть якщо вони монополярні, проте необхідно забезпечити в їх межах реверсну мобільність.

Забезпечення *реверсності* є одним з сучасних трендів регулювання ПМН. «Реверсний» – це англomовний термін («reversible mobilities»), що означає рух в обох напрямках залежно від певних умов. Термін «реверсний» використовується в різних сферах людської життєдіяльності. У комп'ютерних технологіях і системному адмініструванні часто використовуваним є термін «реверсний сигнал» у процесорах мереж – це той сигнал, який пройшов повний оборот по шляху і повернувся до джерела. При організації руху на дорогах застосовують прийоми реверсності для розвантаження доріг у пікові години, коли дозволяють рух по смугах у напрямку, більш завантаженому. На наш погляд, термін «реверсний» є актуальним у дослідженнях ПМН. Він близький за змістом до концепції циркулюючої і зворотної міграції, однак має свої особливості.

Реверсна просторова мобільність – це циркулюючий усталений зворотній рух людських та супровідних ресурсів, що відбувається в межах каналів мобільності з відповідним інфраструктурним забезпеченням.

Підтримка реверсної ПМН сприяє визначенню реляційного простору для активно-мобільних осіб. Чим краще інфраструктурне забезпечення реверсної мобільності, тим більш сприятливими є можливості її регулювання згідно цілей людського розвитку відповідної території.

Для України забезпечення реверсної ПМН на міжнародному рівні має входити до пріоритетів її регулювання. При цьому має застосовуватись цільовий підхід, орієнтований на основні канали ПМН України (див. табл. 4.6 і 4.7). В умовах високих ризиків втрат людського потенціалу внаслідок міжнародної міграції, актуально розширювати реляційний простір населення України через розвиток транспортної інфраструктури та сприяння таким чином внутрішній реверсній ПМН. Таким способом можна переорієнтувати частину

населення на переміщення в межах країни з пошуком кращих умов проживання і розвитку замість виїзду за кордон.

Для України покращення транспортної інфраструктури та сприяння внутрішньої мобільності населення є принциповим завданням в умовах євроінтеграції та глобалізації. Сьогодні уряди провідних країн світу докладають значних зусиль до розвитку транспортної інфраструктури на основі сучасних технологій. У той час, як в Україні більшість доріг перебуває в незадовільному стані, що гальмує рівень внутрішньої ПМН (особливо за напрямом «село-місто»), у світі реалізуються проекти, які можуть кардинально змінити можливості просторових переміщень. Для прикладу, в Європі зараз популяризуються проекти типу «Long-distance «reversible» mobilities in Europe» (Лабораторія соціології міст та мобільності (LASUR) в Швейцарії). Такі дослідницькі проекти покликані проаналізувати характер просторових переміщень у межах ЄС та з'ясувати можливості їх оптимізації, у тому числі через впровадження новітніх технологій у транспортні системи [521].

У розвинутих країнах, окрім дослідницьких проектів, реалізується чимало проектів з удосконалення транспортної інфраструктури з мінімізацією часових витрат населення на долаття відстаней. Набуває розповсюдження проект Ілона Маска «Hyperloop», який передбачає поширення мережі вакуумних потягів. Нині активно підписуються угоди з урядами різних країн щодо початку підготовчих робіт для побудови нової транспортної мережі швидкісних переміщень. Зокрема такі угоди підписані з США, Індією, Індонезією, Південною Кореєю, в Європі – з Австрією, Словаччиною, Угорщиною. 14 червня 2018 року Міністерство інфраструктури України та компанія «Hyperloop transportation technologies» підписали меморандум про співпрацю у сфері технологій вакуумного поїзда [520]. Це створює сприятливі передумови для підвищення ПМН України за зовнішнім напрямом, проте одночасно актуалізує суттєве покращення внутрішньої транспортної інфраструктури.

Отже, регулювання ПМН як складний процес потребує належного інфраструктурного забезпечення. Його покращення слід здійснювати у конкретних просторових координатах на основі потоків, мереж, систем переміщень населення. При цьому слід враховувати не лише рух людей, але й супровідних ресурсів – знань, інтелекту, фінансів тощо. З практичної точки зору такі процеси актуально досліджувати в розрізі каналів ПМН. Для України такі канали здебільшого є монополярними: з погляду вихідної ПМН – проєвропейський вектор; з погляду вхідної ПМН – проазійський вектор. Кожен канал ПМН потребує цільового підходу регулювання з вирішенням деструктивних тенденцій та забезпечення реверсності. У той же час, перед науковцями стоїть методологічне завдання виявлення новітніх принципів організації сучасного людства в умовах ослаблення державних кордонів та автономності суспільств. Про це писав Дж. Уррі та М. Кастельс. Ідеї іспанського соціолога М. Кастельса отримали назву *«простір потоків»*. Учений стверджував, що місцевості позбуваються свого культурного, історичного, географічного значення та реінтегруються у функціональні мережі чи в образні колажі, формуючи простір потоків, що замінює простір місць [482, с. 5; 473, с. 353]. В умовах зростання ПМН *«простір потоків»* стає об'єктивною реальністю. Відтак в основі нової концепції політики людського розвитку в умовах високомобільного суспільства має лежати парадигма регулювання простору потоків, у центрі яких усе одно залишається людина з її потребами, правом вибору і свободою пересування. З погляду розвитку простору потоків регулювання ПМН у розрізі різних каналів зберігає можливість керованості переміщень населення з дотриманням цілей людського розвитку.

4.3. Забезпечення соціального захисту мобільних категорій громадян в Україні

Здійснюючи огляд наукових досліджень, різних експертних висновків з питань реалізації ПМН, особливо за міграційним напрямом, питання соціального захисту входить до переліку ключових та найбільш важливих. Для українського суспільства воно майже завжди подається у проблемному контексті. Зрозуміло, що недоліки системи соціального захисту населення взагалі ускладнюють можливості задіяння додаткових інструментів та їх ресурсного підкріплення для мобільних категорій громадян України.

Незважаючи на частоту виділення українськими авторами недоліків соціального захисту, дуже мало досліджень, які розкривають прикладні особливості організації захисної системи відносно туристів, мігрантів, біженців та членів їх ближчого соціального оточення. Узагалі відсутніми є цілісні дослідження на тематику соціального захисту мобільних категорій населення.

Мобільні категорії населення – це особи, які вирізняються високою просторовою мобільністю. Це активно-мобільні особи, які вже реалізували (активний і вимушено-активний типи) або планують реалізувати у найближчому майбутньому (потенційно-активний тип) свою просторову мобільність. Противагу активно-мобільним особам складає пасивно-мобільне населення, яке не планує або категорично не бажає здійснювати просторові переміщення (див. табл. 1.3 §1.2).

Соціальний захист мобільного населення є двоїстим за сприйняттям. З одного боку, мобільні особи є активними у пошуку кращих умов перебування і розвитку. Тобто вони не очікують допомоги з боку держави та суспільства, не вдаються до практики добровільного безробіття, виявляючи патерналістичні настрої, а своїми діями декларують власну відповідальність за рівень свого добробуту. З іншого боку, мобільні особи апріорі є більш вразливими, ніж постійне населення. Такі особи виходять із зони особистого комфорту та

потрапляють у середовище нових умов та викликів. Закономірно це спричиняє зміни у можливостях їх захисту. Тому питання вивчення особливостей соціального захисту мобільних категорій населення є дуже актуальним з наукової та державно-управлінської точок зору. Соціальний захист займає важливе місце в системі концептуальних цілей механізмів регулювання ПМН, в тому числі з погляду формування політики людського розвитку.

Дефініція *соціального захисту мобільних категорій населення* повинна формулюватись, виходячи з розуміння соціального захисту взагалі. Ми слідуємо висновкам І. Михайловської та О. Неліпович, які провели огляд різних авторських визначень соціального захисту. Учені пишуть, що дане поняття передбачає систему економічних, соціальних та правових відносин з управління соціальними ризиками суспільства для ліквідації їх небажаних наслідків і забезпечення належного рівня життя [480, с. 257]. Тобто в основу дефініції соціального захисту ставляться *соціальні ризики*. В якості їх переліку доцільно застосовувати загальноновизнані соціальні ризики, встановлені у трьох міжнародних правових актах – Конвенції МОП № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення», Європейському кодексі соціального забезпечення та Європейській соціальній хартії [480, с. 258]:

– основні ризики – хвороба, непрацездатність (усі її види), материнство (вагітність і пологи), сімейні витрати на утримання дітей, безробіття, старість, смерть, вдівство, нещасний випадок на роботі, професійне захворювання;

– «нетрадиційні» ризики – нужда, бідність, потреба у сторонньому догляді через самотність, сирітство, необхідність догляду та утримання непрацездатних членів сім'ї, жорстоке поводження в сім'ї тощо.

Соціальні ризики проявляються в усіх видах людської діяльності – відтворювальній, трудовій, споживчо-розподільчій, соціокультурній та екістичній [502, с. 16].

Соціальний захист мобільних категорій населення за своїм змістом дещо відрізняється, оскільки доповнюється виникненням ризиків, пов'язаних зі зміною місця перебування та появою соціетальних розривів (зокрема, явища

дистантної сім'ї). *Соціальний захист мобільних категорій населення* слід розглядати як діяльність з приводу подолання соціальних ризиків та забезпечення прав і свобод активно-мобільних осіб з певним правовим статусом, а також членів їх ближчого соціального оточення незалежно від місця перебування [457; 459]. Суб'єктивна оцінка рівня соціального захисту визначає *захищеність* мобільних категорій громадян (рис. 4.8).

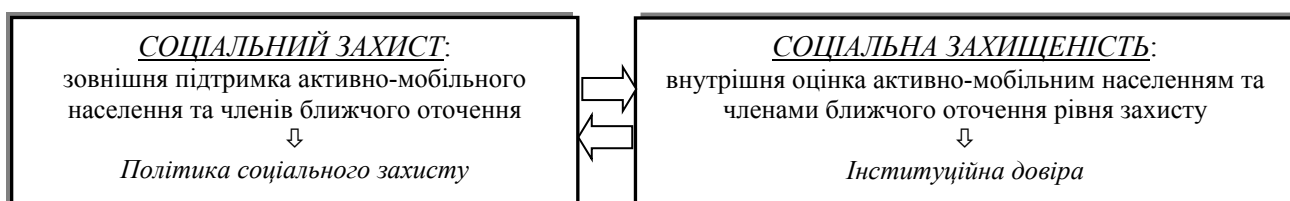

Рис. 4.8. Відмінність змісту соціального захисту і захищеності мобільних категорій населення

* Джерело: авторська розробка

У дефініції соціального захисту мобільного населення слід звернути увагу на декілька важливих моментів:

- 1) можливості захисту активно-мобільних осіб та членів їх ближчого соціального оточення залежать від їх правового статусу;
- 2) для активно-мобільних осіб виникають додаткові ризики, а загальні соціальні ризики набувають специфічних ознак;
- 3) поруч з необхідністю управління соціальними ризиками актуалізується необхідність забезпечення прав і свобод активно-мобільних осіб;
- 4) захист повинен забезпечуватись незалежно від місця перебування особи, що спричиняє необхідність мобільності соціального захисту.

Перший акцент в особливостях соціального захисту мобільних категорій населення – це їх *правовий статус*. На рис. 4.9 відображено базові умови можливості соціального захисту мобільних категорій населення, серед яких правовий статус займає чільне місце. З іншого боку, легальність переміщень є умовою впливу на систему соціального захисту з боку активно-мобільних осіб. Як пише М. Кравченко, мігранти, які працюють нелегально, для системи

соціального захисту нічого не дають, тому що працюють без укладання трудової угоди, відповідно, не несуть соціальних зобов'язань [476, с. 442].

Правовий статус активно-мобільної особи дозволяє виокремити основні сегменті групи забезпечення соціального захисту. З табл. 4.8 бачимо, що це можуть бути особи, які реалізують просторову мобільність у формах туризму або міграції. Якщо правовий статус набуває легальних форм, то це значно полегшує можливості соціального захисту активно-мобільних осіб та членів їх ближчого соціального оточення. Саме *розвинена система соціального захисту мобільних категорій громадян, особливо мігрантів, є основним дестимулятором нелегальних форм просторових переміщень*, що порушують міграційний режим. Окремою сегментною групою виділено осіб, які перебувають у ближчому соціальному оточенні активно-мобільних осіб. Зазвичай це члени сім'ї, які, з одного боку, можуть отримувати додаткові матеріальні вигоди, якщо переміщення відбувається з метою працевлаштування, проте, з іншого боку, можуть потребувати додаткової підтримки залежно від обставин.

Об'єкти	<u>Правовий статус</u> (легальний, нелегальний) ↓ Сегментна група	<u>Нормативно-правове</u> <u>забезпечення (угоди)</u> ↓ Ефективність політики соціального захисту
Суб'єкти	<u>Правова культура</u> <u>активно-мобільної особи та</u> <u>членів її ближчого оточення</u> ↓ Громадська активність	<u>Життєві обставини</u> ↓ Потреба у послугах соціального захисту

Рис. 4.9. Базові умови можливості соціального захисту мобільних категорій населення

* Джерело: авторська розробка

Не дивлячись на приналежність активно-мобільної особи до певної сегментної групи, головним обов'язком держави є створення сприятливих умов

для задоволення її базових потреб, а також контроль за дотриманням регламентованих *соціальних стандартів* – соціальних гарантій мінімального розміру оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміру інших видів соціальних виплат, встановлених законодавством, які забезпечують рівень життя не нижче прожиткового мінімуму [507].

Таблиця 4.8

Сегментні групи забезпечення соціального захисту мобільних категорій населення: зовнішній та внутрішній вектори

№ з/п	Назва групи	Хто належить
1	Особи, які перебувають у правовому статусі туриста	- внутрішні туристи, в тому числі екскурсанти; - громадяни України, які перебувають за кордоном; - громадяни іншої держави, які перебувають в Україні
2	Особи, які перебувають у правовому статусі внутрішнього мігранта	- особи, які працевлаштовані, навчаються або перебувають з інших причин поза зареєстрованою адресою проживання; - особи, які змінили на певний період реєстрацію місця проживання
3	Особи, які перебувають у правовому статусі зовнішнього мігранта	- особи, які працевлаштовані, навчаються або перебувають з інших причин за кордоном; - особи, які здійснюють маятникові міграції
4	Особи, які перебувають у правовому статусі іноземного мігранта в Україні	- особи, які працевлаштовані, навчаються або перебувають з інших причин в Україні
5	Особи, які перебувають в особливому правовому статусі в Україні та за кордоном	- біженці - шукачі притулку - ВПО
6	Особи, які перебувають у ближчому соціальному оточенні активно-мобільних осіб	- неповнолітні діти, батьки похилого віку, дружина (чоловік), інші незахищені родичі особи-мігранта чи особи з особливим правовим статусом

* Джерело: авторська розробка

Базовими потребами кожної людини є фізіологічні, екзистенціальні, престижні і духовні потреби. Для осіб, які є активно-мобільними за міграційним напрямом, згадані потреби дещо трансформуються, виходячи з міграційних установок та очікувань. Однак в основному вони залишаються незмінними, оскільки без їх задоволення життєдіяльність людини є неможливою [442, с. 757] (табл. 4.9).

Трансформація базових потреб мобільного населення

№ з/п	Базові потреби	Особливості задоволення за постійним місцем проживання	Особливості задоволення мобільної особи
1	Фізіологічні (харчування, лікування, одягу, проживання, безпеки)	Первинна орієнтація з диференційованими вимогами залежно від матеріального рівня	Первинна орієнтація з вибірковими вимогами
2	Екзистенціальні (можливості праці, доступу до інших джерел одержання мінімального доходу)	Допустимість очікування з пошуком кращих умов праці, орієнтація на одержання допомоги з безробіття, інших форм соціального забезпечення	Зайнятість за будь-яких пропонуванних умов з подальшим вибірковим підходом та головним орієнтиром на рівень оплати праці
3	Престижні (соціальне прийняття)	Звичне відношення в соціумі, орієнтація на рівні можливості розвитку, вираження соціальної активності	Загострення потреби прийняття у новому соціумі з неприпустимістю ксенофобських та інших суб'єктивних відношень
4	Духовні (права національних меншин, свободи віросповідань і вибору)	Звичне відношення з усвідомленням можливостей вибору, волевиявлення, збереження традицій	Як правило, первинне нівелювання таких потреб з наступним загостренням у ході адаптації до нових умов

* Джерело: авторська розробка

Що стосується специфікації *соціальних ризиків* для мобільних категорій населення, то тут слід виходити з *складових системи соціального захисту*, які відображають напрями їх нівелювання. Відомо, що основними складовими системи соціального захисту, дія яких поширюється на все населення, є:

1) функціональні [480, с. 258]:

– соціальне страхування – забезпечення майбутніх потреб зайнятого населення на засадах рівності на основі попередніх внесків підприємств, працівників та дотацій з бюджету;

– соціальне забезпечення – система виплат категоріям населення, які мають право на тривалу або постійну допомогу за віком, інвалідністю, обмеженою працездатністю, відсутністю інших джерел існування тощо;

– соціальна допомога – цільова підтримка людей (як правило, шляхом соціальних програм), які в силу різних обставин суттєво знизили свій рівень життя;

2) інституційні [480, с. 259]:

– державні інститути соціального страхування і забезпечення – пенсійного страхування, страхування тимчасової втрати працездатності, страхування на випадок безробіття, страхування від нещасних випадків та професійних захворювань;

– недержавні інститути – пенсійного забезпечення, страхування, надання банківських послуг і благодійної допомоги;

– недержавні, комерційні (за умов розвитку ринку соціальних послуг) інститути – соціальні заклади проживання, навчання, дозвілля (наприклад, геріатричні пансіонати, сиротинці, центри денного перебування, реабілітаційні центри і т. д.).

Функціональна складова системи соціального захисту забезпечує можливості його здійснення через фінансові, майнові, правові та інформаційні форми.

Орієнтуючись на описані вище складові, відобразимо *організаційну модель системи соціального захисту мобільних категорій населення* (рис. 4.10). Її формують три блоки (рівні), при чому кожен з наступних доповнює попередній.

Перший блок – це система соціального захисту загальної дії, яка поширюється на громадян країни, які, як правило, є пасивно-мобільними. У випадку їх переходу в активно-мобільний тип система соціального захисту не лише модифікується за складовими загальної дії, але й доповнюється специфічними інституційно-функціональними складовими. Держави майже завжди реалізують приховану подвійну політику соціального захисту, диференційовану для своїх громадян та іноземців, хоча, для прикладу, Європейська конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів регламентує надання працівникам-мігрантам та членам їхніх сімей соціальне забезпечення на рівні із своїми громадянами [467].

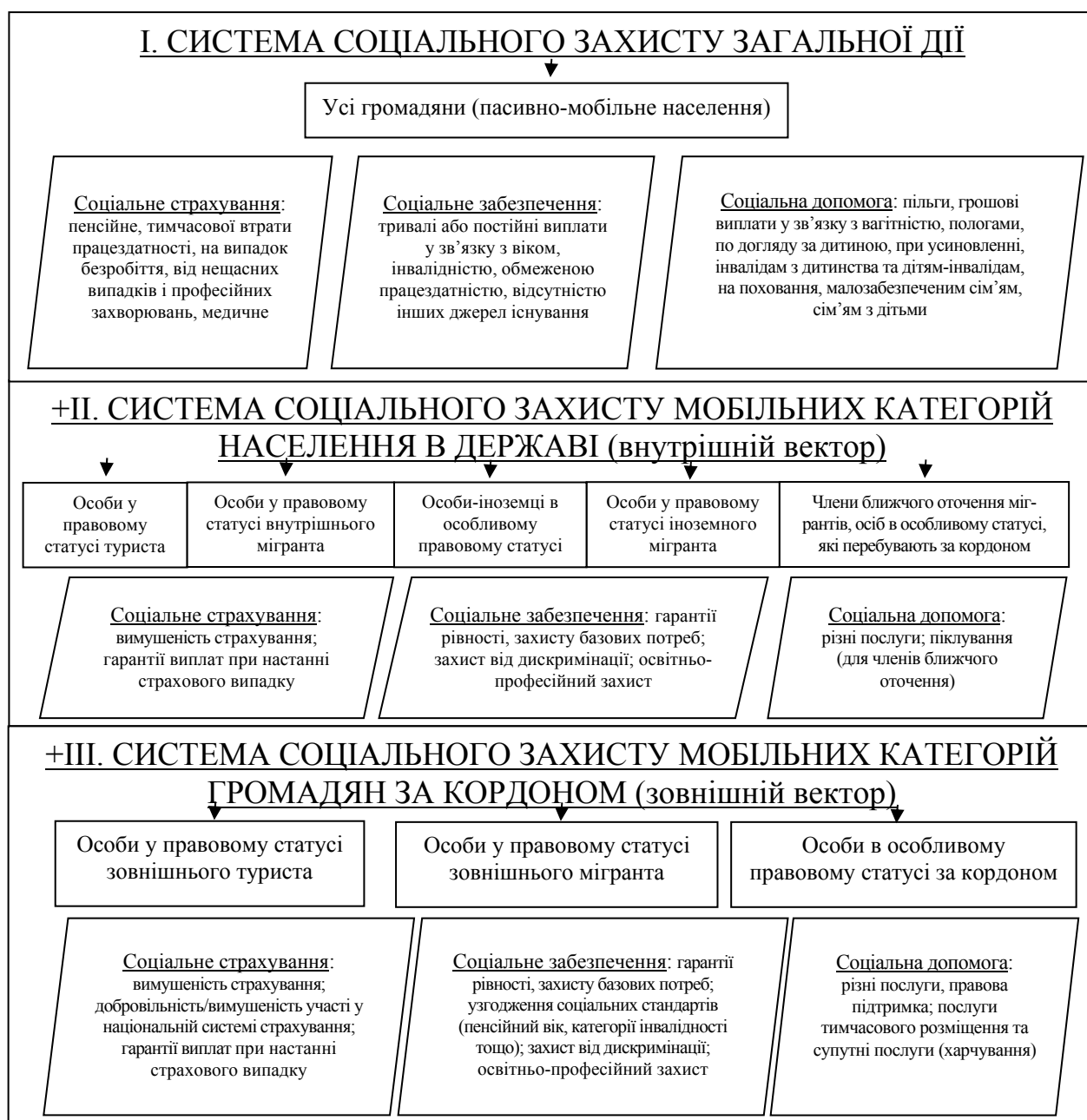

Рис. 4.10. Організаційна модель системи соціального захисту мобільних категорій населення

* Джерело: авторська розробка

З огляду на зростання ПМН, виникла потреба специфікації системи соціального захисту для різних категорій активно-мобільних осіб (див. рис. 4.10). У залежності від категорії додаються та модифікуються складові системи соціального захисту. Другий і третій блоки системи соціального захисту мобільних категорій населення відображають особливості їх захисту в межах країни та за кордоном. Другий блок більше акцентує на дії чинної

системи соціального захисту відносно осіб, які залишаються чи перебувають у межах держави. Третій блок розкриває необхідність задіяння додаткових механізмів соціального захисту з можливістю їх поширення на території інших держав.

Функціонування системи соціального захисту мобільних категорій населення забезпечують конкретні інститути. Тому на рис. 4.11 відобразимо *інституційну модель*, адаптовану для України, з розподілом інститутів так само, як і для організаційної моделі, на три основні блоки.

Серед інститутів соціального захисту особливу роль відіграють *іноземні дипломатичні представництва*. Дані структури повинні виконувати захисну функцію для будь-яких категорій активно-мобільних осіб, які перебувають за кордоном, працевлаштування, навчання тощо. Найвищу потребу в цьому мають трудові мігранти за кордоном. Згідно Міжнародної конвенції про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей, дані категорії осіб мають право на отримання захисту і допомоги з боку консульських або дипломатичних установ держав свого походження або держави, що представляє інтереси цієї держави, коли порушуються їхні права [481]. Від ефективності діяльності дипломатичних установ у значній мірі залежить рівень інституційної довіри мобільних категорій населення та практики використання ними можливостей соціального захисту за кордоном.

Поруч з інститутами, які входять у систему органів державної влади, все більшу роль у забезпеченні соціального захисту активно-мобільних осіб відіграють різні *форми самоорганізації мігрантів*. Їх виникненню сприяють об'єднуючі цілі, серед яких чільне місце обіймає захищеність самих мігрантів та членів їх сімей (ближчого соціального оточення, Додаток К). Дуже позитивно, якщо результатом самоорганізації мігрантів є створення *профспілкових організацій за кордоном*. У Міжнародній конвенції про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей зазначається, що трудящі-мігранти та члени їх сімей мають право створювати асоціації та профспілки в державі роботи за наймом з метою забезпечення і захисту своїх економічних, соціальних, культурних та інших інтересів [481].

Рис. 4.11. Інституційна модель системи соціального захисту мобільних категорій населення України

* Джерело: авторська розробка

З-поміж різних мобільних категорій населення найбільш чисельні і специфічні групи формують туристи, зовнішні мігранти та особи, які перебувають в особливому правовому статусі, а також члени їх ближчого соціального оточення.

Захист осіб, які перебувають у правовому статусі туриста, передбачає вимушеність їх страхування та гарантії виплат відшкодувань при настанні страхового випадку. Хоча страхування в туризмі є комерційним процесом, тобто не входить у систему державного страхування, туристично-активні особи потребують збереження патронажу відповідальності держави за їх життя і здоров'я, особливо якщо форс-мажорний випадок трапляється за кордоном.

Туристично-активні особи більшою мірою потрапляють під вплив системи соціального захисту загальної дії, адже не змінюють місця перебування на тривалий період часу. Труднощі можуть виникати за зовнішнім вектором при проблемній організації туристичної подорожі. Основним видом страхування в

туризмі є медичне, орієнтоване на захист життя і здоров'я особи, яка перебуває у відповідному статусі. Поруч з медичним мають місце майнове страхування (приватного майна туриста на випадок втрати, крадіжки, пограбування, поломки або руйнування) і страхування громадянської відповідальності перед третіми особами [437, с. 134–135].

Значно більше нюансів виникає щодо соціального захисту *осіб, які перебувають у правовому статусі зовнішнього мігранта*. Якщо це трудовий мігрант, то важливою умовою його соціального захисту є працевлаштування за дозволом та з укладенням контракту. Як пише Н. Філіпова, після влаштування на роботу різниця у правовому статусі громадян та іноземців майже не помічається; іноземці, які отримали дозволи, користуються такими ж обов'язками, як і громадяни приймаючої країни [512, с. 380]. Важливим моментом також є те, що правовий захист за кордоном може бути забезпечений тільки в межах законодавства країни перебування [512, с. 381]. Тобто має місце *переважання правових підстав соціального захисту приймаючого суспільства*.

Важливою умовою у забезпеченні захисту мігрантів за кордоном, зокрема трудових, є забезпечення їх рівності з громадянами держави місця праці; згідно Міжнародної конвенції про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей – це рівність щодо [481]:

- доступу до навчальних закладів і послуг відповідно до умов прийому та інших правил, що діють відносно відповідних закладів і послуг;
- доступу до служб професійної орієнтації та працевлаштування;
- доступу до закладів та установ професійної підготовки і перепідготовки;
- забезпечення житлом, в тому числі наданим за програмами соціального забезпечення; захисту від завищеної орендної плати за житло;
- доступу до соціального і медичного обслуговування за умови дотримання вимог, що пред'являються щодо участі у відповідних програмах;

– доступу в кооперативи і самоврядні підприємства, що не передбачає зміни статусу мігранта, і за умови дотримання норм і правил відповідних кооперативів та підприємств;

– доступу до культурного життя та участі в ньому.

Слід окремо зазначити про особливості соціального захисту *осіб, які перебувають в особливому правовому статусі. У межах країни це ВПО. Їх соціальний захист потребує застосування додаткових заходів цільової підтримки. За кордоном особами в особливому правовому статусі є біженці і шукачі притулку. Це специфічна категорія активно-мобільних осіб. Якщо особи-мігранти більш орієнтовані на самозабезпечення, то біженці і шукачі притулку однозначно потребують соціального захисту і патерналізму держави. Питання – у режимі і тривалості такої опіки та як ці соціально незахищені категорії осіб перевести до числа самодостатнього та активного населення [459].*

Специфічною сегментною групою забезпечення соціального захисту мобільних категорій населення є *члени ближчого оточення мігрантів, осіб у особливому статусі за кордоном. Найчастіше це неповнолітні особи та батьки похилого віку. Для суспільств з розвиненою політикою соціального захисту дане питання регулюється через різні механізми соціальної допомоги. Часто важливою є не стільки матеріальна, як соціально-психологічна підтримка. Ефективним є застосування заходів, спрямованих на: відновлення і підтримку психологічно-емоційного стану дітей мігрантів і біженців; включення дитини в соціальне середовище; адаптацію до нових життєвих умов; соціалізацію (виконання тих функцій, які сім'я не може виконувати); корекцію уявлень про позитивну модель родини [515].*

У завершення розгляду теоретичних аспектів соціального захисту мобільних категорій населення, узагальнимо основні *механізми* його забезпечення. В їх основі – використання таких основних інструментів, як:

- 1) гарантії, стандарти;
- 2) грошові виплати, соціальні пільги, натуральна допомога;

3) послуги – харитативні, інформаційні, юридичні, медичні, лінгвістичні, освітні, фінансово-страхові тощо.

Механізми соціального захисту мобільних категорій населення можуть бути (див. §4.1):

– адміністративні – процедури отримання правового статусу, в тому числі натуралізації; дозволи на працевлаштування і бізнес; процедури укладення контракту з працедавцем (іншим приймаючим суб'єктом); штрафи і санкції (депортація) в рамках відповідальності за нелегальне перебування, недобросовісне надання міграційних послуг;

– нормативно-правові – договірне регулювання (дво- і багатосторонні угоди); міграційне законодавство та регламентовані міжнародні документи щодо соціального захисту; програми соціального захисту;

– соціально-економічні – бюджетне фінансування соціальних виплат, покриття витрат на функціонування об'єктів інфраструктури для задоволення базових потреб, особливо біженців і шукачів притулку; соціальні гарантії, допомоги, пільги (у т.ч. особам, які надають послуги активно-мобільним особам);

– валютно-фінансові – гарантії безпеки грошових переказів; пільги для бізнесу [443];

– соціокультурні – гарантії безпеки перебування та опіки (у разі виникнення форс-мажорних обставин); протидія дискримінації у трудовому колективі, різних соціальних групах;

– інформаційні – послуги, що сприяють соціальному захисту та захищеності активно-мобільних осіб; об'єктивний облік (моніторинг) активно-мобільних осіб; промоція легальних форм переміщень.

Згадані механізми можуть мати як прямий, так і опосередкований вплив на соціальний захист мобільних категорій населення. Механізми непрямої дії стимулюють до легальних форм просторових переміщень. Найбільш ефективними серед них є адміністративні – дозволи на працевлаштування, укладення контракту з працедавцем, відповідальність за нелегальне перебування. Основними механізмами прямої дії є *міждержавні угоди про*

взаємне працевлаштування і соціальний захист, які у залежності від кількості договірних сторін можуть бути дво- і багатосторонні, залежно від суб'єкта укладання – міжурядові і міжвідомчі (між органами різних повноважень).

Зміст міждержавних угод є дуже різним. У табл. 4.10 відображено найбільш поширені їх положення, сформовані на основі огляду угод, учасником яких є Україна. Як правило, фахівці вказують на складність дії таких угод у реальності. Водночас, договірне регулювання формує дуже важливу правову основу соціального захисту мобільних категорій населення, зокрема які реалізують свою мобільність за міграційним напрямом і на довгострокову перспективу. Такі особи особливо гостро потребують уніфікації підходів соціального захисту, зокрема в частині пенсійного забезпечення.

Таблиця 4.10

Сфери договірного регулювання в системі соціального захисту мобільних категорій населення

№ з/п	Сфера дії угоди	Основні питання регулювання
1	Працевлаштування	<ul style="list-style-type: none"> - процедури працевлаштування – загальні та в розрізі окремих категорій працівників; - підбір працівників (квоти, критерії, зокрема професійний, освітній); - терміни перебування; - процедури видачі дозволу на перебування на підставі укладення трудового контракту; - соціальний захист, зокрема особливості відшкодувань при тимчасовій втраті працездатності; - можливості грошових переказів; - інші умови трудових контрактів; - можливості сезонного працевлаштування
2	Пенсійне забезпечення	<ul style="list-style-type: none"> - сторона виплат (територіальний і пропорційний принципи); - критерії призначення пенсій (вік, стаж, інвалідність, втрата годувальника); - процедура визнання стажу для пенсійного забезпечення; - призначення соціальних пенсій
3	Обов'язкове соціальне страхування	<ul style="list-style-type: none"> - територіальний принцип обов'язкових виплат (на території, де стався випадок); - страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, смерті з цих причин; - страхування з тимчасової втрати працездатності; - страхування на випадок безробіття
4	Інші види соціального захисту	<ul style="list-style-type: none"> - процедури виплат у зв'язку з вагітністю, пологами, при народженні дитини, по догляду за дитиною; - допомога на поховання; - допомога сім'ям з дітьми (багатодітним, малозабезпеченим); - допомога особам, які навчаються

* Джерело: узагальнено автором

Угоди з питань пенсійного забезпечення виділено окремо з огляду на їх важливість для українського суспільства. Значна частина населення України, перебуваючи в статусі довгострокового мігранта або ж періодично здійснюючи сезонні міграції, втрачає трудовий стаж. Угоди з питань пенсійного забезпечення передбачають різні підходи до його встановлення. У світовій практиці найбільш [512, с. 383]:

- територіальний, коли пенсія призначається згідно законодавства сторони, на території якої особа проживає і звернулася за призначенням пенсії, при цьому стаж роботи, набутий на території іншої договірної сторони, зараховується до трудового стажу (даний принцип ефективний, якщо у договірних сторін збігаються пенсійний вік, тривалість необхідного трудового стажу, порядок розрахунку пенсії);

- пропорційний, коли кожна з договірних сторін призначає пенсію за стаж роботи, набутий особою на її території.

Окрім загальних підходів виникає дуже багато нюансів щодо соціального захисту, що актуалізує індивідуальний підхід його забезпечення. У будь-якому разі сучасне мобільне суспільство потребує розвитку нової системи соціального захисту. Мова йде про забезпечення *мобільності соціального захисту*. Згідно О. Мульскої, мобільність соціального захисту має виникати між країнами походження та приймаючими країнами; така мобільність є здатністю трудових мігрантів зберігати, підтримувати і передавати права та вигоди від програми соціального страхування з однієї країни в іншу і між населеними пунктами в країні [93]. Безперечно, мобільність соціального захисту має поширюватись не лише на трудових мігрантів, але й на інші мобільні категорії населення. На довгострокову перспективу соціальні стандарти в різних країнах мають уніфікуватись, що сприятиме мобільності соціального захисту та забезпеченню людського розвитку внаслідок реалізації ПМН.

Отже, мобільні категорії населення є специфічними об'єктами соціального захисту. Постійне зростання ПМН обумовлює потребу активного використання

механізмів соціального захисту осіб, які вдаються до просторових переміщень, а також членів їх ближчого соціального оточення, особливо дітей та батьків похилого віку. Майбутнє соціального захисту полягає в набутті ним мобільних ознак – з формуванням глобальної системи соціальних виплат, орієнтованих на задоволення базових потреб кожної людини. Що стосується інших специфічних потреб активно-мобільних осіб, то держави зберігатимуть можливість застосування різних механізмів залежно від концепції міграційної і соціальної політики.

Питання соціального захисту мобільних категорій громадян для українського суспільства є особливо актуальним. В умовах гострих політичних протистоянь та посилення нової хвилі еміграції даний напрям державної політики є важливою умовою збереження націоідентичних зв'язків та утвердження України як соціально-правової держави, здатної дбати про безпеку своїх громадян незалежно від місця перебування.

Тематика дослідження особливостей соціального захисту мобільних категорій населення є особливо актуальною для українського суспільства, яке потерпає від формалізму та непослідовності реалізації державної міграційної і соціальної політики.

Потерпають від неефективної системи соціального захисту мобільних категорій населення як громадяни України, так і іноземці, які з різних причин перебувають на території України. Причому, для перших задовільна система соціального захисту є стимулом до еміграції. Для других слабкий соціальний захист не є визначальним фактором, оскільки країна їхнього походження, як правило, входить до числа країн «третього» світу з ще гіршими, аніж в Україні, умовами проживання і розвитку.

Питання *соціального захисту іноземців в Україні* є актуальним, як і в принципі імміграційні процеси взагалі [461; 446]. В Україні політика щодо іммігрантів, іноземців з особливим правовим статусом є дуже слабкою та реально здійснюється громадськими правовими і церковними організаціями, а також Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини.

Діючий Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» регламентує засади такого правового статусу, підстави перебування іноземців на території України, можливості отримання посвідки на постійне чи тимчасове проживання, процедурні питання в'їзду і виїзду з території України, їх відповідальність за порушення правових норм [495]. Положення даного акту доповнює Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» [490].

У праці М. Кравченко можна знайти твердження, що у 2010 році набула чинності угода між Україною та ЄС про реадмісію, яка передбачає не лише опікуватися іноземцями, хто незаконно транзитом опинився на території України, а й приймати з Європи тих, хто там не легалізувався; після отримання одноразової допомоги на спорудження пунктів для нелегалів (одночасно майже для 400 осіб) за кошти ЄС Україна взяла на себе постійний тягар бюджетних витрат на утримання людей, які не є її громадянами і жодного дня не працювали на її економіку; оскільки держава взяла зобов'язання по утриманню мігрантів-біженців, що є додатковим тягарем для платників податків, то знижується рівень соціального захисту і соціальної безпеки для українських громадян [476, с. 443]. Такі висновки є категоричними, хоча й правдивими з фінансової точки зору. Проте Україна зобов'язана брати участь у процесах захисту різних категорій населення, тим більше з огляду на її геополітичне розташування.

Щодо соціального захисту іммігрантів в Україні, зокрема трудових, пріоритетною у вирішенні проблемою є забезпечення їх легальної зайнятості та гідних умов праці. Щорічно встановлені урядом імміграційні квоти не дотримуються. Відсутність перепису населення України не дозволяє з'ясувати зміну його національно-етнічного складу. Натомість у портових містах, столиці, прикордонних регіонах усе більш помітними є групи трудових іммігрантів азійського походження з невизначеними умовами працевлаштування.

Що стосується соціального захисту іноземців з особливим правовим статусом, то тут пріоритетним питанням є їх права захищеність та створення

умов перебування на території України впродовж певного періоду шляхом розбудови *інфраструктури тимчасового розміщення*. Наразі в Україні діють:

а) пункти тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в країні, підпорядковані Державній міграційній службі України:

- Миколаївський пункт, розрахований на 100 осіб (с. Мартинівське);
- Чернігівський пункт, розрахований на 208 осіб (с. Розсудів);
- Волинський пункт, розрахований на 165 осіб (с. Журавичі);

Б) пункти тимчасового перебування біженців:

- у м. Мукачево Закарпатської області, розрахований на 120 осіб;
- у м. Одеса, розрахований на 200 осіб;
- у м. Яготин Київської області (дані щодо кількості осіб, які можуть бути розміщеними, у мережі Інтернет відсутні).

Інформація про стан таких пунктів публічно обмежена. Дані щодо іноземців з особливими правовим статусом подаються вибірково Державною прикордонною службою України. Тому питання соціального захисту іноземців в Україні стоїть достатньо гостро. Процедура прийняття до громадянства України є непростю. Особа, яка не має переваг за народженням, окрім інших вимог, зобов'язана подати декларацію про відсутність іноземного громадянства або ж його припинити [484]. Це при тому, що громадяни України часто практикують подвійне громадянство, особливо у прикордонних регіонах, а також представниками владної верхівки, аргументуючи це тим, що вони користуються правами громадянина тієї країни, на території якої вони перебувають (тобто, якщо особа перебуває на території України, то вона користується документами громадянина своєї країни, якщо виїжджає в іншу країну, – то документами тієї країни, другим паспортом якої вона володіє).

Отже, соціальний захист іноземців в Україні поки дуже недосконалий. З огляду на зростання ПМН в глобальних масштабах та враховуючи геополітичне розташування України, ці питання слід вирішувати якнайшвидше. В іншому

разі наша держава ризикує стикнутись з проблемами неконтрольованої поліетнічності, строкатої релігійно, культурно і ментально [444]. В умовах конфлікту територіальної цілісності та соціетальної слабкості така ситуація може бути використана сусідніми державами, які зацікавлені в подальшій окупації й анексії українських територій.

Якщо питання соціального захисту іноземців в Україні, як і в принципі вся імміграційна політика, попадають у фокус наукових досліджень дуже рідко, то тематика захисту *громадяни України, які перебувають за кордоном*, є більш розкритою. Проте цілісних наукових напрацювань з даного питання з практичними рекомендаціями є дуже мало. Тому результати аналізу системи соціального захисту громадян України за кордоном, обґрунтування пріоритетів її вдосконалення мають високе практичне значення.

Незважаючи на те, що українське населення утвердило себе як високомобільне і значна його частина працює за кордоном, до нині залишаються неузгодженими питання соціального захисту трудових мігрантів, зокрема в частині пенсійного забезпечення [454].

У Законі України «Про зовнішню трудову міграцію» забезпечення соціального та правового захисту трудових мігрантів і членів їхніх сімей виділено одним з десяти напрямів державної політики у сфері зовнішньої трудової міграції. Окремий розділ даного нормативно-правового акту присвячено правам трудових мігрантів на належні умови праці та соціальний захист. Закон регламентує, що трудові мігранти і члени їхніх сімей можуть добровільно брати участь у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування згідно із законами України [494].

Даний закон регламентує дуже важливий і центровий принцип соціального захисту мобільних осіб – *добровільності*. Він дозволяє особі-мігранту обирати систему соціального страхування країни походження чи перебування і виключає можливість подвійного оподаткування та соціального захисту.

Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» визначає, що громадяни України, які працюють за межами території України і не застраховані в системі соціального страхування країни, в якій вони перебувають, мають право на матеріальне забезпечення та соціальні послуги за умови сплати страхових внесків до Фонду згідно із законом, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [492].

Згідно положень Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» виїзд особи пенсійного віку за кордон є підставою припинення виплати пенсії. У разі виїзду пенсіонера на постійне місце проживання за кордон пенсія, призначена в Україні, за заявою пенсіонера може бути виплачена йому за шість місяців наперед перед від'їздом, рахуючи з місяця, що настає за місяцем зняття з обліку за місцем постійного проживання; під час перебування за кордоном пенсія виплачується в тому разі, якщо це передбачено міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України [493].

Закон України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» регламентує можливість сплати єдиного внеску згідно з договорами про добровільну участь особами, які працюють або постійно проживають за межами України, в іноземній валюті; такі сплати здійснюються на поточний рахунок органу доходів і зборів, відкритий в уповноваженому банку України [491].

Незважаючи на діючі нормативно-правові акти, залишається неврегульованими низка питань у системі соціального захисту громадян України за кордоном. Основними з них є:

- неврахування трудового стажу, набутого за кордоном, при нарахуванні пенсій в Україні, спричинене часто бюрократичними перепонами;
- подвійне пенсійне забезпечення з труднощами відслідковування такої практики та дискусійністю проблеми в умовах вимушеності еміграцій значної частини населення.

Як свідчать результати вибіркового обстеження українських трудових мігрантів за кордоном, значна їх частина позбавлена доступу до різних пільг системи соціального захисту. Відсутність соціального захисту на робочому місці та намагання максимізувати свої заробітки призводять до того, що робочий час трудових мігрантів у півтора-два рази довший за нормативну тривалість робочого часу, встановлену в Україні [509, с. 77]. Умовами трудового договору більшість трудових мігрантів отримують право на щотижневий вихідний день (мова не йде навіть про два вихідні дні). За період 2015–2017 років лише 22,2 % трудових мігрантів мали право на соціальне страхування, 21,3 % – медичне страхування, 13,2 % – на щорічну оплачувану відпустку (рис. 4.12).

Якщо аналізувати особливості соціального захисту українських трудових мігрантів у різних країнах, то вони суттєво різняться. Для прикладу, визначення у трудовому договорі пільг соціального страхування за період 2015–2017 років здійснено для 58,8 % українських трудових мігрантів у США, Чехії – 57,1 %, Португалії – 56,9 %, а вже в Польщі – 21,1 %, Італії – 16,3 %, Росії – лише 12,2 %.

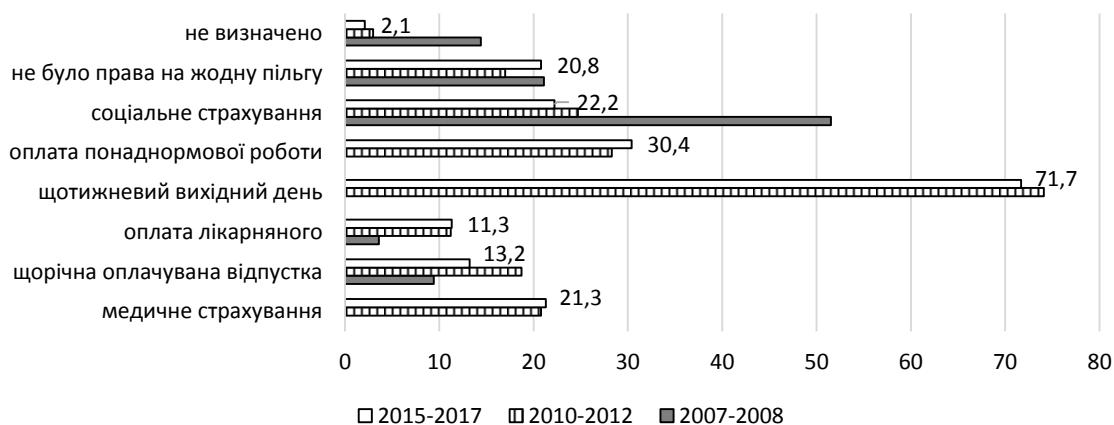

Рис. 4.12. Доступ до пільг соціального захисту, передбачених у договорах трудових мігрантів з України за кордоном, 2015-2017 роки, %

* Джерело: побудовано автором за даними [225–227]

Численні недоліки соціального захисту наших громадян за кордоном виникають не лише у нормативно-правовій, але й світоглядній площині. Як

правило, українці не очікують державної підтримки, коли реалізують просторову мобільність у міграційній формі, орієнтуючись лише на власні зусилля. Це при тому, що в Конституції України (стаття 25) зазначається, що Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами [72].

Для вітчизняної системи соціального захисту активні трудові міграційні процеси є *подвійним викликом*. З одного боку, необхідно задіювати інституції й виконувати функції другого і третього рівнів соціального захисту мобільних категорій населення України (див. рис. 4.10-4.11). З іншого боку, для системи соціального захисту зменшення працездатної частини населення за рахунок зовнішніх трудових мігрантів означає недоотримання податкових надходжень до Державного бюджету та внесків на соціальне страхування, в тому числі й до Пенсійного фонду [476, с. 443; 458].

Згідно даних офіційної статистики, питома вага *населення у віці 60 років і старше* зростає, починаючи з 2007 року – з 20,3 % до 22,5 % у 2017 році [506, с. 31]. Зростає середня очікувана тривалість життя при народженні – з 68,25 років у 2007 році до 71,68 років у 2017 році, що теж сприяє підвищенню частки осіб у віці старше 60 років. На рис. 4.13 відображено зміну вікової структури населення у порівнянні 2000 і 2017 років, яка звертає увагу на ще одну групу – передпенсійного віку 50–64 років. Її питома вага теж збільшується, причому показники найбільш продуктивної вікової групи 20-49 років і молоді (до 20 років) скорочуються. Додаючи до цих тенденцій зростаючі еміграційні процеси, стають очевидними подальші труднощі мобілізації фінансових ресурсів на цілі соціального захисту з оподаткування доходів населення. Тому *питання ПМН і соціального захисту виникає не лише з погляду необхідності захисту активно-мобільних осіб, але й впливу реалізації високої мобільності населення на фінансове забезпечення соціальної політики в державі*.

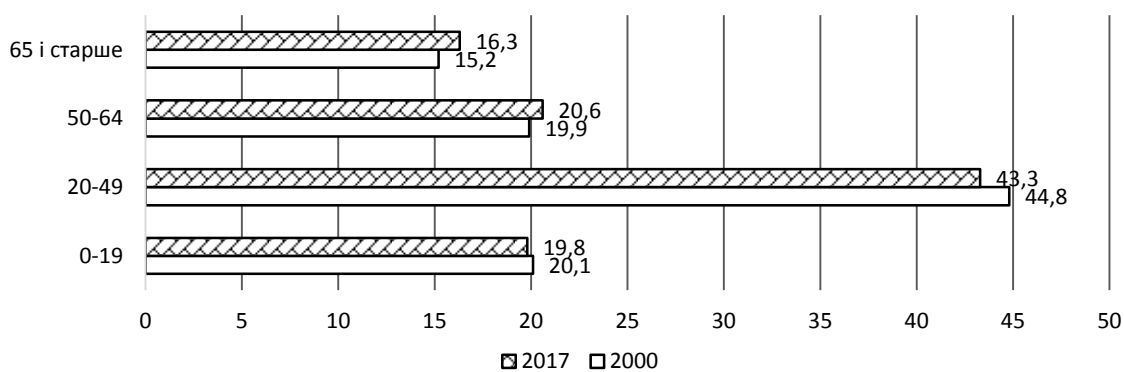

Рис. 4.13. Вікова структура населення України, 2000, 2017 роки, %

* Джерело: побудовано автором за даними [485; 486]

Якщо брати до уваги поточні показники, то співвідношення кількості зайнятих осіб та пенсіонерів в Україні за період 2014-2017 років є нижчим, аніж у 2000-і (рис. 4.14). Це зумовлено суттєвим скороченням кількості пенсіонерів унаслідок окупації частини території України (Донецька область є одним з регіонів України з найвищою кількістю пенсіонерів), а також впровадженням Пенсійної реформи, починаючи з 2011 року, з поетапним підвищенням пенсійного віку і страхового стажу. З початком конфліктних подій з 2014 року підвищився в Україні рівень безробіття. Проте поточна прийнятна динаміка співвідношення кількості пенсіонерів і зайнятого населення, виходячи з демографічних тенденцій, не зберігається. Тому проблема підвищення навантаження на зайняте населення залишається актуальною.

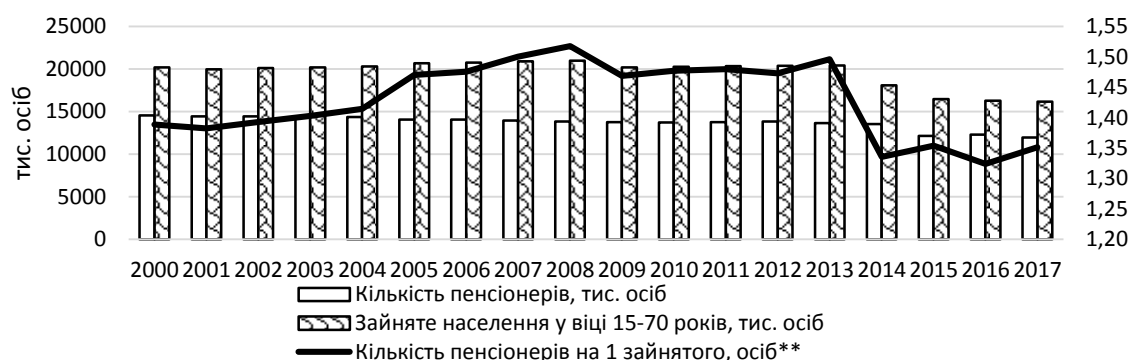

Рис. 4.14. Показники співвідношення кількості пенсіонерів і зайнятого населення в Україні, 2000–2017 роки

* Джерело: побудовано автором за даними [504]

** По допоміжній осі – кількість пенсіонерів на 1 зайнятого, осіб

Окремим, важливим аспектом системи соціального захисту є пенсійне забезпечення, зокрема розмір пенсії. Даний чинник відіграє дуже велику роль щодо формування ПМН (прагнення доступу до вищих пенсійних виплат інших країн завдяки здобутому трудовому стажу); рееміграції після виїзду за кордон з можливістю отримання на батьківщині пенсійного забезпечення і припинення практики працевлаштування за кордоном.

За період 2000-2017 років розмір пенсій для громадян України зріс майже у 36 раз. До 2016 року зростання мінімальної заробітної плати становило 18 раз, але завдяки реформі з 1 січня 2017 року зростання до 2018 року склало 50 раз. Це спричинило зростання співвідношення мінімальної заробітної плати і пенсії (рис. 4.15). Але насправді ситуація гірша. Статистика заробітної плати в Україні не відображає реальної ситуації. Практика зайнятості в неформальному секторі, вторинної і нелегальної зайнятості є масовою. Тому реальні доходи працездатного населення є вищими. Натомість пенсійні виплати не дозволяють особам пенсійного віку задовольняти свої потреби належним чином. Багато з таких осіб продовжує працювати, в тому числі вдається до практики трудової (сезонної, маятникової) міграції.

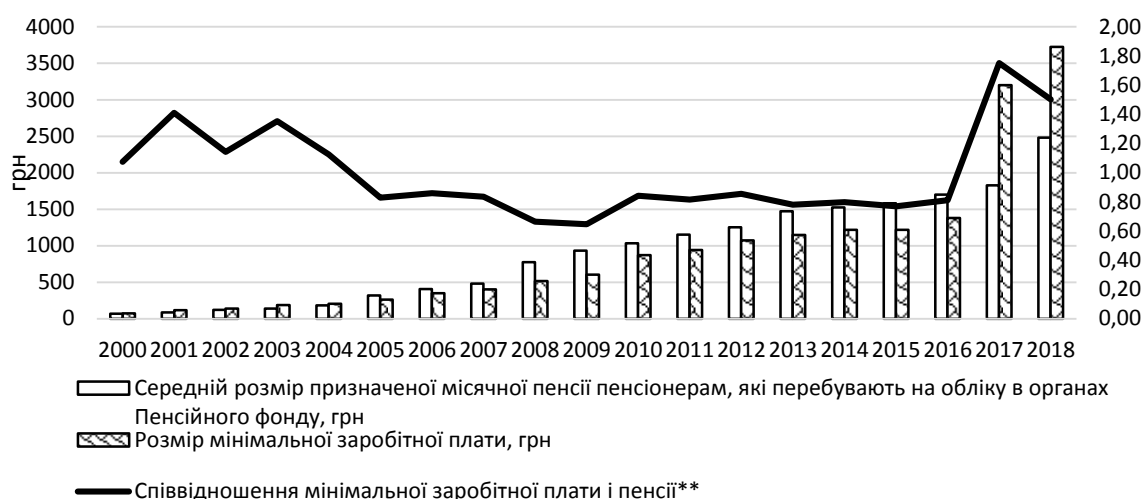

Рис. 4.15. Показники співвідношення середнього розміру місячної пенсії і мінімальної заробітної плати в Україні, 2000–2017 роки

* Джерело: побудовано автором за даними [504]

** По допоміжній осі – співвідношення мінімальної заробітної плати і пенсії

В Україні розмір пенсійних виплат, як і у випадку заробітної плати, суттєво поступається сусіднім державам. Станом на 2017 рік середній розмір пенсії в Україні становив 62 дол. США, коли в Угорщині – 116 дол. США, Польщі – 413 дол., Франції – 1142 дол., Італії – 1300 дол., США – 1500 дол., Великобританії – 2000 дол. [511].

У той же час, фахівці стверджують, що ще до Майдану Україна витрачала на пенсії 16 % ВВП; це був світовий рекорд, бо ж у нормальній країні на пенсії витрачається 8-9 % ВВП (висновки голови Стратегічної групи радників з підтримки реформ в Україні Івана Міклоша) [470]. Станом на 2018 рік видатки Пенсійного фонду України склали 10,9 % ВВП, а його дефіцит хоч і дещо скоротився, проте у вартісному вимірнику (97361 млн грн) залишається на дуже високому рівні (рис. 4.16).

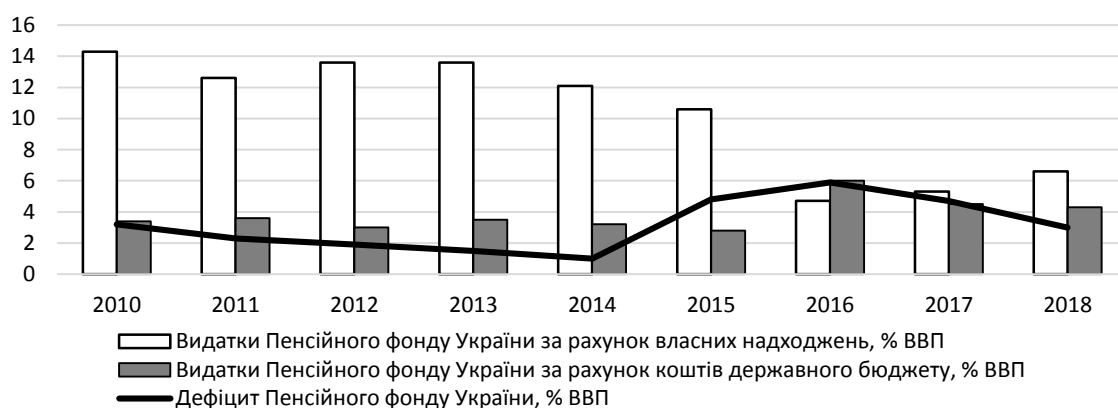

Рис. 4.16. Видатки і дефіцит Пенсійного фонду України, 2010–2018 року, % ВВП

* Джерело: побудовано автором за даними [466]

Проблему дефіциту Пенсійного фонду України частково вирішує поетапне *підняття пенсійного віку*, в тому числі за вимогами з боку міжнародних організацій. Україна за пенсійним віком чоловіків (60 років) займає останні позиції в Європі – поруч з Туреччиною і Словенією. У той же час у сусідніх Польщі і Румунії пенсійний вік чоловіків встановлено на рівні 65 років, Угорщині – 63,5 років. Найвищий показник – у Греції й Ісландії (по 67 років), Італії (66,58 років), Португалії (66,33 років) [524]. В Україні з підняттям

пенсійного віку розгортаються суб'єктивні політичні дискусії. Непопулярні соціальні рішення жорстко критикуються опозиційними силами, які не пропонують натомість реальних рішень проблеми. Незважаючи на те, що середня тривалість життя чоловіків сягає 65 років, підняття пенсійного віку є вимушеним кроком. Тривалість трудового життя сучасної людини зростає і більшість наших громадян продовжує працювати після виходу на пенсію.

Хоча Україна витрачає на пенсії значні кошти (підтвердженням цьому – частка видатків Пенсійного фонду України у ВВП країни), її система добровільного соціального страхування не є ефективною. Маємо задовільний рівень пенсійних та інших соціальних виплат. Це прямо відображається на недоліках соціального захисту активно-мобільних громадян України, зокрема зовнішніх трудових мігрантів.

Розглянемо особливості *пенсійного забезпечення зовнішніх трудових мігрантів з України*. З одного боку, законодавством України регламентовано право отримувати виплати з Пенсійного фонду України, проживаючи на території іншої країни, яке мають [469]:

- а) чоловіки незалежно від дати народження;
- б) жінки, молодші 1961 року народження;
- в) жінки 1961 року народження і старші після досягнення ними такого віку та які мають страховий стаж в Україні не менше 15 років.

З іншого боку, виникає ціла низка протиріч щодо можливостей реалізації цього права: особами, які перебувають за кордоном; особами, які працювали за кордоном і повернулись; особами, які працювали за кордоном і мають право на іноземну пенсію (табл. 4.11).

Основним механізмом соціального захисту мобільних категорій громадян України за кордоном, безумовно, є *угоди про взаємне працевлаштування, соціальний захист і пенсійне забезпечення*. На офіційному сайті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини можна знайти зведення усіх чинних угод такого типу (Додаток Л). Загалом підписано 14 двосторонніх міждержавних угод, 15 міждержавних угод і 9 міжвідомчих договорів. Серед

країн-учасників фігурують такі стратегічні реципієнти для громадян України, як Польща, Чехія, Словаччина, Росія (держави-сусіди), Португалія, Іспанія.

Таблиця 4.11

Законодавчі і практичні аспекти пенсійного забезпечення українських трудових мігрантів

Положення законодавства	Законодавчі протиріччя і практика
<p>Право отримання виплат з Пенсійного фонду України, проживаючи на території іншої країни:</p> <p>1) для осіб, які перебувають за кордоном:</p> <ul style="list-style-type: none"> - якщо особа отримала таке право за віком до виїзду; - якщо особа досягнула віку 65 років (соціальна пенсія); <p>2) для осіб, які працювали за кордоном і повернулись:</p> <ul style="list-style-type: none"> - якщо особа отримала таке право за віком, перебуваючи за кордоном, але має 15 років страхового стажу (підвищення у 2018 році до 25 років), повернулась в Україну, зареєструвала місце проживання та особисто звернулась до органів Пенсійного фонду України; - якщо особа працювала в країні, з якою Україна уклала договір про взаємний соціальний захист і пенсійне забезпечення, та долучила свій трудовий стаж за кордоном до трудового стажу, здобутого на батьківщині 	<p>Реалізація права за наявності договору між Україною та країною працевлаштування про взаємний соціальний захист і пенсійне забезпечення</p>
	<p>За відсутності міжнародного договору, виплата пенсії протягом 6 місяців після виїзду за кордон з подальшим припиненням виплат</p>
	<p>Бюрократизм працівників територіальних органів Пенсійного фонду України (суб'єктивний спротив працівників консультування та оформлення виплат з врахуванням трудового стажу мігрантів за кордоном)</p>
<p>Право отримання виплат з пенсійних фондів інших країн:</p> <p>1) для осіб, які працювали за кордоном і мають право на іноземну пенсію:</p> <ul style="list-style-type: none"> - якщо особа працювала в Латвії, Литві, Естонії, Чехії, Словаччині, Болгарії, Польщі, Естонії, Португалії більше 1 року, у разі втрати працездатності (настання інвалідності, досягнення пенсійного віку) або в разі втрати годувальника; - якщо особа здобула належний трудовий стаж та досягла певно віку згідно законодавства країни працевлаштування 	<p>Незнання, небажання трудових мігрантів враховувати трудовий стаж за кордоном, часта практика формальної зайнятості чи перебування на реєстрації в Державній службі зайнятості України та одночасна короткострокова зайнятість за кордоном тощо</p>
	<p>Практика подвійного пенсійного забезпечення трудових мігрантів, часто приховувана через страх позбавлення такого права на батьківщині</p> <p>Недовіра громадян до судової системи (відстоювання права на виплату пенсій) та якісних юридичних послуг</p>

* Джерело: узагальнено автором

Незважаючи на дію Європейської конвенції про правовий статус трудівників-мігрантів, бажаним є узгодження правових питань щодо соціального захисту з такими стратегічними партнерами України, як Італія, Німеччина, Великобританія, Греція, Румунія. Особливо актуальним є питання

відносно українсько-італійської міграційної системи. Право на пенсію Італії мають особи з 20-річним трудовим стажем у віці 66 років. Для багатьох громадян України це недосяжний показник і після повернення на батьківщину вони отримують мінімальну соціальну пенсію.

Потребують оновлення двосторонні врегулювання питань соціального захисту і працевлаштування між Україною та Угорщиною. Питання транскордонної просторової мобільності на українсько-угорському прикордонні наразі несправедливо залишається поза увагою українських науковців та експертів. Натомість це дуже специфічна міграційна система. На відміну від українсько-польського прикордоння, рівень асиміляції прикордонних районів Закарпаття є дуже високим, що може спекулюватись у політичній площині з загрозою порушення територіальної цілісності України.

У §4.3 зазначалось, що угоди з питань пенсійного забезпечення передбачають два основні принципи – територіальний і пропорційний. Якщо узагальнювати договірне регулювання, то держави ЄС більшою мірою практикують пропорційний принцип пенсійного забезпечення, зберігаючи високі стандарти соціального захисту усіх категорій населення. У рамках держав СНД застосовано територіальний принцип соціальних виплат, відповідно до якого вони здійснюються країною проживання особи з урахуванням трудового стажу, набутого на території країн-підписантів угоди; винятком з цього правила є домовленості щодо відшкодування шкоди здоров'ю працівника, заподіяної внаслідок виробничої травми чи професійного захворювання [498].

Суттєвим недоліком застосування територіального принципу соціальних виплат як основного в договірному регулюванні країн СНД є те, що якщо на момент підписання угод на пострадянському просторі діяли практично однакові пенсійні системи та принципи соціального страхування, то впродовж останнього десятиліття ситуація змінилася: в низці країн підвищено пенсійний вік, тривалість необхідного для призначення пенсії стажу, неодноразово змінювався порядок розрахунку пенсій [498].

Незважаючи на різні протиріччя, частина громадян України отримує виплати з Пенсійного фонду України, проживаючи за кордоном. На жаль, величина таких виплат не подається в динаміці. У Міграційному профілі Державної міграційної служби України за 2016 рік подаються дані, що у 2016 році пенсії громадянам України, які проживають за кордоном становили 128136,62 дол. США та 1546114,70 євро [246].

Для більшості громадян України важко отримати можливість пенсійного забезпечення за кордоном. Як правило, в європейських країнах високий поріг пенсійного віку та мінімального страхового стажу. Вище зазначалось щодо такої проблеми для трудових мігрантів-українців в Італії. Для працюючих в інших країнах ситуація теж є проблемною. У табл. 4.12 відображено основні критерії можливостей пенсійного забезпечення в основних країнах-реципієнтах людського потенціалу України. Вони є узагальненими та подаються для чоловіків, для яких пенсійний вік є вищим. Також у різних країнах є багато нюансів щодо розміру пенсійних виплат залежно від страхового стажу. Але в більшості випадків встановлено мінімальні вимоги, які мають бути дотримані, якщо особа хоче оформляти пенсійне забезпечення в іншій країні, працюючи там легально достатній період часу.

Слід пам'ятати, що багато наших громадян нині володіє 20-ти і більше страховим стажем за кордоном після еміграції з України у 90-і роки ХХ століття (так звана «заробітчанська» хвиля еміграції). Як правило, перші роки «заробітчанства» були нелегальними. Однак надалі, зорієнтувавшись у новому середовищі, багато наших громадян набували страхового стажу, що надає їм право отримувати пенсійні виплати за кордоном. У цій ситуації виникають дискусії щодо *подвійного пенсійного забезпечення*. На наш погляд, з цим явищем українська влада не може боротись, оскільки пропорційним принципом пенсійного забезпечення керуються всі країни ЄС (кожна з договірних сторін призначає пенсію за стаж роботи, набутий на її території). Інше питання – це чинність угод між Україною та країною працевлаштування. Тому влада України зобов'язана активізувати роботу з підписання міжнародних угод про взаємне працевлаштування, соціальний захист і

пенсійне забезпечення з країнами, які є основними реципієнтами її людського потенціалу.

Таблиця 4.12

**Основні критерії пенсійного забезпечення в країнах-реципієнтах
людського потенціалу України**

№ з/п	Країна-реципієнт	Пенсійний вік чоловіків і мінімальний страховий стаж
1	Велико-британія	65 років і стаж 35 років для базової пенсії або стаж 10 років для державної пенсії
2	Греція	67 років і стаж 15 років або 62 роки і стаж 40 років
3	Іспанія	67 років і стаж 37 років
4	Італія	66 років і стаж 20 років
5	Польща	65 років і стаж 25 років
6	Португалія	60 років і стаж 20 років
7	Росія	60 років і стаж 9 років
8	Румунія	65 років і стаж 15 років (суттєво вищий рівень виплат при стажі більше 45 років)
9	Словаччина	62 роки і стаж 15 років
10	Угорщина	65 років і стаж 20 років
11	УКРАЇНА	60 років і стаж 25 років
12	Чехія	62-63 роки і стаж 35 років або 70 років і стаж 20 років

* Джерело: узагальнено автором

У цілому ефективна система соціального захисту активно-мобільних осіб, зокрема громадян України за кордоном, відіграє дуже велике значення для забезпечення циркулюючих міграцій, стимулювання рееміграції, а також легальних форм трудової міграції [454, с. 101]. З 2017 року урядом надано право громадянам України *купувати трудовий стаж*. Це відкриває додаткові можливості для трудових мігрантів збільшувати розмір пенсійних виплат на батьківщині (отримувати пенсію не лише у мінімальному розмірі за віком). Разом з тим, вітчизняна система пенсійного забезпечення потребує послідовних кроків на шляху її вдосконалення з неприпустимістю політичних спекуляцій. Актуальним є поєднання солідарної і накопичувальної систем пенсійного забезпечення. Наразі накопичувальна система в Україні є недопустимою в умовах фінансової і політичної нестабільності. Проте поступово слід формувати нову культуру заощаджень та фінансової грамотності населення. У зв'язку з цим, слід підтримувати подальший розвиток, але на конкурентних умовах,

недержавних пенсійних фондів, страхових компаній зі страхування життя, а також банківських установ, які пропонують програми пенсійних заощаджень (пенсійних депозитних рахунків). Для мігрантів слід надалі зберігати добровільний принцип страхових відшкодувань, створюючи при цьому сприятливі умови для акумуляції коштів на рахунках у банках та недержавних пенсійних фондах. Це колосальний фінансовий резерв громадян України, який може бути мобілізований з взаємною вигодою. Однак для цього потрібен час і послідовна промоційна політика, адже недовіра громадян, особливо мігрантів, до фінансових установ та владних структур є дуже високою і закономірною.

4.4. Моделювання в регулюванні просторової мобільності населення зі стимулюванням процесів людського розвитку

ПМН на етапі реалізації, з одного боку, є індикатором рівня задоволення потреб за попереднім місцем перебування. З іншого боку, виникає складний процес з невизначеними наслідками. Реалізація високої ПМН відображає дотримання прав і свобод людини щодо вибору та пересування. У той же час, цей процес може мати негативні наслідки за умов, якщо вони суперечать цілям людського розвитку.

Обґрунтування умов, за яких реалізація ПМН може мати позитивну наслідковість, дозволяє здійснити метод *моделювання*.

Моделювання у загальному сенсі передбачає побудову абстракцій, умовисновків з допомогою об'єктів-замінників за аналогією та з конструюванням наукових гіпотез [438, с. 32]. Результатом моделювання є побудова моделі. У дослідженнях науковці використовують різні їх види. Що стосується галузі знань економіки, то тут популярними є моделі аналітичні (математичні, статистичні), описові та оптимізаційні. У групі аналітичних моделей часто використовуються факторні моделі, моделі залежностей,

рівноваги й прогнозування. Серед описових й оптимізаційних моделей практично значущими є умовні (конструктивні), структурні, функціональні та управлінські.

У даному дослідженні використання методу моделювання дозволяє з'ясувати наслідковість реалізації ПМН відносно:

1) окремої людини, яка здійснює переміщення, з відображенням на капіталізації її людського потенціалу (фізіологічна, психологічна, інтелектуальна, освітньо-кваліфікаційна, соціальна і культурна складові) [517, с. 132];

2) цілей людського розвитку у глобальному, національному, регіональному, локальному вимірах з відображенням на демографічних, економічних, соціальних та інших показниках.

Моделювання наслідків реалізації просторової мобільності для окремої людини доцільно здійснювати з побудовою *умовно-описових моделей*, які мають конструктивний характер.

Конструктивність означає позитивну наслідковість реалізації мобільності, що створює нові можливості для подальшого розвитку людини.

Конструктивні моделі реалізації ПМН актуально будувати з описом наслідковості капіталізації людського потенціалу. При цьому вони будуть пов'язані з іншими видами мобільності – трудовою, освітньою, соціальною, культурною, рекреаційною. Такі моделі мають умовно-описовий характер, проте фокусують увагу на тих умовах, які повинні бути дотримані та для яких можна визначати індикатори оцінки.

Інший надзвичайно важливий напрям побудови моделей реалізації ПМН – аналітичний. Особливого значення з погляду регулювання ПМН України набувають *рівноважні економіко-математичні моделі*. Вони дозволяють виявити стан та обґрунтувати пріоритети балансування ресурсних потоків у визначених просторово-часових координатах, пов'язаних з переміщенням населення.

З огляду на зазначене вище, в даній частині дослідження буде розглянута умовність конструктивної наслідковості реалізації мобільності населення, а

також можливості застосування методів економіко-математичного моделювання при забезпеченні рівноваги (балансу) просторових переміщень населення між визначеними територіями.

Побудова *умовно-описових конструктивних моделей реалізації ПМН* – це логічний процес, який потребує розуміння критеріїв такої конструктивності. Розглянемо конструктивні моделі реалізації ПМН, які відображають наслідки капіталізації людського капіталу. Ціль капіталізації має лежати в основі успішної реалізації стратегії розвитку країни та її регіонів і передбачати створення можливостей максимально ефективно використовувати наявний синтезований (людський, інтелектуальний та соціальний) капітал [489, с. 46]. У контексті предмету даного дослідження береться до уваги потенціал людський, капіталізація якого стосується фізіологічної, психологічної, інтелектуальної, освітньо-кваліфікаційної, соціальної і культурної складових (див. рис. 1.4 §1.2).

Перші дві складові капіталізації – *фізіологічна і психологічна*. Вони відображають вплив переміщення людини на її психофізіологічний стан. Питання туги, ностальгії, адаптації та психологічного благополуччя мігрантів є актуальним предметом досліджень у галузях знань психології та соціології. Якщо психофізіологічний стан людини у ході переміщень погіршується, то це є перша ризикова умова деструктивності реалізації ПМН. Якщо така ситуація має короткочасний, адаптаційний характер, тоді компенсація в наступні періоди є виправданою.

Значної уваги потребує визначення впливу реалізації ПМН на *інтелектуальну та освітньо-кваліфікаційну компоненти* капіталізації людського потенціалу. Якщо в ході мобільності вони погіршуються, це свідчить про деструктивну наслідковість даних процесів. Разом з тим, у більшості випадків переміщення людини з метою навчання і працевлаштування сприяють капіталізації її потенціалу. Більше того, як правило, вони породжуючи професійну мобільність. У сучасних умовах – це необхідність. Якщо у недалекому минулому попередні покоління здобували професію на все життя, то нинішнє має бути готовим до зміни професійної

діяльності та володіти соціально-професійною мобільністю через швидкі зміни виробничих умов; відповідно до новітніх реалій, професія більше не являється центром життєвого циклу людини, а навпаки відображує одну з можливих форм соціального пристосування і творчої самореалізації особистості [96, с. 494–495].

Вищим проявом капіталізації потенціалу мобільної особи в її працевлаштування є явище *диспонібільність* – це якісно вищий стан мобільності, що розкриває не тільки пристосованість робочої сили до нових умов праці, але й намагання змінити останні, забезпечити технічне оснащення робочих місць на основі передових технологій, технічних засобів і організацій; диспонібільність є властивою в основному тим категоріям працівників, які є носіями нових технічних і організаційних ідей, матеріалізують їх у процесі власної діяльності [510, с. 121]. Якщо в ході переміщень мобільна особа є диспонібільною, це означає, що вона є новатором, володіє високим креативним потенціалом та здатна детермінувати інноваційні процеси в приймаючій економічній системі. Такі особи мають формувати цільову сегментну групу щодо стимулювання їх повернення.

ПМН, окрім того, суміщається процесами *соціальної мобільності*, адже готовність людини змінити місце перебування значно посилюється при умові можливого покращення її соціального статусу. Соціальна мобільність у суспільстві необхідна для подолання замкненості різних верств, розширення можливості руху між верствами, загалом – зменшення соціального розшарування та напруги [230, с. 90]. Потреба соціальної мобільності розширює можливості сучасної людини доступу до «соціальних ліфтів» через здійснення переміщень у просторі та часі.

На рис. 4.17 узагальнено умови конструктивної наслідковості реалізації ПМН. Це відображає умовно-описова конструктивна модель.

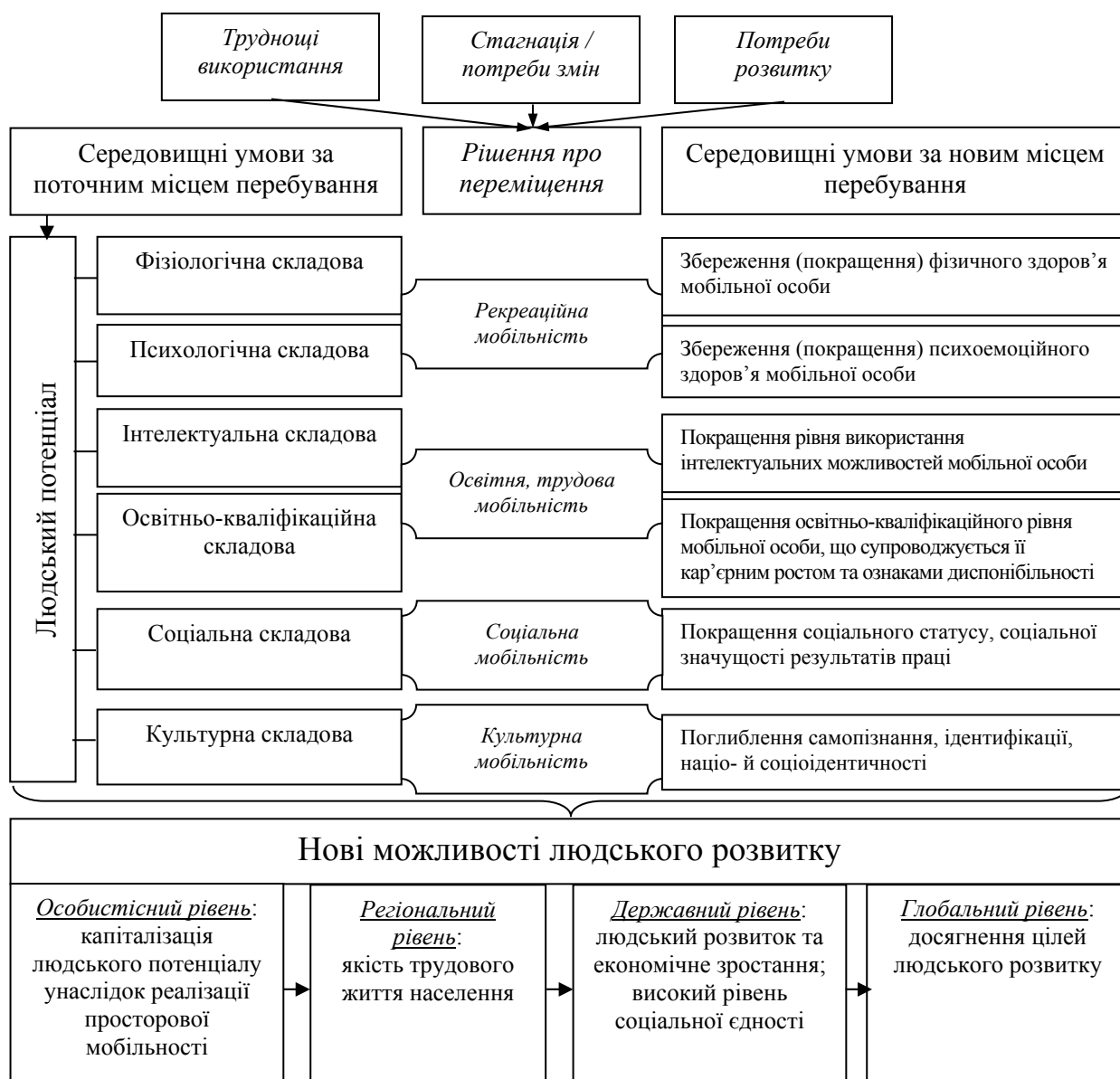

Рис. 4.17. Умовно-описова конструктивна модель реалізації ПМН

* Джерело: авторська розробка

Цілісно наслідком високої ПМН є не просто забезпечення людського розвитку, але й створення для даного процесу нових можливостей. На різних інституційно-просторових рівнях це матиме відмінний пріоритет. Зокрема на рівні регіону (суспільної системи) наслідок реалізації ПМН має покращувати якість життя населення, зокрема трудового. Це дають змогу визначити такі компоненти оцінки, як можливість працевлаштування та гідна винагорода за працю, змістовність праці, професійне та кар'єрне зростання, а також умови, організація та безпека праці [274, с. 27].

Моделювання реалізації ПМН дозволяє застосування економіко-математичних моделей. Зокрема, оцінку процесів мобільності та міграції на практиці можна проводити за допомогою *математичних моделей рівноваги чи балансу* (Equilibrium Model). Рівновага розглядається у такому випадку в межах певної системи, якою може виступати держава та міграція між її регіонами, транскордонна міграція тощо. Дані моделі формуються у вигляді системи нерівностей з визначеними обмеженнями, що дозволяє вирішувати задачі широкого спектру, зокрема питання трудової міграції, працевлаштування, затрат, демографічних втрат тощо [523].

У випадку затратних моделей з віднаходженням точок розв'язку балансу міграції можливе застосування *регіонального підходу* як на рівні держави, коли порівнюється міграція між регіонами, так і на міждержавному рівні, коли об'єктами виступають країни.

Загальним алгоритмом для таких моделей можна сформулювати наступну послідовність кроків:

1) на першому кроці статистичні дані по регіонах приводяться від абсолютних значень до відносних;

2) за вибраною моделлю рівноваги знаходиться значення розв'язку у вигляді оптимального значення вектору, що містить балансне значення об'ємів міграції, затрат на переміщення, надання освіти чи адаптації мігрантів у випадку затратних моделей, корисності у вигляді значень приросту ВРП, ВВП та доданої вартості від перебування мігрантів тощо;

3) вибрані регіони порівнюються з віднайденими розв'язками балансного значення та визначається значення відхилення для кожного регіону. На основі величини відхилення можливе проведення групування чи кластеризації вибраних регіонів;

4) кінцевим результатом дослідження моделей рівноваги будуть отримані групи регіонів та величини, на які необхідно проводити корекції для наближення до балансних значень за функціями затрат, демографічного навантаження та корисності для соціально-економічного розвитку регіону.

Розглянемо конкретний *приклад моделі міграційної рівноваги з врахуванням затрат на переміщення* [475].

Розглядаючи певний період часу для кожного регіону R_i , $i = 1..n$ визначимо вектори для показників початкового значення кількості мігрантів в регіоні $p_i = (p_1, \dots, p_n)$, кінцеве $x_i = (x_1, \dots, x_n)$ та корисність перебування мігрантів у даному регіоні $u_i = (u_1, \dots, u_n)$. Кінцева кількість мігрантів у регіоні в такому випадку буде залежати від показників корисності для економіки регіону:

$$x_i = x_i(u_i). \quad (4.1)$$

Тепер розглядаючи пари регіонів i, j ($i \neq j$) визначимо також для них величини v_{ij} – об'єм міграції та c_{ij} – затрати на переїзд з i регіону в j . Показники затрат та корисності повинні вимірюватись в одних одиницях, очевидно для кращої оцінки та практичного значення моделі – в грошових одиницях.

Таким чином, задача міграційної рівноваги з урахуванням затрат на переміщення буде полягати в пошуку розв'язку у вигляді пари векторів v^* та u^* таких щоб задовольнялись наступні дві умови:

$$\sum_{i,j(i \neq j)}^n [c_{ij}(v^*) + u_i^* - u_j^*](v_{ij} - v_{ij}^*) \geq 0 \quad (4.2)$$

$$\sum_{j(i \neq j)}^n v_{ji}^* - \sum_{j(i \neq j)}^n v_{ij}^* + b_i = x_i(u_i^*) \quad (4.3)$$

Перша умова визначає рівновагу між регіонами як відсутність приросту корисності при будь-якому переміщенні з врахуванням затрат. Друга умова визначає баланс населення в кожному регіоні. Дану задачу можна розв'язувати як систему варіаційних нерівностей і знаходження сідлової точки функції Лагранжа для задачі лінійного програмування:

$$\min \rightarrow \sum_{i,j(i \neq j)}^n c_{ij} v_{ij} \quad (4.3)$$

При практичних розрахунках значення векторів розв'язків дадуть змогу отримати оптимальну величину об'єму міграції та транспортних затрат в регіонах для балансного руху населення без різких змін, що можуть негативно вплинути на їх соціально-економічний розв'язок. На практиці модель краще застосовувати для регіонів однієї держави або об'єднань зі спільною статистикою та правовим полем (таких як держави-члени ЄС). Також при отриманні значень певного можливого балансу допустимий пошук за значеннями регіонів чи держав, які близькі до можливої рівноваги по затратах й об'ємах міграції та регіонів з найбільшим віддаленням реальних значень від балансних.

Також на практиці виділяють не тільки місце розташування для різних регіонів, а також класи та потоки міграції для них. Розглянемо це на прикладі наступної моделі [523]. Для прикладу реалізації розглянемо малюнок для такої моделі рівноваги з шістьма вершинами між двома регіонами та трьома класами міграції (рис. 4.18).

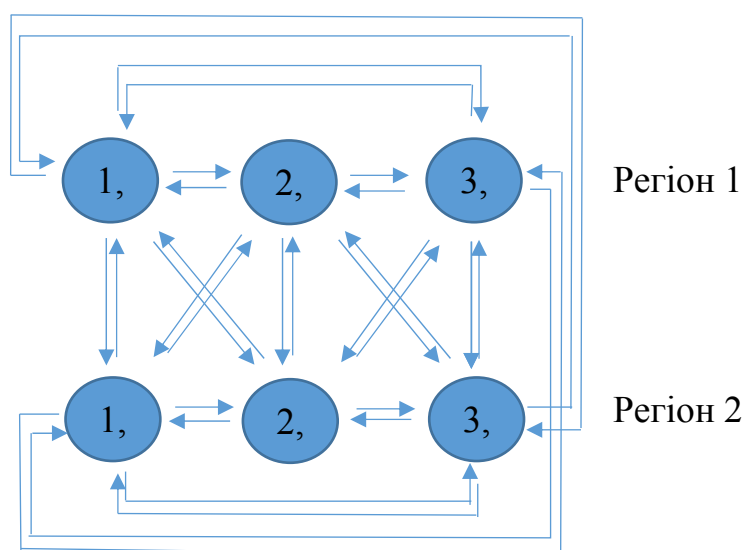

Рис. 4.18. Схема мережі міграційного руху для двох регіонів і трьох класів міграції для моделі міграційної рівноваги з врахуванням затрат

* Джерело: побудовано автором за даними [523, с. 26]

При побудові такої мережі для кожного класу k визначається n вершин (k, i) ; $i = 1, \dots, n$ для визначення розташування (для малюнку це вершини $(1,1) \dots (3,2)$) і зв'язки (k_i, k_j) , які з'єднують кожну пару вершин, таким чином

визначаючи міграційні зв'язки через клас. З кожної вершини (k, i) визначено $(j_n - 1)$ зв'язків від цієї вершини до вершини (l, h) , де $l \neq k; l = 1, \dots, j; h = 1, \dots, n$.

Ці зв'язки між вершинами визначають міграційні зв'язки, які є класами трансформаційних зв'язків. Усього визначимо j_n вершин у мережі та $j_n(j_n - 1)$ зв'язків між ними. Кожному зв'язку (k_i, l_j) будемо ставити у відповідність вартість c_{ij}^{kl} і відповідний потік f_{ij}^{kl} . Кожній вершині (k, i) ставимо у відповідність корисність u_j^k і початкову невід'ємну кількість населення $\bar{p}_j^k$.

Розв'язком таким чином побудованої моделі буде пара векторів (p^*, f^*) , яка буде у рівновазі з кожною парою (k, i) та $(l, j); (k, l), k = 1, \dots, j; l = 1, \dots, j; (i, j), i = 1, \dots, n; j = 1, \dots, n$:

$$u_j^k + c_{ij}^{kl} \begin{cases} = u_j^l - \lambda_i^k, & \text{якщо } f_{ij}^{kl*} > 0 \\ \geq u_j^l - \lambda_i^k, & \text{якщо } f_{ij}^{kl*} = 0 \end{cases} \quad (4.5)$$

$$\lambda_i^k \begin{cases} \geq 0, & \text{якщо } \sum_{(l,h) \neq (k,i)} f_{ih}^{kl*} = p_i^k \\ = 0, & \text{якщо } \sum_{(l,h) \neq (k,i)} f_{ih}^{kl*} < p_i^k \end{cases} \quad (4.6)$$

Для практичних обчислень розв'язок у вигляді $(p^k)^{t+1}, (f^k)^{t+1}$ шукається за допомогою алгоритму лінеаризації декомпозиції по класах для наступного варіаційного рівняння [523, с. 38]:

0 Крок. Ініціалізуємо (p^0, f^0) , присвоюємо $t := 0$ та $k := 1$.

1 Крок. Знаходимо за допомогою лінеаризації $(p^k)^{t+1}, (f^k)^{t+1}$ розв'язуючи відповідну варіаційну нерівність:

$$\begin{aligned} & \sum_{i=1}^n (q_i^k - (p_i^k)^{t+1}) \\ & \times (-u_i^k((p^1)^{t+1}, \dots, (p^{k-1})^{t+1}, (p^k)^t, \dots, (p^j)^t) \\ & \quad - \frac{\partial u_i^k}{\partial p_i^k}((p^1)^{t+1}, \dots, (p^{k-1})^{t+1}, (p^k)^t, \dots, (p^j)^t) \\ & \times ((p_i^k)^{t+1} - (p_i^k)^t)) \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
& + \sum_i \sum_{j \neq i} (g_{ij}^k - (f_{ij}^k)^{t+1}) \\
& \times (c_{ij}^k ((f^1)^{t+1}, \dots, (f^{k-1})^{t+1}, (f^k)^t, \dots, (f^j)^t) \\
& + \frac{\partial c_{ij}^k}{\partial f_{ij}^k} ((f^1)^{t+1}, \dots, (f^{k-1})^{t+1}, (f^k)^t, \dots, (f^j)^t) \\
& \times ((f_{ij}^k)^{k+1} - (f_{ij}^k)^t) \geq 0
\end{aligned}$$

$$\forall q_i^k \geq 0, g_{ij}^k \geq 0, \text{ при цьому } \sum_{i \neq j} g_{ij}^k \leq \bar{p}_i^k \text{ та } q_i^k = \bar{p}_i^k - \sum_{i \neq j} (g_{ij}^k - g_{ji}^k).$$

Якщо $k < J$, присвоюємо $k := k + 1$ і переходимо до кроку 1, в іншому випадку переходимо до кроку 2.

2 Крок. Конвергентна перевірка.

Якщо (4.4) та (4.5) знаходиться в межах визначеної поправки $\varepsilon > 0$, в іншому випадку присвоюємо $t := t + 1$ і переходимо до кроку 1.

При практичних обчисленнях можна використовувати наступні функції корисності і затрат:

$$u_i^k(p) = -\alpha_i^k (p_i^k)^2 - \sum_{i,j}^n -\alpha_{ij}^{kl} p_j^l + b_i^k \quad (4.7)$$

$$ck_{ij}^{kl}(f) = \gamma_{ij}^{kl} (f_{ij}^{kl})^2 + \sum_{uv,rs}^n g_{ijrs}^{kluv} p_{rs}^{uv} + h_{ij}^{kl} \quad (4.8)$$

де α, b, γ відповідні коефіцієнти корисності та затрат.

Апробація наведеної методики для регіонів України наразі утруднена відсутністю необхідних статистичних даних. У рамках формування і реалізації національної системи моніторингу ПМН України має бути обґрунтовано перелік показників, які б дозволяли будувати моделі міграційної рівноваги для регіонів з урахуванням затрат – інвестицій у людський капітал (витрати на освіту, підвищення кваліфікації і т. д.), фінансових (втрати державного бюджету внаслідок зменшення податкових надходжень, втрати фондів соціального страхування внаслідок зменшення надходжень з відрахувань із заробітної плати тощо) . Розрахунки за такими моделями дозволяли б визначати наслідковість

реалізації ПМН для економіки регіону (країни) та необхідність її регулювання вже на етапі формування.

Висновки до розділу 4

Результати дослідження механізмів регулювання ПМН в системі формування політики людського розвитку дали змогу зробити наступні висновки:

1. Обґрунтовано необхідність та специфіку регулювання ПМН. Визначено зміст механізмів регулювання як інструментів цільового впливу на фактори формування і процеси реалізації мобільності у визначених просторових координатах. Об'єктом регулювання при цьому визначено все населення та окремі соціальні групи, що постійно чи тимчасово перебувають на території держави/регіону/поселення. Суб'єктами регулювання можуть бути державні, недержавні і ринкові інститути. Метою регулювання просторової ПМН визначено забезпечення позитивного впливу її реалізації на людський розвиток територій донора і реципієнта.

У рамках розгляду суб'єктів регулювання мобільності, досліджено інституційну основу таких процесів, визначено, які органи державної влади України є профільними в цій сфері. Розкрито змінність центральних органів державної влади у сферах регулювання міграції (12 разів з початку 90-х років ХХ століття) і туризму (8 разів). Зазначено, що часта змінність центрального профільного органу унеможливорює вироблення системної політики, зокрема в сфері регулювання ПМН. Вкотре підіймається питання створення Міністерства у справах мігрантів і діаспори, коли, натомість, більшою уваги потребує якість державно-управлінських рішень у міграційній сфері з доданням бюрократизму і неформальних практик.

2. Визначено, що залежно від концепції регулювання ПМН застосування механізмів може бути орієнтованим на обмеження, консервацію чи

стимулювання. Здійснено систематизацію механізмів регулювання мобільності за групами нормативно-правових, адміністративних, інформаційних, соціально-економічних, валютно-фінансових, соціогуманітарних. Дані механізми мають взаємодоповнюватись з заходами політики людського розвитку. Стратегія державної міграційної політики України має переорієнтовуватись на регулювання ПМН як явища більш широкого та включати такі етапи: 1) вирішення гострих проблем, пов'язаних з внутрішніми просторовими переміщеннями, просторовими переміщеннями громадян України за кордон та громадян інших держав в Україні; 2) реалізація стратегії регулювання міграційних процесів з чітким розумінням концепції соціально-демографічного розвитку і міграційної політики; 3) реалізація стратегії людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства.

3. Досліджено інфраструктурне забезпечення реалізації ПМН. Розкрито складові формування інфраструктурних елементів реалізації ПМН (канали, потоки, скейпи, мережі, системи ПМН). Канали відображають способи переміщень людських та переміщень і поширення супровідних ресурсів (залежно від засобів і правового статусу). Потоки є хаотичними переміщеннями людських та переміщення і поширення супровідних ресурсів. Скейпи – це «вузли» взаємовідносин, які виникають у ході потоків. Мережі ПМН можна розглядати як: сукупність каналів, розташованих у певних просторових координатах; сукупність зв'язків, які виникають у ході переміщень. Систему ПМН формує сукупність відносин, які виникають на основі переміщень населення, переміщень і поширення супровідних ресурсів, що набувають усталеного характеру. На відміну від міграційної системи, система ПМН є детермінантою збереження існуючих переміщень та відносин, які при цьому виникають, а також трансформації потенціалу мобільності (бажання) у реальні переміщення (можливості і готовність).

4. Проаналізовано канали ПМН, які формує населення України. Визначено динаміку росту потоків людських ресурсів у розрізі основних каналів ПМН за показником відвідування громадянами України інших країн світу у 2010-2016

роки. Визначено основні міграційні канали України у 2017 році. Особливу увагу звернено на аналіз основних каналів грошових переказів з України і в Україну. Станом на 2017 рік найбільше обсягів грошових переказів з України здійснено в Росію, Німеччину, Молдову, Польщу, Білорусь, причому на Росію припадає 57,5 % усіх переказів. Так само високою є частка Росії в обсягах грошових переказів в Україну – 51,2 %. Таким чином, у легальному сегменті грошових переказів залишається сильною залежність економіки України та її внутрішнього споживчого ринку від руху фінансових коштів через українсько-російський канал ПМН.

Обґрунтовано пріоритети регулювання каналів ПМН України. Зазначено, що аналіз функціонування каналів мобільності дає змогу: виявити моно- чи біполярність його характеру; виявити потреби розвитку їх інфраструктурного забезпечення, виокремити ті канали, для яких властива невідповідність кількісних показників просторових переміщень та супровідних ресурсних потоків, зокрема грошових переказів; визначити канали, потоки в яких обмежувати недопустимо, навіть якщо вони монополярні, проте необхідно забезпечити в їх межах реверсну мобільність. Розкрито зміст реверсної ПМН як циркулюючого неперервного руху людських та супровідних ресурсів у визначених просторових координатах, що забезпечується функціонуванням каналів мобільності з належним інфраструктурним забезпеченням.

5. Визначено теоретичний зміст соціального захисту мобільних категорій населення. Мобільні категорії населення – це активно-мобільні особи, які вже реалізували (активний і вимушено-активний типи) або планують реалізувати у найближчому майбутньому (потенційно-активний тип) свою просторову мобільність. Охарактеризовано основні сегментні групи активно-мобільних осіб. Сформульовано дефініцію соціального захисту мобільних категорій населення, який запропоновано розглядати як систему відносин з управління соціальними ризиками та забезпечення прав і свобод активно-мобільних осіб з певним правовим статусом, а також членів їх ближчого соціального оточення незалежно від місця перебування. Зазначено, що суб'єктивна оцінка рівня соціального захисту визначає захищеність мобільних категорій громадян.

6. Розроблено організаційну та інституційну модель системи соціального захисту мобільних категорій населення. Організаційна модель включає три рівні соціального захисту за складовими соціального страхування, соціального забезпечення і допомоги: перший рівень «система соціального захисту загальної дії» охоплює все населення країни (пасивно-мобільне населення); другий рівень «система соціального захисту мобільних категорій населення в державі (внутрішній вектор)» охоплює категорій осіб у правовому статусі туриста, внутрішнього мігранта, іноземного мігранта, осіб-іноземців в особливому правовому статусі, членів ближчого оточення мігрантів, осіб в особливому статусі, які перебувають за кордоном; третій рівень «система соціального захисту мобільних категорій громадян за кордоном (зовнішній вектор)» охоплює зовнішніх мігрантів, осіб в особливому правовому статусі за кордоном і зовнішніх туристів. Інституційна модель системи соціального захисту мобільних категорій населення України вказує, які інститути володіють повноваженнями захисту за трьома функціональними рівнями.

7. Визначено механізми соціального захисту мобільних категорій населення – адміністративні (процедури отримання правового статусу, дозволи на працевлаштування і бізнес, процедури укладення контракту з працедавцем та ін.), нормативно-правові (договірне регулювання, міграційне законодавство та регламентовані міжнародні документи щодо соціального захисту, програми соціального захисту), соціально-економічні (бюджетне фінансування соціальних виплат, покриття витрат на функціонування об'єктів інфраструктури для задоволення базових потреб, особливо біженців і шукачів притулку, соціальні гарантії, допомоги, пільги), валютно-фінансові (гарантії безпеки грошових переказів, пільги для бізнесу), соціокультурні (гарантії безпеки перебування та опіки, протидія дискримінації у трудовому колективі, різних соціальних групах), інформаційні (послуги, що сприяють соціальному захисту та захищеності активно-мобільних осіб, їх облік, промоція легальних форм переміщень). Особливу увагу звернено на механізми договірного регулювання.

Визначено основні сфери договірної регулювання в системі соціального захисту мобільних категорій населення. Розкрито принципи врахування трудового стажу і пенсійного забезпечення, регламентовані у міждержавних угодах – територіальний і пропорційний.

8. Проаналізовано особливості соціального захисту мобільного населення України. З'ясовано загальну ситуацію щодо соціального захисту іноземців в Україні, наявність та проблеми функціонування інфраструктури тимчасового перебування осіб в особливому правовому статусі. У рамках дослідження проблем соціального захисту громадяни України, які перебувають за кордоном, здійснено огляд чинного законодавства у даній сфері. Звернено увагу, що Закон України «Про зовнішню трудову міграцію» регламентує принцип добровільності у виборі особою-мігрантом системи соціального страхування країни походження чи перебування і виключає можливість подвійного оподаткування та соціального захисту. Визначено проблему доступу трудових мігрантів з України за кордоном до різних пільг системи соціального захисту, що підтверджують результати вибіркового обстежень. За період 2015-2017 років лише 22,2 % трудових мігрантів мали право на соціальне страхування, 21,3 % – медичне страхування, 13,2 % – на щорічну оплачувану відпустку.

9. Обґрунтовано необхідність впровадження активної політики у сфері соціального захисту мігрантів в умовах старіння населення України, зростаючого податкового навантаження на осіб працездатного віку та високого дефіциту Пенсійного фонду України. Зазначено, що питання ПМН і соціального захисту виникає не лише з погляду необхідності захисту активно-мобільних осіб, але й впливу реалізації мобільності населення на фінансове забезпечення соціальної політики в державі. Здійснено порівняння розміру пенсійних виплат, а також вимог до пенсійного віку і страхового стажу в Україні та країнах, що є основними реципієнтами її людського потенціалу. Узагальнено законодавчі і практичні протиріччя пенсійного забезпечення українських трудових мігрантів, через що практика отримання виплат за набутий страховий стаж у ході міграції за кордоном

рідко використовується громадянами України. Натомість частіше вони вдаються до прихованого подвійного пенсійного забезпечення.

10. Розвинуто методичні засади моделювання в регулюванні ПМН зі стимулюванням процесів людського розвитку. Обґрунтовано переваги використання умовно-описових конструктивних моделей для відображення наслідків реалізації ПМН на рівні окремої людини. Запропоновано конструктивну модель з відображенням наслідків впливу переміщення людини на складові її людського потенціалу та його капіталізацію. У моделі ПМН комбінується з іншими видами мобільності залежно від мети: трудовою й освітньою, які спричиняють капіталізацію інтелектуальної й освітньої складових людського потенціалу; рекреаційною – капіталізація фізіологічної і психологічної складових; соціальною – капіталізація соціальної складової; культурною – капіталізація культурної складової.

11. Описано методику використання математичних моделей рівноваги (Equilibrium Model), апробацію якої актуально здійснювати на регіональному рівні для регулювання мобільності населення. Розглянуто конкретний приклад моделі міграційної рівноваги з врахуванням затрат на переміщення та сформовано відповідну задачу. При практичних розрахунках значення векторів розв'язків дадуть змогу отримати оптимальну величину об'єму міграції і транспортних затрат в регіонах для балансного руху населення без різких змін, що можуть негативно вплинути на їх соціально-економічний розв'язок. Розроблено схему мережі міграційного руху для двох регіонів і трьох класів міграції для моделі міграційної рівноваги з врахуванням затрат.

Основні результати розділу опубліковані в наукових працях автора [21; 99; 442-450; 452-464; 517-519]

РОЗДІЛ 5

НАПРЯМИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

5.1. Концептуальні засади державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства

Постійне зростання ПМН за нинішніх умов є очікуваною тенденцією. Дані процеси актуальні для більшості країн світу та відкидають автаркічні принципи державного управління. Українське суспільство є одним з найбільш мобільних у сучасному цивілізованому світі. Цей факт актуалізує наукові обґрунтування нових підходів забезпечення людського розвитку в умовах високої мобільності населення. При цьому високу ПМН не слід сприймати як негатив. Це *вагомий чинник та одночасно індикатор впливу середовища людського розвитку*, який визначає нові підходи до його забезпечення.

Регулювання мобільності як чинника й індикатора має здійснюватись через державну політику. Держава в особі органів державної влади залишається домінуючим суб'єктом владних впливів, у тому числі при досягненні цілей людського розвитку.

У § 1.4 зазначалось, що *політику людського розвитку* слід розглядати як комплексну систему заходів, реалізовану органами державної влади у співпраці з недержавними організаціями, які (заходи) орієнтовані на забезпечення демографічних, валеологічних, освітніх, економічних, еколого-безпекових умов гідного, соціально справедливого й активного життя сучасного суспільства. Політика людського розвитку реалізується у сферах:

– базових – демографічній, охороні здоров'я, освіти, зайнятості й доходів;

– суміжних – соціального захисту, культури, розвитку громадянського суспільства, гендерних питань та екології.

Державна політика людського розвитку в умовах високомобільного суспільства – це комплекс заходів з імперативністю права вибору і свободи пересування людини, що спрямовані на формування сприятливого внутрішнього середовища життєдіяльності людини з одночасним збереженням можливостей повернення та захисту громадянина незалежно від місця перебування.

У змісті такої політики проявляється певний антагонізм, адже її метою є протидія втрат людського потенціалу, хоча вона орієнтована на створення і розширення можливостей людини, в тому числі щодо зміни місця перебування (рис. 5.1).

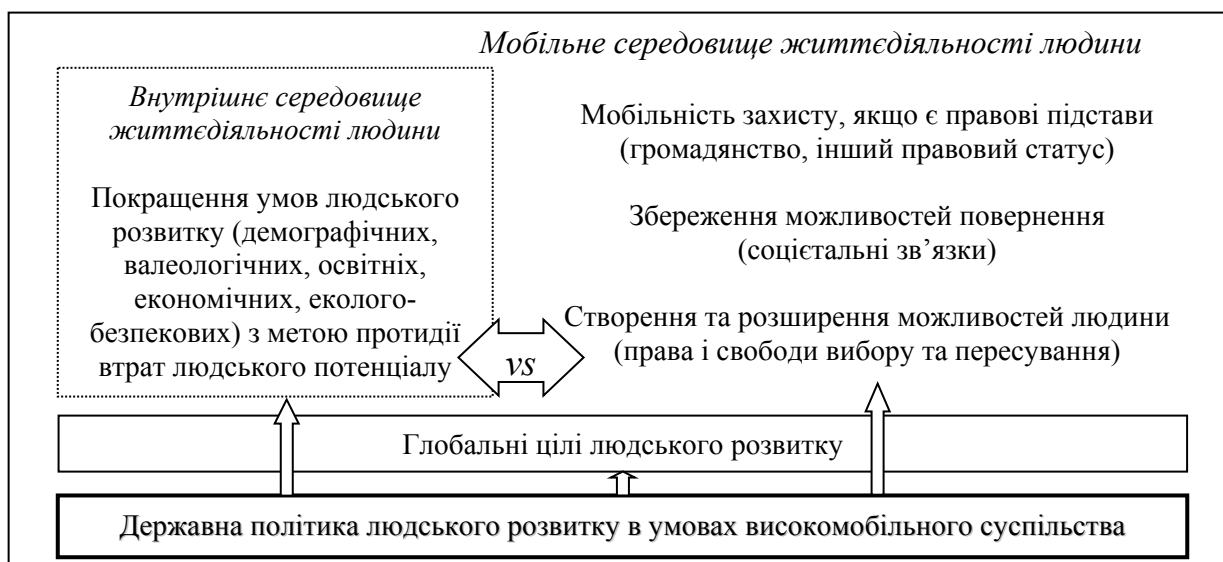

Рис. 5.1. Антагонізм змісту політики людського розвитку в умовах високомобільного суспільства

* Джерело: авторська розробка

В Україні державна політика людського розвитку, тим більше з урахуванням високих мобільних ознак населення, практично відсутня. Причиною цього є періодичні політичні кризи та низький рівень управлінської культури органів державної влади. Формування і реалізація державної політики людського розвитку потребує системності та послідовності з синергією заходів

демографічної, освітньої політики, політики у сфері охорони здоров'я, зайнятості і соціального захисту.

Існуюча ситуація обумовлює потребу визначення концептуальних засад формування й реалізації державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства. Умовність високомобільного суспільства обумовлена поточними трендами зростаючої міграційної активності українського населення.

Для визначення концептуальних засад державної політики необхідно:

– розкрити наукову основу обґрунтувань особливостей формування політики з можливим узагальненням в парадигмі людського розвитку високомобільного суспільства;

– сформулювати Концепцію державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства як довгостроковий орієнтир регулювання ПМН та наслідків її реалізації;

– виявити взаємозв'язок державної політики людського розвитку з іншими сферами, зокрема міграційною і туристичною.

Наукова основа обґрунтувань особливостей формування й реалізації державної політики людського розвитку в умовах високомобільного суспільства орієнтує в *ідеологічному баченні управлінських впливів*. Відображені на рис. 5.2 наукові напрями визначають теоретичні підвалини формування політики. З різних теорій у поєднанні з міждисциплінарним підходом дослідження ПМН, в ядрі наукових обґрунтувань політики лежать просторологія і темпологія, що детермінують хорологічно-темпологічну вимірність реалізації ПМН.

В основі управлінських впливів на середовище людського розвитку високомобільного суспільства має лежати ідеологія *неолібералізму*. Вона слугує платформою для забезпечення соціальних прав і гарантій, без яких унеможливаються свобода та достойне життя індивіда; сюди входять забезпечення рівного доступу до освіти, створення безпечних умов праці, встановлення мінімальної заробітної платні, допомога по безробіттю, створення системи медичного обслуговування для малозабезпечених верств населення

тощо [479, с. 175]. В умовах неолібералізму саме ринок є домінуючим суб'єктом забезпечення свобод людини. Для України ця ідеологія є актуальною з огляду на досвід 30 років незалежності, коли політична влада не підтвердила свою спроможність діяти згідно інтересів народу. Тому підтвердження новий сплеск громадянської активності після Революції Гідності та незмінність принципів політичної діяльності. Тому неолібералізм орієнтує на пріоритети дії ринкових механізмів, але за умов *верховенства права*, з чим в Україні нині серйозні проблеми.

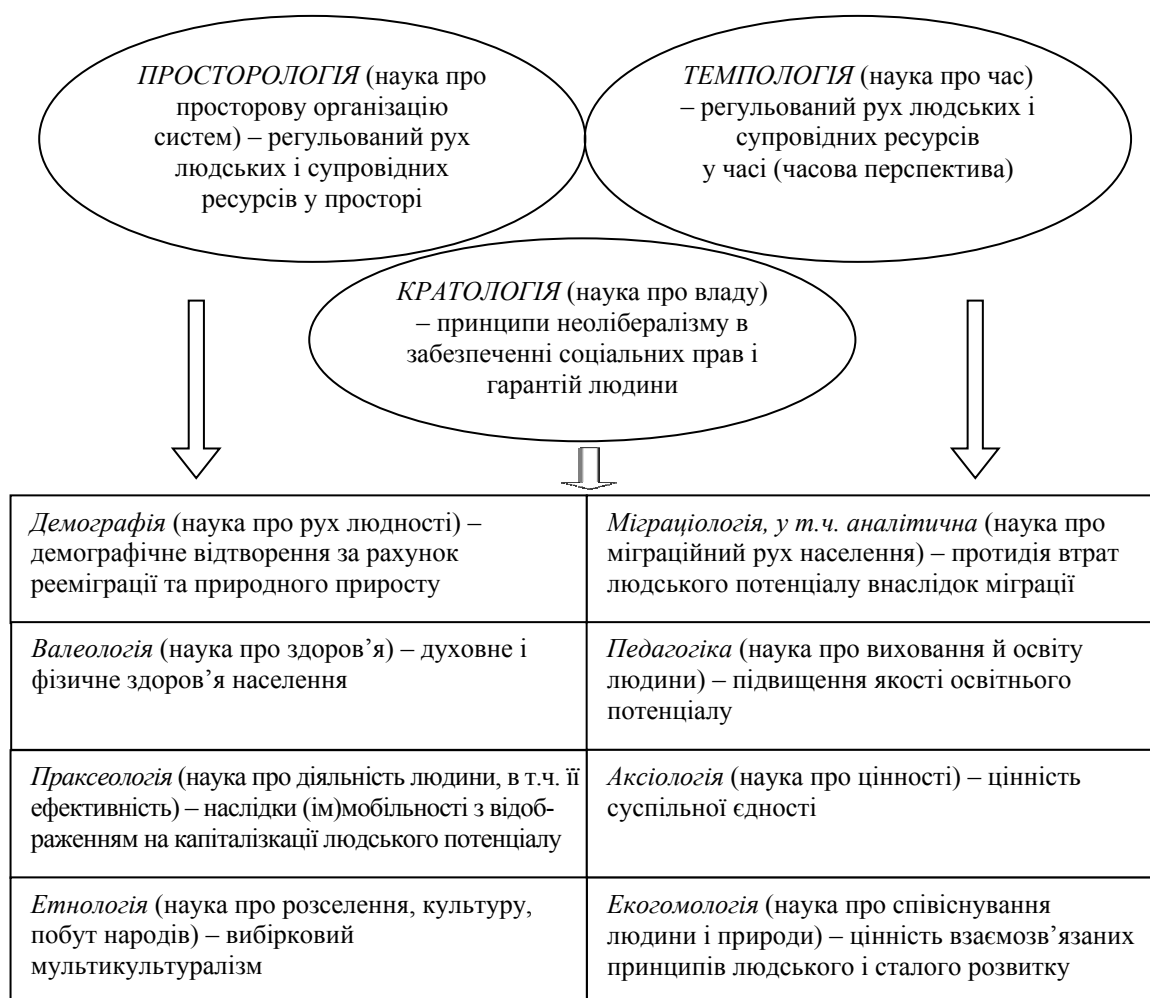

Рис. 5.2. Науково-ідеологічне підґрунтя формування і реалізації державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства

* Джерело: авторська розробка

Концепція державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства – це комплексний довгостроковий орієнтир для

країни, що є нормативно-правовим документом та окреслює цільові пріоритети покращення середовищних умов життєдіяльності суспільства з одночасним регулюванням практики і наслідків його просторової мобільності. Довгостроковість реалізації такої концепції дозволяє сформулювати *парадигму людського розвитку високомобільного суспільства*. Парадигма за своїм змістом є всіма визнаним науковим досягненням, що на певний період формує модель постановки проблем та їх рішень для всього наукового співтовариства [559]. Вона виконує наступні функції: включає не тільки знання суб'єкта, але й спосіб вирішення проблеми чи прийняття рішення; дає цілісну й послідовну відповідь на питання «що?» і «як?» робити для досягнення потрібного результату; спирається на наукові знання, за основу скерування практичної діяльності бере апробовані попередньою практикою принципи і способи дії [569].

Формування парадигми людського розвитку високомобільного суспільства є результатом послідовної реалізації відповідної концепції та секторальних доктрин (рис. 5.3). Це відображає еволюція парадигми. Як пише В. Тарасевич, найважливішою умовою еволюції парадигми є змінна, але стала відповідність між її складовими, які зберігають початкову якісну визначеність; перебуваючи на траєкторії сходження, парадигма поступово набуває зрілості та завершеності, стає дедалі розвиненішою і наповненою відповідністю між її складовими; заглиблюється пізнання суб'єктом даного об'єкта і самого себе у відношенні з ним, предметний простір наповнюється змістом, метод «доростає» до предмета, а складові парадигми і вона сама – до певних світоглядних принципів і ціннісних установок [578, с. 27]. Еволюція парадигми людського розвитку високомобільного суспільства для України наразі потребує розкриття концептуальних засад державної політики в даній сфері, яка має формуватись на стику цілей людського розвитку та пріоритетів регулювання ПМН, зокрема міграції.

В основі концепції має бути *регулювання простору потоків, у центрі яких залишається людина з її потребами, правом вибору і свободою пересування* (висновок, сформульований у §4.2). Наслідком впровадження доктрини

людського розвитку високомобільного суспільства має бути забезпечення сталого людського розвитку. Сталість означає поступовість, безперервність, постійність з урахуванням нових викликів. Використання сталого людського розвитку обумовлено також тим, що у 2015 році, після чинності Цілей розвитку тисячоліття, затверджені наступні цілі – Цілі сталого розвитку на період 2015-2030 років, підписані Україною як членом ООН. Таким чином, людський розвиток і сталість є суміжними процесами.

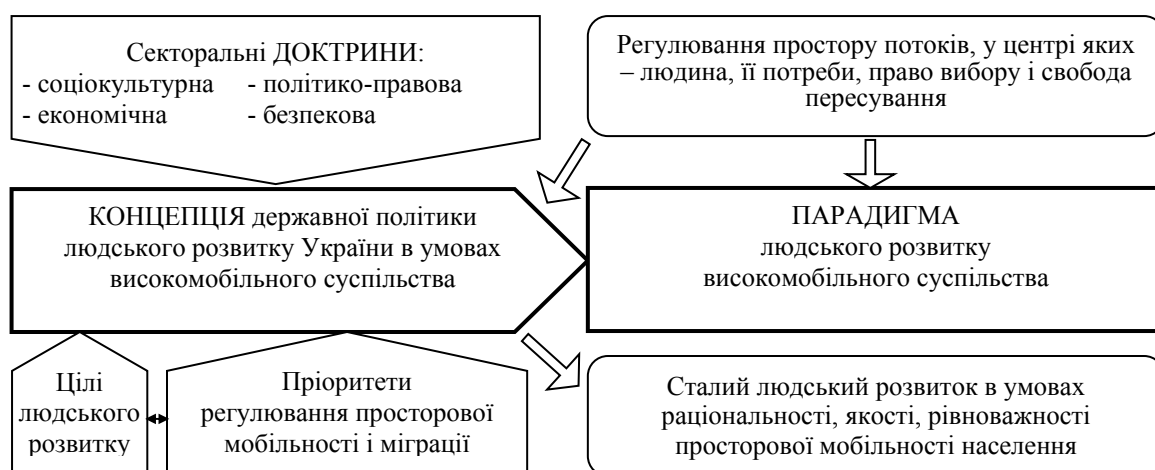

Рис. 5.3. Еволюція парадигми людського розвитку високомобільного суспільства

* Джерело: авторська розробка

Сталий людський розвиток високомобільного суспільства означає неперервне покращення середовищних умов його життєдіяльності, що супроводжується раціональністю, якістю і рівноважністю ПМН. Раціональність ПМН детермінує практика використання міграційного капіталу і доходів від туризму, якість – наслідки капіталізації людського потенціалу внаслідок переміщень, рівноважність – забезпечення демографічної, трудової, фінансової рівноваги за міграційними і туристичними потоками (див. рис. 3.1 §3.1).

Формування концептуальних засад державної політики людського розвитку в умовах високомобільного суспільства має здійснюватись на основі чинних політико-правових доктрин, закріплених законодавчо та інституціонально (на ціннісно-ментальному рівні суспільства). Вагоме місце в них відіграє державне

регулювання міграції. У даній сфері для України існує дуже багато проблем, більшість з яких можна вирішити, розширюючи фокус управлінського впливу на просторову мобільність.

Такі міркування скеровують до необхідності *узгодження Концепції державної політики людського розвитку з моделлю міграційної політики*. У різних країнах та інтеграційних утвореннях застосовуються різні моделі, які зводяться до ознак консервативних, ліберальних і змішаних (табл. 5.1). Якщо політика носить ліберальний характер, то для такого суспільства можливості реалізації високої ПМН є більшими, причому як з позиції еміграції, так і імміграції. Інша річ, що зазвичай ліберальну модель міграційної політики застосовують держави, які:

а) економічно розвинені, відтак населення характеризується високим рівнем добробуту і задоволення особистісних потреб;

б) відзначаються високою соціальною єдністю, не дивлячись на поліетнічність суспільства;

в) є залежними від міграційних процесів у демографічному, економічному (міграційний капітал, робоча сила) та інтелектуальному (притягування «мізків») плані.

Таблиця 5.1

**Основні моделі міграційної політики держави як основі формування
Концепції державної політики людського розвитку в умовах
високомобільного суспільства**

Характеристики	Модель		
	Ліберальна модель (космополітична)	Змішана модель	Консервативна модель (геополітична)
Домінуюча концепція	Права людини	Вибірковий мультикультуралізм	Концепція національних інтересів
Основний принцип	Пріоритет прав людини	Балансування прав людини та національних інтересів	Концепція громадянських прав
Основний регулятор міграції	Забезпечення реалізації права на свободу переміщення	Створення можливостей вибору	Контроль над чисельністю і складом населення

* Джерело: побудовано автором за даними [581, с. 105]

Деякі держави в умовах протидії надмірних втрат людського потенціалу змушені вдаватись до консервативної моделі міграційної політики. Дана модель наразі є актуальною і для України. Перехідною моделлю між згаданими двома є змішана. Завдяки даній моделі популяризується концепція, яку ми означили, як *вибірковий мультикультуралізм*. Відомо, що в широкому плані мультикультуралізм використовують для позначення політики щодо етнічних, мовних, релігійних, регіональних, сексуальних та інших культурних ідентичностей (основною ознакою, як правило, є етнічна) [554]. Мультикультуралізм змінив ідею монокультуралізму, який виражав принцип державної політики щодо підтримання єдності національно-культурного простору [543, с. 14–15]. Вибірковий мультикультуралізм у змішаній моделі означає виправданість ліберальних підходів відносно окремих груп, в інтеграції яких зацікавлена держава.

З даних моделей бачимо, що виключне домінування концепції прав людини визначає міру лібералізації міграційної політики. Тому для сучасних держав постає актуальним питання – як збалансувати дотримання прав людини та національні інтереси. Найкращим варіантом є формування сприятливого середовища життєдіяльності і розвитку. Таким чином, з посередництвом непрямих методів впливу, можна забезпечити вибір на користь території проживання.

Передумовою формування Концепції державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства має бути розуміння її *необхідності*. Міграційна ситуація в Україні вимагає активізації державного впливу на відповідні процеси. При цьому можна слідувати декільком сценаріям (рис. 5.4):

1) *відсутність реагування*. Такий підхід може бути ознакою слабкості політичної волі та державного управління. При таких умовах, ймовірно, ринкові механізми регулювання «компенсують» поточні людські втрати для країни, яка чисельно має значні резерви (поки що). Але ризики при

ігноруванні проблеми зростання міжнародної трудової, освітньої еміграції є надто високими;

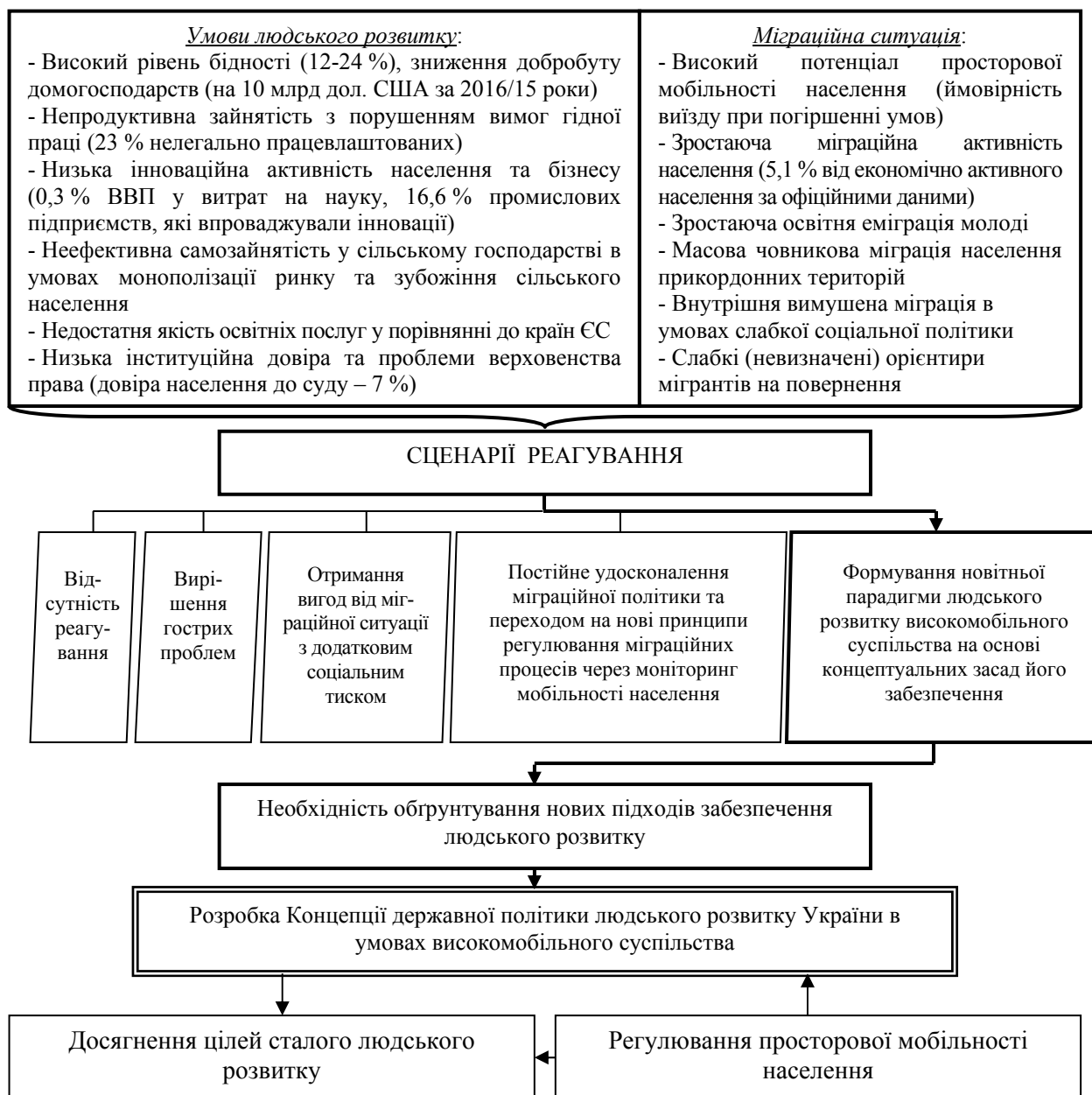

Рис. 5.4. Необхідність розробки Концепції державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства

* Джерело: авторська розробка

2) *вирішення гострих проблем*. Такий підхід теж є ознакою непослідовної державної політики з високим рівнем соціального формалізму та відсутності належного ресурсного забезпечення;

3) *робити за принципом отримання вигод від міграційної ситуації з додатковим соціальним тиском*. Такий сценарій в Україні спостерігається нині.

Українська влада регулярно піднімає питання про оподаткування доходів трудових мігрантів за кордоном (відповідні банери можна побачити на пунктах пропуску через державний кордон), введення інших обов'язкових платежів. За умов, коли основна частина населення змушена працювати за кордоном для забезпечення гідного рівня життя собі і членам своєї сім'ї такі державно-управлінські рішення є неприйнятними й асоціальними;

4) *постійне удосконалення міграційної політики та перехід на нові принципи регулювання міграційних процесів через моніторинг мобільності населення.* Слідування такому сценарію вимагає реалізації в короткостроковому періоді наступних кроків:

– вирішення гострих міграційних питань – соціального захисту мігрантів, нелегальних форм працевлаштування, дистантних сімей і т. д.;

– стимулювання рееміграції окремих груп мігрантів, особливо молоді, яка навчається за кордоном, та осіб з підприємницькими здібностями, які готові інвестувати свій міграційний капітал в економіку країни (регіону) після повернення [529; 593];

– комплексний моніторинг населення щодо готовності виїзду за кордон, особливо молоді, представників окремих професійних груп;

– покращення умов працевлаштування і навчання в Україні, тобто протидія міграційних втрат.

Зазначені пріоритети мають лягти в основу вироблення плану дій з реалізації чинної нині Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року. На більш тривалий період регулювання міжнародної трудової міграції має здійснюватись виключно непрямими методами. Неможливо обмежити свободи вибору і пересування сучасної людини. Однак слід забезпечити гідні можливості життєдіяльності і розвитку за місцем народження і проживання;

5) *формування новітньої парадигми людського розвитку високомобільного суспільства на основі концептуальних засад його забезпечення.* Даний сценарій відображає далекоглядний підхід до стратегічного планування розвитку держави з орієнтиром на забезпечення сталого людського розвитку.

Розглянемо авторське бачення *положень Концепції державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства*, пам'ятаючи, що вона повинна набувати нормативно-правових ознак (рис. 5.5). Концепція має слугувати основою для розробки стратегій на конкретний період, а також щорічного плану дій з реалізації заходів. Концепція має слугувати досягненню завдань політики людського розвитку високомобільного суспільства, детальний опис яких було здійснено в §1.4.

«Ядром» цілей блоку 1 є збереження суспільної єдності. Як пишуть С. Вовканич та О. Риндзак, нині паралельно діють два потужні світові процеси, рухома рівновага яких детермінує сучасні тренди комплексного розвитку народів і народностей, їхніх економік і культур: перший – це глобалізація світу, широкоформатні прояви якої дедалі більше спричиняють його зодноріднення і комунікаційність; другий – це ренаціоналізація світу, вектор котрої скерований на збереження національної ідентичності та ексклюзиву буття кожної людини в необхідно-комфортному для її розвитку національному середовищі і просторі [545, с. 34]. Збереження суспільної єдності можливе за умов підвищення *духовно-інформаційної мобільності людини і нації*. Згідно концепції «ДІМ» С. Вовканича, духовно-інформаційна мобільність нації – це перманентний, природний і вільний суспільний процес передавання сучасниками наступному поколінню традиційної інформації, яку вони, успадкували від своїх попередників, зберегли та творчо примножили не лише для збереження своєї етнонаціональної ідентичності, а й для того, аби не опинитися на узбіччі науково-технічного, технологічного, соціально-економічного чи будь-якого іншого прогресу як цивілізаційного планетарного явища; цей рух здійснюється людиною (громадою, суспільством) шляхом традиційного її передавання «по вертикалі» (від покоління до покоління) як нематеріальний трансферт, і творчого генерування нових знань «по горизонталі», здобутих на рівні одного покоління (чи особистості) [545, с. 35].

Рис. 5.5. Основні блоки і цілі Концепції державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства

* Джерело: авторська розробка

Реалізація ПМН чинить потужний вплив на збереження зв'язків духовно-інформаційної мобільності. Втрачаються знання, досвід, традиції, культура, мова, релігійні погляди. Здатність українців адаптуватись до нових умов сприяє їх повній асиміляції за 1-2 покоління. Щоб цього недопустити, необхідно підтримувати діяльність *інституту діаспори*. Збереження соціетальних зв'язків з представниками діаспори є необхідним не лише в економічному (потенційні інвестори) та політичному (лобі в інших державах)

плані, але й духовно-інформаційному – збереження руху інформації в цілісності української нації. Має розвиватись Українська Національна Ідея як своєрідний комплекс вірувань, духовне кредо народу, квінтесенція патріотичних почувань, національного світобачення та усвідомлення державної незалежності; це концепт-конструкт духовно-інтелектуального потенціалу нації [544, с. 5]. Основу Української Національної Ідеї мають формувати постулати [544]:

– соборність України у географічно-земельній площині і з моральних, соціально-психологічних критеріїв соборної здатності тих, хто живе у цій площині

– українська Україна як преференція для народу на тривалий період, а для влади – вічне патріотичне йому служіння заради загального блага і збереження національної ідентичності титульного соціуму;

– Україна – гідна людини.

У випадку розвинутої духовно-інформаційної мобільності українського суспільства, вплив мобільності просторової зменшує негативні наслідки:

– для вхідної мобільності, не порушуючи націоіднтичний каркас українців;

– для вихідної мобільності, підвищуючи схильність до циркулюючих міграцій, збереження іншого роду зв'язків з країною походження [532].

Для українського суспільства особливого значення набуває третій блок Концепції (див. рис. 5.5), який стосується *зовнішньої мобільності*. Щодо *вхідної мобільності* актуалізуються питання поліетнічності та формування політики вибіркового мультикультуралізму. З огляду на те, що в Україні імміграційна політика є дуже слабкою, вкрай потрібно профільним владним структурам актуалізувати роботу за даним напрямом, формуючи ефективний інструментарій регулювання вхідної зовнішньої мобільності. Її поточною рисою є суттєва відмінність іммігрантів за етнічними, релігійними, ціннісно-ментальними ознаками. Тому, з одного боку, має чітко визначатись, яким чином їх можна адаптувати до українського соціуму та, з другого боку, як унаслідок

такої адаптації вони можуть бути не тягарем, а потенціалом і рушієм розвитку (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Цільові орієнтири сприйняття іммігрантів в українському соціумі

№ з/п	Положення	Умови позитивної наслідковості
1	Мігрант – рушій розвитку	<ul style="list-style-type: none"> • Ефективне використання трудового (у т.ч. інтелектуального), інноваційного потенціалу • Мотивація розвитку бізнесу і створення нових робочих місць • Прояви громадянської активності з доданням суспільної пасивності
2	Мігрант – потенціал розвитку	<ul style="list-style-type: none"> • Покращення показників демовідтворення населення • Можливість самозабезпеченості мігранта на протигагу високим патерналістським очікуванням (особливо постійного населення) • Розвиток соціальної інфраструктури з урахуванням додаткових навантажень
3	Мігрант – ланка соціальної єдності	<ul style="list-style-type: none"> • Толерантне відношення між постійним населенням і мігрантами завдяки виваженій інформаційній політиці, зокрема в національних і місцевих медіа • Дотримання прав рівності, збереження етнонаціональної, культурної ідентичності • Політика вибіркового мультикультуралізму з метою довгострокової адаптації

* Джерело: авторська розробка

Таким чином, мігрант для українського соціуму має сприйматись як рушій розвитку. Для цього повинні створюватись умови ефективного використання і розвитку його людського потенціалу. Цього можна досягти через стимулювання: ведення мігрантами власного бізнесу в стратегічних видах економічної діяльності (при чому для осіб внутрішнього переселення має підтримуватись пріоритетне працевлаштування на таких об'єктах); продуктивної інноваційної діяльності мігрантів, результативність котрої має значні соціальні, економічні, екологічні та інші ефекти. У результаті постійне населення буде сприйняти мігрантів як таких, що не просто прагнуть перебувати в їхньому регіоні як привабливому середовищі, але й зацікавлені його розвивати, покращуючи загальний рівень суспільного добробуту [16, с. 84].

У рамках третього блоку Концепції (див. рис. 5.5) виділено цілі щодо *вихідної зовнішньої просторової мобільності*, яка наразі для України набуває найбільш проблемних і загрозливих ознак.

Регулювання вихідної зовнішньої мобільності, зокрема міграції, має розподілятися за напрямками:

1) безпосереднього впливу;

2) опосередкованого (непрямого) впливу через покращення середовищних умов людського розвитку.

Пріоритетами безпосереднього впливу на вихідну зовнішню мобільність є наступні:

– забезпечення циркулюючих міграцій;

– забезпечення освітніх рееміграцій;

– реалізація програм залучення міграційного капіталу у бізнес (у першу чергу, малий);

– прозорий міграційний режим (боротьба з порушенням перетину державного кордону на митницях, зокрема через відеоспостереження, що посилює можливості суспільного контролю);

– інформаційне забезпечення регулювання міграцій з доповненням моніторингу ПМН України (практика вибіркового обстежень);

– забезпечення мобільності соціального захисту громадян України за кордоном;

– забезпечення системних зв'язків з представниками автохтонної і новітньої діаспори з метою збереження рис української ідентичності у країнах перебування.

Особливої актуальності набуває ціль *забезпечення циркулюючих міграцій*. Як пише О. Малиновська, якщо на першому етапі розгортання трудової міграції за кордон найбільшчим питанням було правове становище мігрантів, захист їхніх прав, то сьогодні – хоча перелічене й не втрачає актуальності – на перший план висувається завдання не втратити цих людей для України, сприяти їх повергненню на Батьківщину, зміцнювати зв'язки з тими, хто визначився на користь тривалого проживання у країнах перебування [356, с. 437].

Тобто поруч з стимулювання циркулюючих міграцій та рееміграції у пріоритет ставиться зміцнення зв'язків з громадянами України, які перебувають

за кордоном. Нині дуже слабким є патронаж українців за кордоном, особливо які проживають на колишніх етнічних українських землях Польщі, Словаччини, Угорщини. Слід розділяти роботу з автохтонною і новітньою діаспорою, ставлячи в основу забезпечення відчуття турботи про українців.

На колишніх етнічних українських землях вкрай важливо підтримувати роботу музеїв, скансенів, організовуючи програми поїздок для молоді та інших зацікавлених груп. Слід запозичувати досвід Угорщини у підтримці етнічних угорців на територіях, які ними були втрачені у 1919 році.

Така робота не передбачає значних фінансових затрат, що складно уявити у вітчизняних реаліях. Профільні органи державної влади мають проводити активні заходи з метою *збереження рис української ідентичності у країнах перебування мігрантів*, активно координуючи діяльність з Світовим Конгресом Українців як провідним інститутом співпраці державних структур та представників діаспори. Напрямів активізації такої співпраці є надзвичайно багато. Для прикладу, у Варшаві станом на 2017 рік перебувало близько 7 тис. дітей мігрантів з України, а функціонувало лише 2 недільні школи. У даному випадку українська влада в особі посольств має ініціювати укладення договорів про шкільництво, щоб українські вчителі їхали на стажування за кордон. Це матиме позитивний вплив і в плані підвищення освітньої мобільності вчителів і частково школярів з України.

У рамках збереження рис української ідентичності в інших країнах необхідним є відновлення та популяризація місць поховання видатних українців за кордоном, відзначення їхніх місць проживання (особливо в Польщі). Це матиме дуже велику роль у посиленні *соцієтальної єдності українського народу по вертикалі різних поколінь*.

Отже, Концепція державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства – це складний ідеологічний норматив. Він окреслює не лише цільові пріоритети регулювання ПМН за різними напрямками, але й регламентує ідеологію розвитку українського соціуму в глобальному мобільному просторі. Глибинно така ідеологія зводиться до питань соцієтальної

єдності. Новий етап розвитку людства, ймовірно, вимагатиме мобільності державного управління, слідування його заходів за громадянином незалежно від місця перебування. Тому концептуальні обґрунтування політики людського розвитку високомобільного суспільства потрібні вже сьогодні, щоб попередити негативні наслідки в довгостроковій часовій перспективі та переорієнтуватись на нові виклики прогресивних змін.

5.2. Соціокультурні аспекти розвитку українського суспільства в умовах високої просторової мобільності

Соціокультурний розвиток відображає тісноту соціетальних зв'язків у суспільстві. Глобальні тренди показують, що багато суспільств успішно розвивається в умовах високої ПМН. Для українського суспільства зростаюча практика реалізації мобільності є потужним ризиком. Це обумовлено складною столітньою історією з поневоленням різними державами. До нині ведуться активні політичні спекуляції, спрямовані на поділ українського суспільства на «схід» і «захід». У результаті маємо ситуацію втрати АР Крим та окупацію східних територій Луганської і Донецької областей. Такі обставини актуалізують потребу обґрунтування стратегічних орієнтирів соціокультурного розвитку країни та її регіонів. В основі їх формування має лежати ціль гармонізації: а) національних інтересів та загально визнаних фундаментальних принципів свободи, соціального й економічного добробуту, захисту прав і людини, і нації; б) основ ліберальної економіки (в центрі – людина, вільний ринок) та національної (а не націоналістичної) ідеології з акцентом на націю, що дала назву державі [544, с 224].

Формування стратегій соціокультурного розвитку в умовах високої ПМН може здійснюватися за різними *підходами*:

– демоситуативним – врахування демонавантаження мігрантів на постійне населення;

– міграціологічним – визначення міграційного профілю країни і регіонів з цілісним баченням соціально-економічних передумов міграції, можливих майбутніх тенденцій, міграційної політики [577, с. 97-98];

– соціоекономічним – визначення загальної ситуації і можливостей розвитку країни і регіонів у поточній та стратегічній перспективах;

– культурологічним – визначення рівня розвитку культурного середовища, соціетальності, цілісності соціуму;

– інтеграційним – визначення можливостей транскордонного, міждержавного співробітництва у сфері регулювання міграцій, просторових переміщень з іншою метою;

– (ультра)ліберальним – відсутність цілісного соціокультурного середовища;

– централізованим – відсутність регіональної специфіки соціокультурного розвитку з загальнодержавним баченням цінностей і стандартів;

– децентралізованим – первинне урахування соціокультурних особливостей розвитку регіонів;

– модерним – кардинальний перехід на нові стандарти розвитку країни і регіонів з новаторським баченням соціальних, економічних, культурних пріоритетів [592, с. 305].

На наш погляд, актуальним підходом щодо розробки і реалізації стратегій соціокультурного розвитку високомобільного українського суспільства є *децентралізований*. Він передбачає впровадження таких *стратегій на рівні регіонів*.

Для регіонів України важливо розвивати ті соціокультурні стандарти, які відповідають їх історичним, соціально-економічним, геополітичним, етнографічним особливостям. При цьому слід обґрунтовувати *міру акультурації соціокультурного середовища до особливостей мігрантів* (аккультурація як результат процесу взаємовпливу культур, сприйняття людьми однієї національності повністю чи частково культури іншої етнічної групи [564, с. 7; 565]). На рис. 5.6 представлено основні типи концепцій соціокультурного

прийняття мігрантів, які допускають практику сегрегації, асиміляції, маргіналізації та інтеграції.

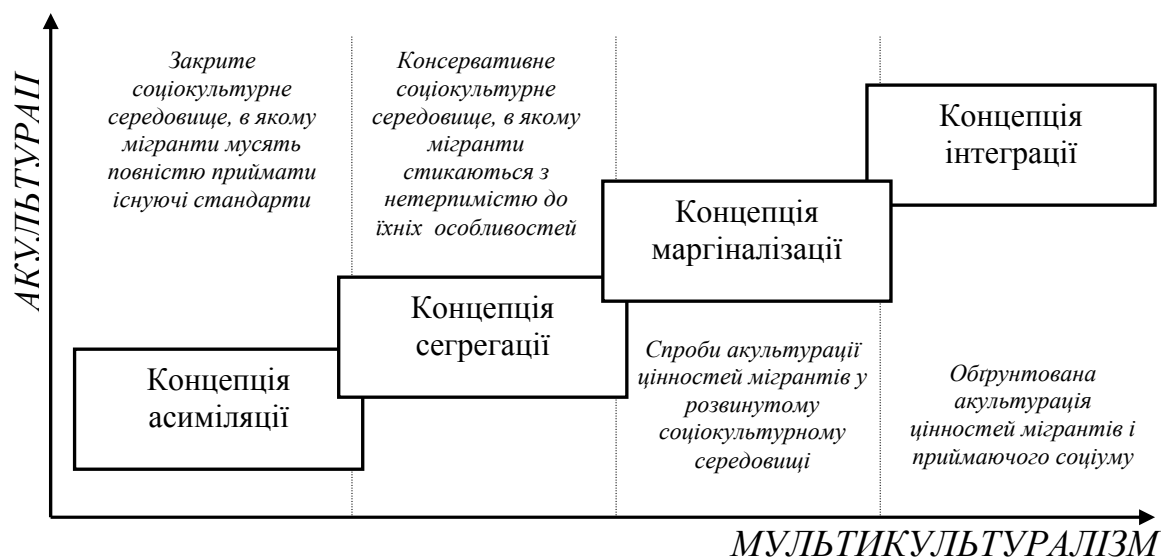

Рис. 5.6. Типологія концепцій соціокультурного прийняття мігрантів

* Джерело: складено автором за даними [595, с. 377]

Використання концепцій соціокультурного прийняття мігрантів, незалежно від підходу (асиміляції, сегрегації, маргіналізації, інтеграції), потребує реалізації заходів щодо їх адаптації. Згідно німецького соціолога Т. Фаїста, можливими варіантами асиміляції є «танення в ядрі», національне громадянство та акультурація. Кожен з них має свої переваги і недоліки (табл. 5.3). Для українсько суспільства наразі властива прихована транснаціоналізація з явним вираженням у прикордонних областях. При цьому обґрунтованій концепції адаптації і соціокультурного прийняття мігрантів в Україні поки не реалізовано. Підтвердженням цьому була ситуація з ВПО, які є такими ж громадянами країни, лише з конфліктних областей. Для українського суспільства, з огляду проблем територіальної цілісності, породжених політичними спекуляціями, на даному етапі прийнятним є підхід акультурації в адаптації мігрантів. Транснаціональний синкретизм можуть дозволити собі суспільства з сильним національним ядром, високим рівнем добробуту та розвитку правової держави.

Основні концепції аналізу адаптації мігрантів у приймаючому соціумі

Підхід	Асиміляція	Етнічний плюралізм	Транскордонне розширення соціального простору
Перспектива	«Танення в ядрі»	Плюралізація	Транснаціоналізація
Політичний підхід	<i>Національне громадянство</i> : унітарна національна політична культура	<i>Мультикультурне суспільство</i> : загальні елементи політичної культури включають визнання культурних відмінностей	<i>Подвійна приналежність до держав</i> : елементи політичної культури з різних країн можуть доповнювати один одного
Культурологічний підхід	<i>Акультурація</i> : повна адаптація цінностей і поведінки до приймаючого соціуму	<i>Культурне збереження</i> : практика підтримування в нових умовах; перенесення колективних ідентичностей з регіону походження	<i>Транснаціональний синкретизм</i> : поширення культури і поява нових змішаних типів

* Джерело: складено автором за даними [168, с. 204]

Розробка стратегій соціокультурного розвитку України в умовах високої ПМН вимагає їх специфікації відповідно до територіальних особливостей. Процеси соціокультурного розвитку відбуваються в просторовому вимірі суспільства та культури, що забезпечує винайдення певного порядку змістів у ході взаємодії людини з навколишнім всесвітом, а також структурування нею свого внутрішнього світу [557, с. 4]. *Соціокультурний розвиток регіону в умовах високої ПМН* передбачає усталеність і трансформацію соціокультурних норм приймаючого соціуму в ході акультурації на різних інституційних рівнях – індивіда, соціальних груп, організацій, соціуму. Процеси соціокультурного розвитку за умов високої ПМН можуть зазнавати суттєвих деформацій, через що їх забезпечення має здійснюватись у межах регламентованих *соціокультурних норм* (принципів, стандартів), які розкривають мовні, релігійні, поведінкові (етика, мораль міжособистісних взаємодій, відповідальність), особистісні (спосіб і стиль життя), етнічні (традиції, звичаї), культурологічні (схильність до творчості), споживчі (витрати на задоволення духовних потреб) особливості. Такі соціокультурні принципи в українських соціумах розвинені слабо (точніше штучно порушені в результаті політичних спекуляцій), через що

ситуація з інтеграції потенціалу ВПО є неконтрольованою та радше визначає спроможність українського суспільства сформувати цілісний соціокультурний простір шляхом шокового сценарію (рис. 5.7).

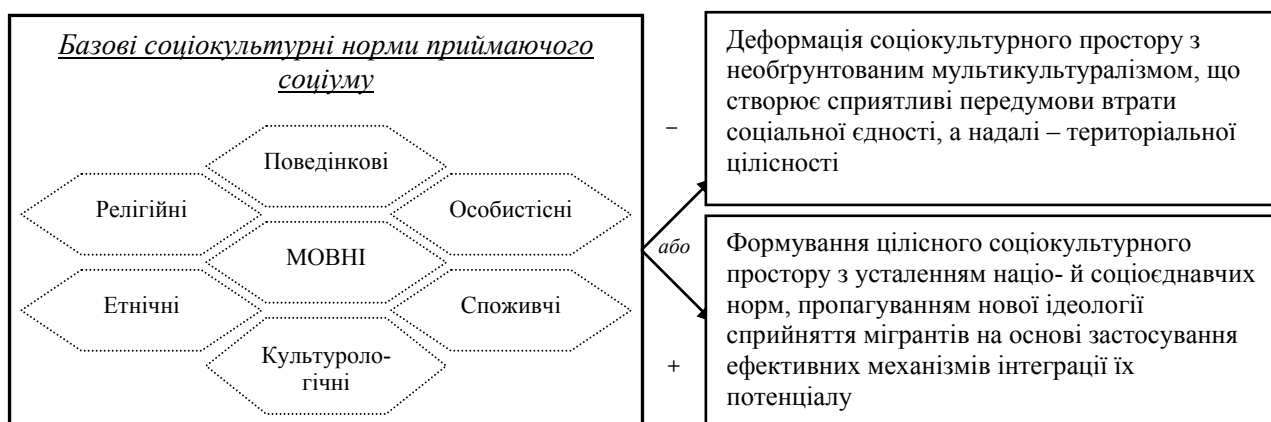

Рис. 5.7. Крайні сценарії соціокультурного розвитку українського суспільства в умовах високої ПМН

* Джерело: авторська розробка

Таким чином, для регіонів України важливо визначати стратегічні пріоритети соціокультурного розвитку з урахуванням чинника ПМН. Вони повинні базуватись на концептуальних, націоєднавчих принципах, однак допускати певну специфікацію інтеграції потенціалу активно-мобільних осіб у різних суспільних системах. Як стверджують українські вчені, в умовах геополітичної дестабілізації міграційна політика використовується національно-державними утвореннями під гаслами національно-територіального відновлення [528, с. 3]. Так само і для України існуюча ситуація дає можливість забезпечити національно-територіальне відновлення, однак при умові ефективної міграційної політики з базуванням на стратегічних пріоритетах соціокультурного та цілях людського розвитку.

Розробку стратегій соціокультурного розвитку можна здійснювати за різними підходами та їх комбінуванням. Нами зроблено акцент на демоситуативний, соціоекономічний, міграціологічний і децентралізований підходи. Якщо конкретизувати *концептуальні пріоритети* соціокультурного розвитку регіонів України в умовах високої ПМН, то насамперед необхідною є

усталеність *соціокультурних норм-архетипів* націоєднавчого характеру (архетипи – зафіксовані колективним несвідомим культурні стереотипи, які впливають на поведінку та історію людства [527, с. 193]):

– мовних – державний статус української мови зі збереженням мовних прав національних меншин; пропагування використання української мови на всіх рівнях, особливо в засобах масової інформації, культурі, мистецтві; неприпустимість примусового впровадження використання української мови на територіях з невизначеними соціокультурними нормами, однак поступовість пропагування через засоби масової інформації, культуру, мистецтво;

– релігійних – пріоритет християнства зі створенням умов реалізації права на свободу віросповідання, однак з чітким контролем діяльності релігійних організацій згідно чинного законодавства та з відповідністю просвітительської діяльності до соціокультурних норм українського суспільства;

– поведінкових – пропагування у моделі міжособистісних взаємодій ідеї добра, орієнтації на еталони, стандарти поведінки, рівності, справедливості, чесності, обов'язку, відповідальності, цінності життя та здоров'я людини;

– особистісних – спосіб і стиль життя згідно усталених традицій сімейності, родинності, продовження роду;

– етнічних – пріоритет збереження та відтворення національних традицій і звичаїв із дотриманням прав національних меншин; неприпустимість примусового впровадження національних традицій і звичаїв на територіях з невизначеними соціокультурними нормами, поступовість їх пропагування через засоби масової інформації, культуру, мистецтво;

– культурологічних – можливості громадської активності, творчості, інших видів нестандартної діяльності у межах чинного законодавства;

–споживчих – можливості споживання послуг і товарів, спрямованих на задоволення нематеріальних потреб, зокрема культурно-мистецьких установ.

Визначені концептуальні основи соціокультурного розвитку регіонів України мають забезпечуватись для будь-якого просторового типу. Проте для різних регіонів необхідними є специфічні пріоритети соціокультурного

розвитку – в залежності від демонавантаження мігрантів на постійне населення, стратегічних пріоритетів розвитку, загальної міграційної ситуації (табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Специфіка пріоритетів соціокультурного розвитку регіонів України в умовах високої ПМН

№ з/п	Стратегічний пріоритет	Типи регіонів				
		Соціо-формуючі регіони	Соціо-розвиваючі регіони-стабілізатори	Соціо-розвиваючі регіони-трансформатори	Соціо-розвинені регіони-модератори	Соціо-розвинені регіони-консерватори
1	Мета соціокультурного розвитку	Впровадження націоєднавчих норм-архетипів	Укорінення націоєднавчих норм-архетипів	Трансформація прихованих норм-архетипів у реальні цінності	Розвиток націоєднавчих норм з їх поширенням на інші соціуми	Збереження націоєднавчих норм-архетипів
2	Можливості впливу соціокультурного середовища на мігранта	Контрольований мультикультуралізм з поступовою популяризацією націоєднавчих норм-архетипів	Популяризація націоєднавчих норм-архетипів з пріоритетом мовних і культурологічних ознак	Акультурація національних архетипів-норм з формуванням історичної пам'яті	Акультурація цінностей інших соціумів зі збереженням і укоріненням проукраїнських архетипів-норм та помітним їх впливом на мотиви і поведінку активно мобільних осіб	
3	Значення мігранта для соціокультурного розвитку	Мігрант як ланка соціальної єдності, «індикатор» рівня взаємодопомоги	Мігрант як ланка соціальної єдності, «детермінанта» підвищення рівня патріотизму	Мігрант як рушій розвитку, зокрема мобілізації історико-культурного потенціалу	Мігрант як потенціал розвитку за умов ефективної його інтеграції	Мігрант як потенціал розвитку за умов його адаптації до специфічного соціокультурного середовища
4	Пріоритети залучення потенціалу активно-мобільних осіб	Соціально значимі сфери з розвитком соціальної інфраструктури	Науково-освітня сфера, сфера ІТ, розвиток соціальної інфраструктури	Інноваційні сектори промисловості, туризм, рекреація, культура і мистецтво	Інноваційні сектори сфери послуг, розвиток соціальної інфраструктури	Самозайнятість, бізнес, культурно-мистецька діяльність
5	Пріоритети соціального захисту активно-мобільних осіб	Максимальний соціальний захист з відчуттям приналежності до українського суспільства	Соціальний захист з посиленням можливостей саморозвитку (підвищення кваліфікації, перекваліфікації), реалізації прав на працю, навчання		Посилення можливостей саморозвитку, довготривалої інтеграції	Селективний підхід стимулювання довготривалої інтеграції

* Джерело: авторська розробка

Отже, визначення стратегічних пріоритетів соціокультурного розвитку регіонів України в умовах високої ПМН дало змогу виділити різні типи територій залежно від рівня впровадження в них соціокультурних принципів та здатності врівноважувати існуючу в країні ситуацію:

1) соціоформуючі регіони. Такі території, як правило, наближені до зон збройного конфлікту в Україні, де суспільство зіткнулось з проблемою політичних протиріч і національно-територіальної невизначеності. Для таких територій вкрай необхідною є *стратегія соціоформування*. На перших етапах вона не передбачає кардинальних соціокультурних трансформацій, однак акцентує увагу на впровадженні націоєднавчих норм-архетипів. При цьому важливим об'єднуючим соціум напрямом має бути соціальний захист активно-мобільних осіб, особливо ВПО, з їх відчуттям приналежності до українського суспільства;

2) соціорозвиваючі регіони-стабілізатори. Як правило, вони межують із зонами збройного конфлікту та приймають велику кількість мігрантів зі статусом ВПО. Для таких територій актуальною є *стабілізуюча стратегія соціокультурного розвитку*. Вона повинна укорінювати визначеність осіб у національній приналежності, посилювати почуття патріотизму та об'єктивного сприйняття існуючої ситуації. Основна мета соціокультурного впливу полягає у популяризації націоєднавчих норм-архетипів з пріоритетом мовних і культурологічних ознак. При цьому пріоритети соціального захисту мають диференціюватись від задоволення базових потреб активно-мобільних осіб до стимулювання їх саморозвитку, підвищення кваліфікації тощо;

3) соціорозвиваючі регіони-трансформатори. Такі території, як правило, є історичними культурними центрами, які б мали виконувати функціональність національного єднання, однак в силу різних причин не змогли укорінити відповідні ознаки. Отож, для регіонів зі значним історико-культурним потенціалом має реалізовуватись *трансформаційна стратегія соціокультурного розвитку*, яка б забезпечувала трансформацію прихованих національних норм-архетипів, що зберігаються в недостатній кількості поселень, у реальні націоєднавчі цінності, посилювала історичну пам'ять;

4) соціорозвинені регіони-модератори. Модераторний статус таких територій означає їх ширші (провідні) можливості у стимулюванні соціокультурного розвитку. Для таких територій прийнятною є *стратегія соціокультурного модерну*. Регіони-модератори повинні забезпечувати розвиток націоєднавчих норм з їх поширенням на інші соціуми. Фактично ці регіони найперше реагують й здійснюють акультурацію цінностей інших соціумів, формуючи специфічне середовище мультикультуралізму, однак зберігаючи і ще більше укорінюючи націоєднавчі норми-архетипи. Відносно активно-мобільних осіб, особливо мігрантів, такі регіони зобов'язані сприяти акультурації їхніх цінностей з націоєднавчими нормами-архетипами. Таким чином, буде створено передумови для ефективної інтеграції потенціалу мігрантів на соціоментальному рівні, а надалі – їх включення в економічні процеси регіону;

5) соціорозвинені регіони-консерватори. Консервативний статус регіону в соціокультурній сфері означає його глибинну історико-культурну традицію, яка обмежує можливості акультурації та формування середовища мультикультуралізму. *Консервативна стратегія соціокультурного розвитку* прийнятна для регіонів зі специфічними геополітичними, ландшафтними, історико-культурними характеристиками, які формують націоєднавчі норми-архетипи. Такі регіони ускладнюють можливості інтеграції потенціалу активно-мобільних осіб у цілісному соціокультурному середовищі, адже вимагають їх швидшої адаптації. Інтеграція потенціалу мігрантів, інших категорій активно-мобільних осіб у такі специфічні регіони можлива за селективним підходом при умові прийняття з їхнього боку укорінених норм-архетипів.

Запропоновані типи стратегій соціокультурного розвитку можуть адаптовуватись для різних суспільств залежно від рівня їхньої соціальної єдності та міграційного профілю. Практичне значення проведеного дослідження полягає в необхідності впровадження його результатів у ході реалізації гуманітарної політики України разом з новою концепцією людського розвитку високотехнологічного суспільства.

5.3. Забезпечення конкурентоспроможності національного ринку праці в умовах глобальної просторової мобільності населення

Висока ПМН – один з основних викликів розвитку ринку праці для будь-якої країни. Дослідження впливу мобільних ознак суспільства на ринок праці слід здійснювати через призму трудової мобільності. Даний вид мобільності входить до найбільш поширених її видів за критерієм мети (див. табл. 1.2 §1.1). Трудова мобільність включає професійну (внутріпрофесійну, міжпрофесійну, підвищення престижу професії), кваліфікаційну (зростаючо-кваліфікаційну, міжкваліфікаційну, регресивну, дискваліфікаційну), інтелектуальну (окремого суб'єкта, внутріпоколінну, міжпоколінну) і кар'єрну мобільність. Більшість згаданих підвидів трудової мобільності у межах країни є позитивним явищем. Однак якщо мова йде про орієнтир населення на виїзд з країни, то трудова мобільність детермінує ризики втрат інтелектуально-трудового потенціалу [539]. У таких умовах постає необхідним забезпечення достатнього рівня *конкурентоспроможності ринку праці*, аби ці втрати не набували загрозливих масштабів [106; 533] (рис. 5.8).

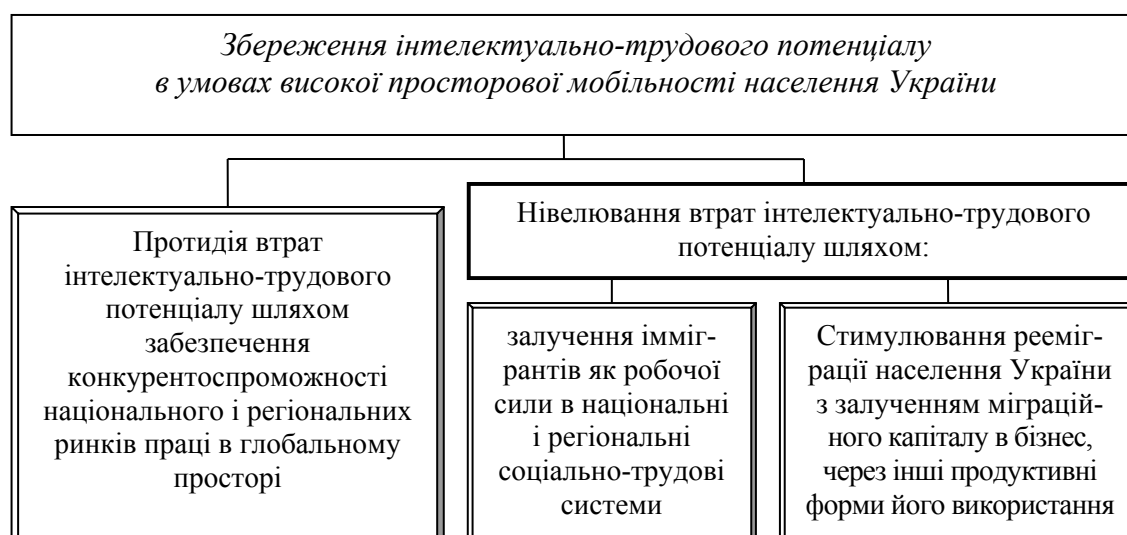

Рис. 5.8. Базові умови збереження інтелектуально-трудового потенціалу населення України в умовах високої просторової мобільності

* Джерело: авторська розробка

На рис. 5.9 обґрунтовано потребу забезпечення конкурентоспроможності ринку праці в умовах високої ПМН. При цьому слід розуміти, що низька мобільність – це теж виклик, адже немобільне суспільство приречене на відсталість. Для сучасного професіонала мобільність через просторові переміщення надає конкурентні переваги в плані отримання нового досвіду і знань, оволодіння новими мовами і технологіями. Вітається схильність до просторової туристичної мобільності, адже такі особи володіють ширшим світоглядним баченням, що знаходить своє відображення у результатах праці.

Рис. 5.9. Потреба забезпечення конкурентоспроможності ринку праці в умовах високої ПМН

Джерело: авторська розробка

Для ринку праці України зростання глобальної ПМН при нинішніх умовах є серйозним викликом, адже населення характеризується високимобільними ознаками, часто декларуючи та реалізуючи міграційні установки на виїзд. Посилюють ризики негативного впливу мобільності на ринок праці євроінтеграційні процеси [591]. Специфіка їх впливу проявляється у контексті

перерозподілу економічно активного населення в межах відповідної території (у нашому випадку – Єврозоні) з метою розвитку й використання особистісного трудового потенціалу [547, с. 198]. Програшні позиції України спричиняють виїзд працеективного населення до європейських країн. Така ситуація посилює значущість активної державної політики. Як пише Л. Семів, на фоні посилення глобальних міграційних процесів, а також очікуваного демографічного старіння населення вирішальна роль у збереженні й розвитку людського капіталу належатиме державній активній політиці ринку праці (забезпечення роботою за професією, гідним заробітком та відповідним соціальним захистом) [576, с. 68]. З метою розвитку ринку праці в умовах високої ПМН необхідним є вироблення концепції державної кадрової політики, яка б мала охоплювати державну політику зайнятості, державну освітню політику, державну політику оплати праці, соціальну політику і політику роботи з державними службовцями [550, с. 10; 536].

В Україні, як правило, реалізується політика крайнього вирішення проблем. Існуюча нині ситуація є серйозною загрозою для соціально-економічного розвитку України на довготривалу перспективу. Зміна вектору розвитку подій можлива за рахунок забезпечення *конкурентоспроможності національного ринку праці*.

Головним проявом конкурентоспроможності будь-якого господарюючого суб'єкта є те, що він підсилює свої ринкові позиції: зберігає або нарощує обсяги продажів товарів і послуг; утримує та розширює свою ринкову частку [526, с. 100].

З цього твердження можна прийти до висновку, що конкурентоспроможний ринок має мати такі внутрішні властивості, щоб у ході взаємодії з зовнішнім середовищем він міг утримувати і посилювати свої позиції у відношенні до суб'єктів з суміжними цілями функціонування. Такому ринку мають бути властиві риси розвинутого конкурентного середовища з:

- 1) пропозицією якісних робочих місць;
- 2) детермінацією затребуваних

структурних зрушень в економіці; 3) створенням умов реалізації і розвитку інтелектуально-трудового потенціалу населення.

Забезпечення конкурентоспроможності ринку праці України є дуже складним завданням та потребує *етапного підходу* з орієнтацією на базові умови (див. рис. 5.8) [533]:

1) оперативне вирішення актуальних для вітчизняного ринку праці проблем:

– протидія втрат інтелектуально-трудового потенціалу в розрізі окремих професійних груп, зокрема науковців, освітян, медиків, фахівців ІТ у протиставлення політики залучення кваліфікованих кадрів розвиненими країнами;

– протидія демографічних втрат, втрат інтелектуально-трудового потенціалу молоді (осіб, які здобувають освіту за кордоном) завдяки стимулюванню їх рееміграції, забезпечення першого робочого місця в Україні;

– покращення умов використання інтелектуально-трудового потенціалу населення з посиленням якісних результатів праці (продуктивності, ефективності, інноваційності) через впровадження погодинної оплати праці;

– додання масової практики тіньової зайнятості через непрямі інструменти впливу (з метою мотивації роботодавців та зайнятих осіб до легалізації своєї діяльності);

2) цільова підтримка заходів «каталізуючого» характеру:

– додання розривів у рівні оплати праці – у порівнянні до ринків інших країн та між різними професійними групами й управлінськими щаблями (особливо в бюджетній сфері);

– розвиток міграційних мереж з підтримкою циркулюючих міграцій;

– стимулювання рееміграції, зокрема з цільовим залученням міграційного капіталу в бізнес; сегментний підхід стимулювання рееміграції щодо професійних груп з стратегічних сфер господарювання для української економіки;

– деформалізація інституту права у сфері соціально-трудових відносин, посилення ролі профспілкових організацій, колективно-договірного регулювання;

3) *реалізація довгострокової стратегії забезпечення конкурентоспроможності національного ринку праці в умовах глобальної ПМН:*

– жорстка політика контролю за дотриманням умов добросовісної конкуренції на ринку та забезпечення гідної праці;

– обґрунтування концепції зайнятості іммігрантів;

– розвиток «віртуальних» сегментів ринку праці з практикою дистанційної зайнятості (заміна реальних переміщень віртуальними), перехід до моделі постіндустріальної зайнятості.

На першому етапі археважливим завданням є протидія демографічних втрат, втрат інтелектуально-трудоного потенціалу молоді через стимулювання її рееміграції. Власне необхідно регулювати і контролювати так званий відплив мізків (*brain drain*) і перетворювати його на циркуляцію мізків (*brain circulation*), максимально використовуючи окрім цього знання діаспори (*brain gain*) [541].

Другий етап потребує покращення умов використання інтелектуально-трудоного потенціалу населення з посиленням якісних результатів праці (продуктивності, ефективності, інноваційності). Насамперед, потребує зростання продуктивності праці, що має пріоритетне значення для досягнення визнаних світовою спільнотою соціально-економічних стандартів життєдіяльності суспільства, адже саме продуктивність праці є фундаментальною основою економічного зростання [555, с. 68].

У рамках другого етапу цільової підтримки заходів «каталізуючого» характеру виділено розвиток міграційних мереж з підтримкою циркулюючих міграцій, а також *стимулювання рееміграції*, зокрема з цільовим залученням міграційного капіталу в бізнес. Такі завдання потребують системних зусиль та затрат часу. Як стверджує А. Гайдуцький, політика повернення емігрантів – це «гра в довгу», оскільки міграція має свої цикли; наприклад, в Ірландії масштабне повернення емігрантів розпочалося тільки приблизно через 130

років, у Південній Кореї – 40, у Туреччині – через 30 років; досвід інших країн показує, що в основі політики повернення емігрантів лежить комплекс фінансово-економічних та організаційних механізмів (мотиваційних програм), їх запуск дозволяє спочатку істотно збільшити приплив грошових переказів та інвестицій мігрантів, які виїхали, а вже потім вони починають самі повертатися на батьківщину [541].

Оскільки стимулювання рееміграції є складним завданням, значні переваги у його здійсненні надає сегментний підхід. Тут слід керуватись критерієм професійної приналежності та значенням тієї чи іншої сфери зайнятості/господарювання для національної/регіональної економіки.

Різні професійні групи відзначаються різним станом мобільності. Також різноаспектними є мобільні види. Зокрема в дослідженні Е. Дюркгейма і М. Вебера, фундаментальною базою яких став функціональний підхід, спрямований на аналіз професійної мобільності як соціального явища, було введене поняття «пластичність», що відображає здатність та можливість індивіда формувати свою працю, свої професійні орієнтації й перспективи [130, с. 96, 98]. Це дуже позитивне явище, коли працівник у ході своєї діяльності має змогу проявляти професійну «пластичність». У більшості випадків фахівці і робітники, коли умови праці не відповідають їхнім потребам й очікуванням, приймають рішення про переміщення. У результаті міграція окремих професійних груп спричиняє їх дефіцит на внутрішньому ринку з подальшими деструктивними наслідками.

Згідно з експертними оцінками, з України виїжджає багато фахівців, які працевлаштовуються у сферах сільського господарства, будівництва, туризму і готельно-ресторанного господарства, транспорту і зв'язку, охорони здоров'я, торгівлі, допомоги в домашньому господарстві (див. §2.3). Дані галузі, особливо сільське господарство, туризм, будівництво, охорона здоров'я, є стратегічними для розвитку національної економіки. Тому стимулювання рееміграції фахівців відповідних процесів може ставитись за мету конкретних заходів і програм з боку державної і місцевих органів влади.

Гострим питанням у контексті забезпечення конкурентоспроможності ринку праці України стоїть *гідна праця*. В економічно орієнтованих дослідженнях гідна праця розглядається як суто економічне поняття, умова нарощування економічного потенціалу; з соціально-ментальної точки зору гідна праця виступає в контексті духовного розвитку суспільства, виражає рівень зайнятості населення, уособлює можливості сталого розвитку майбутніх поколінь [586, с. 279].

Базовою детермінантою гідної праці є *гідна заробітна плата*. Вона відображає такий рівень оплати праці, що [553, с. 51]:

- здатен забезпечити економічну свободу працюючій людині та її сім'ї;
- формує основи для систем соціального страхового захисту і соціального забезпечення;
- дає можливість людині розвиватися, відпочивати, користуватися досягненнями цивілізації, відповідає поняттю справедливого розподілу результатів праці;
- заробляється в умовах, що не принижують гідності людини;
- вирішує проблему матеріальної бази для розширеного відтворення населення країни, забезпечення економіки кваліфікованим трудовим потенціалом.

Реалізація концепції гідної праці є досяжною ціллю в умовах *деформалізації інституту права у сфері соціально-трудова відносин, посилення ролі профспілкових організацій, колективно-договірного регулювання* (група заходів «каталізуючого» характеру забезпечення конкурентоспроможності ринку праці України). Як стверджує Л. Шаульська, механізм реалізації Концепції гідної праці будується на поєднанні державного і договірної регулювання з наданням переваги договірному: державні стандарти встановлюють мінімальні гарантії, орієнтацію на високі стандарти гідної праці мають забезпечувати договірні норми, профспілковий вплив на трудові процеси [586, с. 280; 551; 535].

Довгострокова стратегія забезпечення конкурентоспроможності національного ринку праці в умовах глобальної просторової мобільності

населення має включати *перехід до моделі постіндустріальної зайнятості*. Як пише Л. Шаульська, низка невирішених проблем, починаючи з високих показників безробіття, неформальної зайнятості і закінчуючи низьким рівнем задоволеності роботою, неузгодженістю інтересів основних учасників соціально-трудових відносин, відсутністю прямого зв'язку між продуктивністю праці й винагородою, унеможлиблює здійснення трансформаційного переходу індустріальної системи зайнятості в якісно новий стан [585, с. 126-127].

В останні роки популяризується ідея креативного класу, креаторів як рушіїв інноваційного розвитку. Разом з тим, представники даного класу більше тяжіють до творчих професій. Основою ж забезпечення постіндустріальної зайнятості мають бути представники так званого *STEM персоналу*. У зарубіжних країнах так називають робітників, здатних оперативно розробляти та освоювати авангардні «смарт» технології з метою наближення до четвертої промислової революції (Industry 4.0), яка характеризується поєднанням таких технологій, як адитивне виробництво (3-D друк), автоматизація, цифрові послуги та інтернет речей і т. д. [575]. Оскільки в Україні нині спостерігається своєрідний стартап-бум та постійне зростання зайнятості в ІТ-секторі, становлення професійної когорти STEM персоналу має здійснюватися з підтримкою розвитку інноваційного підприємницького середовища, орієнтованого спершу на самозайнятість, малі і середні форми бізнесу, а надалі – на розвиток крупних бізнесових утворень.

Отже, для України висока мобільність суспільства детермінує пошук шляхів адаптації до існуючої ситуації та поступового нівелювання негативних наслідків, серед яких основі – це втрати інтелектуально-трудового, врешті демографічного й інноваційного потенціалу населення. Вітчизняний ринок праці гостро потребує підвищення конкурентоспроможності і мобільні риси працездатного населення, особливо молоді, лише посилюють необхідність реалізації відповідної політики. Якщо проблему високої просторової мобільності економічно активного населення України й надалі ігнорувати, то

наша держава ризикує не лише значними втратами людського потенціалу, що в умовах демографічної кризи є серйозною проблемою. Іншим ризиком є послаблення соціального середовища, процесів цілісного національного розвитку, що в умовах геополітичних протистоянь є загрозою безпеці України. Визначені пріоритети забезпечення конкурентоспроможності ринку праці України дадуть початок необхідним трансформаційним змінам, які спричинять поступове зниження мобільності населення, яке орієнтоване на довгострокову трудову міграцію.

5.4. Покращення соціального захисту мобільних громадян України за кордоном

Однією з цілей *Глобального договору безпеки, порядку і регулювання міграції* 2018 року визначено впровадження механізмів портативності (мобільності) прав на соціальне забезпечення і зароблених вигод [594]. Це перший такого роду міжнародний договірний документ, який підтверджує актуальність мобільності соціального захисту для більшості держав світу, які розвиваються в середовищі активних міжнародних переміщень людського потенціалу. І для держав-донорів, і для реципієнтів навіть при умові ефективної системи соціального захисту постійно визрівають нові проблеми, що потребують вирішення з урахуванням специфічних викликів.

Для українського суспільства питання соціального захисту мобільних громадян за кордоном набуває гостро-проблемних ознак (див. §4.3). Базово вони виникають на тлі частоті практики порушення міграційного режиму, низького рівня правової культури та інституційної недовіри мігрантів до державних структур [530]. Для вирішення таких недоліків слід обґрунтовувати *стратегічні імперативи соціального захисту мобільних*

категорій громадян з урахуванням викликів внутрішньої вимушеної мобільності та зростаючих зовнішніх міграцій.

Поняття «*імператив*» походить від латинського слова «*imperatives*» – владний, наказовий, що в перекладі означає: веління, обов'язкова вимога, наказ, закон; призначення імперативу полягає у визначенні домінуючого наукового напрямку в конкретних історичних умовах соціокультурного простору [587, с. 169].

Термін *стратегічного імперативу* часто використовується в дослідженнях з різних питань стратегічного менеджменту. Автори розуміють його як: ініціативи або ключовий проект, які є засобами досягнення стратегічних цілей підприємства; план дій, програма, яка є суттєвою для досягнення ідентифікації підприємства; пріоритети та об'єкти вдосконалення, які наближають підприємство до його візії; ключова ціль бізнесу, яка при її досягненні створює значну конкурентну перевагу [588, с. 109; 590, с. 126; 552].

Враховуючи наведені положення, визначаємо *стратегічні імперативи соціального захисту мобільного населення* як визначальні, довгострокові орієнтири його забезпечення, які закладають правові, соціально-економічні, соціокультурні передумови формування політики людського розвитку в умовах високомобільного суспільства [538].

Тобто обов'язковою умовою визначення стратегічних імперативів соціального захисту є їх спрямованість на забезпечення людського розвитку як на індивідуальному рівні, так і на рівні держави (економіки і суспільства). Забезпечення людського розвитку має відобразитись у наслідках капіталізації людського потенціалу за всім складовими – фізіологічною, психологічною, інтелектуальною, освітньо-кваліфікаційною, соціальною і культурною. Дієвість стратегічних імперативів підтверджує соціально-економічна захищеність мобільних громадян, яка виражає їх внутрішню оцінку і членів їх ближчого оточення рівня захисту та детермінує інституційну довіру до державних владних і представницьких структур [531] (рис. 5.10).

Рис. 5.10. Стратегічні імперативи соціального захисту мобільних категорій громадян України

Джерело: авторська розробка

Стратегічні імперативи соціального захисту мобільних категорій громадян є універсальними для різних вимірів реалізації просторової мобільності:

– внутрішнього – в першу чергу для ВПО та осіб, які здійснюють переміщення з метою працевлаштування, навчання й через інші цілі;

– зовнішнього: за в'їзними потоками; за виїзними потоками.

Для України проблемним виміром соціального захисту мобільного населення є зовнішній виїзний. Як правило, країни походження мігрантів мають в арсеналі їх соціального захисту три основні інструменти – укладення міжнародних угод про соціальне та пенсійне забезпечення з країнами працевлаштування своїх громадян, залучення мігрантів до національних систем соціального страхування, створення механізмів спеціального страхування мігрантів [560, с. 205].

Однією з визначальних довгострокових цілей удосконалення системи соціального захисту мобільного населення має бути формування його *правової культури*. Початок цього тривалого процесу мають закладати заходи з інформування громадян про можливості, які надають міждержавні угоди про соціальний захист або система добровільного соціального страхування в Україні [560, с. 439].

Дуже велику роль для вдосконалення системи соціального захисту мобільного населення відіграють якісні *інституційні зміни*. Має формуватись цілісний інституційний механізм підвищення соціального захисту мобільних осіб з залученням державного і недержавного сектору. Вагому роль мають відігравати недержавні структури, особливо церковні організації, адже рівень інституційної довіри мігрантів до державних органів влади є мізерним. Це доводять результати соціологічних досліджень: 44,8% опитаних мігрантів стверджують про практику звернення наших громадян до соціальних служб при церквах, 31% – до Червоного Хреста. Ні органи державної влади, ні політичні структури, ні, на жаль, українські посольства та консульства тут не фігурують. Звідси можемо зробити висновок, що роль держави у соціальному захисті наших громадян за кордоном практично нівельована. Цей недолік слід негайно долати, орієнтуючись на пропозицію для українських трудових мігрантів найзатребуваніших послуг соціального (16,5 % респондентів мали досвід споживання такого роду послуг), медичного (21,6 %), психологічного (12,2 %), фінансового (12,2 %), інформаційного (10,8 %), правового (10,1 %) характеру. При цьому основна допомога має бути націленою на: сприяння пошуку місця

працевлаштування, зокрема 23,7 % респондентів вказало, що цей напрям має бути ключовим у роботі емігрантських осередків українців; юридичне консультування емігрантів щодо їх прав та можливостей (20,6 %); соціально-психологічну допомогу тим, хто знаходиться у складній життєвій ситуації (16 %); просвітницьку діяльність (13,9 %) [573; 277, с. 127].

На рис. 5.11 відображено інституційний механізм підвищення соціального захисту мобільних осіб, спрямований на долання їх незахищеності, у функціонуванні якого вагому нішу займають інститути самоорганізації мігрантів [464].

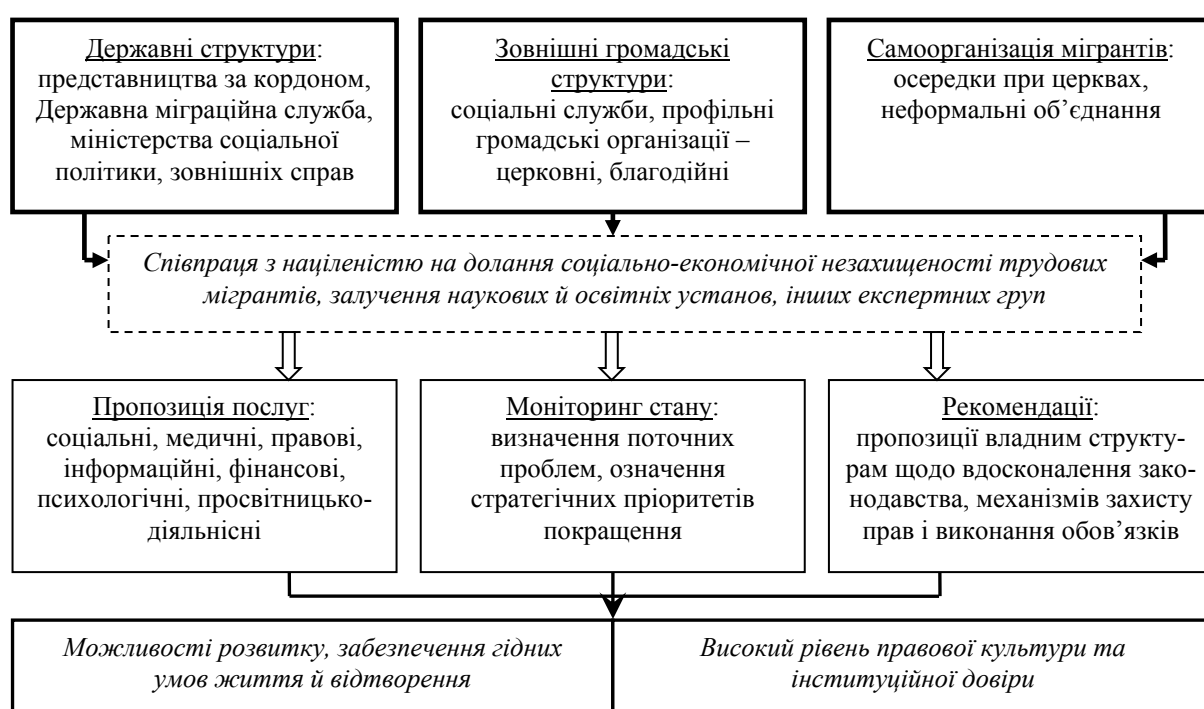

Рис. 5.11. Інституційний механізм підвищення соціального захисту мобільного населення України

Джерело: авторська розробка

У рамках функціонування механізму має забезпечуватись виконання повноважень різними структурами. Центральні органи виконавчої влади через механізми міжнародного договірної регулювання мають відповідати за наступні сфери забезпечення соціального захисту мобільного населення:

– Міністерство соціальної політики України – договірне регулювання надання соціальної допомоги та інформаційного забезпечення реалізації прав

мобільних осіб;

– Державна міграційна служба України – облікове забезпечення та уніфікація до міжнародних стандартів документального супроводу міграційних переміщень;

– Міністерство закордонних справ України – інформаційно-роз’яснювальна та виконавська робота щодо можливостей соціального захисту;

– Державна служба зайнятості України – договірне регулювання умов працевлаштування мобільних осіб;

– Міністерство освіти і науки України – договірне регулювання щодо доступності мобільних осіб до якісних освітніх послуг;

– Міністерство охорони здоров’я України – договірне регулювання щодо доступності мобільних осіб до якісних медичних послуг;

- Міністерство юстиції України – затвердження правової відповідності можливостей та механізмів реалізації прав мобільних осіб;

– Міністерство фінансів України – договірне регулювання щодо фінансового забезпечення реалізації заходів та надання соціальних допомог.

Однією з найбільш проблемних державних структур у плані функціональності соціального захисту мобільного населення є Міністерство закордонних справ України та підконтрольні йому посольства і консульства. *Довіра до посольств* України за кордоном залишається на дуже низькому рівні. Натомість дипломатичним і консульським установам України належить важлива роль захисту прав та інтересів громадян України за кордоном, що актуалізує завдання посилення їх спроможності, створення при них інформаційно-консультаційних пунктів, уведення посад аташе з трудових питань в основних країнах-реципієнтах [560, с. 439].

З метою відновлення довіри мігрантів до представницьких органів України за кордоном слід впроваджувати *новітні підходи комунікацій і соціального захисту*. Цьому можуть слугувати *інклюзивні соціальні інновації в сфері соціального захисту мобільного населення*. Соціальні інновації в загальному сенсі є новими ідеями, стратегіями, технологіями, які сприяють вирішенню

соціально-значимих завдань і викликають соціальні зміни суспільства, що використовують інноваційні підходи і/або технології; інклюзивні інновації спрямовані на реалізацію програм інтеграції вразливих груп населення в інноваційні процеси [548, с. 83].

Інклюзивні соціальні інновації базовані на ідеї інклюзивності. Даний термін часто використовується для позначення процесів включення осіб з обмеженими можливостями в різні суспільні процеси, особливо навчання. Відповідно інклюзивні соціальні інновації передбачають новітні способи включення вразливих категорій населення (такими є мобільні особи) у різні суспільні (соціальні, економічні, політичні, культурні) процеси. У монографії С. Давимуки та Л. Федулової наводяться такі приклади інклюзивних соціальних інновацій: центри колективного Інтернет-доступу; програми підвищення комп'ютерної грамотності і мовних навичок населення; сприяння безробітним особам у пошуку місця праці через новітні інформаційні технології; субсидування мобільного зв'язку і широкосмугового Інтернету в депресивних регіонах тощо [548, с. 84].

Відповідно *інклюзивні соціальні інновації в сфері соціального захисту мобільного населення* передбачають новітні способи включення таких осіб та членів їх ближчого соціального оточення у різні суспільні процеси, орієнтовані на цілі і стратегічні імперативи соціального захисту (див. рис. 5.10).

Прикладами інклюзивних соціальних інновацій у сфері соціального захисту мобільного населення можуть бути: 1) інституційні: функціонування при представницьких органах України за кордоном та захисних інститутах в Україні центрів юридичної підтримки, інформаційно-роз'яснювальної роботи щодо можливостей мобільності соціального захисту; 2) кваліфікаційні: заходи з формування правової культури мобільних осіб, отримання ними знань щодо можливостей соціального захисту поза межами місця постійного проживання; 3) просвітницько-виховні: заходи щодо підтримки дистантних сімей (конкурси, зустрічі, симпозиуми тощо) [534]; 4) інформаційні: наявність на сайтах органів

державної влади функцій комунікації та консультування мобільних осіб щодо можливостей соціального захисту.

Отже, стратегічні імперативи соціального захисту мобільного населення України формують широке коло завдань, виконання яких потребує політичної волі, послідовної політики з чітким контролем з боку громадянського суспільства.

Покращення соціального захисту українців за кордоном з орієнтиром на стратегічні імперативи можливе при своєчасних та результативних нормативно-правових та інституційних удосконаленнях. Основою їх обґрунтування може бути *досвід інших країн*, які розвиваються в умовах високомобільного суспільства. Однією з таких країн є Філіппіни, близько 25 % населення якої працює за кордоном. Такий досвід описує знаний в Україні міграціолог О. Малиновська [560, С. 202-203]. Вважаємо, що описана на рис. 5.12 модель є цілком прийнятна для України та корелює з короткостроковими, проміжними і довгостроковими цілями покращення соціального захисту мобільного населення. Окрім того, поширення такої системи буде сприяти популяризації ліцензованих суб'єктів, що надають послуги працевлаштування за кордоном і таким чином ринок міграційних послуг буде поступово виводитись з тіні.

Також досвід Філіппін підтверджує необхідність функціонування окремих структур, уповноважених у сфері соціального захисту мобільних громадян. Однак такі зміни можливі лише після становлення інституційної довіри з боку населення до владних структур, підвищення ефективності функціонування Державної міграційної служби України та профільних органів у сфері соціального захисту.

Впровадження обов'язкової участі мобільних осіб у соціальному страхуванні через державні або ліцензовані приватні структури потребує формування офіційного сегменту ринку міграційних послуг, який для України наразі набуває тіньових ознак.

У випадку поступового вирішення проблем у сфері регулювання міграції (облік, моніторинг, інституційні вдосконалення) високі мобільні ознаки

українського суспільства можна трансформувати в позитивну наслідковість для забезпечення людського розвитку.

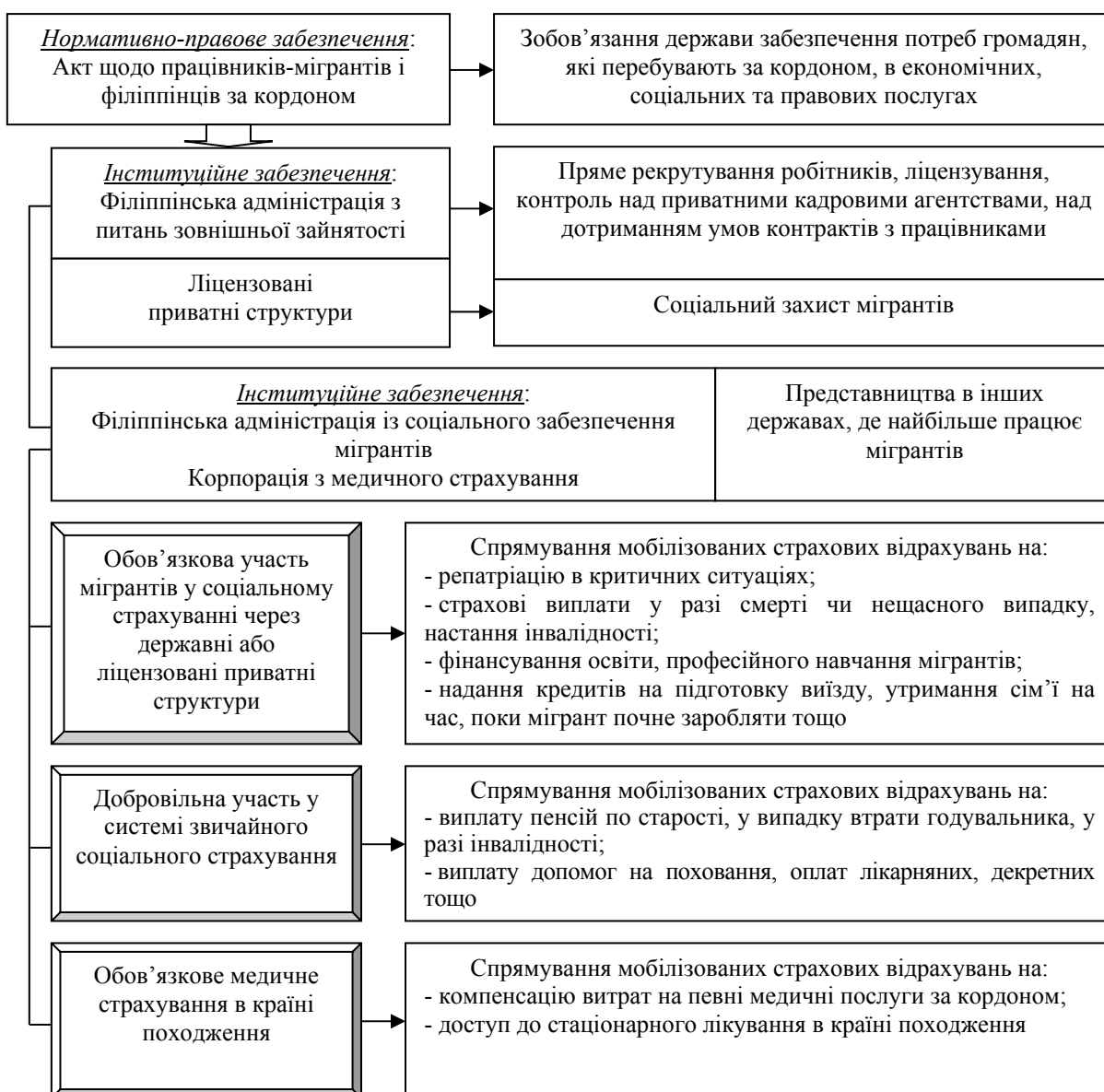

Рис. 5.12. Система соціального захисту громадян Філіппін за кордоном як актуальний досвід для України

* Джерело: [560, с. 202–203]

Отже, особи, які відзначаються високою мобільністю, формують усе більшу групу в структурі сучасного українського суспільства. Вони реалізують чи планують здійснювати переміщення (мають бажання, можливості і є готовими до цього) в найближчому часі. Високу мобільність суспільства не слід ігнорувати. Така ситуація зумовлює необхідність удосконалення соціальної політики, спрямованої на забезпечення позитивної наслідковості просторових

переміщень. Основним індикатором цьому має бути людський розвиток та процеси капіталізації людського потенціалу.

Основою для обґрунтування нових підходів соціальної політики щодо мобільних осіб, зокрема їх соціального захисту, мають бути стратегічні імперативи. Це довгострокові орієнтири забезпечення соціального захисту, що закладають правові, соціально-економічні, соціокультурні передумови формування політики людського розвитку в умовах високомобільного суспільства. Такими імперативами для українського суспільства є беззаперечність реалізації права вибору і свободи переміщень (правовий імператив), забезпечення мобільності соціального захисту (фінансово-економічний імператив) та збереження соціальної єдності через відчуття захищеності (соціокультурний імператив). У відповідності до стратегічних імперативів виділяються короткострокові, проміжні і довгострокові цілі покращення соціального захисту мобільного населення.

З огляду на численні недоліки соціального захисту мобільних громадян України за кордоном актуально вивчати досвід інших високомобільних суспільств. Прийнятною є політика соціального захисту мігрантів Філіппін, яка передбачає конкретні нормативно-правові та інституційні вдосконалення. Їх здійснення підсилює соціальні імперативи соціального захисту та сприяє позитивній наслідковості просторових переміщень населення в контексті людського розвитку.

5.5. Моніторинг ПМН у системі інформаційно-аналітичного забезпечення політики людського розвитку

Регулювання ПМН має здійснюватися на основі якісного інформаційного супроводу. У першу чергу слід чітко розуміти, які масштаби просторових переміщень населення на різні відстані і час. Окрім факту переміщень новітні виклики розвитку глобального світу обумовлюють

необхідність з'ясування схильності населення до таких процесів – стану просторової мобільності. Тому сучасна система інформаційного забезпечення регулювання міграції як відображення результатів використання методів і прийомів аналітичної міграціології, має бути більш комплексною та включати дані щодо:

- бажання населення зміни місця перебування (потенційного стану мобільності);

- готовності і можливостей населення зміни місця перебування (реального стану мобільності);

- причин формування ПМН через розрахунок індексу множинної депривації: депривації доходу (нестача коштів для існування), депривації працевлаштування (відсутність доступу до гідної праці), депривації освіти, навичок і навчання (низький рівень освіти і кваліфікації), депривації здоров'я (незадовільний стан здоров'я і харчування), депривації екології (незадоволеність умовами навколишнього середовища), депривації безпеки (висока злочинність), депривації комфорту (бар'єри в отриманні житла і необхідних послуг) [413; 414];

- наслідків реалізації ПМН, особливо у формі міграції (див. рис. 3.1 §3.1):

- щодо осіб, які її реалізують – з відображенням на капіталізації людського потенціалу (фізіологічної, психологічної, інтелектуальної, освітньо-кваліфікаційної, соціальної, культурної складових);

- щодо соціуму-донора – з відображенням на показниках людського розвитку.

Якісне інформаційне забезпечення регулювання міграції є питанням світової ваги. Зокрема, серед цілей першого Глобального договору безпеки, порядку і регулювання міграції, підписаного ООН у 2018 році, виділено збір і використання точних та дезагрегованих даних як основи для науково-обґрунтованої міграційної політики, надання точних та своєчасних даних на всіх етапах міграції [594].

Для України стан інформаційного забезпечення регулювання міграції є дуже проблемним. З цього приводу розширення збору статистичних даних з метою оцінювання ПМН, причин її формування та наслідків реалізації може видаватись ускладненим. Однак така ціль може дати значний «проривний» ефект: *формування якісної системи інформаційного забезпечення регулювання міграції через моніторинг ПМН, причин її формування та наслідків реалізації дозволить відійти від практики необ'єктивного обліку міграційних процесів з обмеженим і несистемним представленням статистичних даних.*

Дійсно, міграційна статистика в Україні перебуває у задовільному стані. Фактично єдиним доступним показником аналізу в достатній динаміці та в регіональному розрізі є кількість прибулих і вибулих осіб – всього і в рамках міждержавної міграції. При цьому в окремі роки для міждержавної міграції він не виділяється, як от у 2017 році. Це суттєво ускладнює роботу для науковців та не дозволяє проводити якісні дослідження з формуванням рекомендацій органам державної влади. Виходить своєрідний *інформаційно-управлінський колапс*:

↓ органи державної влади не зацікавлені в реалізації ефективної політики у міграційній сфері;

↑ науковці й експерти не спроможні продукувати якісний науковий продукт в умовах відсутності потрібних статистичних даних.

У рамках даного дослідження з питань ПМН в системі формування політики людського розвитку формулювалось багато пропозицій щодо вирішення проблем, у тому числі з базуванням на сценарному та етапному підходах. У §5.1 зазначалось, що одним з сценаріїв дій у рамках формування Концепції державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства є перехід на нові принципи регулювання міграційних процесів через моніторинг мобільності населення. У рамках формулювання пропозицій щодо регулювання мобільності та формування політики людського розвитку неодноразово згадувалось про необхідність *національної системи моніторингу ПМН України*. Тобто мова йде не просто про

систему показників, а про їх системний аналіз у співставленні до середовищних умов розвитку суспільства та наслідків реалізації мобільності через призму цілей людського розвитку.

Необхідність розробки національної системи моніторингу ПМН України обумовлена:

- обмеженістю статистичної бази щодо аналізу міграційної ситуації з належним часовим і територіальним розрізом;

- несистематичністю проведення вибіркового соціологічного обстеження з різних міграційних питань;

- численністю соціологічних досліджень з різних питань готовності виїзду (міграційних намірів/аспірацій), які мають популістський та часто заполітизований характер;

- відсутністю моніторингу ПМН, у тому числі міграції, в контексті досягнення цілей людського розвитку в Україні.

Передостанній пункт, що аргументує необхідність розробки системи моніторингу, підтверджують різні оцінки ПМН України, зокрема міграційних намірів, аспірацій, готовності, бажання, думок щодо виїзду за кордон. У табл. 5.5 наведено основні з них. Результати різних досліджень активно використовують ЗМІ з провокуючими заголовками. Подекуди опубліковані матеріали можуть посилювати думку суспільства про загрозові масштаби міграції та стан мобільності населення. Українське суспільство відзначається достатньо високим рівнем довіри до ЗМІ, які чинять потужний вплив з частими інформаційними резонансами (рівень довіри до засобів масової інформації у 1994 році становив 19,9 %, у 2000 – 28,9 %, у 2005 – 35,5 %, 2010 – 30,7 %, а в 2016 – 46,0 % [558, с. 63; 582; 549]). З огляду на це, подача оціночної інформації має бути обґрунтованою, авторитетною та уніфікованою.

Одним з популярних опитувань останнього часу, результати якого активно цитують різні ЗМІ (з заголовками, що третина українців готові виїхати), є дослідження Київського міжнародного інституту соціології, яке проводилось у листопаді-грудні 2017 року. Було поставлено питання «Чи готові ви виїхати з

України», за яким близько 26 % відповіли ствердно. З тих, хто декларував намір виїзду, 55 % – це молодь у віці від 18-29 років, 44 % – 30-39 років, 33 % – 40-50 років. З тих, хто готовий шукати щастя на чужині, 40 % – люди з вищою освітою, 27,6 % – із середньою спеціальною освітою, 23,2 % – із середньою освітою і 17,8 % – із неповною середньою освітою [478].

Таблиця 5.5

Приклади деяких оцінок ПМН України

№ з/п	Дослідницький інститут, рік опитування	Показник оцінки і його значення	Частка респондентів
1	GfK Ukraine на замовлення MOM в Україні, 2017 рік	Рівень потенційної трудової міграції (тих, хто вже знайшов роботу за кордоном або найближчим часом планує це зробити)	12 %
2	Зовнішня трудова міграція населення. Модульне вибіркоче обстеження домогосподарств Державної служби статистики України	Плани виїхати за кордон з будь-якою метою, в тому числі туризму, відвідування родичів	4,7 %
		Плани виїхати за кордон з метою пошуку роботи, працевлаштування, власної справи чи навчання	2,6 %
3	Київський міжнародний інститут соціології, 2017 рік	Думки про виїзд з України	63,6 %
		Готовність виїзду з України:	
		- готовність при активних діях - готовність, але без жодних дій	6,3 % 20,0 %
4	Інститут соціології НАН України, 2018 рік	Думки про виїзд з України	23,5 %
		Наміри виїзду з населеного пункту проживання	23,2 %
		Наміри виїзду за кордон у найближчому часі	14,6 %
5	Соціологічна група «Рейтинг», 2018 рік	Наміри залишити Україну	27,0 %
6	HeadHunter Україна, web-ресурс з пошуку роботи, 2017 рік	Бажання працювати за кордоном з метою отримання досвіду або залишитись там	92,0 %
		Бажання працювати за кордоном і залишитись там	31,0 %
7	Компанія Research & Branding Group, 2017 рік	Готовність назавжди покинути Україну і переїхати до іншої країни на постійне місце проживання	33,0 %

* Джерело: побудовано автором за даними [219; 226; 478; 571; 570; 579; 563]

Цікавий аспект дослідження – зв'язок міграційних намірів з туристичним досвідом: 40 % тих, хто планує виїхати, були за кордоном як туристи, 42 % побували в закордонних відрядженнях і 45,5% вчилися за кордоном [478].

З табл. 5.5 привертає увагу різниця соціологічних оцінок щодо планів/намірів виїзду, представлених в обстеженнях Державної служби статистики України та інших недержавних інститутів. Це породжує різні спекуляції. Виходить, влада не має підстав реалізовувати нагальні заходи з приводу зниження вихідної зовнішньої мобільної населення України. З іншої сторони, все більше наших громадян,

особливо в західних областях, практикує міграції, що спричиняє втрати людського потенціалу. Дія такого інформаційно-управлінського колапсу посилює відчуття незахищеності громадян України з боку інституту держави. Наслідком цього є не лише погіршення умов людського розвитку, але й посилення соціальної напруги з подальшими можливими політичними спекуляціями, що в умовах загрози територіальній цілісності країни є вкрай небезпечним.

Таким чином, необхідність формування єдиної національної системи моніторингу ПМН України не підлягає сумнівам. Формування системи моніторингу має здійснюватись у декілька *етапів*:

1) вироблення єдиного підходу до формування системи обліку і статистики мобільності. Даний етап відповідає положенням Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року. Цей норматив регламентує на першому етапі (орієнтовно 2018–2021 роки) реалізації Стратегії вжиття заходів для удосконалення системного підходу до управління міграційними процесами, приведення національного законодавства у відповідність з міжнародними стандартами, а також створення належного інформаційного забезпечення [497];

2) *розробка методики та проведення вибіркового соціологічного обстеження* щодо ПМН за участі Державної служби статистики України та МОМ в Україні (внутрішня і зовнішня мобільність);

3) *розробка системи показників моніторингу ПМН в контексті досягнення цілей людського розвитку.*

Перший етап передбачає *удосконалення статистичної бази аналізу ПМН*, особливо міграції.

В Україні наявна статистика не дозволяє оцінювати стан мобільності населення належним чином. У табл. 5.6 наведено, які основні показники доступні для науковців та інших зацікавлених осіб, що стосуються різних питань аналізу ПМН. В їх основі мають бути дані Всеукраїнського перепису населення. В Україні він неодноразово переносився і наразі запланований на 2020 рік (до Розпорядження Кабінету Міністрів України 5 разів вносились правки з перенесенням перепису, починаючи з 2008 року) [572].

Існуюча база статистичного аналізу ПМН України

№ з/п	Джерело	Перелік показників	Основні недоліки
1	Перепис населення (2001 року), Міграція населення України за даними Всеукраїнського перепису [546; 566]	Місце народження Національний склад населення Мовний склад населення Імміграція: тривалість перебування	Застарілі дані Відсутність даних щодо наявності в доходах домогосподарств грошових переказів мігрантів
2	Перепис населення (запланований на 2020 рік) [574]	Місце народження Співпадання місця реєстрації і фактичного проживання Володіння мовами (багатомовність як фактор мобільності) Вагомість у структурі «джерел до існування» допомоги та переказів з-за кордону Місцезнаходження праці – у населеному пункті проживання чи в іншому поселенні, регіоні, країні Досвід перебування в іншій країні, якій саме, тривалість, причини виїзду Наміри покинути місце перебування	Дані поки відсутні Високі очікування дійсного проведення перепису, який неодноразово переносився
3	Населення та міграція / Офіційний сайт Державної служби статистики України [567]	Міграційний рух населення, в тому числі в рамках міждержавної міграції	Подання показників за окремі періоди неповністю (наприклад, без виділення міждержавної міграції) Дуже обмежена кількість показників
4	Туристичні потоки / Офіційний сайт Державної служби статистики України [580]	Кількість громадян України, які виїжджали за кордон Кількість іноземців, які відвідали Україну Кількість туристів, обслугованих туроператорами та тур агентами (офіційний сегмент ринку, з іншої частина – ймовірно приховані мігранти) В'їзд іноземних громадян в Україну за країнами, з яких вони прибули, в тому числі за метою Виїзд громадян України за кордон за країнами, до яких вони виїжджали, в тому числі за метою (домінування мети приватної поїздки)	Відсутність даних щодо терміну перебування осіб з різною метою, особливо в рамках приватних поїздок
5	Міграційний профіль України Державної міграційної служби України [562]	Загальна соціально-економічна ситуація Еміграція: - кількість, мета, країни виїздів громадян України за кордон; - статус перебування громадян України за кордоном (вперше в профілі 2017 року); - кількість громадян, які перебували на консульському обліку, та країни реєстрації (вперше в профілі 2017 року); - кількість виданих дозволів на виїзд за кордон і повернення за соціальними групами; - працевлаштування громадян України за кордоном ліцензованими суб'єктами (в профілі до 2016 року); Імміграція, особи з особливим правовим статусом: - кількість, мета в'їзду іноземних громадян до України; - кількість оформлених віз для в'їзду; - кількість іноземців та осіб без громадянства, які тимчасово працювали в Україні за наявності дозволу на працевлаштування, та країни їх походження; - працевлаштування іноземців за видами економічної діяльності; - кількість та країни походження нелегальних мігрантів ВПО: кількість, що звертались в органи соціального захисту Торгівля людьми: кількість фіксацій	Наведення показників, які відображають соціально-економічну ситуацію, що лиш займає місце і не передбачає розрахунків взаємовпливу з міграцією Відсутність ряду даних у достатній ретроспективі Несистемне подання показників Неподання кількості перетинів державного кордону в розрізі тих самих країн у тривалій ретроспективі

Продовження табл. 5.6

№ з/п	Джерело	Перелік показників	Основні недоліки
6	Моніторинг ризиків у сфері міграції Державної міграційної служби України [556]	Показники оцінки демографічної ситуації, внутрішньої міграції, еміграції, імміграції, нелегальної міграції, шукачів притулку, трудової міграції як міграційних ризиків	Наведення переліку показників лише для 2015 року Відсутність опублікованих розрахунків та подальших активних дій з приводу осучаснення методики
7	Демографічний щорічник «Населення України» Державної служби статистики України [568]	Міграційний рух населення, в тому числі в розрізі регіонів, міських і сільських поселень Кількість мігрантів за віковими групами, статтю та типом поселень за всіма потоками Кількість міждержавних мігрантів за віковими групами, статтю та типом поселень Кількість міждержавних мігрантів за громадянством, країнами в'їзду (виїзду) Кількість осіб, яких визнано біженцями в Україні, за віковими групами та країнами громадянства	Подання показників лише щодо кількості прибулих і вибулих, що обмежено відображають міграційні процеси Відсутність подання даних за останні роки щодо внутрішнього міграційного руху між регіонами (матриць міграційного руху)
8	Статистичний збірник «Чисельність наявного населення України» Державної служби статистики України [584]	Міграційний приріст населення, у тому числі в розрізі регіонів, міських і сільських поселень	Подання лише одного показника, який дублює інші джерела статистики
9	Модульні вибіркові обстеження Державної служби статистики України і МОМ «Зовнішня трудова міграція населення» (2005-2008, 2010-2012, 2015-2017 роки) [225; 226; 227]	Кількість трудових мігрантів Особистісні характеристики трудових мігрантів: стать, вік, освіта, місце проживання до виїзду Особливості міграції: країна перебування, кількість і тривалість виїздів, правовий статус, способи працевлаштування, статус зайнятості, сфери зайнятості, професійна група Захищеність: рівень соціального захисту, кількість відпрацьованих годин, оплата праці Міграційний капітал: структура витрат, витрати за місцем перебування Домогосподарства України в умовах трудової міграції: надходження допомоги мігрантів, вплив на самооцінку рівня добробуту Плани виїзду за кордон, у тому числі з метою туризму і відвідин родичів Міграційні наміри Бажання повернутись	Відсутність регіональної специфікації за всіма показниками Відсутність деталізації намірів виїзду за часовими і просторовими параметрами
10	Вибіркове обстеження Державної служби статистики України «Витрати і ресурси домогосподарств» [542]	Самооцінка домогосподарствами рівня доходів	Відсутність у структурі сукупних ресурсів домогосподарств даних щодо грошових переказів з-за кордону

Продовження табл. 5.6

№ з/п	Джерело	Перелік показників	Основні недоліки
11	Обстеження МОМ в Україні «Міграція в Україні: факти і цифри» 2015 року [249]	<p>Чисельність внутрішніх трудових мігрантів в Україні</p> <p>Переселення з Криму та непідконтрольних Уряду України територій Донбасу до інших регіонів</p> <p>Кількість перетинів державного кордону громадянами України у напрямках виїзду і в'їзду</p> <p>Чисельність вперше оформлених та чинних на кінець року дозволів на перебування громадян України в країнах ЄС</p> <p>Чисельність іноземців, які мають посвідки на постійне проживання в Україні</p> <p>Чисельність іноземців, як тимчасово працювали в Україні за наявності дозволу на працевлаштування</p> <p>Трудова міграція населення України:</p> <ul style="list-style-type: none"> - оцінка кількості українських трудових мігрантів; - основні країни призначення трудових мігрантів з України; - сфери зайнятості українських трудових мігрантів за кордоном <p>Чисельність клопотань про притулок, поданих громадянами України в країнах ЄС</p> <p>Кількість представників української діаспори, в тому числі в розрізі країн</p> <p>Міграційний капітал населення України:</p> <ul style="list-style-type: none"> - інвестиційні наміри українських трудових мігрантів в залежності від країни перебування; - обсяги та канали приватних грошових переказів в Україну; - розподіл переказаних мігрантами в Україну коштів за цілями використання <p>Іноземці студенти в Україні</p> <p>Інтеграція іноземців в Україні (готовність залишитись)</p> <p>Чисельність жертв торгівлі людьми, яким надавалася допомога МОМ</p>	<p>Подання більшості даних за обмежений період без динаміки (2014-2015 роки)</p> <p>Відсутність динаміки щодо кількості студентів з України за кордоном, використання даних дослідницького центру CEDOS</p>
12	Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми в Україні 2017 року / GfK Ukraine на замовлення Представництва МОМ в Україні [219]	<p>Оціночна кількість населення України, що працює за кордоном, у тому числі в розрізі регіонів, за статтю</p> <p>Рівень потенційної трудової міграції (тих, хто вже знайшов роботу за кордоном або найближчим часом планує це зробити) у розрізі регіонів</p> <p>чинники, що впливають на прийняття рішення про роботу за кордоном</p> <p>Сфери роботи за кордоном, на які б погодилися респонденти</p> <p>Найбільш бажані країни для роботи за кордоном</p> <p>Масштаби і вразливість до торгівлі людьми, у тому числі в розрізі регіонів</p>	<p>Дані лише за один (2017) рік</p> <p>Оцінка потенційної трудової міграції без розподілу за віковими, освітніми, статусними особливостями респондентів</p> <p>Нерепрезентативність даних у розрізі регіонів</p> <p>Значне менший перелік показників, аніж у дослідженні МОМ 2015 року</p>
13	Статистика посольств і відомств в Україні	<p>Кількість виданих дозволів на виїзд</p> <p>Кількість відмов у виїзді</p> <p>Кількість оформлених віз, їх тривалість і мета</p>	<p>Несистемна інформація</p> <p>Непублічність даних на офіційних сайтах</p>

* Джерело: побудовано автором за джерелами, вказаними в таблиці

У табл. 5.6 зазначено про основні недоліки представленої статистичної інформації у різних джерелах. Їх розуміння дозволяє сформулювати конкретні рекомендації щодо вдосконалення бази статистичного аналізу ПМН України (табл. 5.7).

Удосконалення бази статистичного аналізу ПМН України

№ з/п	Об'єкт статистичного аналізу / Інформаційне джерело	Зміст удосконалень
1	Сценарій мобільності людини (досвід переміщень) / Перепис населення (запланований на 2020 рік)	Визначення не лише місця народження, але й навчання, працевлаштування, прописки і фактичного проживання При визначенні досвіду перебування в іншій країні, з'ясування, окрім причин виїзду, причини повернення (циркулюючі міграції) Визначення намірів покинути місце перебування не в загальному, а з уточненням щодо виїзду в межах області, країни, за кордон і на який період часу
2	Перетин державного кордону / Обстеження Державної міграційної служби України спільно з Державною прикордонною службою України	Більш детальне з'ясування мети виїзних потоків – не лише «службова», «туризм», «приватна», «обслуговування персоналу», «військова служба», а аналогічно як подається інформація для в'їзних потоків – «дипломатична», «службова», «ділова», «туризм», «приватна», «навчання», «релігійна», «культурна та спортивний обмін», «імміграція (ПМЖ)», «працевлаштування», «обслуговуючий персонал транспортних засобів», «транзит», «інше»
3	Міграційний рух населення / Обстеження Державної міграційної служби України спільно з службами реєстрації виконавчих органів сільської, селищної або міської ради, сільських голів	
3.1	внутрішня:	
3.1.1	у межах поселення (метрополій, агломерацій)	Визначення часових і фінансових витрат населення внаслідок руху в межах поселення (планування внутріпоселенської мобільності, покращення транспортної інфраструктури)
3.1.2	у межах регіону	Визначення часових і фінансових витрат населення внаслідок руху в межах регіону (планування внутрірегіональної мобільності, покращення транспортної інфраструктури) Визначення даних щодо кількості прибулих і вибулих між сільськими і міськими поселеннями регіонів з метою визначення агломераційних, метрополійних зв'язків Оцінка масштабів маятникової (щоденної) міграції і протидія її детонації
3.1.3	між регіонами	Визначення кількості прибулих і вибулих між регіонами з метою розрахунку інтенсивності міграційних зв'язків, міграційного потенціалу чи донорства регіонів Використання даних Єдиного державного демографічного реєстру і Державного реєстру виборців для визначення місця реєстрації і фактичного проживання населення
3.1.4	між регіонами і столицею	Визначення кількості прибулих до столиці з регіонів Оцінка концентрації економічно активного населення (тиск на локальний ринок праці), осіб, які навчаються (тиск на освітню систему), населення загалом (тиск на об'єкти соціальної інфраструктури)
3.2	зовнішня:	
3.2.1	транскордонна	Виявлення потенційного і реального стану мобільності населення у прикордонні Визначення масштабів транскордонних переміщень у розрізі прикордонних областей та районів Характеристика переміщень за тривалістю, місцем проживання людини (30-, 50-, 100 і більше кілометрова зона проживання) Оцінка вартісних витрат населення у ході транскордонних переміщень, їх обсягів та цілей Оцінка масштабів маятникової (щоденної) міграції і протидія її детонації
3.2.2	континентальна	Визначення масштабів переміщень Характеристика переміщень за тривалістю, регіоном походження і призначення, типом поселення, віком, статтю, сімейним станом, наявністю дітей, рівнем освіти і т. д.
3.3.3	віддалена	Оцінка обсягів грошових переказів за цілями використання та обсягами заощаджень Визначення кількості представників автохтонної і новітньої діаспори

Продовження табл. 5.7

№ з/п	Об'єкт статистичного аналізу / Інформаційне джерело	Зміст удосконалень
4	Трудова міграція / Обстеження Державної міграційної служби України спільно з Державної службою зайнятості України	Облік кількості трудових мігрантів в Україні і за кордоном з уточненням особистісних характеристик Визначення сфер зайнятості трудових мігрантів за кордоном та іноземців в Україні Визначення розміру оплати праці Відновлення подання в Міграційному профілі кількості працевлаштованих ліцензованими суб'єктами громадян України за кордоном
5	Освітня міграція / Обстеження Державної міграційної служби України спільно з Міністерством освіти і науки України	Облік кількості громадян України, які навчаються за кордоном на різних формах навчання (не лише денній) з уточненням особистісних характеристик, освітньо-кваліфікаційних програм, умов проживання, виплати стипендій
6	Соціальний захист мобільних осіб / Обстеження Державної міграційної служби України спільно з Міністерством соціальної політики України, Міністерством закордонних справ України	Визначення кількості осіб, які отримують пенсійне забезпечення за набутим страховим стажом в Україні і за кордоном Визначення обсягів виплат за набутим страховим стажом за кордоном громадянам України Визначення, окрім кількості громадян, які перебувають на консульському обліку в представництвах України, кількості і мети звернень до них Визначення кількості осіб з особливим правовим статусом та причин його набуття (біженців, шукачів притулку, ВПО)
7	Циркулюючі міграції / Обстеження Державної міграційної служби України	Облік осіб, які повернулись не лише на основі зміни місця реєстрації, але й шляхом вибіркового обстежень домогосподарств Визначення схильності населення до повернення, особливо молоді після навчання, та за яких умов
8	Туристична активність населення / Обстеження Міністерства економічного розвитку і торгівлі України	Дані щодо внутрішніх туристичних потоків – зі звіту не лише суб'єктів туристичної діяльності, але й за обліком ліжкомісць у закладах тимчасового розміщування, купівлі квитків у музеях та інших популярних місцях
9	Ринок міграційних послуг / Обстеження Міністерства економічного розвитку і торгівлі України	Кількість ліцензованих суб'єктів, які надають туристичні послуги Кількість ліцензованих суб'єктів, які надають міграційні послуги (переміщення, пошуку місця праці, проживання і т. д.) Обсяги і вартість спожитих послуг в ліцензованих суб'єктах
10	Стан ПМН за всіма векторами (внутрішнім і зовнішнім) / Обстеження Державної служби статистики України (умов життя домогосподарств)	Визначення потенційного стану (бажання) населення змінювати місце перебування Визначення реального стану (готовності і можливості) населення змінювати місце перебування З'ясування хорологічно-темпологічної вимірності мобільності населення (бажання, готовність, можливості зміни місця перебування у визначених просторово-часових координатах)
11	Причини ПМН / Обстеження Державної служби статистики України (умов життя домогосподарств)	Оцінювання рівня депривації населення (доходу, працевлаштування, освіти, здоров'я, екології, безпеки, комфорту)
12	Наслідки реалізації ПМН в контексті досягнення цілей людського розвитку / Обстеження Державної служби статистики України спільно з МОМ («Зовнішня трудова міграція»)	Оцінювання якості реалізації мобільності в контексті досягнення цілей людського розвитку і капіталізації людського потенціалу (показники ПРООН, які моніторить Міністерство економічного розвитку і торгівлі України); Оцінювання рівноваги реалізації мобільності (демографічної, трудопотенційної, фінансової, за міграційними і туристичними потоками) для регіону-донора і реципієнта Оцінювання раціональності реалізації мобільності (використання міграційного капіталу, доходів від туризму)

* Джерело: побудовано автором

Найбільш перспективним джерелом статистичного аналізу ПМН в майбутньому є Єдиний державний демографічний реєстр. В Україні він лише починає формуватись. Це потужний інформаційний інструмент. Як свідчить

зарубіжний досвід, демографічний реєстр, тобто постійно оновлювана автоматизована база даних, є найбільш якісним джерелом інформації про населення та його переміщення; надійність реєстрів, у порівнянні з іншими системами обліку, настільки висока, що в деяких країнах, де вони існують, від проведення періодичних переписів населення відмовилися [561].

З наведених у табл. 5.7 рекомендацій щодо внутрішньої регіональної і транскордонної статистики міграційного руху зазначено про необхідність оцінки масштабів маятникової (щоденної) міграції і протидії її детонації. Оцінка маятникової міграції населення України практично не здійснюється. Через те відсутні потрібні практики планування мобільності населення в межах агломерацій, метрополій, внутрірегіонального і транскордонного простору. Обстеження процесів маятникової міграції є важливим джерелом інформації щодо мобільності населення та з'ясування ризиків *детонації*, що стосуються «вимивання» людського потенціалу з певних поселень, як правило сільських. Як пише У. Садова, детонація процесів маятникової міграції між українськими містами та селами (детонація як відхилення від усталеного ритму маятникової міграційної активності населення території, обумовлене асиметрією інформації про ціну послуг робочої сили (оплату праці) на регіональному ринку праці) спричиняє зростання депопуляції сільських поселень, вибіркочну урбанізацію великих населених пунктів – перш за все, у зоні впливу ринку праці столичного регіону й окремих центрів великої індустрії [106, с. 91; 540].

У табл. 5.7 пп. 10-11 стосуються другого етапу формування національної системи моніторингу ПМН України – розробки методики і проведення *вибіркового соціологічного обстеження щодо ПМН*. Таке дослідження доцільно здійснювати шляхом включення окремого блоку питань до вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, яке проводить Державна служба статистики України. Деталізація питань щодо бажання, готовності і можливостей зміни місця перебування на різні відстань і час

дозволить розкрити хорологічно-темпологічну вимірність ПМН України (див. табл. 3.2, рис. 3.4 §3.1).

Визначення бажання і готовності переміщень на певні відстань і час є однією з основних рекомендацій щодо моніторингу ПМН України. З метою апробації пропонованої методики, у січні 2019 року було проведене *пілотне опитування*, метою якого було з'ясувати *хорологічно-темпологічну вимірність потенціалу мобільності на прикладі населення м. Львів та Львівської області*. Для збору й обробки даних використано Google-форму (анкета наведена в Додатку Ж, відповіді – в Додатку М). Число респондентів склало 507 осіб. Основна вибірка респондентів (83,2 %) – це особи віком 25–40 років, які вже володіють певним трудовим стажем і досвідом. Це формує їхнє бачення щодо можливостей розвитку і працевлаштування на місцем поточного перебування. Також дана вікова група вже має певні соціальні зобов'язання (сім'я, родина, дружні і професійні контакти), тому є цікавим дослідницьким об'єктом. Основна частина респондентів (87,2 %) – це особи з вищою освітою або науковим ступенем, працевлаштовані (84,2 %)

Структуру відповідей щодо (не)бажання зміни місця перебування респондентів наведено на рис. 5.13.

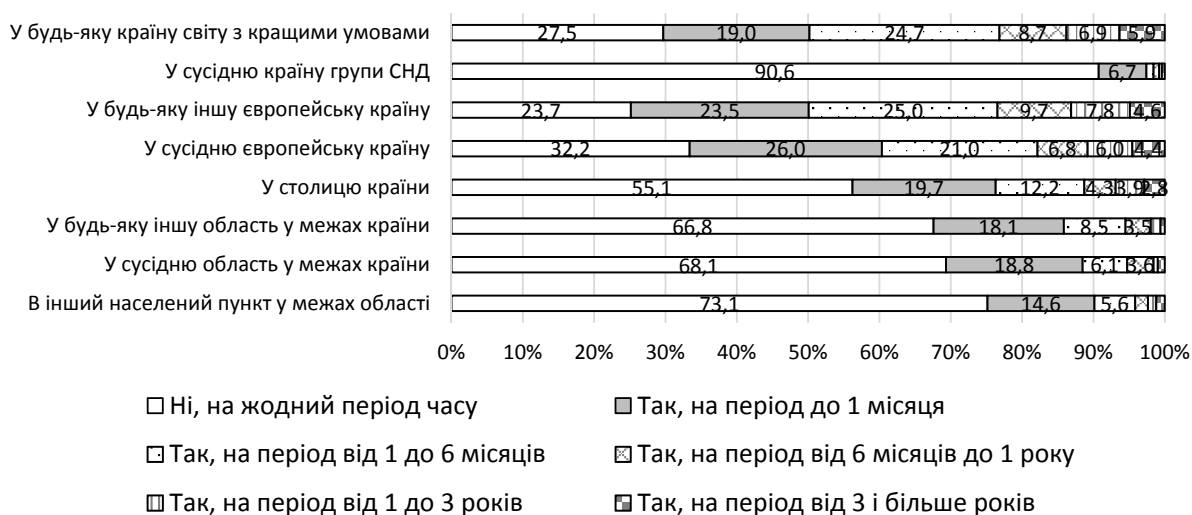

Рис. 5.13. Хорологічно-темпологічна вимірність потенціалу ПМН Львівської області

* Джерело: побудовано на основі результатів соціологічного опитування населення Львівської області, січень 2019 року

З'ясування потенціалу мобільності населення дозволяють розподілити основні групи активно-мобільних осіб у координатах простору і часу (рис. 5.14; див. рис. 3.4 §3.1; див. табл. 1.3 §1.2).

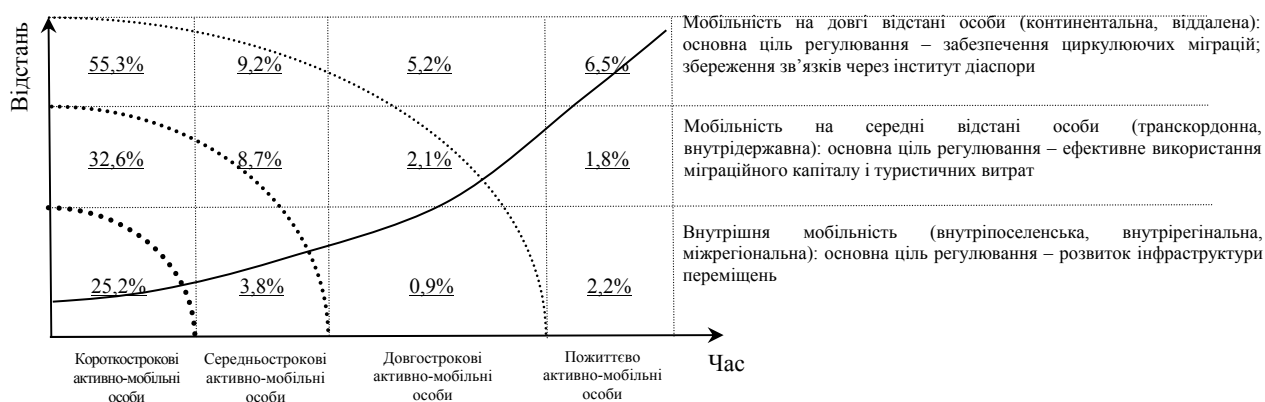

Рис. 5.14. Основні групи потенційно-активного мобільного населення Львівської області у координатах простору і часу

* Джерело: побудовано на основі результатів соціологічного опитування населення Львівської області, січень 2019 року

Хорологічно-часова вимірність ПМН є основою для обґрунтування пріоритетів її регулювання. Можлива безліч інтерпретацій результатів оцінювання стану мобільності населення. Одним з перспективних напрямів є формування *геоінформаційних систем відображення ПМН*. Над методикою систем геовізуалізації просторово-часових даних активно працюють Г. та Н. Андрієнки (Великобританія). Зокрема автори пропонують програмне забезпечення геовізуального аналізу для *просторової підтримки прийняття рішень* («Spatial Decision Support»). Учені зазначають, що просторова підтримка прийняття рішень означає комп'ютеризовану допомогу людям у розвитку, оцінці і виборі правильних стратегій, планів, сценаріїв, проектів або заходів, де проблеми мають географічну або просторову складову [589, с. 839].

Подальше практичне впровадження технологій геовізуального аналізу з розумінням особливостей мобільності населення, особливо у великих містах, дозволить обґрунтовувати прийняття рішень: довгострокових – щодо планування сталих місць, мінімізації небезпек, інфраструктурного

менеджменту, стратегічного бізнес-планування; короткострокових – щодо реагування на надзвичайні ситуації, логістики ресурсів [589, с. 839].

Завершальним етапом удосконалення бази статистичного аналізу ПМН України (п. 12 табл. 5.7) є *оцінювання наслідків реалізації ПМН*. Таке оцінювання необхідно здійснювати через призму досягнення цілей людського розвитку з включенням до Модульного вибіркового обстеження Державної служби статистики України і МОМ «Зовнішня трудова міграція населення» відповідних питань. Власне третій етап формування національної системи моніторингу передбачає особливий блок статистичного аналізу – *розробку системи показників моніторингу ПМН в контексті досягнення цілей людського розвитку*.

Досягнення цілей людського розвитку в останні роки моніторить Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Це показники, що відображають досягнення цілей подолання бідності, забезпечення якісної освіти впродовж життя, забезпечення гендерної рівності, гідної праці та економічного зростання та ін. [583].

У табл. 5.8 подано основні індикатори моніторингу ПМН України в контексті досягнення цілей людського розвитку. Їх запропоновано з погляду можливостей оцінювання наслідків реалізації ПМН України. Особливо цінними будуть результати у фокусі дослідження зовнішньої мобільності населення.

Таблиця 5.8

**Напрями моніторингу ПМН України в контексті людського розвитку
(оцінка наслідків)**

№ з/п	Цілі людського розвитку	Наслідки реалізації ПМН
1	Подолання бідності	<ul style="list-style-type: none"> - Зміна матеріального і майнового стану внаслідок переміщення (мобільної особи і членів її сім'ї) - Приблизні оцінки розміру доходів за новим місцем перебування - Приблизні оцінки структури витрат доходів мобільної особи - Досвід/готовність інвестувати міграційних доходів у бізнес, самозайнятість, на інші продуктивні цілі

Продовження табл. 5.8

№ з/п	Цілі людсь-кого розвитку	Наслідки реалізації ПМН
2	Гідна праця та економічне зростання	<ul style="list-style-type: none"> - Оцінки умов праці за новим місцем перебування (рівнем оплати, режиму робочого часу, безпеки, організації робочого місця, соціального захисту, можливостей кар'єрного просування і т. д.) - Оцінка можливостей пошуку місця праці за новим місцем перебування - Досвід працевлаштування за новим місцем перебування з порушенням норм трудового законодавства - Оцінка власної продуктивності праці за новим місцем перебування і попереднім місцем праці
3	Міцне здоров'я і благополуччя	<ul style="list-style-type: none"> - Зміна фізичного і психічного здоров'я внаслідок переміщення (капіталізація фізіологічної складової людського потенціалу мобільної особи) - Соціальний захист та доступ до його послуг з боку країн донора і реципієнта (при зовнішній мобільності) - Досвід травматизму, лікування за новим місцем перебування - Умови проживання і відпочинку на новому місці перебування - Вплив зміни місця проживання на сім'ю (збереження, руйнування), дітей та їх психічне здоров'я
4	Якісна освіта	<ul style="list-style-type: none"> - Зміна освітньо-кваліфікаційного й інтелектуального рівня внаслідок переміщення (капіталізація освітньо-кваліфікаційної та інтелектуальної складових людського потенціалу мобільної особи) - Відповідність професії і сфери зайнятості на новому місці перебування здобутому освітньо-кваліфікаційному рівню - Оцінка якості і доступності освітніх послуг за новим місцем перебування
5	Гендерна рівність	<ul style="list-style-type: none"> - Прояви дискримінації, в тому числі за ознаками національної приналежності, релігії, статі - Факти торгівлі людьми (сексуального рабства) - Можливості народження і виховання дітей за новим місцем перебування (особливо для жінок)
6	Скорочення нерівності	<ul style="list-style-type: none"> - Зміна соціального статусу внаслідок переміщення (капіталізація соціальної складової людського потенціалу мобільної особи) - Зміна соціокультурного рівня, цінностей, самоідентифікації (капіталізація культурної складової людського потенціалу мобільної особи) - Оцінка якості і доступності послуг соціально-побутового обслуговування за новим і попереднім місцем перебування
7	Мир, справедливість та сильні інститути	<ul style="list-style-type: none"> - Оцінка інституційної довіри мобільної особи до інститутів-регуляторів у сфері міграції - Доступ до інститутів діаспори, освітніх і культурних інститутів збереження національної ідентичності

* Джерело: побудовано автором

Отже, формування національної системи моніторингу ПМН є складним завданням. Його втілення у життя потребує: чіткої позиції науковців та експертів, об'єднання їх зусиль для обґрунтування пріоритетів удосконалення бази статистичного аналізу ПМН України; політичної волі з боку органів державної влади щодо необхідності розробки системи моніторингу, розуміння актуальності регулювання ПМН як такої з відходом від політики крайнього

вирішення гострих соціальних проблем, у тому числі пов'язаних з міграцією. Незважаючи на всю складність завдання, зміна статистичного супроводу аналізу мобільності населення матиме неоціненний вплив на ефективність регулювання всіх соціально-економічних процесів у країні. В їх основі – людський потенціал, той ресурс, від ефективності використання якого залежить економічний розвиток і добробут населення. Українське суспільство вартує перестати слугувати ресурсним донором для інших держав, а сконцентрувати свій потенціал для розвитку власної економіки і держави.

Висновки до розділу 5

Результати дослідження пріоритетів удосконалення політики людського розвитку в Україні в умовах високомобільного суспільства дали змогу зробити наступні висновки:

1. Обґрунтовано необхідність формування державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства як специфічного об'єкта управлінського впливу, що вільно орієнтується в можливостях глобального (наддержавного) простору. Визначено зміст державної політики людського розвитку в умовах високомобільного суспільства – як комплексу заходів, спрямованих на формування сприятливого внутрішнього середовища життєдіяльності людини з дотриманням прав та свобод вибору і пересування, збереження можливостей повернення та захисту громадянина незалежно від місця перебування. Звернено увагу на антагонізм цільового призначення політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства. Сформовано науково-ідеологічне підґрунтя формування і реалізації такої політики, яке вказує на необхідність поєднання підходів просторології, темпології і кратології у міждисциплінарному ракурсі наукових знань

(демографії, міграціології, у т.ч. аналітичної, валеології, педагогіки, праксеології, аксіології, етнології, екогомології).

2. Визначено зміст Концепції державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства. Концепція розглядається як комплексний довгостроковий орієнтир для країни, що є нормативно-правовим документом та окреслює цільові пріоритети покращення середовищних умов життєдіяльності суспільства з одночасним регулюванням практики і наслідків його просторової мобільності. Узагальнено еволюцію парадигми людського розвитку високомобільного суспільства: в основі формування Концепції лежать положення секторальних доктрин (соціокультурної, політико-правової, економічної, безпекової) та ідея регулювання простору потоків, у центрі яких перебуває людина з її потребами, правом вибору і свободою пересування; Концепція є основою для формування парадигми та покликана забезпечувати сталий людський розвиток в умовах раціональності, якості, рівноважності ПМН з урахуванням цілей людського розвитку.

3. У ході обґрунтування пріоритетів Концепції державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства, визначено сценарії подальших дій в існуючій міграційній ситуації: нічого не робити; робити за принципом вирішення гострих проблем; робити за принципом отримання вигод від міграційної ситуації з додатковим соціальним тиском; робити з постійними удосконаленням міграційної політики та переходом на нові принципи регулювання міграційних процесів через моніторинг мобільності; формувати новітню парадигму людського розвитку високомобільного суспільства на основі концептуальних засад його забезпечення. Здійснено обґрунтування необхідності розробки Концепції державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства та запропоновано її основні блоки і цілі: блок 1 – загальні положення захищеності, принципів регулювання переміщень, що розповсюджуються на всі категорії мобільних осіб; блок 2 – внутрішня ПМН; блок 3 – зовнішня ПМН.

4. Досліджено соціокультурні аспекти розвитку українського суспільства в умовах високої ПМН. Виділено підходи до формування стратегій соціокультурного розвитку в умовах високої ПМН – демоситуативний, міграціологічний, соціоекономічний, культурологічний, інтеграційний, (ультра)ліберальний, централізований, децентралізований, модерний. Зазначено про актуальність застосування у вітчизняних умовах децентралізованого підходу, який передбачає впровадження стратегій на рівні регіонів. Вказано на основоположність у формуванні концептуальних пріоритетів соціокультурного розвитку регіонів України в умовах високої ПМН усталених соціокультурних норм-архетипів. Такі архетипи визначено за групами мовних, релігійних, поведінкових, особистісних, етнічних, культурологічних і споживчих.

5. Виокремлено пріоритети соціокультурного розвитку регіонів України в умовах високої ПМН. При цьому регіони розподілено за групами соціоформуючих (мета соціокультурного розвитку – впровадження націоєднавчих норм-архетипів), соціорозвиваючих стабілізаторів (укорінення націоєднавчих норм-архетипів), соціорозвиваючих трансформаторів (трансформація прихованих норм-архетипів у реальні цінності), соціорозвинених модераторів (розвиток націоєднавчих норм з їх поширенням на інші соціуми) і соціорозвинених консерваторів (збереження націоєднавчих норм-архетипів). У розрізі виділених груп регіонів визначено специфіку залучення потенціалу і соціального захисту активно-мобільних осіб.

6. Здійснено обґрунтування пріоритетів забезпечення конкурентоспроможності ринку праці України в умовах глобальної ПМН. Узагальнено базові умови збереження інтелектуально-трудоного потенціалу населення України при високій просторовій мобільності. Заходи з забезпечення конкурентоспроможності національного ринку праці розподілено за етапами: 1) оперативне вирішення актуальних для вітчизняного ринку праці проблем (протидія втрат інтелектуально-трудоного потенціалу в розрізі окремих професійних груп; протидія демографічних втрат, втрат інтелектуально-трудоного потенціалу молоді завдяки стимулюванню їх рееміграції,

забезпечення першого робочого місця в Україні; покращення умов використання інтелектуально-трудоного потенціалу населення з посиленням якісних результатів праці шляхом впровадження погодинної оплати праці; долання масової практики тіньової зайнятості через непрямі інструменти впливу); 2) цільова підтримка заходів «каталізуючого» характеру (долання розривів у рівні оплати праці; розвиток міграційних мереж з підтримкою циркулюючих міграцій; стимулювання рееміграції, зокрема з цільовим залученням міграційного капіталу в бізнес; сегментний підхід стимулювання рееміграції щодо професійних груп з стратегічних сфер господарювання для національної економіки; деформалізація інституту права у сфері соціально-трудоного відносин, посилення ролі профспілкових організацій, колективно-договірного регулювання); 3) реалізація довгострокової стратегії забезпечення конкурентоспроможності національного ринку праці в умовах глобальної ПМН (жорстка політика контролю за дотриманням умов добросовісної конкуренції на ринку та забезпечення гідної праці; обґрунтування концепції зайнятості іммігрантів; розвиток «віртуальних» сегментів ринку праці з практикою дистанційної зайнятості, перехід до моделі постіндустріальної зайнятості).

7. Запропоновано стратегічні імперативи соціального захисту мобільних громадян України за кордоном як визначальні, довгострокові орієнтири його забезпечення, які закладають правові, соціально-економічні, соціокультурні передумови формування політики людського розвитку в умовах високомобільного суспільства. Першим імперативом є правовий, що передбачає беззаперечність реалізації права вибору і свободи переміщень. Другий імператив – фінансово-економічний, що визначає забезпечення мобільності соціального захисту. Третій імператив – соціокультурний, що визначає збереження соціетальної єдності через відчуття захищеності.

8. Виходячи з стратегічних імперативів визначено короткострокові, проміжні і довгострокові цілі соціального захисту мобільних громадян України за кордоном. Короткострокові цілі передбачають: формування ефективної системи обліку просторових переміщень; інформування мобільних громадян

про можливості соціального захисту; стимулювання суб'єктів бізнесу до легального працевлаштування та забезпечення гідних умов праці; оптимізацію переліку пільг та гарантій. Проміжні цілі: налагодження результативної інформаційної роботи посольств; покращення загальної системи соціального захисту в Україні; вдосконалення системи моніторингу мобільності населення; вдосконалення системи інституційного забезпечення регулювання міграції; вдосконалення міждержавного договірною регулювання. Довгострокові цілі: формування високого рівня правової культури мобільних осіб; інституційні вдосконалення в системі соціального захисту мобільних осіб, впровадження інклюзивних соціальних інновацій; інституційна довіра між мігрантами і владними структурами на основі ефективного перерозподілу мобілізованих коштів.

9. Запропоновано інституційний механізм підвищення соціального захисту мобільного населення України. Визначено повноваження центральних органів виконавчої влади у сфері соціального захисту мобільного населення через функціонування інституційного механізму, зокрема Державної міграційної служби України, Державної служби зайнятості України, міністерств соціальної політики, закордонних справ, освіти і науки, охорони здоров'я, юстиції, фінансів. У результаті вивчення зарубіжного досвіду, зазначено про перспективність впровадження практик інституційного забезпечення соціального захисту мобільного населення за взірцем Філіппін. Зазначено, що досвід Філіппін підтверджує необхідність функціонування окремих структур, уповноважених у сфері соціального захисту мобільних громадян. Однак такі зміни можливі лише після становлення інституційної довіри з боку населення до владних структур, підвищення ефективності функціонування Державної міграційної служби України та профільних органів у сфері соціального захисту.

10. Сформульовано рекомендації щодо вдосконалення показників статистичного аналізу ПМН України та формування національної системи моніторингу в контексті досягнення цілей людського розвитку. Зазначено, що формування якісної системи інформаційного забезпечення регулювання міграції

через моніторинг ПМН, причин її формування та наслідків реалізації дозволить відійти від практики необ'єктивного обліку міграційних процесів з обмеженим і несистемним представленням статистичних даних. Обґрунтовано необхідність розробки національної системи моніторингу ПМН України, що обумовлена: обмеженістю статистичної бази щодо аналізу міграційної ситуації з належним часовим і територіальним розрізом; несистематичністю проведення вибіркового соціологічного обстеження з різних міграційних питань; численністю соціологічних досліджень з різних питань готовності виїзду, які часто мають популістський та заполітизований характер; відсутністю моніторингу ПМН, у тому числі міграції, в контексті досягнення цілей людського розвитку в Україні. Наведено приклади деяких оцінок ПМН України: в обстеженні домогосподарств «Зовнішня трудова міграція населення» станом на 2017 рік зазначено, що плани виїхати за кордон з будь-якою метою, в тому числі туризму, відвідування родичів, має лише 4,7 % респондентів; за даними опитування Київського міжнародного інституту соціології 2017 року думки про виїзд з України виникали у 63,6 % респондентів, готовність при активних діях виявлена для 6,3 %, готовність, але без жодних дій – для 20,0 %. Відмінність таких оцінок слугує різним політичним спекуляціям та не дозволяє об'єктивно оцінити ситуацію.

11. Запропоновано етапи формування єдиної національної системи моніторингу ПМН України: 1) удосконалення існуючої системи статистичного аналізу ПМН як основи формування системи моніторингу (дана ціль відповідає положенням Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року); 2) розробка методики та проведення вибіркового соціологічного обстеження щодо ПМН за участі Державної служби статистики України та МОМ в Україні (внутрішня і зовнішня мобільність); 3) розробка системи показників моніторингу ПМН в контексті досягнення цілей людського розвитку.

У рамках першого етапу проаналізовано існуючу базу статистичного аналізу ПМН України. Виходячи з її недоліки, виділено первинні кроки з її

вдосконалення за різними об'єктами аналізу: сценарієм мобільності людини (досвід переміщень); перетином державного кордону; міграційним рухом населення; трудовою міграцією; освітньою міграцією; соціальним захистом мобільних осіб; циркулюючими міграціями; туристичною активністю населення; ринком міграційних послуг; станом ПМН за всіма векторами; причинами ПМН.

12. У ході обґрунтування особливостей другого етапу формування національної системи моніторингу ПМН України (розробки методики і проведення вибіркового соціологічного обстеження щодо ПМН), запропоновано й апробовано методику опитування з метою з'ясування хорологічно-темпологічної вимірності потенціалу мобільності на прикладі населення Львівської області. Результати опитування дозволили виявити групи коротко-, середньо- довгострокових і позитивних активно-мобільних осіб, що диференціює пріоритети регулювання внутрішньої мобільності, мобільності на середні і довгі відстані. Зазначено, що результати дослідження хорологічно-темпологічної вимірності стану мобільності населення можуть бути основою для розробки геоінформаційних систем відображення такої мобільності. Запропоновано індикатори моніторингу ПМН України в контексті досягнення цілей людського розвитку – подолання бідності, забезпечення гідної праці та економічного зростання, міцного здоров'я і благополуччя, якісної освіти, гендерної рівності, миру, справедливості й сильних інститутів, а також скорочення нерівності.

Основні результати розділу опубліковані в наукових працях автора [16; 106; 107; 277; 464; 529-540; 565; 591-593]

ВИСНОВКИ

У дисертації розроблено новий напрям наукових досліджень політики людського розвитку та її забезпечення, основу якого складає методологія аналітичної міграціології та використання котрої спрямоване на обґрунтування стратегічних пріоритетів модифікації цієї політики в умовах економіки високомобільного інформаційного суспільства. Проведене дослідження дало змогу зробити наступні висновки:

1. Розвинуто понятійно-термінологічний апарат дослідження ПМН. Розкрито міждисциплінарний зміст терміну «мобільність». Узагальнено основні фокуси розуміння сутності мобільності та здійснено класифікацію її видів. Головним критерієм виділено мету з розподілом мобільності на економічну, соціальну, трудову, освітню, культурну, рекреаційну і туристичну. Сформульовано зміст ПМН, яка відображає його бажання, готовність і можливості зміни місця перебування у визначених просторово-часових координатах, що в процесі реалізації супроводжується процесами капіталізації людського потенціалу. Запропоновано тривимірну модель координат ПМН, визначено її стадії і характеристики. Зазначено, що основною формою реалізації ПМН є міграція. Оцінюваність мобільності дозволяє з'ясувати її потенційний і реальний стан. Узагальнення теоретичних напрацювань щодо змісту мобільності дало змогу сформувати методологію аналітичної міграціології з матричним розподілом її елементів.

2. Запропоновано систему теорій дослідження ПМН. Центровою виділено концепцію мобільного суспільства, яка розвивається на основі теорій транснаціоналізму, соціальної стратифікації і мобільності, суспільного вибору, держави і громадянства, реляційної теорії, концепції мобільних переходів, теорії мобільного навчання, мультикультуралізму та ін. Обґрунтовано переваги дослідження ПМН у вимірі людського розвитку. ПМН з погляду забезпечення людського розвитку може розглядатись як право (швидкого пошуку кращих

умов проживання), фактор (розвитку соціальної інфраструктури, розвитку особистості і суспільства) та індикатор (диференціації суспільних систем за рівнем розвитку, мінливості їх умов). Визначено зміст політики людського розвитку та виділено її завдання в умовах високомобільного суспільства.

3. Досліджено ретроспективу формування ПМН. Розкрито основні практики реалізації мобільності на різних етапах розвитку людства. В узагальнених рисах такі практики формують мобільні переходи. Сучасний мобільний перехід характеризується розглядом мобільності як права і норми життя людини. Проаналізовано глобальні тренди зростання ПМН. Розвинуто дискурс щодо можливостей розвитку різних країн світу в умовах високої ПМН. Диференційовано основну мету регулювання мобільності у розрізі країн залежно від рівня розвитку.

4. Систематизовано фактори формування та реалізації ПМН за сферами цивілізаційного, демографічного, просторового, економічного, соціобезпекового, технологічного, соціокультурного, особистісного розвитку. Розкрито основні умови позитивного впливу факторів формування та реалізації ПМН. Визначено варіативність впливу факторів на ПМН за різними масштабами її реалізації. У контексті аналізу впливу фактору відстані на просторову мобільність, розвинуто ідеї реляційної теорії ПМН з визначенням змісту реляційного простору. Досліджено положення міжнародного законодавства щодо реалізації ПМН. Фокус на міжнародний рівень обумовив розгляд мобільності як можливості реалізації основоположних прав і свобод сучасної людини.

5. Визначено зміст трудової мобільності. Її постійне зростання трансформує підходи в організації праці, спричиняючи двоїстість ринків праці. Проаналізовано особливості формування і реалізації трудової мобільності населення України, що дозволило виділити типові риси громадян України, працевлаштованих за кордоном, та іноземців, працевлаштованих в Україні. Побудовано модель регресійно-факторного аналізу «економізації» просторової

мобільності, згідно з якою основний вплив на скорочення кількості вибуху у рамках міждержавної міграції в Україні мали ріст доходу та індексу інфляції.

Визначено зміст освітньої мобільності, проаналізовано її особливості для українського суспільства. Результати аналізу підтвердили загрозливість поточних тенденцій. Розрахований процент вихідної і вхідної освітньої мобільності засвідчив зрівноваження показників у 2015 році та переважання вихідних потоків з 2016 року, що формує додаткові виклики для вітчизняної системи освіти в умовах демографічної кризи.

Розкрито особливості трансформації ПМН в умовах інформаційної економіки у віртуальні форми. Обґрунтовано необхідність доповнення концепції мобільних переходів В. Зелінські шостою стадією, для якої домінують мобільність між державами та віртуальна мобільність. Досліджено особливості віртуальної мобільності населення України. Проаналізовано показники зайнятості в ІТ-сфері, здійснено порівняння заробітної плати зайнятих у сфері ІТ, в інших сферах України та українських трудових мігрантів за кордоном. Визначено пріоритети регулювання віртуальної мобільності населення України. У довгостроковому вимірі вказано на потребу розвитку віртуальної економіки з становленням креативного класу, ядром якого є фахівці ІТ-сфери.

6. Запропоновано систему аналізу ПМН з визначенням об'єктів, векторів та ефективності, що визначає методи і прийоми аналітичної міграціології. Систематизовано індикаторну основу аналізу ПМН. Виокремлено основні напрями її соціологічної оцінки. Запропоновано методикку оцінювання хорологічно-темпологічної вимірності ПМН та схематичну інтерпретацію її результатів. Розвинуто методичні засади оцінювання мобільності населення у системі індикаторів людського розвитку. Запропоновано методикку розрахунку інтегрального індексу режиму ПМН та розраховано індекс регіонального людського розвитку в Україні з його врахуванням.

7. Проаналізовано тенденції зміни ПМН України. Станом на 2017 рік близько 4 % від усього населення є міграційно-активним за внутрішнім вектором, 5,1 % економічно активного населення – за зовнішнім вектором,

4,4 % від кількості студентів ВНЗ України навчається за кордоном. Здійснено аналіз внутрішньої міграційної активності населення України, визначено її регіональну специфіку. Аналіз деяких похідних показників дозволив провести матричне позиціонування регіонів України за станом і наслідками реалізації мобільності. Розподіл регіонів здійснено за групами «транзит», «потенціал», «промисловість», «міграційний капітал», «сірий вплив», «сіра зона», «столична агломерація», «відособлення», «столична метрополія». Апробація методики Стюарта-Рейвенстейна дозволила провести розподіл областей України за показником внутрішнього міграційного потенціалу.

Проаналізовано особливості ПМН в європейському економічному просторі. Узагальнено інституціональні передумови поглиблення євроінтеграції України. Акцентовано на проблемі значної соціально-економічної поляризації України з європейськими державами. Досліджено транскордонну мобільність населення в українсько-польському прикордонні, зокрема у міграційній системі «Львівська область – Підкарпатське воєводство». Встановлено, що частка Польщі у перетині українцями державного кордону постійно зростає і досягнула в 2017 році 40 %. З'ясовано, що близько 90 % перетинів були здійснені громадянами, які проживають у 50-кілометровій прикордонній зоні. Поточні тенденції підтверджують укріплення транскордонної асиметрії в українсько-польській міграційній системі.

8. Розкрито зміст механізмів регулювання ПМН. Залежно від концепції регулювання застосування механізмів може бути орієнтованим на обмеження, консервацію чи стимулювання. Здійснено систематизацію механізмів за групами нормативно-правових, адміністративних, інформаційних, соціально-економічних, валютно-фінансових, соціогуманітарних. Дані механізми мають взаємодоповнюватись з заходами політики людського розвитку. Стратегія державної міграційної політики України має переорієнтовуватись на регулювання ПМН як явища більш широкого, передбачаючи етапи: вирішення гострих проблем, пов'язаних переміщеннями за всіма векторами; реалізація стратегії регулювання міграційних процесів з чітким розумінням концепції

соціально-демографічного розвитку і міграційної політики; реалізація стратегії людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства. Досліджено інфраструктурне забезпечення реалізації ПМН, розкрито складові його формування (канали, потоки, скейпи, мережі, системи просторової мобільності). Обґрунтовано пріоритети регулювання каналів ПМН України. Розкрито зміст реверсної просторової мобільності як циркулюючого неперервного руху людських та супровідних ресурсів у визначених просторових координатах, що забезпечується функціонуванням каналів мобільності з належним інфраструктурним забезпеченням.

9. Обґрунтовано необхідність формування державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства. Визначено зміст Концепції державної політики та узагальнено формування парадигми людського розвитку високомобільного суспільства: в основі формування Концепції лежать положення секторальних доктрин та ідея регулювання простору потоків, у центрі яких перебуває людина з її потребами, правом вибору і свободою пересування; Концепція є основою для формування парадигми та покликана забезпечувати сталий людський розвиток в умовах раціональності, якості, рівноважності ПМН з урахуванням цілей людського розвитку. Сформульовано основні блоки та цілі Концепції державної політики людського розвитку України в умовах високомобільного суспільства.

10. Запропоновано стратегічні імперативи соціального захисту мобільних громадян України за кордоном та їх цілі: короткострокові – формування системи обліку просторових переміщень, інформування мобільних громадян про можливості соціального захисту, стимулювання суб'єктів бізнесу до легального працевлаштування, оптимізація переліку пільг та гарантій; проміжні цілі – налагодження результативної інформаційної роботи посольств, удосконалення системи моніторингу мобільності та системи інституційного забезпечення регулювання міграції, вдосконалення міждержавного договірної регулювання; довгострокові – формування високого рівня правової культури

мобільних осіб, інституційні вдосконалення у системі соціального захисту, впровадження інклюзивних соціальних інновацій, інституційна довіра.

11. Запропоновано етапи формування системи моніторингу ПМН України:

- 1) вироблення єдиного підходу до формування системи обліку і статистики мобільності;
- 2) розробка методики та проведення вибіркового соціологічного обстеження щодо мобільності населення;
- 3) розробка системи показників моніторингу мобільності населення в контексті досягнення цілей людського розвитку.

У рамках першого етапу виділено первинні кроки з удосконалення системи показників офіційної статистики. У ході обґрунтування особливостей другого етапу запропоновано й апробовано методику опитування з метою з'ясування хорологічно-темпологічної вимірності потенціалу мобільності на прикладі населення Львівської області. За третім етапом запропоновано індикатори моніторингу ПМН України в контексті досягнення цілей людського розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Список використаних джерел до розділу 1

1. Антонюк В. П. Динаміка кількісних і якісних характеристик трудового потенціалу промисловості як загроза її модернізації / В. П. Антонюк // Економіка і організація управління. – 2016. – № 3(23). – С. 19–28.
2. Антохов А. А. Інноваційний розвиток регіональних економічних систем та їх бізнес-середовища у фокусі інтелектуалізації суспільства і технолого-сингулярного переходу / А. А. Антохов // Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського. – 2015. – № 6. – С. 516–522.
3. Астахова В. І. Словник соціологічних і політологічних термінів : довідк. вид. / Уклад. : В. І. Астахова, В. І. Даніленко, А. І. Панов та ін. – К. : Вища шк., 1993. – 141 с.
4. Балакірева О. М. Взаємозв'язок економічної нерівності, соціального відторгнення та соціальної мобільності / О. М. Балакірева, А. М. Ноур // Економіка України. – 2012. – № 8. – С. 86–96.
5. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Зигмунт Бауман ; Пер. с англ. – М. : Издательство «Весь Мир», 2004. – 188 с.
6. Безпалько О. В. Компоненти професійної мобільності майбутніх соціальних педагогів / О. В. Безпалько // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 11 : Соціальна робота. Соціальна педагогіка : зб. наукових праць. – 2012. – С. 73–80.
7. Безтелесна Л. І. Управління людським розвитком та його фінансове забезпечення в Україні: оцінка і перспективи : монографія / Л. І. Безтелесна. – Рівне : НУВГП, 2010. – 361 с.
8. Бехтерев В. М. Избранные труды по психологии личности : в 2 т. / В. Г. Бехтерев // Санкт-Петербургский гос. ун-т. Факультет психологии [Г. С. Никифоров (отв. ред.), Л. А. Коростылев (ред.)]. – С.Пб. : Алетейя, 1999. – т. 2 : Объективное изучение личности. – 283 с.

9. Біль М. М. Туризм и миграция: проблемные аспекты взаимовлияния и управления ими / М. М. Біль // Социальная сфера общества: инновационные тенденции развития : сборник III Международной научно-практической конференции «Социальная сфера общества: инновационные тенденции развития» (22 ноября 2012 г.) ; Институт экономики и управления в медицине и социальной сфере. – Краснодар : ИЭУ МиСС, 2012. – 456 с. – С. 197–202.

10. Білик О. М. Мобільність в системі людського капіталу: методика оцінювання та напрями активізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка та політика» / О. М. Білик. – Київ, 2009. – 20 с.

11. Біль М. М. Інтеграція людського потенціалу внутрішньо переміщених осіб в Україні / М. М. Біль // Актуальні проблеми управління людськими ресурсами та економіки праці : Збірник тез IV Міжвузівської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, 22-23 квітня 2015 р. / Відп. за вип. Л. К. Семів. – Львів : ЛІБС УБС НБУ, 2015. – 481 с. – С. 140–142.

12. Біль М. М. Мобільність населення: теоретична сутність і видова різноманітність [Електронний ресурс]. / М. М. Біль // Економіка та суспільство. – 2016. – № 7. – С. 645–652. – Режим доступу : <http://economyandsociety.in.ua/journal-7/14-stati-7/597-bil-m-m>

13. Біль М. М. Просторова мобільність населення у фокусі глобальних тенденцій / М. М. Біль // Суспільні трансформації і безпека: людина, держава, соціум : матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (08 червня 2017 р.). – Львів : Львівський інститут МАУП, 2017. – 172 с. – С. 121–125.

14. Біль М. М. Просторова мобільність населення: теоретична сутність і ретроспектива формування / М. М. Біль // Фінансові та соціально-економічні системи в умовах глобалізації : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів (м. Львів, 29 листопада 2016 року). – Львів, 2016. – 208 с. – С. 7–9.

15. Біль М. М. Ретроспективний огляд просторової мобільності населення / М. М. Біль // Демографія та соціальна економіка. – 2017. – № 1(29). – С. 66–78.

16. Біль М. М. Розвиток людського потенціалу мігрантів в умовах підвищеної просторової мобільності населення України / М. М. Біль // Економічний розвиток держави, регіонів і підприємств : проблеми та перспективи : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, 17-18 квітня 2015 р. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2015. – 356 с. – С. 82–84

17. Біль М. М. Туристична активність населення в контексті зростання просторової мобільності / М. М. Біль // Туризм і гостинність в Україні : матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (16–17 жовтня 2014 р., м. Черкаси). – Черкаси : Брама-Україна, 2014. – 412 с. – С. 14–18.

18. Біль М. М. Інституційні підходи формування загальної архітектури територіальних міграційних систем / М. М. Біль // Кримський економічний вісник. Науковий журнал. – 1(08) лютий 2014 р. Частина 1. – С. 56–58.

19. Біль М. М. Концептуальні підходи формування соціальних кластерів як необхідної умови сталого розвитку територіальних міграційних систем / М. М. Біль // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Територіальні міграційні системи : теорія і практика : [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2013. – Вип. 3 (101). – 540 с. – С. 225–234.

20. Біль М. М. Людський розвиток як актуальний вимір дослідження просторової мобільності населення / М. М. Біль // Сталий розвиток економіки. Міжнародний науково-виробничий журнал. – 2017. – № 3(36). – С. 119–125.

21. Біль М. М. Методичні підходи дослідження формування й розвитку територіальних міграційних систем / М. М. Біль // Інноваційна економіка. Всеукр. наук.-виробн. журнал [гол. ред. : Стельмащук А. М.]. – 2013. – № 6(44). – 397 с. – С. 46–48.

22. Біль М. М. Політика людського розвитку та її реалізація в умовах високомобільного суспільства / М. М. Біль // Науковий вісник Ужгородського

національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство». – 2017. Випуск 14, частина 1. – С. 27–31

23. Біль М. М. Регіональні соціально-економічні дослідження міграційних питань : ретроспектива та сучасні підходи / Р. Т. Теслюк, М. М. Біль, О. В. Махонюк, І. Є. Бараняк // Регіональна економіка. – 2014. – № 3 (73). – С. 131–141

24. Біль М. М. Теоретична основа вивчення просторової мобільності населення у вимірі людського розвитку [Електронний ресурс] / М. М. Біль // Східна Європа: економіка, бізнес та управління. – 2016. – № 2. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.easterneurope-ebm.in.ua/5-2016-ukr>

25. Біль М. М. Теоретичні основи забезпечення соціально-економічної захищеності трудових мігрантів / М. М. Біль // Людина, бізнес, держава: реалії та перспективи соціально-економічного та інноваційного розвитку // Збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (17 квітня 2014 р.). – КНТУ. – Кіровоград : КОД, 2014. – 240 с. – С. 46–48.

26. Біль М. М. Управління формуванням територіальних міграційних систем у контексті забезпечення сталого розвитку регіону / М. М. Біль // Стратегічний розвиток національної економіки, регіонів і підприємств : Т. 2. Регіон у системі пріоритетів стратегічного економічного розвитку ; матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, 15-17 листопада 2012 року, м. Донецьк. – Донецьк : ДонДУУ, 2012. – 205 с. – С. 16–20.

27. Близнюк В. В. Особливості трудової мобільності українського ринку праці / В. В. Близнюк // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2011. – № 16 (170) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/VSUNU/2011_16/Blizni.pdf

28. Бойко Г. Соціальна мобільність педагога: теоретико-методологічний аспект / Г. Бойко // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2016. – № 2. – С. 66–75.

29. Бойченко Е. Б. Оцінка трудової мобільності жінок на регіональному ринку праці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец.

08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / Е. Б. Бойченко. – Донецьк, 2008. – 21 с.

30. Болотська О. А. Розвиток академічної мобільності студентів як реалізація принципів Болонського процесу у вищій освіті України / О. А. Болотська // Науковий вісник Донбасу. – 2013. – № 1. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_1_4

31. Большой экономический словарь / Под ред. А. Н. Азрилияна. – 4-е изд. доп. и перераб. – М. : Институт новой экономики, 1999. – 1248 с.

32. Бушман І. Мобільність особистості у соціально-інформаційному середовищі / І. Бушман // Гілея: науковий вісник. – 2013. – № 75. – С. 322–326.

33. Буян І. В. Економічні форми взаємозв'язку та взаємодії біологічних і духовних нужд людини з її працею / І. В. Буян // Економічна теорія. Науковий журнал. – 2012. – № 2. – С. 85–92.

34. Быстряков И. К. Проблема формирования современного хозяйственного метaprостранства Украины / И. К. Быстряков // Экономический часопис. – 1999. – № 9. – С. 16–18.

35. Василенко И. В. Социокультурная мобильность как философская проблема : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Инна Викторовна Василенко. – Волгоград, 1996. – 174 с.

36. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.

37. Вимірювання якості життя в Україні : Аналітична доповідь / Лібанова Е. М., Гладун О. М., Лісогор Л. С. та ін. – К., 2013. – 51 с.

38. Военный энциклопедический словарь / под. ред. С. Ф. Ахромеева ; 2-е издание. – М. : Воениздат, 1986. – 922 с.

39. Волосенкова Е. Миграционная политика. Управление миграционными процессами / Е. Волосенкова, П. Кабаченко, Е. Тарасова // Методология и методы изучения миграционных процессов : Междисциплинарное учебное пособие ; Под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. – Центр миграционных исследований. – М., 2007. – 370 с. – С. 213–236.

40. Всеобщая декларация прав человека, принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1948 года : Міжнародний документ : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015

41. Галушка З. І. Модель людини в сучасній економічній теорії / З. І. Галушка // Економічна теорія. Науковий журнал. – 2012. – № 4. – С. 49–55.

42. Гальків Л. І. Оцінка втрат людського капіталу: теорія, методологія, практика : Монографія / Л. І. Гальків. – Львів : ІРД НАН України, 2011. – 444 с.

43. Гальчинський А. Економічний розвиток: методологія оновленої парадигми / А. Гальчинський // Економіка України. – 2012. – № 5. – С. 4–17.

44. Герасименко Г. В. Залежність від зовнішніх ресурсів у контексті сучасних викликів людського розвитку / Г. В. Герасименко // Демографія та соціальна економіка. – 2016. – № 1. – С. 106–117.

45. Герасименко І. В. Регіональні проблеми фінансування людського розвитку в Україні / І. В. Герасименко // Механізм регулювання економіки. – 2010. – № 3, Т. 2. – С. 123–127.

46. Головня Н. Теоретична ретроспектива поняття «професійна мобільність» / Н. Головня // Гуманізація навчально-виховного процесу. Випуск LV. Частина II. – Слов'янськ, 2011. – С. 67–72.

47. Городяненко В. Г. Соціальна енциклопедія / редкол. : В. Г. Городяненко (уклад); В. І. Термко (кер. видавн. проекту) та ін. – К. : Академвидав, 2008. – 456 с.

48. Грішнова О. А. Людський, інтелектуальний і соціальний капітал України: сутність, взаємозв'язок, оцінка, напрями розвитку / О. А. Грішнова // Соціально-трудова відносина: теорія та практика. – 2014. – № 1. – С. 34–42.

49. Губін К. Г. Еволюція умов людського розвитку за різних систем формування доходів / К. Г. Губін // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Економічна теорія та право : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2011. – № 3 (6). – С. 67–74.

50. Гузенко Г. М. Людський потенціал: сутність та пріоритетні напрямки розвитку в Україні / Г. М. Гузенко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Економіка. – 2010. – Вип. 10. – С. 30–41.

51. Гук Л. Флексікьюриті як стратегія регулювання зайнятості в сучасних умовах / Л. Гук // Україна: аспекти праці. – 2013. – № 7. – С. 23–28.

52. Данилишин Б. М. Просторова організація продуктивних сил України: мезо- та мікрорегіональний рівень / Б. М. Данилишин, Л. Г. Чернюк, М. І. Фашевський та ін. – Вінниця : Книга-Вега, 2007. – 572 с.

53. Державне управління : Навч. посіб. / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна, Л. Ю. Гордієнко ; За ред. А. Ф. Мельник. – К. : Знання-Прес, 2003. – 343 с.

54. Дерій Ж. В. Механізм капіталізації людського потенціалу: складові та їх взаємодія / Ж. В. Дерій // Економічний простір. – 2013. – № 79. – С. 69–77.

55. Дерій Ж. В. Роль людського капіталу у підвищенні конкурентоспроможності економіки регіону / Ж. В. Дерій // Вісник Хмельницького національного університету : Економічні науки. – 2012. – № 4. Т. 2. – С. 15–18.

56. Доклад о мировом развитии – 2009. Новый взгляд на экономическую географию. – М. : «Весь мир», 2009. – С. 146-169.

57. Доклад о человеческом развитии 2011. Устойчивое развитие и равенство возможностей: лучшее будущее для всех ; ПРООН. – М. : Издательство «Весь мир», 2011. – 188 с.

58. Дrajниця С. А. Добробут населення України: проблеми та шляхи їх вирішення / С. А. Дrajниця // Університетські наукові записки. – 2013. – № 2. – С. 303–309.

59. Дювель Ф. Пространственная мобильность населения: индикаторы, категории и типологии / Френк Дювель // Методология и методы изучения миграционных процессов : Междисциплинарное учебное пособие ; Под ред.

Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. – Центр миграционных исследований. – М., 2007. – 370 с. – С. 71–95.

60. Енциклопедія освіти / Акад пед наук України, головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

61. Загорський В. С. Системний аналіз категорії «розвиток» / В. С. Загорський, Є. М. Борщук // Економічні Науки. Серія «Регіональна і економіка» : зб. наук. праць. – Луцьк : Луцьк. нац. техн. ун-т, 2010. – Вип. 7 (27), Ч. 3. – С. 6–17.

62. Западнюк С. О. Міграції населення України: передумови, динаміка та наслідки розвитку / С. О. Западнюк ; Наук. ред. Руденко Л. Г. – К., 2011. – 240 с.

63. Заславская Т. И. Трудовая мобильность как предмет экономико-социологического исследования / Т. И. Заславская. – Новосибирск, 1974. – 256 с.

64. Звіт про результати дослідження міграційних настроїв студентів Львова [Електронний ресурс] / І. Ключковська, Ю. Марусик, О. П'ятковська. – Львів, 2014. – 107 с. – Режим доступу : <http://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2015/03/zvitpj.pdf>

65. Игошев Б. М. Дополнительное профессиональное образование: новые ориентиры развития / Б. М. Игошев // Педагогика. – 2008. – № 2. – С. 44–49.

66. Інтелектуально-інноваційний розвиток регіону в контексті євроінтеграції / НАН України, Інститут регіональних досліджень ; Наук. ред. Л. К. Семів. – Львів, 2009. – 483 с.

67. Киселев Г. С. «Тайна прогресса» и возможность истории / Г. С. Киселев // Вопросы философии. – 2009. – № 2. – С. 3–19.

68. Коваліско Н. В. Трудова мобільність в умовах регіонального ринку праці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.07 «Соціологія управління» / Н. В. Коваліско ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 1999. – 20 с.

69. Козлова О. Г. Професійна мобільність майбутнього вчителя як педагогічна проблема / О. Г. Козлова, Т. В. Малецька, Д. О. Козлов // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2015. – № 7. – С. 63–72.

70. Кокорева О. В. Формування міжнародних теорій міграції робочої сили [Електронний ресурс] / О. В. Кокорева. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Chem_Biol/Tavnv/2009_63/63_35.pdf

71. Колмакова О. М. Формування механізму міжрегіонального перерозподілу трудових ресурсів із застосуванням стимулювання праці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / О. М. Колмакова. – Харків, 2008. – 24 с.

72. Конституція України : Закон від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

73. Кочума І. Ю. Людський розвиток як чинник економічного зростання в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.09.01 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / І. Ю. Кочума. – Київ, 2005. – 22 с.

74. Крапивний І. В. Глобалізація: сутність, чинники та етапи розвитку / І. В. Крапивний // Вісник Сумського державного університету. Серія Економіка. – 2008. – № 1. – С. 129–137.

75. Крушніцька Г. Б. Концепція людського капіталу і концепція людського розвитку: співвідношення понять / Г. Б. Крушніцька // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2013. – Випуск 116 (частина II). – С. 40–43.

76. Кузык Б. Н. Цивілізації: теорія, історія, діалог, майбутнє / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец // Т. III : Северное Причорноморье – простір взаємодії цивілізацій. – М. : Інститут економічних стратегій, 2008. – 908 с.

77. Курунова Ю. О. Міжнародна міграція робочої сили як чинник економічного розвитку країн (на прикладі міграційних потоків між ЄС і Україною) : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.02 / Юлія Олександрівна Курунова. – Одеса, 2015. – 216 с.

78. Кэролайн Б. Бреттелл. Теория миграций / Кэролайн Б. Бреттелл, Джеймс Ф. Холлифилд // Методология и методы изучения миграционных процессов : Междисциплинарное учебное пособие ; Под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. – Центр миграционных исследований. – М., 2007. – 370 с. – С. 33–70.

79. Людський потенціал: механізми збереження та розвитку: Монографія / НАН України. Ін-т економіки пром-сті / О. Ф. Новікова, О. І. Амоша, В. П. Антонюк та ін. – Донецьк, 2008. – 468 с.

80. Людський розвиток в Україні: 2003 рік (колектив авторів) / Щорічна науково-аналітична доповідь / За ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. – 194 с.

81. Людський розвиток в Україні: історичний вимір трансформації державної соціальної політики / За ред. Е. М. Лібанової. – Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2014. – 379 с.

82. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків : колективна науково-аналітична монографія / За ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. – 496 с.

83. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції (колективна монографія) / відпов. за випуск Л. М. Черенько, О. В. Макарова, за ред. Е. М. Лібанової. – У 2-х томах. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2012. – 436 с.

84. Макарова О. В. Демографічна політика: сучасні реалії та перспективи / О. В. Макарова // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – № 1. – С. 3–11.

85. Макоцьоба М. В. Прогрес у людському розвитку регіонів України: методологія вимірювання та механізм забезпечення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / М. В. Макоцьоба. – Київ, 2012. – 22 с.

86. Мандибура В. О. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання / В. О. Мандибура. – К. : Парламентське вид-во, 1998. – 256 с.

87. Маруняк Є. О. Просторові дилеми глобалізації та їх концептуалізація / Є. О. Маруняк // Український географічний журнал. – 2012. – № 4. – С. 36–42.

88. Маруняк Є. О. Територіальне (просторове) планування: зміст, еволюція та основні сучасні напрями / Є. О. Маруняк // Український географічний журнал. – 2014. – № 2. – С. 22–31.

89. Массей Д. Синтетическая теория международной миграции / Дуглас Массей // Мир в зеркале международной миграции: Сб. статей / Гл. ред. В. А. Ионцев. – М. : МАКС Пресс, 2002. – С. 161–174.

90. Міхненко Г. Е. Критерії та показники сформованості інтелектуальної мобільності майбутніх інженерів в умовах освітнього середовища технічного університету / Г. Е. Міхненко // Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Педагогіка. Психологія : зб. наук. пр. – К. : НАУ, 2015. – Вип. 1(6). – С. 129–134.

91. Міхно Н. К. Особливості формування поняття «регіон» у соціологічному дискурсі / Н. К. Міхно // Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія». – 2012. – Т. 18, кн. 2. – С. 47–55.

92. Моисеенко Я. Ю. Феноменология мобильности: методологический аспект / Я. Ю. Моисеенко // Дискурс-Пи. – 2016. – № 2. – С. 34–41.

93. Мульська О. П. Мобільність соціального захисту трудових мігрантів / О. П. Мульська // Ефективна економіка. – 2015. – № 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4392>

94. Населення України. Трудова еміграція в Україні. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – 233 с.

95. Оксамитна С. М. Міжгенераційна освітня мобільність у розрізі трьох вікових когорт населення сучасної України / С. М. Оксамитна // Наукові записки НаУКМА. Серія : Соціологічні науки. – 2006. – № 58. – С. 58–65.

96. Павленко М. С. До проблеми сутності поняття «розвиток професійної мобільності» / М. С. Павленко // Молодий вчений. – 2017. – № 1(41). – С. 494-498.

97. Подляшаник В. В. Соціальна мобільність особистості / В. В. Подляшаник // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки : збірник / Чернігівський нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2011. – Вип. 94, Т. 2. – С. 90–93.

98. Позняк О. В. Комплексна класифікація населення за міграційними ознаками / О. В. Позняк // Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 27 вересня 2011 р.) / упоряд. О. А. Малиновська. – К. : НІСД, 2011. – 344 с. – С. 296–306.

99. Приймак В. Трудова мобільність населення України і регіональні ринки праці / Василь Приймак // Регіональна економіка. – 2001. – № 4. – С. 76–82.

100. Пріма Р. Професійна мобільність фахівця як наукова проблема / Р. Пріма // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2008. – № 1. – С. 127–132.

101. Прогноз розвитку економіки Донецької області та механізм його реалізації : Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/monitor/juli/17.htm>

102. Пустовар Н. В. Міграція – щасливий погляд на життя / Н. В. Пустовар, І. А. Лапшина // Науковий вісник НЛТУ України. – 2012. – Вип. 22.6. – С. 398–402.

103. Радченко Л. П. Людський розвиток: еволюція концепції та пріоритетні напрями реалізації в національній економіці України / Л. П. Радченко // Вісник Нац. юр. акад. України ім. Я. Мудрого. – 2011. – № 2 (5). – С. 67–76.

104. Решміділова С. Л. Стан та тенденції людського розвитку в Україні / С. Л. Решміділова, І. Г. Клімчук // Вісник Хмельницького національного університету. – 2009. – № 2, т. 2. – С. 71–75.

105. Ромул М. Сингулярность действительно близко / Марк Ромул ; Адаптация и интерпретация труда Raymond Kurzweil «Singularity is near», 2013. – 54 с.

106. Садова У. Регулювання міграції як передумова збереження соціально-трудового потенціалу України / У. Садова, М. Біль // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України. – 2009. – № 14. – С. 90–94.

107. Садова У. Я. Структурні дисбаланси якості людського потенціалу у фокусі викликів політики зайнятості населення України / У. Я. Садова, Т. М. Степура // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка» : науковий журнал. – Острог : Вид-во НУ«ОА», травень 2016. – № 1(29). – С. 76–80.

108. Садова У. Я. Територіальна міграційна система України як чинник розвитку економіки, держави і суспільства / У. Я. Садова, С. І. Князев, Н. І. Андрусишин // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. – 2013. – Вип. 3. – С. 3–12.

109. Садова У. Я. Якість людського потенціалу в методологічних вимірах енергетичної парадигми / У. Я. Садова, Т. М. Степура // Регіональна економіка. – 2017. – № 1. – С. 90–97.

110. Сардак С. Е. Глобальна координація розвитку людських ресурсів / С. Е. Сардак // Економіка та держава. – 2012. – № 10. – С. 4–7.

111. Сардак С. Е. Глобальна регуляторна система розвитку людських ресурсів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук : спец. 08.00.02 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / С. Е. Сардак. – К., 2014. – 36 с.

112. Свириденко Д. Б. Академічна мобільність: відповідь на виклики глобалізації : монографія / Д. Б. Свириденко. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – 279 с.

113. Світлов О. Р. Поняття «міграції»: сучасні погляди та можливі перспективи в контексті теорії соціальної мобільності / О. Р. Світлов // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2012. – Вип. 16. – С. 33–42.

114. Семів Л. К. Освітні детермінанти та механізми формування й збереження соціально-демографічного потенціалу Карпатського регіону / Л. К. Семів // Регіональна економіка. – 2013. – № 1. – С. 82-89.

115. Семів Л. К. Регіональна політика: людський вимір : монографія / Л. К. Семів. – Львів, ІРД НАН України, 2004. – 392 с.

116. Середа Ю. В. Туристичні практики як соціокультурний феномен: особливості конструювання в сучасному українському суспільстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Ю. В. Середа. – Харків, 2010. – 23 с.

117. Синковець Н. І. Аналіз основних теорій міжнародної міграції в сучасному економічному просторі / Н. І. Синковець // Міжнародні відносини. Серія «Економічні науки». – 2016. – № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://journals.iir.kiev.ua/index.php/ec_n/article/view/2927

118. Словарь военных терминов / под. ред. А. М. Плехова. – М. : Военное издательство, 1988. – 335 с.

119. Соколов Р. В. Предпочтения молодых горожан в отношении районов проживания / Р. В. Соколов [Електронний ресурс]. // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. – 2011. – № 2. – Режим доступу : http://vestnik.adygnet.ru/files/2011.3/1262/sokolov2011_3.pdf

120. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин. – М., 1992. – 544 с.

121. Социология в России / под ред. В. А. Ядова. 2-е изд. – М. : Изд-во Ин-та социологии РАН, 1998. – 444 с.

122. Соціальна валентність : Вікіпедія. Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Соціальна_валентність

123. Стадницький Ю. І. Просторологія: наука про просторові аспекти ефективності / Ю. І. Стадницький // Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Економіка / редкол. : В. П. Мікловда, В. І. Ярема та ін. – Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2016. – Вип. 1 (47). Т. 2. – С. 18–22.

124. Старикова А. В. Пространственная мобильность населения Баварии : автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата геогр. наук : спец. 25.00.24 «Экономическая, социальная, политическая и рекреационная география» / А. В. Старикова. – Москва, 2016. – 211 с.

125. Степанчук С. О. Сучасний стан розвитку людського потенціалу в національній економіці України / С. О. Степанчук // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2015. – № 2. – С. 35–40.

126. Стрижак О. О. Теоретичні основи людського розвитку / О. О. Стрижак // Вісник Нац. техн. ун-ту «ХПІ» : зб. наук. пр. Темат. вип. : Актуальні проблеми управління та фінансово-господарської діяльності підприємства. – Харків : НТУ «ХПІ». – 2011. – № 15. – С. 107–116.

127. Строев П. В. Пространственная мобильность населения: экономический и социальный аспекты / П. В. Строев, М. И. Кан // Экономика. Налоги. Право. – 2016. – № 6. – С. 35–41.

128. Стрюк М. І. Мобільність: системний підхід / М. І. Стрюк, С. О. Семеріков, А. М. Стрюк // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2015. – Т. 49, вип. 5. – С. 37–70.

129. Сушенцева Л. Л. Проблема професійної мобільності у контексті міждисциплінарного підходу / Л. Л. Сушенцева // Теорія і методика професійної освіти. – 2011. – № 1. – С. 3–11.

130. Сушенцева Л. Л. Формування професійної мобільності майбутніх кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах: теорія і практика : монографія / Л. Л. Сушенцева ; за ред. Н. Г. Ничкало ; Інститут професійно-технічної освіти НАПН України. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2011. – 439 с.

131. Теслюк Р. Т. Зміст категорії «якість життя населення»: суспільно-географічний аспект / Р. Т. Теслюк // Географія і сучасність : зб. наук. праць Нац. педагог. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 4. – К. : Вид-во нац. педагог. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2003. – Вип. 10. – 359 с. – С. 263–270.

132. Томчук Н. В. Еволюція наукових поглядів на людський розвиток / Н. В. Томчук // Економічна теорія. – 2005. – № 3. – С. 95–105.

133. Тоффлер Е. Третя хвиля / Елвін Тоффлер ; Перекладач : Андрій Євса, за редакцією Віктора Шовкуна. – 2000. – Київ : Видавничий дім «Всесвіт». – 480 с.

134. Тюрюканова Е. Современный миграционный режим и его особенности в России / Е. Тюрюканова // Методология и методы изучения миграционных процессов : Междисциплинарное учебное пособие ; Под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. – Центр миграционных исследований. – М., 2007. – 370 с. – С. 94–113.

135. Уйсімбаєва М. Соціальна активність особистості як чинник суспільного розвитку / Маріям Уйсімбаєва : Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка [Електронний ресурс].

– Режим доступу : http://www.kspu.kr.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1273%3A2014-05-20-06-41-09&catid=70%3A-3&Itemid=233&lang=uk

136. Урри Дж. Мобильности / Джон Урри ; пер. с англ. А. В. Лазарева, вступ. статья Н. А. Харламова. – М. : Издательская и консалтинговая группа «Праксис», 2012. – 576 с.

137. Усанова Л. А. Людина як метаріч у суспільстві споживання / Л. А. Усанова, І. В. Усанов // Філософські обрії. – 2007. – № 17. – С. 97–109.

138. Фамілярська Л. Л. Мобільність як перспективна складова сучасного освітнього процесу / Л. Л. Фамілярська // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2014. – Т. 41, вип. 3. – С. 117–127.

139. Федорова І. І. Академічна мобільність українських студентів сучасного освітнього простору / І. І. Федорова, Я. В. Трофименко // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка : збірник наукових праць. – 2012. – № 2(35). – С. 139–144.

140. Флорида Р. Креативный клас: люди, которые меняют будущее / Р. Флорида. – Пер. с англ. – М. : Издательский дом «Классика-XXI», 2011. – 432 с.

141. Фудорова О. М. Теорії соціального статусу: пізнавальні можливості і дослідницькі стратегії / О. М. Фудорова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – № 881. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – Вип. 24. – С. 110–116.

142. Хвесик М. Парадигмальний погляд на концепт сталого розвитку України / М. Хвесик, І. Бистряков // Економіка України. – 2012. – № 6. – С. 4–12.

143. Хом'юк І. В. Введення в освітній простір поняття «математична мобільність» / І. В. Хом'юк // Науковий вісник Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка. – 2015. – Вип. 5. – С. 153–160

144. Хорунжа Л. А. Формування інтелектуальної мобільності старшокласників у навчальному процесі загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.09 «Теорія навчання» / Л. А. Хорунжа. – Харків, 2009. – 24 с.

145. Чаленко О. Про невизначеність поняття «потенціал» в економічних дослідженнях / О. Чаленко // Економіка України. – 2012. – №5. – С. 32–40.

146. Человеческий потенциал (из «Доклада о развитии человека за 1995 год») // Общество и экономика. – 1996. – № 5. – С. 133–171.

147. Чорний Р. С. Теоретико-методологічні та прикладні засади розвитку просторових форм організації українського суспільства в контексті використання трудового потенціалу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук : спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / Р. С. Чорний. – Миколаїв, 2014. – 46 с.

148. Шавкун В. М. Транснаціоналізація виробництва і капіталу в умовах світової глобалізації / В. М. Шавкун, І. А. Сухацька // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2011. – № 6, т. 1. – С. 248–252.

149. Шевчук Л. Соціальний простір і час: теоретико-методологічні основи формування та проблеми використання : монографія / Любов Шевчук. – Львів : Видавництво ТзОВ «Ліга-Прес», 2016. – 156 с.

150. Шевчук Л. Т. Природні і соціальні цунамі: причини виникнення і наслідки / Л. Т. Шевчук // Феномен людини. Здоровий спосіб життя [Текст] : Зб. наук. ст. / За ред. доц. Ю. М. Панишко. – Львів, 2015. – Вип. 46 (112). – С. 22–27.

151. Шишкін В. С. Людський розвиток: оцінка та основні напрями підвищення його рівня : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.09.01 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / В. С. Шишкін. – Київ, 2004. – 23 с.

152. Шпекторенко І. В. Поняття та структура феномену професійної мобільності державного службовця / І. В. Шпекторенко // Університетські наукові записки. – 2007. – № 4. – С. 467–472.

153. Штундер І. О. Механізм формування ефективної зайнятості в умовах інноваційного розвитку економіки / І. О. Штундер // Соціально-трудова відносина : теорія та практика ; Збірник наукових праць КНЕУ. – 2014. – № 2 (8). – С. 162–166.

154. Юрченко В. В. Управління трудовою мобільністю персоналу промислових підприємств : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / В. В. Юрченко. – Харків, 2008. – 20 с.

155. A Dictionary of the Derivations of the English Language. – London and Glasgow : William Collins, Sons, and Company, 1872. – 377 p.

156. Andrienko N. Towards privacy-preserving semantic mobility analysis / N. Andrienko, G. Andrienko, G. Fuchs // EuroVis Workshop on Visual Analytics. – 17-21 Jun 2013 [Electronic resource]. – Access : <http://geoanalytics.net/and/papers/eurova13.pdf>

157. Bhandari J. S. International migration theory: perspectives across the social sciences / Jagdeep S. Bhandari // GSTF. International Journal of Law and Social Sciences (JLSS). – Vol. 1, № 1, Jan 2012. – P. 90–95.

158. Bil M. Transformacja mobilności przestrzennej w warunkach gospodarki informacyjnej / Mariana Bil // W kierunku gospodarki elektronicznej – wyzwania,

narzędzia, dobre praktyki. Tom 3. Doświadczenia we wdrażaniu innowacyjnych rozwiązań w krajach Europy Wschodniej ; Red. nauk. A. Prokopiuk. – Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok, 2014. – 155 s. – S. 138–145.

159. Bil M. Human development in Ukraine: assessment and policy of provision in mobile society / Mariana Bil, Tetiana Stepura // SCIREA. Journal of Economics. – 2018, January 27. – P. 19–31.

160. Bil M. Population spatial mobility: essence and characteristics / Mariana Bil // Annals of Marketing Management and Economics. – 2017. – Vol. 3, nr 2. – S. 5–16.

161. Bil M. Human potential of a migrant in new conditions of spatial mobility of population of Ukraine / Mariana Bil // Formation strategy of economic structures: the tools and practices: [Collective monograph] / edited by A. Berezin, M. Bezpartochnyi. – Riga: «Landmark» SIA, 2016. – 254 p. – P. 131–139.

162. Caletrió J. The Hypothesis of the Mobility Transition by Wilbur Zelinsky / Javier Caletrió : Mobile Lives Forum [Electronic resource]. – Access : <http://en.forumviesmobiles.org/publication/2015/12/10/hypothesis-mobility-transition-2996>

163. Current World Population [Electronic resource]. – Access : <http://www.worldometers.info/world-population/>

164. Cvetanović S. The concept of technological paradigm and the cyclical movements of the economy / Slobodan Cvetanović, Danijela Despotović, Igor Mladenović // Facta Universitatis. Series : Economics and Organization. – Vol. 9, № 2, 2012. – Pp. 149–159.

165. Devine E. T. Report on the desirability of establishing an employment bureau in the city of New York / Edward T. Devine ; Russell Sage Foundation. – New York : Charities Publication Committee, 1909. – 238 p.

166. Does it matter for us that my partner or I commute?: spatial mobility for job reasons and the quality of conjugal relationships in France, Germany, and Switzerland / Viry Gil, Widmer Eric D., Kaufmann Vincent // Zeitschrift für Familienforschung. – Vol. 22, № 2. – 2010. – P. 149–170.

167. Dosi G. Technological paradigms and technological trajectories: A suggested interpretation of the determinants and directions of technical change / Giovanni Dosi // *Research Policy*. – Volume 11, Issue 3, June 1982. – P. 147–162.

168. Faist T. Transnationalization in international migration: implications for the study of citizenship and culture / Thomas Faist // *Ethnic and racial studies*. – 2000. – № 23.2. – P. 189–222.

169. Finco A. Planning for sustainable spatial development: principles and application / A. Finco, P. Nijkamp // *Research memorandum 1999-30*. – Amsterdam, 1999. – 31 p.

170. Foreign-born population : OECD data [Electronic resource]. – Access : <https://data.oecd.org/migration/foreign-born-population.htm#indicator-chart>

171. Google Books Ngram Viewer [Electronic resource]. – Mode of access : https://books.google.com/ngrams/graph?content=mobility&year_start=1800&year_end=2008&corpus=15&smoothing=3&share=&direct_url=t1%3B%2Cmobility%3B%2Cc0

172. Hein de Haas. Mobility and Human Development / Hein de Haas, Oliver Bakewell, Stephen Castles, Gunvor Jónsson and Simona Vezzoli // *Journal of Human Development and Capabilities*. – 2010. – Volume 11, Issue 2. – 60 p.

173. Human Development Report 1990. – N. Y. : Oxford University Press, 1990. – 116 p.

174. Human Development Report 2015. Work for Human Development [Electronic resource]. – Access : http://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/2015_Human_Development_Report.pdf

175. International migration of labour: The missing link in globalization / Piyasiri Wickramasekara // Heinrich-Böll-Stiftung [Electronic resource]. – Access : <https://heimatkunde.boell.de/2011/05/18/international-migration-labour-missing-link-globalization>

176. International migration report highlights 2015 [Electronic resource]. – Access : http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2015_Highlights.pdf

177. International migration report highlights 2017 [Electronic resource]. – Access : http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf

178. Kadi M. Types of spatial mobility and the ethnic context of destination neighbourhoods in Estonia / Kadi Mägi, Kadri Leetmaa, Tiit Tammaru, Maarten van Ham // Discussion Paper. – 2015. – № 9602. – P. 1161–1192.

179. Massey D. S. Patterns and Processes of International Migration in the 21st Century / D. S. Massey. – USA : University of Pennsylvania, 2003. – 42 p.

180. Number of international tourist arrivals worldwide between 1950 and 2016 (in millions) : Statista [Electronic resource]. – Access : <https://www.statista.com/statistics/262750/number-of-international-tourist-arrivals-worldwide/>

181. Okólski M. Spatial Mobility from the Perspective of the Incomplete Migration Concept / Marek Okólski // Central and Eastern European Migration Review. – 2012. – Vol. 1, No. 1. 2. – Pp. 11–35.

182. Refugee and Asylum Seeker Populations by Country of Origin and Destination, 2000-16 : Migration Policy Institute [Electronic resource]. – Access : <https://www.migrationpolicy.org/programs/data-hub/charts/refugee-and-asylum-seeker-populations-country-origin-and-destination>

183. Refugee Statistics [Electronic resource]. – Access : <https://www.unrefugees.org/refugee-facts/statistics/>

184. Romão N. M. O. Wage mobility, job mobility and spatial mobility in Portuguese economy / Nuno M. O. Romão, Vítor M. A. Escária [Electronic resource]. – Access : <http://www.sre.wu-wien.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa04/PDF/584.pdf>

185. Sabates-Wheeler R. Social Security for Migrants: A Global Overview of Portability Arrangements / R. Sabates-Wheeler, J. Koettl, J. Avato / Migration: Claiming Rights Beyond Borders. – London : Palgrave Macmillan. – 2011. – P. 91–116.

186. Scholte J. A. Globalization: A critical introduction / J. A. Scholte. – London, Palgrave Macmillan, 2005. – 361 p.

187. Sorokin P. Social and Cultural Dynamics / P. Sorokin. – New York : American Book Company, 1941. – 773 p.

188. The state of international student mobility in 2015 : ICEF Monitor [Electronic resource]. – Access : <http://monitor.icef.com/2015/11/the-state-of-international-student-mobility-in-2015/>

189. Towards Common Principles of Flexicurity : More and better jobs through flexibility and security : European Commission. – Brussels : Communication COM, 2007.

190. UNWTO Tourism Highlights: 2018 Edition [Electronic resource]. – Access : <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419876>

191. World Development Indicators: Travel and tourism : The World Bank [Electronic resource]. – Access : <http://wdi.worldbank.org/table/6.14>

192. World migration report 2015. Migrants and Cities: New Partnerships to Manage Mobility / International Organization for Migration (IOM). – Geneva, Switzerland, 2015. – 227 p.

193. Zelinsky W. The Hypothesis of the Mobility Transition / Wilbur Zelinsky // Geographical Review. – 1971. – № 61. – P. 219–249.

Список використаних джерел до розділу 2

194. Артеменко Б. Мобільність як нова культурна цінність в інформаційну епоху / Богдана Артеменко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. : Культурологія. – 2011. – Вип. 8. – С. 54–59.

195. Бардась В. Резвертывание высокоэффективной ИТ-инфраструктуры компании за минимальное время / Вадим Бардась // Економіст. – 2012. – №2. – С. 4–5.

196. Безтелесна Л. І. Академічна мобільність як інструмент реалізації стратегічного управління людськими ресурсами / Л. І. Безтелесна // Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. – 2016. – № 1(73). – С. 11–20.

197. Безтелесна Л. І. Академічна мобільність як механізм розвитку людських ресурсів / Л. І. Безтелесна // Соціально-економічні та гуманітарні аспекти світової інноваційних трансформацій : Матеріали I Міжнародної науково-

практичної конференції викладачів і аспірантів 30 березня 2016 р. – К. : ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», 2016. – 373 с. – С. 22–27.

198. Біль М. М. Академическая мобильность как стратегическая предпосылка подготовки конкурентоспособных специалистов (опыт Украины) / М. М. Біль // Актуальные вопросы научно-методической и учебно- организационной работы: практико-ориентированная и фундаментальная подготовка на первой и второй ступенях высшего образования [Электронный ресурс] : республиканская научно-методическая конференция (Гомель, 15–16 марта 2018 года): [материалы]. Электронные текстовые данные (объём 4,39 Мб). – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2018. – С. 35–38.

199. Біль М. М. Інфраструктурні складові забезпечення способу життя та розвитку соціально-демографічного потенціалу регіону / М. М. Біль Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку : монографія у 8 томах / НАН України. Інститут регіональних досліджень; наук. ред. В. С. Кравців. – Львів, 2013. – Том 2. Соціально-демографічний потенціал / відп. ред. У. Я. Садова. – Львів, 2013. – 454 с. – С. 128–139.

200. Біль М. М. Освітня мобільність населення у сучасному конкурентному просторі: виклики для України / М. М. Біль // Конкурентоспроможність національної економіки : Матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 жовтня 2017 р. – К., 2017. – 569 с. – С. 426–431.

201. Біль М. М. Освітня мобільність населення: сутність та виклики для України / М. М. Біль // Теоретичні та прикладні питання економіки. Збірник наукових праць. Випуск 1(34) (за заг. ред. проф. Єханурова Ю.І., проф. Филюк Г.М.). – К. : ТОВ «ЦП «КОМПРИНТ», 2017. – 234 с. – С. 81–92.

202. Біль М. М. Просторова мобільність населення: теоретична сутність і ретроспектива формування / М. М. Біль // Фінансові та соціально-економічні системи в умовах глобалізації : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів (м. Львів, 29 листопада 2016 року). – Львів, 2016. – 208 с. – С. 7–9.

203. Біль М. М. Розвиток ринків праці в умовах активізації міжрегіональних інтеграційних процесів / М. М. Біль // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Регіональна конвергенція та транскордонні ринки (зб. наук. пр.) / НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; редкол. : відп. ред. Кравців В. С. – Львів, 2011. – Вип. 5(91). – 2011. – 385 с.

204. Біль М. М. Соціально-економічна захищеність мігрантів у системі соціальної безпеки регіону // М. М. Біль // Соціально-психологічні та економіко-правові аспекти управління людськими ресурсами у XXI столітті : Матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (5 червня 2013 р.). – Львів : Львівський інститут МАУП, 2013. – 133 с. – С. 57–61.

205. Вихристенко Б. І. Туристи як суб'єкти туристичних правовідносин: характеристика та правовий статус / Б. І. Вихристенко, Н. А. Опанасюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 1. – С. 23–30.

206. Вищі навчальні заклади : Освіта : Статистична інформація : Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

207. Глобальный этический кодекс туризма : Всесвітня туристична організація ; Кодекс, Міжнародний документ від 1.10.1999 року : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/983_001

208. Глоссарий терминов в области миграции – № 2 / отв. ред. Ричард Перушу. – Женева : Международная организация по миграции (МОМ), 2005. – 98 с.

209. Горіна Г. Теоретичні підходи до визначення сутності поняття «просторова поляризація» / Ганна Горіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sophus.at.ua/publ/2016_06_1_kampodilsk/sekcija_section_3_2016_06_1/teoretichni_pidkhodi_do_viznachennja_sutnosti_ponjattja_prostorova_poljarizacija/126-1-0-1928

210. Гринкевич С. С. Вплив викликів інформаційного суспільства на трудовий потенціал / С. С. Гринкевич, О. І. Іляш // Modern problems and ways of their solution in science, transport, production and education'2012 / SWorld 18-27 December 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/conference/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/december-2012>

211. Гринкевич С. С. Концептуальні засади формування системи факторів функціонування трудового потенціалу / С. С. Гринкевич // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. – 2015. – Вип. 3. – С. 3–9.

212. Гринькевич О. С. Управління конкурентоспроможністю вищої освіти України (методологія аналізу і системи моніторингу): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук: спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / О. С. Гринькевич. – Львів, 2018. – 43 с.

213. Грішнова О. А. Молоді спеціалісти на ринку праці: проблеми конкурентоспроможності та працевлаштування / О. А. Грішнова, А. Є. Самарцева // Соціально-трудова відносини: теорія та практика: зб. наук. праць / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана»; голова редкол. А. М. Колот. – 2012. – № 1(3). – С. 28–35.

214. Гукалова І. В. Категорія «урбанізація» у понятійній площині соціальної географії та інших наук / І. В. Гукалова, Н. В. Омельченко // Вісник Одеського національного університету. Серія: географічні та геологічні науки. – Том 20, № 2(25) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://visgeo.onu.edu.ua/article/view/60174>

215. Д'юї Дж. Демократія і освіта / Джон Д'юї; пер. з англ. І. Босак, М. Олійник, Г. Пехник. – Львів: Літопис, 2003. – 294 с.

216. Демченко В. И. Симулякризация социокультурного пространства / В. И. Демченко Вестник Ставропольского государственного университета. – 2009. – № 61. – С. 106–109.

217. Динаміка зарплат програмістів DOU [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://jobs.dou.ua/salaries/dynamics/>

218. Доленко Л. Х. Світова урбанізація та проблеми регіонального економічного розвитку / Л. Х. Доленко, Г. С. Прокоф'єва // Економічні інновації. – 2013. – Вип. 53. – С. 92–102.

219. Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми в Україні, 2017 / GfK Ukraine на замовлення Представництва Міжнародної організації з міграції в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://iom.org.ua/sites/default/files/migration_and_human_trafficking_in_ukraine_2017_ukr.pdf

220. Європейська конвенція з прав людини, з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11 та 14 з Протоколами № 1, 4, 6, 7, 12 та 13 / Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf

221. Європейська соціальна хартія : Рада Європи; Хартія, Міжнародний документ від 3.05.1996 року № ETS N 163 : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_062

222. Єлагін В. П. Про сутність поняття «соціальний капітал» та його роль у процесі розбудови соціальної держави / В. П. Єлагін // Актуальні проблеми державного управління. – 2011. – № 1. – С. 46–55.

223. Єсінова Н. І. Особливості українського ринку праці / Н. І. Єсінова, О. В. Мельник // Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг. – 2013. – Вип. 2(1). – С. 125–130.

224. Звіт про результати дослідження міграційних настроїв студентів Львова [Електронний ресурс]. / І. Ключковська, Ю. Марусик, О. П'ятковська. – Львів, 2014. – 107 с. – Режим доступу : <http://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2015/03/zvitpj.pdf>

225. Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці. Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. – Будапешт, МОП, 2013. – 98 с.

226. Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. – К., 2017. – 36 с.

227. Зовнішня трудова міграція населення України. Перше загальнонаціональне вибіркове обстеження населення з питань трудової міграції / Український центр соціальних реформ, Державний комітет статистики України. – К., 2009. – 120 с.

228. Іноземні студенти в Україні : Міністерство освіти і науки України. Український державний центр міжнародної освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-stereotypu>

229. IT-галузь України увійшла до трійки індустрій з найбільшою часткою ВВП (25.05.2018) : НВ Бізнес [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://biz.nv.ua/ukr/economics/it-haluz-ukrajini-vvijshla-do-trijki-industrij-z-najbilshoju-chastkoju-vvp-2472196.html>

230. Каленюк І. С. Особливості впливу освіти на забезпечення соціальної мобільності в сучасних умовах / І. С. Каленюк, В. А. Ямковий // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 2. – С. 88-102.

231. Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку : монографія у 8 томах / НАН України. Інститут регіональних досліджень; наук. ред. В. С. Кравців. – Львів, 2013. – Том 2. Соціально-демографічний потенціал / відп. ред. У. Я. Садова. – Львів, 2013. – 454 с.

232. Кількість користувачів інтернетом в Україні зростає з рекордною швидкістю (6.05.2016) : Енерголайф.інфо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : energolife.info/.../Кількість-користувачів-інтернетом-в-Україні-зростає-з-рекордн...

233. Ключко Т. Сучасні особливості процесів субурбанізації / Т. Ключко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія. – 2013. – Вип. 1. – С. 63–66.

234. Конвенція про права дитини : Міжнародний документ від 20.11.1989 року : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021

235. Коновалова А. До питання модернізації української культури в умовах глобалізації / А. Коновалова // Сучасне мистецтво. – 2005. – Вип. 2. – С. 15–19.

236. Корнівська В. О. Роль професіоналізму у процесі подолання інформаційної асиметрії / В. О. Корнівська // Економічна теорія. Науковий журнал. – 2012. – № 3. – С. 42–50.

237. Круталевич А. Н. Мобильность как ценностная характеристика культуры Новейшего времени / А. Н. Круталевич // Вестник ЧелГУ. – 2015. – № 9 (364). – С. 71–74.

238. Лондар С. Л. Вища освіта як фактор сприяння інноваційному розвитку національної економіки / С. Л. Лондар, Т. В. Блискавка // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія : Філософія. Політологія. – 2010. – № 95. – С. 93–98.

239. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції (колективна монографія) / відпов. за випуск Л. М. Черенько, О. В. Макарова ; за ред. Е. М. Лібанової. – У 2-х томах. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2012. – 436 с.

240. Малик І. П. Тенденції розвитку інформаційної економіки в Україні / І. П. Малик // Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту. Сер. : Економіка і менеджмент. – 2013. – № 1(14). – С. 25–34.

241. Матюхіна О. А. Життя як найвища цінність буття – провідна ідея філософії Альберта Швейцера / О. А. Матюхіна // Вісник Національного авіаційного університету. Сер. : Філософія. Культурологія. – 2013. – № 2. – С. 47–51.

242. Медвідь А. Б. Загальна характеристика змін, внесених до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод протягом перших тридцяти років її функціонування / А. Б. Медвідь // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2016. – № 4. – С. 26–32.

243. Мельничук О. П. Освітня складова розвитку трудового потенціалу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.07 «демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / О. П. Мельничук. – К., 2015. – 23 с.

244. Міграційний профіль України 2010-2013 / Державна міграційна служба України. – Київ, 2014. – 80 с.

245. Міграційний профіль України 2011-2015 / Державна міграційна служба України. – Київ, 2016. – 74 с.

246. Міграційний профіль України за 2017 рік / Державна міграційна служба України. – Київ, 2018. – 88 с.

247. Міграційний рух населення : Демографічна та соціальна статистика : Статистична інформація : Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

248. Міграційні настрої студентів в умовах візової лібералізації (Опитування студентів НУ «ЛП» та НТУУ «КПІ») [Електронний ресурс]. / І. Ключковська, О. П'ятковська, Ю. Марусик, В. Гойсан. – Львів, 2017. – 30 с. – Режим доступу : <http://miok.lviv.ua/>

249. Міграція в Україні: факти і цифри / Упорядник О. Малиновська ; Представництво МОМ в Україні. – К., 2016. – 32 с.

250. Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні / Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні. – К., 2016. – 116 с.

251. Мінімальна зарплата в Україні з 2000 по 2018 рр. : Мінфін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salary/min/>

252. Мінімальна зарплата українців впала зі 148,54 до 57,42 доларів : Українські новини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukranews.com/news/196980.Minimalnaya-zarplata-ukraintsev-upala-so-14854-do-5742-dollarov.uk>

253. Молодь України-2015 : результати дослідження / ООН в Україні, Міністерство молоді та спорту України, GfK Ukraine. – К., 2015. – 88 с.

254. На шляху до нового глобального договору про міграцію (12.01.2018) : Міжнародна організація з міграції. Агентство ООН з питань міграції

[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.iom.org.ua/ua/na-shlyahu-donovogo-globalnogo-dogovoru-pro-migraciyu>

255. Населення України. Трудова еміграція в Україні. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – 233 с.

256. Немець К. А. Вплив процесу урбанізації на виникнення сучасних форм міських поселень / К. А. Немець, А. В. Мазурова // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Геологія. Географія. Екологія». – 2014. – № 41(1128). – С. 116–119.

257. Обзор рынка труда 2015: компании растут, зарплаты стоят, программисты едут (26.10.2015): DOU [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dou.ua/lenta/columns/jobs-and-trends-2015/>

258. Пасека С. Р. Развитие социально-трудового потенциала в условиях модернизации экономики региона : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктор екон. наук : спец. 08.00.05 «Развиток продуктивных сил і регіональна економіка» / С. Р. Пасека. – Симферополь, 2013. – 36 с.

259. Переведенцев В. И. Методы изучения миграции населения / В. И. Переведенцев. – М. : Наука, 1975. – 231 с.

260. Печенюк А. Науково-педагогічний потенціал вищої освіти України: тенденцій формування та ефективності використання / А. Печенюк // Україна: аспекти праці. – 2013. – № 4. – С. 22–27.

261. Пивоваров Ю. Л. Россия и мировая урбанизация: Антропокультурная и пространственная динамика / Ю. Л. Пивоваров. – Нальчик : РАН, Моск. центр Рус. геогр. о-ва. – Полиграфсервис и Т, 2007. – 334 с.

262. Поєдинок О. Р. Права біженців у контексті фрагментації міжнародного права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / О. Р. Поєдинок. – Київ, 2010. – 22 с.

263. Портрет ІТ-спеціаліста – 2016. Інфографіка (23.05.2015): DOU [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dou.ua/lenta/articles/portrait-2016/>

264. Презентація звіту Про роботу Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації за 2017 рік

[Електронний ресурс]. – Режим доступу :
https://nkrzi.gov.ua/images/upload/142/7598/Presentation_2017.pdf

265. Приймак В. Трудова мобільність населення України і регіональні ринки праці / Василь Приймак // Регіональна економіка. – 2001. – № 4. – С. 76–82.

266. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 року № 3477-IV : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>

267. Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 року № 2235-III : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>

268. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини : Указ Президента України № 501/2015 від 25.08.2015 року : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015>

269. Про схвалення Стратегії подолання бідності : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.03.2016 року № 161-р : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-%D1%80>

270. Про туризм : Закон від 15.09.1995 року № 324/95-ВР : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80>

271. Проблеми організації життя та праці українських мігрантів (Західний вектор) : за матеріалами анкетного опитування / за ред. У. Садової. – Львів : Інститут регіональних досліджень НАН України, 2013. – 28 с.

272. Розпутенко І. Гуманітарний розвиток України в умовах цивілізаційного вибору / І. Розпутенко, С. Москаленко // Вісник НАДУ. – 2013. – № 2. – С. 216–225.

273. Рынок труда 2016: 100 тыс. программистов, бум ИТ-школ, избыток РМ (21.11.2016): DOU [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dou.ua/lenta/articles/jobs-and-trends-2016/>

274. Садова У. Людський розвиток у світлі нових підходів до вимірювання якості трудового життя / У. Садова, О. Гринькевич, Ю. Телішевська // Україна: аспекти праці. – 2013. – № 8. – С. 25–32.

275. Садова У. Я. Міграція та її місце у гармонізації розвитку територіальних суспільних систем / У. Я. Садова // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 1. – С. 29–36.

276. Садова У. Я. Соціальна політика в Україні: критерії оцінювання та показники ефективності: Монографія / У. Я. Садова. – Львів: ІРД НАН України, 2005. – 407 с.

277. Садова У. Я. Соціально-економічна незахищеність трудових мігрантів: до питання супроводу євроінтеграційним реформам України / У. Я. Садова, М. М. Біль, Р. Т. Теслюк // Вісник Прикарпатського університету. Економіка. 2014. Випуск X. – 264 с. – С. 124–130.

278. Семикіна М. В. Конкурентоспроможність молоді на ринку праці в умовах системної кризи / М. В. Семикіна, С. С. Голбанос // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. – 2015. – Вип. 27. – С. 28–35.

279. Середньомісячна заробітна плата за видами економічної діяльності за період з початку року у 2017 році: Демографічна та соціальна статистика: Статистична інформація: Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

280. Ситуація на ринку праці в Україні / EY People Advisory Services. – Липень 2016. – 43 с.

281. Соколов А. В. Условия и факторы поляризованного развития муниципальных районов и городских округов северо-западного экономического района: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. геогр. наук: спец. 25.00.24

«Экономическая, социальная, политическая и рекреационная география» / Алексей Викторович Соболев. – Санкт-Петербург, 2015. – 20 с.

282. Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості : Національна доповідь / кер. авт. колективу Е. М. Лібанова / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. – Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. – 412 с.

283. Таблица стран мира 2016 год (территория, население, ВВП) : Блог SeoСайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://seosait.com/state-world-2016-territory-population-gdp/>

284. Терон І. В. Тенденції та проблеми просторового розвитку ринку праці України в контексті циклічного розвитку та глобалізації економіки / І. В. Терон // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2011. – № 2. – С. 37–41.

285. Тибінка Г. І. Організаційно-економічний механізм регулювання оплати праці в господарській системі України : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.03 / Галина Ігорівна Тибінка. – Львів, 2014. – 244 с.

286. Трощинський В. П. Соціогуманітарні пріоритети суспільного розвитку України / В. П. Трощинський, В. А. Скуратівський // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2013. – № 3. – С. 106–113.

287. Трудова міграція чи експлуатація? Ліквідовано канал торгівлі сільгоспрабами (11.08.2017) : УКРІНФОРМ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.ukrinform.ua/rubric-preshall/2283728-trudova-migracia-ci-ekspluatacia-likvidovano-kanal-torgivli-silgosprabami.html>

288. Турцева А. В. Соціальні проблеми глобалізації / А. М. Турцева, О. П. Канівець // Вісник студентського наукового товариства ДонНУ. – 2013. – № 5, Том 2. – С. 298–301.

289. Украинское IT в цифрах: индустрия состоялась как ключевая для экономики Украины (24.09.2015) : DOU [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dou.ua/lenta/columns/it-in-figures/>

290. Українські студенти за кордоном: скільки та чому? / Олександра Слободян, Єгор Стадний (13.12.2016): CEDOS. Аналітичний центр [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu>

291. Українські студенти за кордоном: факти та стереотипи / Єгор Стадний (19.12.2017): CEDOS. Аналітичний центр [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-stereotypu>

292. Фюкс Р. Зелена революція. Економічний рост без ущерба для екології / Ральф Фюкс ; пер. с нем. – М., 2016. – 330 с.

293. Цілі сталого розвитку 2016-2030 / United Nations Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku>

294. Черняєва О. В. Ринок праці України: проблеми та тенденції розвитку / О. В. Черняєва // Трансформація соціально-трудової сфери : сучасні виклики, тенденції, доміанти інноваційного розвитку : матеріали міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., приуроч. до 50-я каф. упр-ня персоналом та екон. праці КНЕУ ім. В. Гетьмана, 2-6 листоп. 2015 р. / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана», Ін-т соц.-труд. відносин Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана ; редкол.: А. М. Колот (голова) [та ін.]. – Київ : КНЕУ, 2015. – С. 193–195.

295. Чорний Р. С. Еміграція як фактор зростання неконтрольованого просторового трудових потенційного балансування / Р. С. Чорний // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. – 2013. – Вип. 3. – С. 76–82.

296. Шаульська Л. В. Нові риси сфери зайнятості та перспективи її регулювання / Л. В. Шаульська // Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності. – 2015. – Вип. 2(1). – С. 120–128.

297. Шевчук Л. Т. Міграція як фактор стану суспільного та індивідуального здоров'я / Л. Т. Шевчук // Фінансові аспекти розвитку держави, регіонів та суб'єктів господарювання: сучасний стан та перспективи : Збірник матеріалів І

Міжнародної науково-практичної конференції 25-26 грудня 2015 року м. Одеса.
– Одеса : Бондаренко М. О., 2015. – С. 396–398.

298. Шейбут В. В. Мігрант – як один з найважливіших елементів міграційного процесу / В. В. Шейбут // Європейські перспективи. – 2014. – № 1. – С. 46–50.

299. Юрчик Г. М. Оцінювання диференціації доходів населення України з урахуванням їх тіньової компоненти / Г. М. Юрчик, Н. М. Самолюк // Демографія та соціальна економіка. – 2016. – № 3. – С. 133–144.

300. Anti-tourism protests now hit Croatia – but is your summer holiday affected? (11.08.2017) : Express [Electronic resource]. – Access : <http://www.express.co.uk/travel/articles/839544/anti-tourism-spain-barcelona-riots-croatia>

301. Avveduto S. Mobility of PhD Students and Scientists / S. Avveduto // International Encyclopedia of Education. Third Edition / Editors-in-Chief Penelope Peterson, Eva Baker, Barry McGaw. – Oxford : Elsevier – Academic Press, 2010. – Volume 4. – P. 286–293.

302. Caletrío J. The Hypothesis of the Mobility Transition by Wilbur Zelinsky / Javier Caletrío : Mobile Lives Forum [Electronic resource]. – Access : <http://en.forumviesmobiles.org/publication/2015/12/10/hypothesis-mobility-transition-2996>

303. Corruption perceptions index 2016 : Transparency International [Electronic resource]. – Access : https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016

304. Corruption perceptions index 2017 : Transparency International [Electronic resource]. – Access : https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017

305. Digital in 2017: Global overview : We are social [Electronic resource]. – Access : <https://wearesocial.com/special-reports/digital-in-2017-global-overview>

306. First Venice and Barcelona: now anti-tourism marches spread across Europe : Theguardian [Electronic resource]. – Access :

<https://www.theguardian.com/travel/2017/aug/10/anti-tourism-marches-spread-across-europe-venice-barcelona>

307. Global compact for safe, orderly and regular migration / The United Nations, 11 July 2018 [Electronic resource]. – Access : <https://www.un.org/pga/72/wp-content/uploads/sites/51/2018/07/migration.pdf>

308. Human Development Indices and Indicators. 2018. Statistical Update [Electronic resource]. – Access : http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf

309. Human Development Report 2015. Work for Human Development / UNDP [Electronic resource]. – Access : http://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/2015_17_12UN_HDR-4.pdf

310. Human trafficking survey, Ukraine, prepared by GfK Ukraine for the International Organization for Migration (IOM), Mission in Ukraine, 2015 [Electronic resource]. – Access : http://www.iom.org.ua/sites/default/files/pres_gfk_iom2015_ukraine_eng_fin_3_2.pdf

311. Knight J. Crossborder Education: An Analytical Framework for Program and Provider Mobility / Jane Knight // Higher Education: Handbook of Theory and Research. Volume XXI / Edited by John C. Smart. – Dordrecht : Springer, 2006. – P. 345–395.

312. Migration in Ukraine: facts and figures / International Organization for Migration Mission in Ukraine ; Edited by Olena Malynovska. – Kyiv, 2016. – 32 p.

313. Minimum wages, January 2008 and 2017 : EUROSTAT [Electronic resource]. – Access : http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Minimum_wages,_January_2008_and_2017_YB17_I.png

314. Mitchell C. J. A. Making sense of counterurbanization / C. J. A. Mitchell // Journal of Rural Studies. – 2004. – № 20. – P. 15–34.

315. Prometheus [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://prometheus.org.ua/>

316. Romão N. M. O. Wage mobility, job mobility and spatial mobility in Portuguese economy / Nuno M. O. Romão, Vítor M. A. Escária [Electronic resource]. – Access : <http://www-sre.wu-wien.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa04/PDF/584.pdf>

317. Ukrainian students abroad: where and why? / Yehor Stadnyi : 112UA [Electronic resource]. – Access : <http://112.international/article/ukrainian-students-abroad-where-and-why-12741.html>

318. Van den Berg L. Urban Europe: A study of growth and decline / L. Van den Berg, R. Drewett, L. H. Klaassen, A. Rossi, C. H. T. Vijverberg. – A. Wheaton&Co. Ltd., Exeter, 1982. – 184 p.

319. World population by year [Electronic resource]. – Access : <http://www.worldometers.info/world-population/world-population-by-year/>

Список використаних джерел до розділу 3

320. Ахромкін Є. М. Теоретичні дослідження та розрахунок місткості ринку праці / Є. М. Ахромкін // Економіка та держава. – 2012. – № 7. – С. 16–17.

321. Башнянин Г. І. Методологічні проблеми розвитку економічної науки: як економічну теорію перетворили на надточну науку / Г. І. Башнянин // Економічна теорія. Науковий журнал. – 2012. – № 3. – С. 15–26.

322. Біль М. М. Вимушені переміщення в українсько-польській міграційній системі / М. М. Біль // Міжнародний симпозіум «Міграція у кризових умовах: українсько-польський контекст»: збірник матеріалів, 3 вересня 2015 р. – Львів : Видавництво Львівської політехніка, 2015. – 160 с. – С. 137–148.

323. Біль М. М. Інвестиційне забезпечення розвитку територіальних міграційних систем / М. М. Біль // Стратегічні вектори розвитку національної економіки в умовах протидії викликам глобалізації : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів та студентів, (Сімферополь, 22-23 березня 2012 року) / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, КЕІ ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», Сімферополь. – Саки : ПП «Підприємство Фенікс», 2012. – 354 с. – С. 175–177.

324. Біль М. М. Інфраструктурне забезпечення міграційних мереж України та Польщі // Суспільні трансформації і безпека : глобальний, національний та особистісний виміри : Матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (12 червня 2014 р.). – Львів : Львівський інститут МАУП, 2014. – 280 с. – С. 188–192.

325. Біль М. М. Інституціональні передумови європейського вектору розвитку ринку праці України / М. М. Біль // Регіональна економіка. – 2016. – № 3. – С. 128–134.

326. Біль М. М. Інтеграція людського потенціалу внутрішньо переміщених осіб в Україні / М. М. Біль // Актуальні проблеми управління людськими ресурсами та економіки праці : Збірник тез IV Міжвузівської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, 22-23 квітня 2015 р. / Відп. за вип. Л. К. Семів. – Львів : ЛІБС УБС НБУ, 2015. – 481 с. – С. 140–142.

327. Біль М. М. Регіональна політика адаптації внутрішньо переміщених осіб в країні: дія механізму реалізації / М. М. Біль // Суспільні трансформації і безпека : людина, держава, соціум : матеріали доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 11 червня 2015 р.) / [редкол. : Лелик Л. І., Садова У. Я., Гринькевич О. С. та ін.]. – Львів, ін-т МАУП, 2015. – 241 с. – С. 182–186.

328. Біль М. М. Стимулювання в'їзного туризму в Україну в умовах зростання мобільності населення / М. М. Біль // Туризм і гостинність: стан, проблеми і перспективи : матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (18-19 жовтня 2018 р., м. Черкаси). – Черкаси : Вид-ць О.М. Третяков, 2018. – 304 с. – С. 93–96.

329. Біль М. М. Розвиток українсько-польської міграційної системи як управлінський виклик / М. М. Біль // Державне управління в Україні: історія державотворення, виклики та перспективи [Електронний ресурс] : матеріали VII Міжнар. наук. конф. аспірантів та докторантів із державного управління. 27 трав. 2016 р. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2016. – 348 с. – С. 56–59.

330. Біль М. М. Соціально-економічна захищеність трудових мігрантів у системі управління малим прикордонним рухом / М. М. Біль // Соціально-

економічні проблеми сучасного періоду України. Механізми взаємодії суб'єктів економічних відносин у транскордонному просторі : [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень : редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2013. – Вип. 4 (102). – 2013. – 448 с. – С. 266–274.

331. Біль М. М. Транскордонна мобільність як детермінанта розвитку регіону / М. М. Біль // Соціально-економічний потенціал транскордонного співробітництва : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Соціально-економічний потенціал транскордонного співробітництва». – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016. – 187 с. – С. 43–47.

332. Біль М. М. Туристична активність населення в контексті зростання просторової мобільності / М. М. Біль // Туризм і гостинність в Україні : матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (16-17 жовтня 2014 р., м. Черкаси). – Черкаси : Брама-Україна, 2014. – 412 с. – С. 14–18

333. Божидарнік Н. В. Регіональна асиметрія в Європейському Союзі та механізми її регулювання : Дис. ... к.е.н. / спец. 08.05.01 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / Н. В. Божидарнік. – Луцьк, 2005.

334. Бойченко Е. Б. Оцінка трудової мобільності жінок на регіональному ринку праці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / Е. Б. Бойченко. – Донецьк, 2008. – 21 с.

335. В 2015 году зафиксирован рекордный рост суммы международных переводов, совершенных мигрантами (27.06.2016) : Geektimes [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://geektimes.ru/company/wirex/blog/277488/>

336. Власюк О. С. Індекс людського розвитку: досвід України / О. С. Власюк, С. І. Пирожков / Національний інститут стратегічних досліджень. – К., 1995. – 84 с.

337. Галунець Н. І. Євроінтеграційний аспект розвитку економіки України: переваги та недоліки, механізм адаптації / Н. І. Галунець, О. О. Шарапова // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. – 2014. – Вип. 10(1). – С. 82–87.

338. Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми: Україна, 2015 р. Підготовлено GfK Ukraine для Міжнародної Організації з Міграції, Представництво в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://iom.org.ua/sites/default/files/pres_kit_gfk_iom2015_ua_fin_3_2.pdf

339. Європейський проект та Україна: монографія / А. В. Єрмолаєв, Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська, О. О. Резнікова та ін. – К. : НІСД, 2012. – 192 с.

340. Западнюк С. О. Міграції населення України: внутрішньорегіональний вимір / С. О. Западнюк // Український географічний журнал. – Київ, 2012. – № 2(78). – С. 28–33.

341. Звернення Турківської районної ради до Президента України та Львівської обласної ради : Турківська районна рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://turka.org.ua/content/zvernennya-turk%D1%96vsko%D1%97-raionno%D1%97-radi-do-prezidenta-ukra%D1%97ni-ta-lv%D1%96vsko%D1%97-oblasno%D1%97-radi>, 22.04.2016.

342. Звірід Н. В. Статистична оцінка інтенсивності міграції робочої сили (на прикладі західного регіону України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.10 «Статистика» / Н. В. Звірід. – Київ, 2011. – 25 с.

343. Зміцнення потенціалу у сфері управління міграційними процесами : Міжнародна організація з міграції: Україна [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.iom.org.ua/index.php?page=catalog&id=12>

344. Інтерактивна мапа Державної прикордонної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dpsu.gov.ua/ua/map.htm>

345. Калиновский Ю. И. Введение в андрагогику. Мобильность педагога в образовании взрослых : Монография / Ю. И. Калиновский. – М. : Вита пресс, 2000. – 308 с.

346. Калініна О. М. Перспективи транскордонного переміщення компаній в Європейському Союзі з урахуванням останніх правових змін / О. М. Калініна // Вісник Маріупольського державного університету. Серія 9 «Право». – 2013. – Вип. 6. – С. 297–303.

347. Кіпець В. Міграційний потенціал України / В. Кіпець, М. Авксентьєв. – Донецьк : Східний видавничий дім 2011. – 11 с.

348. Коваль Н. В. Соціально-економічна нерівність в Україні та світі: проблеми оцінювання та шляхи їх вирішення / Н. В. Коваль // Економіка та держава. – 2016. – № 2. – С. 46–50.

349. Красницька О. В. Депривація як соціально-педагогічна проблема / О. В. Красницька // Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Сер. : Психолого-педагогічні науки. – 2013. – № 1. – С. 24–28.

350. Лібанова Е. М. Вимушене переселення з Донбасу : масштаби та виклики для України // Міжнародна науково-практична конференція «Внутрішньо переміщені особи в Україні : реалії та можливості», 27 лютого 2015 р. : Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/Libanova2015.pdf>

351. Любохинець Л. С. Міжнародний досвід та національна практика оцінки розвитку людського капіталу / Л. С. Любохинець // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект : сб. науч. тр. / Донец. нац. ун-т. – Донецк, 2014. – Т. 2. – С. 195–201.

352. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції (колективна монографія) / відпов. за випуск Л. М. Черенько, О. В. Макарова, за ред. Е. М. Лібанової. – У 2-х томах. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2012. – 436 с.

353. Людський розвиток регіонів України: методика оцінки та сучасний стан / Рада з вивчення продуктивних сил України НАНУ ; UNDP ПРООН. – К. : «СПД Савчина», 2002. – 123 с.

354. Макарова О. В. Вимірювання людського розвитку в регіонах України: методологічні аспекти та оцінка результатів / О. В. Макарова // Економіка України. – 2015. – № 3. – С. 41–53.

355. Макарова О. В. Типологізація регіонального людського розвитку: проблеми та перспективи використання / О. В. Макарова, О. М. Хмелевська // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 3. – С. 112–125.

356. Малиновська О. А. Міграційна політика Європейського союзу: виклики та уроки для України / О. А. Малиновська. – К. : НІСД, 2014. – 48 с.

357. Малиновська О. А. Українсько-Польський міграційний коридор: особливості та значення / О. А. Малиновська // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 2 (24). – С. 31–40.

358. Малиновська О. А. Чи вплине відміна віз на міграційну поведінку України / О. А. Малиновська // Міграція між Україною та ЄС: виклики безвізового режиму: Збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 15 грудня 2016 року. – 196 с. – С. 14–21.

359. Марусик Я. Шлях України до європейської інтеграції / Я. Марусик // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 7. – С. 27–31.

360. Методика вимірювання регіонального людського розвитку / Державна служба статистики України, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи. – К., 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/arhiv/Methodika_RLR.zip

361. Методологічні основи формування вибірових сукупностей для проведення органами державної статистики України базових державних вибірових обстежень населення (домогосподарств): Наказ Держкомстату від 2.08.2005 року № 223: Ukrstat.org – публікація документів Державної Служби Статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/metod_polog/metod_doc/2005/223/metod.htm

362. Методологічні підходи до побудови індексу регіонального людського розвитку / Інститут регіональних досліджень НАН України, відділ соціально-гуманітарного розвитку регіону. – Львів, 2012.

363. Мигранты отправили из Германии домой крупнейшую в истории сумму (28.08.2017): Lenta.ru [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://lenta.ru/news/2017/08/28/germanmigration/>

364. Миграция и безопасность в России / В. В. Супян, Г. С. Витковская, С. А. Панарин и др. – М. : Интердиалект, 2000. – 341 с.

365. Міграційна криза в ЄС: статистика та аналіз політики / Андрій Солодько, Анастасія Фітисова (4.03.2016) : CEDOS. Аналітичний центр [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://cedos.org.ua/uk/migration/mihratsiina-kryza-v-yes-statystyka-ta-analiz-polityky>

366. Міграційна політика Європейського союзу: виклики та уроки для України / О. А. Малиновська. – К. : НІСД, 2014. – 48 с.

367. Міграційна політика: порівняльно-правове дослідження. Відповідності законодавства України. *Acquis communautaire* / Міністерство юстиції України, Державний департамент з питань адаптації законодавства. – Київ, 2009. – 178 с.

368. Міграційний рух населення : Статистична інформація : Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

369. Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні / Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні. – К., 2016. – 116 с.

370. Міщенко О. Нормативно-методичні аспекти оцінки рекреаційної місткості ландшафтних комплексів національних природних парків / О. Міщенко // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту. Сер. : Географія. Спец. вип. : Стале природокористування: підходи, проблеми, перспектива. – Тернопіль : СМП «Тайп», 2010. – № 1. – Вип. 27. – С. 33–37.

371. Моисеенко Я. Ю. Феноменология мобильности: методологический аспект / Я. Ю. Моисеенко // Дискурс-Пи. – 2016. – № 2. – С. 34–41.

372. Моніторинг міграційної ситуації та змін у сфері управління міграцією та кордонами. Липень 2018 року / Підтримка управління міграцією та притулком в Україні : Державна міграційна служба України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://dmsu.gov.ua/assets/files/migprocess/zvit_vypusk_28.pdf

373. Мостова І. О. Деякі параметри міграційного руху населення в Україні в 2010-2014 рр.: динаміка змін / І. О. Мостова // Демографія та соціальна економіка. – 2016. – № 2. – С. 195–207.

374. Населення: Демографічна та соціальна статистика: Статистична інформація: Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

375. Огляд приватних грошових переказів в Україну в 2015 році: Національний банк України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: mirpal.org/files/.../Оценка%20денежных%20переводов%20в%202012%20году.pdf

376. Основна загроза України – несправедливість. Інтерв'ю з Е. Лібановою / О. Миколюк (7.07.2017): День, № 61-62, 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/osnovna-zagroza-ukrayiny-nespravedlyvist>

377. Откидач М. В. Методичні підходи до побудови субіндексів регіонального людського розвитку / М. В. Откидач // Демографія та соціальна економіка. – 2016. – № 1. – С. 145–157.

378. Палагнюк Ю. В. Державна євроінтеграційна політика України: теорія, методологія, механізми: монографія / Ю. В. Палагнюк. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – 392 с.

379. Поспелова Т. В. Дослідження методик розрахунку індексу людського потенціалу: проблеми та перспективи / Т. В. Поспелова // Вісник Академії митної служби України. Сер.: Державне управління. – 2010. – № 2. – С. 102–106.

380. Предписание 1612/68 от 15 октября 1968 года о свободе передвижения трудящихся с поправками, внесенными предписанием 312/76 от 9 февраля 1976 года // Сб. международ. правовых док., регулирующих вопр. Миграции / Международ. орг. по миграции. – М., 1994. – С. 289–293.

381. Прибиткова І. Пересувні ринки праці за доби незалежності України та міграційні плани українців / Ірина Прибиткова // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Вип. 2(16). – К., Інститут соціології НАН України, 2015. – 524 с. – С. 316–327.

382. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні : Закон України від 11.12.2003 року № 1382-IV : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1382-15>

383. Прогноз міграції між ЄС, країнами Вишеградської четвірки та Східною Європою: наслідки скасування візового режиму. – Варшава : Центр східних досліджень, 2014. – 184 с.

384. Регіональний людський розвиток : Статистичний збірник / Державна служба статистики України. – Київ, 2018. – 72 с.

385. Романюк М. Д. Міграційні загрози національній безпеці України: сучасні виклики, проблеми подолання / М. Д. Романюк // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 3. – С. 99–111.

386. Рыбаковський Л. Л. Региональный анализ миграций / Л. Л. Рыбаковський. – М. : Статистика. – 1973. – 159 с.

387. Садова У. Я. Демографічні проблеми українсько-польського прикордоння (на прикладі сільських територій) / У. Я. Садова, М. М. Біль // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Сучасні проблеми розвитку сільських територій : [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2011. – Вип. 6(92). – 330 с. – С. 46–52.

388. Садова У. Я. Міграціологія: історія, теорія, перспективи розвитку / У. Я. Садова, С. І. Князєв, Г. П. Селещук // Львівська суспільно-географічна школа: історія, теорія, українознавчі студії : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Львів, 19-20 листопада 2015 р.). – Львів, 2015. – С. 432–440.

389. Ситуація на ринку праці в Україні / EY People Advisory Services. – Березень, 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://publications.chamber.ua/EY_Labour_market_trends_ukr.pdf

390. Скільки іноземців відвідало Україну і куди їздили за кордон українці в 2017 році (14.02.2018) : Слово і діло. Аналітичний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.slovoidilo.ua/2018/02/14/infografika/suspilstvo/skilky-inozemcziv-vidvidalo-ukrayinu-kudy-yizdyly-kordon-ukrayinczi-2017-roczy>

391. Статистична інформація : Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

392. Статистична інформація Головного управління статистики у Львівській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lv.ukrstat.gov.ua/>

393. Стеблянко І. О. Євроінтеграційні прагнення України: проблеми та соціальні перспективи / І. О. Стеблянко // Вісник Дніпропетровського університету. Сер. : Світове господарство і міжнародні економічні відносини. – 2014. – Т. 22, Вип. 6. – С. 85–93.

394. Стратегія розвитку Львівської області на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : dfrr.minregion.gov.ua/.../STRATEG_YA_final_18.01.2016-pdf.pdf

395. Строев П. В. Пространственная мобильность населения: экономический и социальный аспекты / П. В. Строев/ М. И. Кан // Экономика. Налоги. Право. – 2016. – № 6. – С. 35–41.

396. Кількість «біометрик» за півроку перевищила 3 млн – ДМС (4.08.2018) : На часі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://nachasi.com/2018/08/04/kilkist-biometryk/>

397. Транскордонне співробітництво України в контексті євроінтеграції : монографія / Н. А. Мікула, В. В. Засадко. – К. : НІСД, 2014. – 316 с.

398. Туристичні потоки : Туризм : Статистична інформація : Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

399. У країнах ЄС демографічна криза – дослідження (25.07.2017) : Кореспондент [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/world/3871905-u-krainakh-yes-demohrafichna-kryza-doslidzhennia>

400. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Міжнародний документ від 27.06.2014 року :

Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011

401. Україна: час вибору / Центр Разумкова, за участі експертів Центру НОМОС і Центру політико-правових реформ. – Київ, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://old.razumkov.org.ua/upload/Brochure_EU-CU-7-2013.pdf

402. Фролов Д. П. Маркетинговый подход к управлению пространственным развитием / Д. П. Фролов // Пространственная экономика. – 2013. – № 2. – С. 65–86.

403. Хомра О. У. Соціальна безпека: виклики, загрози, критерії / О. У. Хомра, Т. Є. Русанова // Стратегічна панорама. – 2009. – № 1. – С. 73–79.

404. Цибульська Ю. Сучасні виклики розвитку транскордонних ринків праці в контексті Угоди про Асоціацію / Юлія Цибульська : Інститут транскордонного співробітництва та європейської інтеграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.icci.com.ua/post/publ1>

405. Чужиков В. І. Глобальна регіоналістика: історія та сучасна методологія : Монографія / В. І. Чужиков. – К. : КНЕУ, 2008. – 272 с.

406. Шевченко Г. М. Принципи побудови організаційно-економічного механізму формування та використання природно-рекреаційного потенціалу території / Г. М. Шевченко // Вісник Сумського державного університету. Серія Економіка. – 2007. – № 1. – С. 60–66.

407. Юрченко В. В. Управління трудовою мобільністю персоналу промислових підприємств : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / В. В. Юрченко. – Харків, 2008. – 20 с.

408. Як українці розуміють євроінтеграцію: очікування та настрої суспільства. Опитування (25.02.2016) : Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dif.org.ua/article/yak-ukrainsi-rozumiyut-evrointegratsiyu-ochikuvannya-ta-nastroi-suspilstva>

409. Bil M. Forced migration and socio-cultural development of regions of Ukraine: strategic focus / Mariana Bil // *European Journal of Economic Studies*. – 2016. – Vol. (16), Is. 2. – P. 302–308.

410. Bil M. Cross-border mobility in the focus of priorities of socio-economic security of population of Ukraine / Mariana Bil, Volodymyr Bidak, Mariya Bachynska // *Socio-economic potential on the Polish-Ukrainian border*; red. Krzysztof Rejman, Vasyl Kravciv. – Jaroslaw, 2017. – 304 p. – P. 213–225.

411. Bourdouvalis C. The European Union and the Immigration Problem: Small Steps and Possible Solutions // *Immigration into Western Societies: Problems and Policies* / Ed. By E. Ucarer and D. Puchala. – L., W. : Printer, 1997. – 275 p.

412. Brunarska Z. Migracje obywateli Ukrainy do Polski w kontekście rozwoju społeczno-gospodarczego: stan obecny, polityka, transfery pieniężne / Zuzanna Brunarska, Małgorzata Grotte, Magdalena Lesińska // *Ośrodek Badań nad Migracjami*. – Grudzień, 2012. – 90 s.

413. Clark W. A. V. Socio-Spatial Mobility in British Society / W. A. V. Clark, M. van Ham и R. Coulter // *IZA Discussion Papers*. – 2011. – № 5861. – 23 p.

414. Clark W. A. V. Spatial mobility and social outcomes / W. A. V. Clark, M. van Ham, R. J. Coulter // *Journal of Housing and the Built Environment*. – 2014. – № 4. – Pp. 699–727.

415. Directive 2011/98/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on a single application procedure for a single permit for third-country nationals to reside and work in the territory of a Member State and on a common set of rights for third-country workers legally residing in a Member State : Official Journal of the European Union 23.12.2011 [Electronic resource]. – Access : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:343:0001:0009:EN:PDF>

416. EU Action on Migratory Pressures – A Strategic Response : Council of the European Union 8714/1/12 REV 1, Brussels, 23 April 2012 [Electronic resource]. – Access : <http://www.statewatch.org/news/2012/apr/eu-council-actioun-plan-migratory-pressure-8714-rev1-12.pdf>

417. Global Flow of Tertiary-Level Students : UNESCO institute for statistics [Electronic resource]. – Access : <http://uis.unesco.org/en/uis-student-flow#slideoutmenu>

418. Human Development Report 2016. Human Development for everyone [Electronic resource]. – Access : http://hdr.undp.org/sites/default/files/2016_human_development_report.pdf

419. Human Development Report Technical Notes 2014 [Electronic resource]. – Access : http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14_technical_notes.pdf

420. Human Development Reports. 2018 Statistical Update : United Nations Development Programme [Electronic resource]. – Access : <http://hdr.undp.org/en/2018-update>

421. International Migration Report 2017. Highlights / Department of Economic and Social Affairs. – New York, United Nations, 2017. – 38 p.

422. International migration report highlights 2017 [Electronic resource]. – Access : http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf

423. Migration and migrant population statistics : Eurostat [Electronic resource]. – Access : <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/>

424. Minimum wage statistics : Eurostat [Electronic resource]. – Access : http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=earn_mw_cur&lang=en

425. Research Institute. Thought leadership from Credit Suisse Research and the world's foremost experts [Electronic resource]. – Access : <http://publications.credit-suisse.com/tasks/render/file/index.cfm?fileid=AD6F2B43-B17B-345E-E20A1A254A3E24A5>

426. Ruch graniczny oraz wydatki cudzoziemców w Polsce i Polaków za granicą w 2014 r. / Urząd Statystyczny w Rzeszowie [Electronic resource]. – Access : http://rzeszow.stat.gov.pl/download/gfx/rzeszow/pl/defaultaktualnosci/1566/15/1/1/tabelle_ruch_2014.xlsx

427. Ruch graniczny oraz wydatki cudzoziemców w Polsce i Polaków za granicą w 2016 r. / Urząd Statystyczny w Rzeszowie. – Warszawa-Rzeszów, 2017. – 163 p.

428. Ruch graniczny oraz wydatki cudzoziemców w Polsce i Polaków za granicą w 2017 r. / Urząd Statystyczny w Rzeszowie [Electronic resource]. – Access : <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ceny-handel/handel/ruch-graniczny-oraz-wydatki-cudzoziemcow-w-polsce-i-polakow-za-granica-w-2017-roku,15,4.html>

429. Technical notes. Calculating the human development indices – graphical presentation : Human Development Report 2013. The Rise of the South Human Progress in a Diverse World [Electronic resource]. – Access : http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr_2013_en_technotes.pdf

430. Tourism highlights 2009 edition. UNWTO [Electronic resource]. – Access : http://tourlib.net/wto/WTO_highlights_2009.pdf

431. Tourism highlights 2014 edition. UNWTO [Electronic resource]. – Access : <http://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284416226>

432. Tourism highlights 2017 edition. UNWTO [Electronic resource]. – Access : <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419029>

433. Tourism highlights 2018 edition. UNWTO [Electronic resource]. – Access : <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419876>

434. Ukraine tourism and visitor statistics : Visit Kiev Ukraine [Electronic resource]. – Access : <https://www.visitkievukraine.com/essential/tourism-statistics/>

435. Ukraine : Internally Displaced People : Internal Displacement Map : UNHCR. The UN Refugee Agency [Electronic resource]. – Access : <http://unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/1244-internal-displacement-map>

436. W kierunku zrównoważonej gospodarki opartej na wiedzy w Polsce : Monografia naukowa pod redakcją P. Sochaczewskiego. – Białystok : Wyższa Szkoła Ekonomiczna, 2011. – 335 s.

Список використаних джерел до розділу 4

437. Абрамітова Д. Р. Розвиток страхування туризму в Україні / Д. Р. Абрамітова // Вісник Української академії банківської справи. – 2013. – № 1. – С. 134–138.

438. Амосов О. Ю. Капіталізація як засіб модернізації суспільства / О. Ю. Амосов, Н. Л. Гавкалова // Демографія та соціальна економіка. – 2012. – № 1(17). – С. 43–50.

439. Антонюк В. П. Формування інноваційної складової соціальної інфраструктури як умови забезпечення людського розвитку : наук. доповідь / В. П. Антонюк, О. Д. Прогнімак ; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2011. – 92 с.

440. Безвіз для українців: в ЄС назвали мінімальну суму для перетину кордону (18.05.2017) : УНІАН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.unian.ua/society/1928149-bezviz-dlya-ukrajintsiv-v-es-nazvali-minimalnu-sumu-dlya-peretinu-kordonu.html>

441. Безвіз у цифрах (11.06.2018) : Громадське [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://hromadske.ua/posts/bezviz-u-tsyfrakh>

442. Біль М. М. Базова соціальна захищеність трудових мігрантів у контексті вдосконалення публічного управління / М. М. Біль // Глобальні та національні проблеми економіки. Електронне наукове фахове видання Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. – 2015. – № 5. – С. 756–759 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://global-national.in.ua/archive/5-2015/154.pdf>

443. Біль М. М. Валютно-фінансові механізми регулювання міграцій: теоретична сутність і прикладна значимість / М. М. Біль // Проблеми розвитку фінансово-кредитної системи : збірник тез XVI Міжнародної наукової конференції молодих учених, аспірантів і студентів, приуроченої до 25-річчя Незалежності України, 14-15 квітня 2016 року / ЛННІ ДВНЗ «Університет банківської справи». – Львів, 2016. – 668 с. – С. 451–453

444. Біль М. М. Державна політика захисту прав трудових мігрантів в Україні / М. М. Біль // Соціально-трудова відносина: теорія та практика : Зб. наук. праць / Голова редкол. А. М. Колот. – 2011. – № 2. – 144 с. – С. 56–62.

445. Біль М. М. Доходи трудових мігрантів як чинник інвестиційного забезпечення розвитку регіону / Н. І. Андрусишин, М. М. Біль // Проблеми

раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціал регіону: фінансова політика та інвестиції : Збірник наукових праць: Випуск XV, № 4 (частина 2). – Київ, СЕУ / Рівне, НУВГП, 2009. – 204 с. – С. 139–147.

446. Біль М. М. Захищеність трудових мігрантів у системі управління персоналом / М. М. Біль // Соціально-економічний розвиток і якість життя населення регіону: Збірник тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (16-17.05.2013 р.). – Івано-Франківськ, 2013. – 299 с. – С. 267–269.

447. Біль М. М. Інвестиційний фактор у формуванні територіальних міграційних систем / М. М. Біль // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Проблеми інтеграції України у світовий фінансовий простір (збірник наукових праць) / НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; редкол. : від. ред. В. С. Кравців. – Львів, 2013. – Вип. 1(99). – 599 с. – С. 186–192.

448. Біль М. М. Інфраструктурні складові забезпечення способу життя та розвитку соціально-демографічного потенціалу регіону / М. М. Біль // Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку : монографія у 8 томах / НАН України. Інститут регіональних досліджень ; наук. ред. В. С. Кравців. – Львів, 2013. – Том 2. Соціально-демографічний потенціал / відп. ред. У. Я. Садова. – Львів, 2013. – 454 с. – С. 57–66.

449. Біль М. М. Концептуальні засади управління формуванням територіальних міграційних систем у контексті забезпечення сталого розвитку регіону / М. М. Біль // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія : Економічні науки: Випуск 32 : У трьох частинах / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : ЧДТУ, 2012. – Частина III. – 189 с. – С. 128–131.

450. Біль М. М. Методичні підходи дослідження формування й розвитку територіальних міграційних систем / М. М. Біль // Інноваційна економіка. – 2013. – № 6. – С. 46–48.

451. Біль М. М. Механізм державного управління туристичною галуззю на регіональному рівні: теоретико-прикладний аспект / М. М. Біль ; за наук. ред. д.е.н. О. П. Крайник. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. – 228 с.

452. Біль М. М. Необхідність державного регулювання міграційних процесів в Україні / М. М. Біль // «Сучасні національні економічні моделі: проблеми та перспективи розвитку» / Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції 5 березня 2010 р. – Відп. ред. Трофимова В. В. – Сімферополь : ВіТроПрінт, 2010. – 259 с. – С. 163–166.

453. Біль М. М. Органи державної влади як суб'єкт регіональної міграційної політики / М. М. Біль // Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації : монографія / ред. : У. Я. Садова ; НАН України, Ін-т регіон. дослідж. – Львів, 2011. – 526 с. – С. 63–74.

454. Біль М. М. Прикладні аспекти соціального захисту мобільних громадян України за кордоном / М. М. Біль // Суспільні трансформації і безпека: людина, держава, соціум : матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (14 червня 2018 р.). – Львів : Львівський інститут МАУП, 2018. – 137 с. – С. 98–101.

455. Біль М. М. Проблеми формування і розвитку інфраструктури територіальних міграційних систем // Регіональна економіка. – 2014. – № 2 (72). – С. 66–73.

456. Біль М. М. Просторова мобільність населення як актуальний об'єкт державного управління / М. М. Біль // Проблеми розвитку публічного управління в Україні : матер. наук.практ. конф. за міжнар. уч. (6-7 квітня 2017 р., м. Львів) / за наук. ред. чл. кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2017. – 302 с. – С. 205–208.

457. Біль М. М. Система забезпечення соціального захисту мобільних категорій населення / М. М. Біль // Регіональна економіка. – 2017. – № 4. – 37–45.

458. Біль М. М. Соціальний захист громадян України за кордоном: практика забезпечення і пріоритети вдосконалення / М. М. Біль // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Збірник наукових праць ; гол. ред. В. С. Кравців. – 2018. – Вип. 31(131). – С. 95–100.

459. Біль М. М. Соціальний захист мобільних категорій населення: фокус внутрішньо переміщених осіб / М. М. Біль // Менеджмент розвитку соціально-

економічних систем у новій економіці (м. Полтава, 19 жовтня 2017 року). – Полтава : ПУЕТ, 2017. – 407 с. – С. 316–318.

460. Біль М. М. Соціальний захист мобільних категорій населення: зміст та умови забезпечення / М. М. Біль // Публічне управління та адміністрування: конкурентні виклики сучасності : Матеріали всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. – Львів : ТЗОВ «Ліга-Прес», 2018. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). – С. 19–21.

461. Біль М. М. Соціально-економічна захищеність трудових іммігрантів на вітчизняних підприємствах / М. М. Біль // Резерви економічного зростання та інноваційного розвитку підприємств // Тези доповідей IV Всеукраїнської науково-практичної конференції 14 березня 2013 року. – Кіровоградський національний технічний університет. – Кіровоград : ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2013. – 156 с. – С. 15–17.

462. Біль М. М. Територіальні міграційні системи як детермінанти історико-культурного розвитку регіонів // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Механізм регулювання регіонального розвитку в Україні : [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2014. – Вип. 5 (109). – 576 с. – С. 442–449.

463. Біль М. М. Управління формуванням територіальних міграційних систем та їх інфраструктурне забезпечення / М. М. Біль // Проблеми та перспективи розвитку економіки і підприємництва та комп'ютерних технологій в Україні: збірник тез ІХ науково-технічної конференції, 15–20 квітня 2013 р. / Навчально-науковий Інститут підприємництва та перспективних технологій Національного університету «Львівська політехніка». – м. Львів : ЗУКЦ, 2013 р. – 557 с. – С. 91–94.

464. Біль М. М. Фактори самоорганізації трудових мігрантів у площині соціокультурологічних наслідків міграції / М. М. Біль // Молодий вчений. – 2015. – № 2(17). – С. 92–96.

465. Гайдук А. Б. Фактори формування та розвитку туристичної системи в ринкових умовах / А. Б. Гайдук : Lviv Polytechnic National University Institutional

Repository [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
<http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/9710/1/30.pdf>

466. Дефіцит : Пенсійний фонд : Ціна держави [Електронний ресурс]. –
Режим доступу : <http://cost.ua/budget/deficit/pension/>

467. Європейська конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів : Рада
Європи; Міжнародний документ від 24.11.1977 року № ETS № 93 :
Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_307

468. Звіт щодо методології, організації проведення та результатів
модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні /
Міжнародна організація праці. Група технічної підтримки з питань гідної праці
та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. – Будапешт, МОП,
2013. – 98 с.

469. І заробітки, і пенсія? Українці вивели рецепт отримання обох привілеій
(5.04.2017): СВІТУА [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://svitua.com.ua/
article/201704/3002-zarobitky-pensiya-ukrayinci-vyvely-recept-otrymannya](http://svitua.com.ua/article/201704/3002-zarobitky-pensiya-ukrayinci-vyvely-recept-otrymannya)

470. Іван Міклош: Україна встановила світовий рекорд за витратами на
пенсії (12.02.2018): ЗІК [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
[https://zik.ua/news/2018/02/12/ivan_miklosh_ukraina_vstanovyla_svitovyy_rekord_z
a_vytratamy_na_pensii_1264145](https://zik.ua/news/2018/02/12/ivan_miklosh_ukraina_vstanovyla_svitovyy_rekord_z_a_vytratamy_na_pensii_1264145)

471. Інтерактивна мапа : Державна прикордонна служба України
[Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://dpsu.gov.ua/ua/map/>

472. Інформація щодо накопичення транспортних засобів перед пунктами
пропуску Львівської області : Державна фіскальна служба України [Електронний
ресурс] – Режим доступу : http://loda.gov.ua/karta_kordon/index.php

473. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура /
М. Кастельс ; пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана ; Гос. ун-т. Высш. шк.
экономики. – М., 2000. – 606 с.

474. Кимелев Ю. А. Джон Урри. Социология за пределами обществ.
Мобильности двадцать первого столетия / Ю. А. Кимелев // Социологическое

обозрение. – Том 1. – № 1. – 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/dzhon-urri-sotsiologiya-za-predelami-obschestv-mobilnosti-dvadtsat-pervogo-stoletiya>

475. Коннов И. В. Модель миграционного равновесия с обратными функциями полезности / И. В. Коннов // Ученые записки Казанского университета. – 2013, Том 155, кн. 2. – С. 91–99.

476. Кравченко М. В. Наслідки глобальної міграції для вітчизняної системи соціального захисту / М. В. Кравченко // Актуальні проблеми державного управління. – 2012. – № 1. – С. 441–448.

477. Крайнов В. Миграционная политика. Управление миграционными процессами / Влияние миграции на экономику / В. Крайнов, Е. Масленкова, Н. Челидзе // Методология и методы изучения миграционных процессов : Междисциплинарное учебное пособие ; Под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. – Центр миграционных исследований. – М., 2007. – 370 с. – С. 316–343.

478. Кровотеча. Чому українці покидають свою країну / Юлія Мостова, Сергій Рахманін // Дзеркало тижня. – Вип. 3, 27 січня – 2 лютого 2018 року [Електронний ресурс]. – Режим доступа : https://dt.ua/internal/krovotecha-chomu-ukrayinci-pokidayut-svoyu-krayinu-267394_.html

479. Куц Г. М. Неолібералізм: основні ідеї та інтерпретації / Г. М. Куц // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна / Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х. : Видавництво ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 912: сер. «Питання політології», вип. 17. – С. 174–183.

480. Михайловська І. М. Система соціального захисту населення в Україні: сутність, основні складові та напрямки вдосконалення / І. М. Михайловська, О. В. Неліпович // Вісник Хмельницького національного університету. – 2011. – № 6. – Т. 4. – С. 255–260.

481. Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей : ООН, Міжнародний документ від 18.12.1990 року :

Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_203

482. Мулеев Е. Ю. «Транспортное поведение», «подвижность» и «мобильность»: к вопросу о концептуализации терминов / Е. Ю. Мулеев // Социологический журнал. – 2015. – № 3. – С. 8–28.

483. Мусієздов Олексій. Хто такий Джон Уррі? або Кілька слів про сучасне суспільство (24.03.2016) : Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uamoderna.com/blogy/oleksi-musiezdov/hto-takyi-john-urru>

484. Набуття громадянства України : Державна міграційна служба України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dmsu.gov.ua/poslugi/nabuttya-gromadyanstva-ukrajni.html>

485. Населення України за 2010 рік : Демографічний щорічник / Державна служба статистики України. – Київ, 2011. – 442 с.

486. Населення України за 2017 рік : Демографічний щорічник / Державна служба статистики України. – Київ, 2018. – 134 с.

487. Павленко М. С. До проблеми сутності поняття «розвиток професійної мобільності» / М. С. Павленко // Молодий вчений. – 2017. – № 1(41). – С. 494-498.

488. Перелік міжнародних договорів України з питань праці, зайнятості та соціального забезпечення (за інформацією Міністерства соціальної політики України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ombudsman.gov.ua/.../Перелік%20міжнародних%20договорів%20України%...

489. Петінова О. Метод моделювання як інструмент дослідження нової економічної людини / О. Петінова // Вісник Інституту розвитку дитини. Сер. : Філософія, педагогіка, психологія. – 2014. – Вип. 32. – С. 30–36.

490. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 8.07.2011 року № 3671-VI: Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>

491. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9.07.2003 року № 1058-IV : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1058-15/page4>

492. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 23.09.1999 року № 1105-XIV : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1105-14/page2>

493. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 8.07.2010 року № 2464-VI : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2464-17/page2>

494. Про зовнішню трудову міграцію : Закон України від 5.11.2015 року № 761-VIII : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/761-19>

495. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22.09.2011 року № 3773-VI : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3773-17/page>

496. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» : Указ Президента України від 12.01.2015 року № 5/2015 : Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>

497. Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.07.2017 року № 482-р : Законодавство України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80>

498. Проблема соціального захисту українських працівників-мігрантів : Аналітична записка / О. А. Малиновська : Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/949/>

499. Садова У. Людський розвиток у світлі нових підходів до вимірювання якості трудового життя / У. Садова, О. Гринькевич, Ю. Телішевська // Україна: аспекти праці. – 2013. – № 8. – С. 25–32.

500. Садова У. Я. Інституційне забезпечення функціонування транскордонного ринку міграційних послуг / У. Я. Садова, О. В. Махонюк // Регіональна економіка. – 2016. – № 4. – С. 31–38.

501. Садова У. Я. Територіальна міграційна система України як чинник розвитку економіки, держави і суспільства / У. Я. Садова, С. І. Князев, Н. І. Андрусишин // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. – 2013. – Вип. 3. – С. 3–12.

502. Садова У. Я. Формування соціальної політики та механізм її реалізації в регіоні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / У. Я. Садова. – Львів, 2007. – 43 с.

503. Садова У. Я. Проблеми нормативно-правового забезпечення регулювання міграційних процесів в Україні / У. Я. Садова, М. М. Біль // Форум права. – 2010. – №1 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10sujrvu.pdf>

504. Середній розмір місячної пенсії та кількість пенсіонерів (за даними Пенсійного фонду) : Демографічна та соціальна статистика / Соціальний захист : Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/sz/sz_u/srp_07rik_u.html

505. Синковець Н. І. Аналіз основних теорій міжнародної міграції в сучасному економічному просторі / Н. І. Синковець // Міжнародні відносини. Серія «Економічні науки». – 2016. – № 7. – С. 1–19.

506. Соціальні індикатори рівня життя населення : Статистичний збірник / Державна служба статистики України. – Київ, 2017. – 198 с.

507. Соціальні стандарти : Міністерство соціальної політики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.msp.gov.ua/content/socialni-standarti.html?PrintVersion>

508. Стаканов Р. Д. Міждисциплінарні дослідження міжнародної трудової міграції / Р. Д. Стаканов // Міжнародні відносини. Серія «Економічні науки». – 2018. – № 1(29). – С. 44–46.

509. Ткаченко Л. Г. Проблеми соціального забезпечення українських трудових мігрантів / Л. Г. Ткаченко // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 1. – С. 71–79.

510. Трудовий потенціал, зайнятість і ринок праці (теорія і практика) / М. І. Долішній, С. М. Злупко, Т. С. Злупко, Т. Б. Токарський та ін. // НАН України. Ін-т регіональних досліджень. – Львів, 1997. – 342 с.

511. Украинские пенсии сравнили с мировыми. Как выжить? (30.01.2017) : Факти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://fakty.ictv.ua/ru/ukraine/20170130-yak-vyzhyty-porivnyannya-ukrayinskyh-pensij-zi-svitovymy/>

512. Філіпова Н. В. Соціальний захист трудових мігрантів у країнах ЄС та в Україні / Н. В. Філіпова // Актуальні проблеми державного управління. – 2013. – № 1(43). – С. 378–385.

513. Черги на кордоні. Веб-камери ON-LINE : Шопінг в Польщі і не тільки [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://shoppingpl.com/uk/page/11-cherhy-na-kordoni-veb-kamery-on-line>

514. Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О. І. Шаблій. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 744 с.

515. Щодо вдосконалення соціального захисту дітей трудових мігрантів : Аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:My7J8FBdP4UJ:www.niss.gov.ua/articles/825/+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>

516. All the World's Immigration Visualized in 1 Map : Metrocosm [Electronic resource]. – Access : <http://metrocosm.com/global-immigration-map/>

517. Bil M. Human potential of a migrant in new conditions of spatial mobility of populaion of Ukraine / Mariana Bil // Formation strategy of economic structures: the tools and practices: [Collective monograph] / edited by A. Berezin, M. Bezpartochnyi. – Riga: «Landmark» SIA, 2016. – 254 p. – P. 131–139.

518. Bil M. Mechanism of migration regulation: structural and functional approach / Mariana Bil, Olha Ryndzak // Perspectives – Journal on economic issues. – 2018. – № 2. – P. 14–27.

519. Bil M. Regulation mechanisms of spatial mobility of the population: challenges of the information society / Mariana Bil // «Formation of Knowledge Economy as the Basis for Information Society» [Thesis of the 5th International Scientific Seminar] / by M. M. Iermoshenko, I. Y. Shtuler, Z. B. Zhyvko. – Kyiv-Vienna : International Academy of Information Science, 2018. – 130 p. – P. 25–29.

520. Hyperloop : Вікіпедія. Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Hyperloop>

521. Long-distance «reversible» mobilities in Europe : Transportation Center Trace [Electronic resource]. – Access : https://transport.epfl.ch/reversible_mobilities_europe

522. Migration and Remittances Data : World Bank [Electronic resource]. – Access : <http://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data>

523. Nagurney A. Migration Equilibrium / Anna Nagurney ; Isenberg School of Management University of Massachusetts. – 2002. – 56 p.

524. Retirement Age Men. Europe : Trading economics [Electronic resource]. – Access : <https://tradingeconomics.com/country-list/retirement-age-men?continent=europe>

525. Ryndzak O. Mechanisms of migration processes regulation: theoretical aspects / Olha Ryndzak, Mariana Bil // Journal Association 1901 «SEPIKE». – 2016. – Ausgabe 12. – P. 167–171.

Список використаних джерел до розділу 5

526. Антонюк В. П. Механізм забезпечення регіональної конкурентоспособности / В. П. Антонюк // Формування ринкової економіки : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана» ; [редкол.: О. О. Беляєв (відп. ред.) та ін.]. – Київ : КНЕУ, 2011. – Спец. вип. : Регіональний розвиток України: проблеми та перспективи : у 2 ч. / відп. ред. С. Фіялка. – Ч. 1. – С. 98–106.

527. Афонін Е. Архетип і соціетальне : взаємодія і взаємовпливи / Е. Афонін, А. Мартинов // Публічне управління : теорія та практика. – 2013. – Спец. вип. – С. 193–200.

528. Баланюк Д. М. Стратегія міграційної політики в період національно-державного будівництва : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. Наук : спец. 23,00.02 «Політичні інститути та процеси» / Д. М. Баланюк. – Одеса, 2009. – 20 с.

529. Биль М. Миграционно-инвестиционное обеспечение социально-экономического развития региона (по результатам социологического опроса) / Наталья Андрусихин, Марьяна Биль, Людмила Михайлюк // «Premisele dezvoltării economiei naionale în contextul crizei economice», conf. t.-practic (2010; Bli). Premisele dezvoltării economiei naionale în contextul crizei economice : Materialele conf. t.-practice, 28-29 mai 2010 / col. red. : Leonid Babii, Andrei Balînschi, Adrian Imon [et al.]. – Bli : Presa univ. blean, 2010 (Tipogr. Univ. de Stat «Alecă Russo» din Bli). – 298 p. – С. 235–239.

530. Биль М. М. Правовая культура как важная составная социально-экономической защищенности трудовых мигрантов Украины / М. М. Биль // Миграционные процессы : тренды, вызовы, перспективы : сборник материалов международной научно-практической конференции / под ред. Н. Г. Багаутдиновой, Е. В. Фахрутдиновой. – Казань : Отечество, 2014. – 376 с. – С. 46–52.

531. Биль М. М. Социально-экономическая защищенность мигрантов в системе социальной безопасности региона / М. М. Биль // Информатика, математическое моделирование, экономика : Сборник научных статей по итогам Четвертой Международной научно-практической конференции, г. Смоленск : Смоленский филиал Российского университета кооперации, 2014. – 383 с. – С. 60–68.

532. Биль М. М. Державна політика адаптації трудових мігрантів, що повернулись в Україну / М. М. Биль, Р. Р. Рісна // Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць. – Львів : РВВ НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.08. – 380 с. – С. 363–368.

533. Біль М. М. Забезпечення конкурентоспроможності національного ринку праці в умовах глобальної просторової мобільності населення / М. М. Біль // Проблеми формування та реалізації конкурентної політики : Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції. – Львів : Ліга-Прес, 2017. – 172 с. – С. 21–23.

534. Біль М. М. Концептуальні підходи до управління міграційними процесами в контексті збереження українського сім'ї / М. М. Біль // Регіональні виборчі процеси: теорія і практика: тези VII Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. д-ра екон. наук, проф. Л. А. Янковської. – Львів : Львівський університет бізнесу та права, 2010. – 200 с. – С. 126–127.

535. Біль М. М. Просторова мобільність населення у контексті забезпечення гідної праці / М. М. Біль // Імперативи та інноваційні механізми забезпечення гідної праці в умовах становлення нової економіки : зб. тез доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. конф. ; 25-26 квіт. 2017 р. – К. : КНЕУ, 2017. – 363 с. – С. 142–144.

536. Біль М. М. Регулювання зайнятості в умовах активізації міжрегіональних міграційних процесів / М. М. Біль // Соціально-економічні та правові дослідження в суспільстві знань : Матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (2-3 червня 2011 р.). – Львів : Львівський інститут МАУП, 2011. – 430 с. – С. 22–29.

537. Біль М. М. Розвиток людського потенціалу мігрантів в умовах підвищеної просторової мобільності населення України / М. М. Біль // Економічний розвиток держави, регіонів і підприємств : проблеми та перспективи : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, 17–18 квітня 2015 р. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2015. – 356 с. – С. 82–84.

538. Біль М. М. Стратегічні імперативи соціального захисту мобільних громадян України / М. М. Біль // Modern Economics, Електронне наукове фахове видання з економічних наук. – 2018. – № 11. – С. 94–97 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://modecon.mnau.edu.ua/strategic-imperatives-of-social-protection/>

539. Біль М. М. Управління міграційними процесами в контексті їх впливу на інтелектуально-трудоий потенціал України / М. М. Біль // Сталий розвиток економіки. Всеукраїнський науково-виробничий журнал / ПВНЗ «Університет економіки і підприємництва», ПП «Інститут економіки, технологій і підприємства»; Гол. ред. Стельмашук А. М., д.е.н., проф. – 2010. – № 1, С. 49–54.

540. Біль М. М. Урбанізаційний вимір реалізації просторової мобільності населення / М. М. Біль // Проблеми регіоналістики: минуле, сучасне, майбутнє: тези Наук.-практ. Інтернет-конф. (3 березня 2017 р.). – К. : КНЕУ, 2017. – 325 с. – С. 215–218.

541. Боротьба за мігрантів. Україні приготуватися / Андрій Гайдучкий // Дзеркало тижня. – Вип. 36, 29 вересня – 5 жовтня 2018 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://dt.ua/internal/borotba-za-migrantiv-ukrayini-prigotuvatisya-289703_.html

542. Витрати і ресурси домогосподарств України/ Статистичний збірник : Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/17/Arch_vrd_zb.htm

543. Вовк Д. О. Концептуальні тлумачення поняття «мультикультуралізм» у працях сучасних українських вчених / Д. О. Вовк // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. : Політологія. – 2012. – Т. 204, Вип. 192. – С. 14–17.

544. Вовканич С. Й. Українська національна ідея: стратегічні пріоритети, складові і виклики / С. Й. Вовканич. – Івано-Франківськ : ПП Курилюк В. Д., 2010. – 40 с.

545. Вовканич С. Й. Духовно-інформаційна мобільність як система формування трансферних структур буття людини і нації / С. Й. Вовканич, О. Т. Риндзак // Донецький вісник Наукового товариства імені Шевченка. Донецьке відділення Наукового товариства імені Шевченка. – Донецьк : Український культурологічний центр, Східний видавничий дім. – 2013. – Том 38. – С. 34–46.

546. Всеукраїнський перепис населення : Державний комітет статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/>

547. Гринкевич С. С. Трансформаційні зміни національного ринку праці в умовах євроінтеграції / С. С. Гринкевич // Бізнес Інформ. – 2014. – № 10. – С. 197–202.

548. Давимука С. А. Креативний сектор економіки: досвід та напрями розбудови : монографія / С. А. Давимука, Л. І. Федулова ; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України». – Львів, 2017. – 528 с.

549. Довіра до ЗМІ в Україні зростає – нове опитування USAID-Internews щодо споживання ЗМІ (5.09.2018) : Internews [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://internews.in.ua/uk/news/dovira-do-zmi-v-ukrajini-zrostaje-nove-opytuvannya-usaid-internews-schodo-spozhyvannya-zmi/>

550. Дороніна О. А. Стратегічні завдання розбудови державної кадрової політики в Україні / О. А. Дороніна // Держава та регіони: Серія: Економіка та підприємництво. – 2015. – № 4(85). – С. 10–17.

551. Дороніна О. А. Управління заробітною платою на підприємстві в контексті реалізації Концепції гідної праці / О. А. Дороніна // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. – 2013. – № 778. – С. 35–40.

552. Ільченко І. Ю. Обґрунтування стратегічних імперативів підприємств / І. Ю. Ільченко // Ефективна економіка. – 2010. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?...2...

553. Капліна Г. А. Характеристика гідної праці в Україні / Г. А. Капліна // Актуальні проблеми права: теорія і практика. – № 26. – 2013. – С. 47–54.

554. Колодій А. Ф. Доктрина мультикультуралізму: перспективи модифікації у нових державах із неконсолідованими націями / А. Ф. Колодій [Електронний ресурс]. // Демократичне врядування. – 2011. – Вип. 8. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2011_8_4

555. Кондратюк Ю. Ф. Продуктивність праці як чинник забезпечення людського розвитку : дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / Ю. Ф. Кондратюк. – К., 2016. – 193 с.

556. Контактний інформаційно-аналітичний центр з моніторингу міграційних процесів : Державна міграційна служба України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dmsu.gov.ua/diyalnist/monitoring-migracijnix-procesiv/kontaktnij-informacijno-analitichnij-czentr-z-monitoringu-migracijnix-procesiv.html>

557. Кравченко О. В. Національний культурний простір як ідентифікаційна модель / О. В. Кравченко // Вісник Харківської державної академії культури. – 2010. – Вип. 31. – С. 4–11.

558. Кричевська Т.О. Українське суспільство та економіка в соціологічних оцінках рівня довіри: внутрішні виміри та міжкраїнні порівняння / Т.О. Кричевська, О.В. Балюк // Економічна теорія. Науковий журнал. – 2012. – №1. – С. 50–64.

559. Кун Т. Структура наукових революцій / Томас Кун. – К. : Port-Royal, 2001. – 228 с.

560. Малиновська О. А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії: монографія / О. А. Малиновська. – К. : НІСД, 2018. – 472 с.

561. Міграційна статистика в Україні та шляхи її удосконалення. Аналітична записка / Олена Малиновська : Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1694/>

562. Міграційний профіль : Державна міграційна служба України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dmsu.gov.ua/diyalnist/monitoring-migracijnix-procesiv/migracijnij-profil.html>

563. Міграційні настрої: чому українці їдуть за кордон і куди йдуть працювати (22.08.2017) : Сьогодні [Електронний ресурс] – Режим доступу :

<https://ukr.segodnya.ua/ukraine/migracionnye-nastroeniya-pochemu-ukraincy-uezzhayut-za-granicu-i-chem-oni-tam-zanimayutsya-1049157.html>

564. Міграційні явища та процеси : поняття, методи, факти : довідник / В. С. Кравців, У. Я. Садова та ін. ; НАН України. Інститут регіональних досліджень ; [редкол. : В. С. Кравців, У. Я. Садова (наук. ред.)]. – Львів, 2009. – 228 с.

565. Міграційні явища та процеси: поняття, методи, факти: довідник, 2-ге видання – доповнене і перероблене / У. Я. Садова, Р. Т. Теслюк, М. М. Біль, О. Т. Риндзак, О. П. Мульська та ін.; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; [редкол.: У. Я. Садова (наук. ред.)]. – Львів, 2018. – 224 с.

566. Міграція населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Державний комітет статистики України ; За ред. О. Г. Осауленка. – К., 2004. – 322 с.

567. Населення та міграція : Статистична інформація : Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

568. Населення України / Демографічний щорічник : Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/13/Arch_nasel_zb.htm

569. Петровський П. М. Гуманітарна парадигма в системі державного управління : монографія / П. М. Петровський. – Львів : ЛІДУ НАДУ, 2008. – 252 с.

570. Поїхати чи залишитися: скільки українців хочуть жити за кордоном. Опитування соціологічної групи «Рейтинг» (16.03.2018) : Слово і діло [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.slovoidilo.ua/2018/03/16/infografika/suspilstvo/poyixaty-chy-zalyshytysya-skilky-ukrayincziv-xochut-zhyty-kordonom>

571. Прибиткова І. Перехід України до економіки постіндустріального типу як передумова розвитку пересувних ринків праці : Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. 27 листопада 2018 року

відбулася міжнародна науково-практична конференція «100-річчя НАН України: внесок у дослідження міграційних процесів на зламі тисячоліть [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.idss.org.ua/arhiv/Prybytkova_perekhid.docx

572. Про проведення у 2020 році Всеукраїнського перепису населення : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 9.04.2008 року № 581-р : Законодавство України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/581-2008-%D1%80>

573. Проблеми організації життя та праці українських мігрантів (Західний вектор) : за матеріалами анкетного опитування / за ред. У. Садової. – Львів : Інститут регіональних досліджень НАН України, 2013. – 28 с.

574. Програма пробного перепису населення 2019 року : Затверджено Наказом Державної служби статистики України від 21.08.2018 року № 174 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrcensus.gov.ua/ukr/laws/2018/prg_test2019.pdf

575. Руссіян О. А. Огляд зарубіжного досвіду щодо підготовки STEM-персоналу для «розумної» промисловості / О. А. Руссіян // Інфраструктура ринку. – 2017. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://market-infr.od.ua/journals/2017/3_2017_ukr/19.pdf

576. Семів Л. К. Сучасні проблеми людського капіталу у вимірі трудової міграції та рееміграції / Л. К. Семів // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. – 2016. – Вип. № 3(119). – С. 67–70.

577. Соціокультурологічні наслідки міграційних процесів : Науковий звіт під кер. д.е.н., проф. Садової У. Я. ; Інститут регіональних досліджень НАН України. – Львів, 2014. – 276 с.

578. Тарасевич В.М. Політична економія: ім'я власне, широкий смисл і предметний простір / В.М. Тарасевич // Економічна теорія. Науковий журнал. – 2012. – №1. – С. 21–34.

579. Трудова міграція за кордон: наміри, цілі, компроміси (20.03.2018) : Galinfo [Електронний ресурс] – Режим доступу :

https://galinfo.com.ua/news/trudova_migratsiya_za_kordon_namiry_tsili_kompromisy_283671.html

580. Туристичні потоки : Туризм : Статистична інформація : Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

581. Тюрюканова Е. Современный миграционный режим и его особенности в России / Е. Тюрюканова // Методология и методы изучения миграционных процес сов : Междисциплинарное учебное пособие ; Под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. – Центр миграционных исследований. – М., 2007. – 370 с. – С. 94–113.

582. Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.

583. Цілі Сталого Розвитку: Україна / Національна доповідь [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://un.org.ua/images/SDGs_NationalReportUA_Web_1.pdf

584. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2018 року / Статистичний збірник / Державна служба статистики України. – К., 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2018/zb_chnn2018.pdf

585. Шаульська Л. В. Нові риси сфери зайнятості та перспективи її регулювання / Л. В. Шаульська // Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності. – 2015. – Вип. 2(1). – С. 120–128.

586. Шаульська Л. В. Реалізація концепції гідної праці на основі забезпечення конкурентоспроможності активів людського капіталу / Л. В. Шаульська // Вісник Приазовського державного технічного університету. Серія : Економічні науки. – 2014. – Вип. 28. – С. 278–283.

587. Шкода Т. Н. Парадигма стратегічного управління людським капіталом підприємства: категорійний апарат / Т. Н. Шкода // Соціально-трудова відносина: теорія та практика. – 2014. – № 2. – С. 167–173.

588. Aaker D. A. *Spanning Silos: The New CMO Imperative* / D. A. Aaker. – Harvard Business School Press, 2008. – 204 p.

589. Andrienko G. *Geovisual analytics for spatial decision support: Setting the research agenda* / G. Andrienko, N. Andrienko, P. Jankowski, D. Keim, M. J. Kraak, A. MacEachren, S. Wrobel // *International Journal of Geographical Information Science*. – 2007. – № 21(8). – P. 839–857.

590. Belgard W. *Shaping the Future: A Dynamic Process for Creating and Achieving Your Company's Strategic Vision* / William P. Belgard, Steven R. Rayner ; 1st edition. – Amacom, 2004. – 256 p.

591. Bil M. *Integracja rynku pracy Ukrainy z terytorialnym systemem migracji: aspekt europejski* / M. Bil // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H. Oeconomia*. – 2014. – № 48/4 (XLVIII). – S. 9–17.

592. Bil M. *Forced migration and socio-cultural development of regions of Ukraine: strategic focus* / Mariana Bil // *European Journal of Economic Studies*. – 2016. – Vol. (16), Is. 2. – P. 302–308.

593. Bil M. *Migration capital as a strategic resource of Ukraine regional development* / Mariana Bil, Nataliya Andrusyshyn, Lyudmyla Kovalchuk // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Lublin-Polonia*. – 2013. – Vol. XLVII, 2. – P. 27–33.

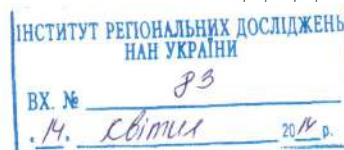
594. *Global compact for safe, orderly and regular migration* / The United Nations, 11 July 2018 [Electronic resource]. – Access : <https://www.un.org/pga/72/wp-content/uploads/sites/51/2018/07/migration.pdf>

595. Ryndzak O. T. *Adaptation of Migrants to Host Societies: Theoretical Aspects* / O. T. Ryndzak // *Wirtschaft und Management : Probleme der Wissenschaft und Praxis : Sammelwerk der Wissenschaftlichen Artikel*. Vol. 1. – Verlag SWG imex GmbH, Nurnberg, Deutschland, 2014. – S. 375–379.

Додатки

ДОДАТОК А

проф. Садова У.Я.
до Відомств і матеріалів
Уповноваженого
14.04.2014

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань соціальної політики та праці

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-40-35, факс: (044) 255-41-70

№ 04-34/13-65563

"02" квітня 2014 р.

Інститут регіональних
досліджень НАН України

**Про використання результатів досліджень
авторського колективу Інституту регіональних досліджень НАН України
на тему: «Економіко-правові і мотиваційні засади вдосконалення
державної міграційної політики в Україні»**

Комітет Верховної Ради України з питань соціальної політики та праці тривалий час плідно співпрацює з колективом науковців Інституту регіональних досліджень НАН України. Матеріали аналітичних розробок, що стосуються проблем праці, зайнятості, міграційної активності економічно активного населення України, відзначаються високим рівнем якості та актуальності.

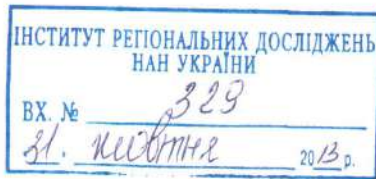
Члени Комітету ознайомлені з текстом наукової доповіді «Формування та реалізація державної політики у сфері регулювання трудової міграції: інституційно-організаційні, нормативно-правові та соціально-економічні аспекти», підготовленої під керівництвом д.е.н., проф. Садової У.Я. та у складі авторського колективу д.е.н., проф. Семів Л.К., к.е.н. Бідака В.Я., к.держ.упр. Біль М.М., к.е.н. Риндзак О.Т., к.геогр.н. Теслюка Р.Т., к.філос.н. Цапка С.О., к.е.н. Гринькевич О.С., к.е.н. Вдовин М.Л., к.е.н. Лапшиної І.А., к.е.н. Андрусишин Н.І., к.е.н. Данилюк Л.Г., к.ю.н. Голяк Л.В., д.ю.н. Бортник Н.П., к.соц.н. Іванкової-Стецюк О.Б., к.е.н. Князева І.С., к.е.н. Левицької О.О., Бараняка І.Є., Махонюка О.В., Селешука Г.П., Мульської О.П., Рісного О.П., Рісної Р.Р., Бачинської М.В., Вигора В.Й., Ковальчук Л.В.

Матеріали наукової доповіді будуть використані при опрацюванні законопроектів, зокрема:

- Про Проект Закону про внесення змін до Закону України "Про Державний бюджет України на 2014 рік" стосовно тимчасових заходів щодо виведення держави з економічної кризи, №4438 від 13.03.2014 р.;
- Про Проект Закону про внесення змін до законів України "Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей" та "Про зайнятість населення" (щодо статусу біженців), 4574 від 26.03.2014р.;
- Про Проект Закону про внесення змін до деяких законів України, пов'язаних з діяльністю Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у сфері захисту персональних даних, №4551 від 25.03.2014 р.

Перший заступник Голови Комітету

Сухий Я.М.

ДЕРЖАВНА МІГРАЦІЙНА СЛУЖБА УКРАЇНИ
ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОЇ МІГРАЦІЙНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ У
ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

вул. Руданського 3, м. Львів, 79005 тел./факс (032) 258-60-66,
 ЄДРПОУ 37831493, e-mail: lv@dmsu.gov.ua

« 30 » жовтня 2013 року № *11281*

*Садова У. Я.
 до відома і матеріалів
 рішень
 31.10.2013*

Інститут регіональних
 досліджень НАН України
Кравців В.С.
 м. Львів,
 вул. Козельницька, 4

ДОВІДКА

про впровадження результатів доповідної записки
**«Механізм самоорганізації мігрантів та його роль в соціально-
 економічному зростанні держави»**

Реалізуючи пункти Угоди про співпрацю між Головним управлінням Державної міграційної служби України у Львівській області та Інститутом регіональних досліджень НАН України робочою групою під керівництвом д.е.н., проф. Садової У. Я., у складі Семів Л. К., Бідака В. Я., Цапка С. О., Гринькевич О.С., Данилюк Л.Г., Теслиюка Р. Т., Біль М. М., Бачинської М. В., Риндзак О. Т., Махонюка О. В., Бараняка І. Є., Селешука Г. П. представлено матеріали наукових досліджень стосовно самоорганізації мігрантів та її впливу на соціально-економічний розвиток держави.

Основні положення та пропозиції доповідної записки використано при підготовці у питаннях роботи з іноземцями, для поновлення міграційної карти Львівської області та під час робочих засідань ГУ ДМС України у Львівській області.

Начальник Головного управління

Скиба Я.Д.

Виконавець Хистрова С.В.
 т.261 2016

УКРАЇНА

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

ДЕПАРТАМЕНТ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

79046, м. Львів, вул. Митрополита Андрея, 10, тел. 255-35-70

03.12.2014 р. № 01-9291/1

Садової У. Я.
до С. Яковець
4.12.2014

ДУ «Інститут регіональних досліджень
 НАН України імені М.І. Долішнього»

Департамент соціального захисту населення Львівської облдержадміністрації висловлює вдячність авторському колективу під керівництвом д.е.н., проф. Садової У. Я. у складі к.е.н. Гринькевич О.С., к.е.н., проф. Матковський С.О., д.е.н., проф. Семів Л.К., к.держ.упр. Біль М.М., к.е.н. Андрусишин Н.І., к.геогр.н. Теслюк Р.Т., к.е.н. Данилюк Л.Г., к.е.н. Лелик Л.І., к.е.н. Бідак В.Я., к.е.н. Риндзак О.Т., к.філос.н. Цапок С.О., к.е.н. Князев С.І., к.соц.н. Іванкова-Стецюк О.Б., к.е.н. Левицька О.О., к.е.н. Мульська О.П., к.е.н. Бачинська М.В., Бараняк І.С., Рісна Р.Р., Махонюк О.В., Зайшла Н.О., Мандюк Я. Ю., Селешук Г. П., Баб'як В.І., Ковальчук Л.В., Яковець О.С. за надіслані матеріали науково-аналітичної записки «Проблеми інтеграції внутрішньо переміщених осіб у приймаючий соціум: стан, ризики, перспективи (за результатами апробації авторської методики організації регіонально обстеження ВПО, листопад 2014 р.)», які містять результати соціологічного опитування за авторською методикою організації регіонального обстеження внутрішньо переміщених осіб.

Основні положення та пропозиції доповідної записки використані в процесі оперативної роботи з громадянами, тимчасово переселеними з АР Крим і сходу країни.

Виявлені потреби внутрішньо переміщених осіб дозволили визначити пріоритети соціальної підтримки та соціальних послуг таким громадянам і членам їх сімей.

Сподіваємося на подальшу співпрацю.

/ Директор департаменту

Яковець 255 37 47

Яковець

Мартиняк В.В.

Міністерство соціальної політики України
Державна служба зайнятості
(Центральний апарат)

Львівський обласний центр зайнятості

вул.Бортнянського 11а, м.Львів, 79039, тел/факс (032) 297-16-97,

E-mail: kanc@locz.gov.ua Web:<http://www.dcz.gov.ua/lviv> Код ЄДРПОУ 03491180

№ 02-4876/0-16 На № _____ від _____

ДУ «Інститут регіональних досліджень
НАН України імені М.І. Долішнього»

ДОВІДКА

про впровадження матеріалів науково-аналітичної доповіді
«Структурні зміни прикордонного ринку праці як індикатор
ефективності соціальної політики держави»

*Садова У.Я.
До відома і
матеріалів у
26. XII. 2016*

Львівський обласний центр зайнятості висловлює вдячність авторському колективу під керівництвом д.е.н., проф. Садової У. Я. у складі Ковальчук Л.В., Бараняк І.Є, Теслюк Р.Т., Левицька О.О., Махонюк О.В., Селещук Г.П., Степура Т.М., Гринькевич О.С., Данилюк Л.Г., Рісна Р.Р., Семів Л.К., Бідак В.Я., Біль М.М., Бачинська М.В., Князев С.І., Риндзак О.Т., Зайшла Н.О. за надіслані матеріали науково-аналітичної доповіді «Структурні зміни прикордонного ринку праці як індикатор ефективності соціальної політики держави», які містять організаційно-методологічні та методичні засади оцінки економічної та соціальної ефективності структурних змін прикордонних ринків праці, а також розрахунок ефективності структурних зрушень на ринку праці.

Основні положення та пропозиції наукової доповіді використані в процесі оперативної роботи Служби, а також в оцінюванні процесів, що відбуваються у сфері зайнятості населення Львівської області. В подальшому ці матеріали можуть бути використані під час розробки Програми зайнятості населення Львівської області на наступні роки.

Сподіваємося на подальшу співпрацю.

Директор

В.Барилюк

**ДЕРЖАВНА
МІГРАЦІЙНА СЛУЖБА УКРАЇНИ
(ДМС)**

вул. Володимирська, 9, м. Київ, 01001,
тел.: +380 44 278 17 18, факс: +380 44 226 23 39
e-mail: info@dmsu.gov.ua
Web: http://www.dmsu.gov.ua
Код ЄДРПОУ: 37508470

№ 8-760111-18 від 25.10.2018
На № 1/255 від 13.09.2018

Державна установа
«Інститут регіональних досліджень
імені М.І. Долишнього НАН України»

ДОВІДКА

про впровадження матеріалів науково-аналітичної записки
«Пріоритети державної міграційної політики України у фокусі змін
просторової мобільності населення»,

виконаної д.е.н., проф. Садовою У.Я., к.держ.упр., ст.н.сп. Біль М.М.

Державна міграційна служба України високо цінує результати наукових досліджень та плідно співпрацює з науковими установами. Матеріали наукових досліджень з різних питань реалізації й удосконалення державної міграційної політики в Україні відзначаються високим рівнем актуальності та корисності для працівників служби.

Матеріали науково-аналітичної записки щодо пріоритетів державної міграційної політики України у фокусі змін просторової мобільності населення використані у роботі Державної міграційної служби України для обґрунтувань удосконалення міграційного законодавства, статистично-інформаційного супроводу (моніторингу міграційних процесів), а також вироблення концептуального бачення новітньої стратегії міграційної політики України.

Сподіваємося на подальшу співпрацю.

Перший заступник Голови

Н.М. Науменко

Міністерство соціальної політики України
Державна служба зайнятості
(Центральний апарат)

Львівський обласний центр зайнятості

вул.Бортнянського 11а, м.Львів, 79039, тел/факс (032) 297-16-97,
E-mail: kanc@locz.gov.ua Web:<http://www.dcz.gov.ua/lviv> Код ЄДРПОУ 03491180

06.12.2018 № 10-4344/0-18 На № _____ від _____

Теслюк Р.Т.
До відома і матеріалів
теми.
Увійшло
18.12.2018

ДУ «Інститут регіональних досліджень
імені Мар'яна Долішнього НАН
України», м.Львів, вул.Козельницька, 4
(директор - д.е.н., проф. Кравців В.С.)

ДОВІДКА

про впровадження матеріалів науково-аналітичної записки
**«РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА СТВОРЕННЯ РОБОЧИХ МІСЦЬ В УМОВАХ
МІГРАЦІЙНИХ АСПІРАЦІЙ НАСЕЛЕННЯ»**

Львівський обласний центр зайнятості відзначає продуктивну співпрацю з ДУ «Інститут регіональних досліджень імені Мар'яна Долішнього НАН України», висловлює вдячність авторському колективу у складі: д.е.н., проф. Садова У.Я. (наук. керівник), д.е.н., проф. Семів Л.К., к.е.н. Бідак В.Я., к.держ.упр. Біль М.М., к.е.н. Риндзак О.Т., к.геогр.н. Теслюк Р.Т., д.е.н. Гринькевич О.С., к.е.н. Степура Т.М., к.е.н. Левицька О.О., к.е.н. Мульська О.П., к.е.н. Бачинська М.В., Бараняк І.Є., Махонюк О.В., Ковальчук Л.В. за надіслані матеріали науково-аналітичної записки «Регіональна політика створення робочих місць в умовах міграційних аспірацій населення». Наукова записка пропонує методичні підходи до розробки Генеральної Схеми збереження та створення нових робочих місць в Україні на основі аналізу стану поляризації регіонів України за показником соціальної напруги у сфері зайнятості та доходів населення, а також аналізу міграційних аспірацій населення як чинника територіальної організації регіональних ринків праці.

Основні положення науково-аналітичної записки використані в процесі оперативної роботи служби зайнятості, в оцінюванні процесів, що відбуваються на локальних ринках праці, будуть корисними при розробці Програм зайнятості.

Додаток: на 16 арк.

Директор

В. Барилук

ФЕДЕРАЦІЯ ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛОК УКРАЇНИ

вул. Шота Руставелі, 39/41, Київ 01601

тел. (044) 289-01-11, факс 289-76-50

електронна пошта: fpsu@fpsu.org.ua, код ЄДРПОУ 00014479

20.12.2018 № 04/01-25/127

На № 8/328 від 11.12.2018

Шевчук Р.Т.
До вченої і матеріалів
теми:
Фінанси
30.12.2018

Державна установа «Інститут
 регіональних досліджень
 ім. М.І. Долішнього НАН України»
 вул. Козельницька, буд. 4 м. Львів, 79026

ДОВІДКА

про впровадження матеріалів науково-аналітичної записки
 «Удосконалення системи соціального захисту мобільного населення України»

Федерація профспілок України висловлює вдячність за надані матеріали щодо удосконалення системи соціального захисту мобільного населення України, підготовлені д.е.н., проф. Садовою У.Я., к.держ.упр., ст.н.сп. Біль М.М.

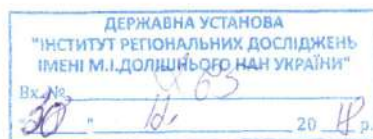
Підготовлені матеріали дозволять більш обґрунтовано підійти до питання удосконалення системи соціального захисту мобільного населення України в частині масштабів трудової міграції та соціального захисту українців за кордоном.

Інформуємо, що матеріали наукової записки будуть враховані під час підготовки проведення засідання Постійної комісії Ради ФПУ з питань виробничої політики та захисту економічних інтересів членів профспілок.

Слід зазначити, що концептуальні та аналітичні розрахунки відзначаються високим рівнем якості та будуть використані в подальшій роботі.

Голова ФПУ

Г.В. Осовий

МІНІСТЕРСТВО ФІНАНСІВ УКРАЇНИ
(Мінфін)

вул. Грушевського, 12/2, м. Київ, 01008, тел. (044) 206-59-47, 206-59-48, факс 425-90-26
E-mail: infomf@minfin.gov.ua Код ЄДРПОУ 00013480

18.01.19 № 24000-03/2
На № _____ від _____

Державна установа
«Інститут регіональних досліджень
імені М.І.Долішнього НАН
України»

Біль М.М.
До матеріалів теми
і дисертаційної роботи
Фінанси
14.01.2019

Довідка

про впровадження матеріалів науково-аналітичної записки
к.держ.упр., ст.н.сп. Біль Мар'яни Михайлівни на тему
«Ефективне використання міграційного капіталу України
в умовах високої мобільності населення»

Довідка підтверджує отримання для використання наукових матеріалів, висновків і пропозицій дослідження Біль М. М. у роботі Управління.

Результати даного дослідження звертають увагу на проблему неперервного зростання обсягів трудової міграції населення України. Вказане призводить до функціонування потужних каналів грошових переказів. Даний фінансовий ресурс перетворився на вагомий чинник розвитку економіки. У науково-аналітичній записці було проаналізовано динаміку грошових переказів для України. З'ясування основних проблем розвитку каналів грошових переказів на міждержавному рівні дозволило обґрунтувати пріоритетні напрями ефективного використання міграційного капіталу з посиленням його інвестиційного значення.

Матеріали даної науково-аналітичної записки будуть використані в роботі Управління для формулювання рекомендацій з приводу розробки заходів щодо зниження фіскальних ризиків та легалізації форм грошових переказів на міждержавному рівні. Висновки щодо впливу грошових переказів на формування базових макроекономічних показників України слугуватимуть основою для розробки рекомендацій компетентним органам щодо підвищення ефективності їх використання з переорієнтацією на розвиткові цілі.

332583 *
Начальник Управління
фіскальних ризиків

А. САВЕНКО

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

1. Біль М. М. Просторова мобільність населення: теорія, методологія, практика : монографія / М. М. Біль. – Львів : ПАІС, 2018. – 392 с. (22,8 д.а.).
2. Біль М. М. Трансформація системи соціального захисту: національні пріоритети та регіональні особливості / І. М. Гринчишин, М. А. Бас-Юрчишин, М. М. Біль / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України». – Львів, 2018. – 180 с. (11,0 д.а. / 3,0 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у визначенні змісту соціального захисту мобільного населення.*
3. Біль М. М. Самоорганізація мігрантів як фактор збереження етнонаціональної і культурної ідентичності: генезис, форми, регіональна специфіка / М. М. Біль // Наслідки міграційних процесів: нові виклики та можливості для регіонів / НАН України, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього»; наук. ред. У.Я.Садова. – Львів, 2015. – 252 с. (15,0 д.а. / 0,7 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у визначенні ролі самоорганізації мігрантів у збереженні культурної ідентичності за кордоном.*
4. Біль М. М. 2.3. Органи державної влади як суб'єкт регіональної міграційної політики. 11.2. Економічні детермінанти формування та реалізації регіональної міграційної політики в Україні. 11.3. Адміністративно-правовий механізм реалізації регіональної міграційної політики. 11.4. Становлення соціального діалогу як інститут та механізму реалізації регіональної міграційної політики у сфері праці. 11.5. Концепція регіональної міграційної політики (проект) / М. М. Біль // Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації: монографія / ред.: У. Я. Садова; НАН України, Ін-т регіон. дослідж. – Львів, 2011. – С. 63–74, С. 472–489, С. 502–522 (34,8 д.а. / 1,4 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у виявленні інституційних аспектів реалізації регіональної міграційної політики.*
5. Біль М. М. 2.2. Геопросторові та соціоекономічні особливості відтворення населення Карпатського регіону. 3.3. Інфраструктурні складові забезпечення способу життя та розвитку соціально-демографічного потенціалу регіону. 8.5. Концептуальні напрями політики соціально-демографічного розвитку Карпатського регіону / М. М. Біль // Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку: монографія у 8 томах / НАН України. Інститут регіональних досліджень; наук. ред. В. С. Кравців. – Львів, 2013. – Том 2. Соціально-демографічний потенціал / відп. ред. У. Я. Садова. – Львів, 2013. – С. 57–66, С. 128–139, С. 357–375 (30,6 д.а. / 1,4 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у дослідженні процесів соціально-демографічного розвитку в Карпатському регіоні як передумови формування просторової мобільності населення.*
6. Bil M. Transformacja mobilności przestrzennej w warunkach gospodarki informacyjnej / M. Bil // W kierunku gospodarki elektronicznej – wyzwania, narzędzia, dobre praktyki. Tom 3. Doświadczenia we wdrażaniu innowacyjnych rozwiązań w krajach Europy Wschodniej; Red. nauk. A. Prokopiuk. – Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok, 2014. – S. 138–145 (7,7 д.а. / 0,38 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у дослідженні особливостей трансформації просторової мобільності в умовах інформаційної економіки.*

7. Bil M. Human potential of a migrant in new conditions of spatial mobility of population of Ukraine / M. Bil // Formation strategy of economic structures: the tools and practices : [Collective monograph] / edited by A. Berezin, M. Bezpartochnyi. – Riga : «Landmark» SIA, 2016. – P. 131–139 (19,0 д.а. / 0,5 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у визначенні впливу просторової мобільності на розвиток людського потенціалу.*

8. Bil M. Cross-border mobility in the focus of priorities of socio-economic security of population of Ukraine / M. Bil, V. Bidak, M. Bachynska // Socio-economic potential on the Polish-Ukrainian border ; red. Krzysztof Rejman, Vasyl Kravciv. – Jaroslaw, 2017. – P. 213–225 (22,0 д.а. / 0,83 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у визначенні змісту транскордонної мобільності, аналізі статистики Польщі щодо міграційного руху в українсько-польському прикордонні.*

9. Міграційні явища та процеси: поняття, методи, факти: довідник, 2-ге видання – доповнене і перероблене / У. Я. Садова, Р. Т. Теслюк, М. М. Біль, О. Т. Риндзак, О. П. Мульська та ін.; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України»; [редкол.: У.Я. Садова (наук. ред.)]. – Львів, 2018. – 224 с. (12,5 д.а. / 0,5 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у формулюванні авторських дефініцій мобільності, міграційної активності, регулювання міграційних процесів.*

10. Біль М. Регулювання міграції як передумова збереження соціально-трудоного потенціалу України / У. Садова, М. Біль // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України. – 2009. – № 14. – С. 90–94 (0,41 д.а. / 0,2 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у визначенні підходів до регулювання міграції.*

11. Біль М. М. Доходи трудових мігрантів як чинник інвестиційного забезпечення розвитку регіону / Н. І. Андрусишин, М. М. Біль // Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціал регіону: фінансова політика та інвестиції : Збірник наукових праць: Випуск XV, № 4 (частина 2). – Київ, СЕУ / Рівне, НУВГП, 2009. – 204 с. – С. 139–147 (0,42 д.а. / 0,21 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у обґрунтуванні особливостей інвестиційного забезпечення розвитку регіону на основі міграційного чинника.*

12. Біль М. М. Проблеми нормативно-правового забезпечення регулювання міграційних процесів в Україні / У. Я. Садова, М. М. Біль // Форум права. – 2010. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuiv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10сujrvu.pdf> (0,61 д.а. / 0,3 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у систематизації нормативно-правових джерел.*

13. Біль М. М. Управління міграційними процесами в контексті їх впливу на інтелектуально-трудогий потенціал України / М. М. Біль // Сталий розвиток економіки. Всеукраїнський науково-виробничий журнал / ПВНЗ «Університет економіки і підприємництва», ПП «Інститут економіки, технологій і підприємництва»; Гол. ред. Стельмащук А. М., д.е.н., проф. – 2010. – № 1, С. 49–54 (0,48 д.а. / 0,2 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає в узагальненні напрямів впливу міграційних процесів на інтелектуально-трудогий потенціал України.*

14. Біль М. М. Державна політика захисту прав трудових мігрантів в Україні / М. М. Біль // Соціально-трудові відносини: теорія та практика : Зб. наук. праць / Голова редкол. А. М. Колот. – 2011. – № 2. – С. 56–62 (0,5 д.а.).

15. Біль М. М. Розвиток ринків праці в умовах активізації міжрегіональних інтеграційних процесів / М. М. Біль // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Регіональна конвергенція та транскордонні ринки (зб. наук. пр.) / НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; редкол. : відп. ред. Кравців В. С. – Львів, 2011. – Вип. 5(91). – 2011. – С. 236–244 (0,45 д.а.).

16. Біль М. М. Демографічні проблеми українсько-польського прикордоння (на прикладі сільських територій) / У. Я. Садова, М. М. Біль // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Сучасні проблеми розвитку сільських територій : [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2011. – Вип. 6(92). – С. 46–52 (0,49 д.а. / 0,24 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у аналізі динаміки переміщень в українсько-польському прикордонні.*

17. Біль М. М. Державна політика адаптації трудових мігрантів, що повернулись в Україну / М. М. Біль, Р. Р. Рісна // Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць. – Львів : РВВ НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.08. – С. 363–368 (0,4 д.а. / 0,17 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у виділенні цільових пріоритетів адаптації трудових реемігрантів.*

18. Біль М. М. Концептуальні засади управління формуванням територіальних міграційних систем у контексті забезпечення сталого розвитку регіону / М. М. Біль // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія : Економічні науки: Випуск 32 : У трьох частинах / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : ЧДТУ, 2012. – Частина III. – С. 128–131 (0,4 д.а.).

19. Біль М. М. Інвестиційний фактор у формуванні територіальних міграційних систем / М. М. Біль // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Проблеми інтеграції України у світовий фінансовий простір (збірник наукових праць) / НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; редкол. : відп. ред. В. С. Кравців. – Львів, 2013. – Вип. 1(99). – С. 186–192 (0,4 д.а.).

20. Біль М. М. Концептуальні підходи формування соціальних кластерів як необхідної умови сталого розвитку територіальних міграційних систем / М. М. Біль // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Територіальні міграційні системи : теорія і практика : [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2013. – Вип. 3 (101). – С. 225–234 (0,45 д.а.).

21. Біль М. М. Соціально-економічна захищеність трудових мігрантів у системі управління малим прикордонним рухом / М. М. Біль // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Механізми взаємодії суб'єктів економічних відносин у транскордонному просторі : [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2013. – Вип. 4 (102). – 2013. – С. 266–274 (0,4 д.а.).

22. Біль М. М. Територіальні міграційні системи як детермінанти історико-культурного розвитку регіонів // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Механізм регулювання регіонального розвитку в Україні : [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень ; редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2014. – Вип. 5 (109). – С. 442–449 (0,4 д.а.).

23. Біль М. М. Інституційні підходи формування загальної архітектури територіальних міграційних систем / М. М. Біль // Кримський економічний вісник. – 1(08) лютий 2014 р. Частина 1. – С. 56–58 (0,4 д.а.).

24. Біль М. М. Соціально-економічна незахищеність трудових мігрантів: до питання супроводу євроінтеграційним реформам України / У. Я. Садова, М. М. Біль, Р. Т. Теслюк // Вісник Прикарпатського університету. Економіка. – 2014. Випуск X. – С. 124–130 (0,63 д.а. / 0,17 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у визначенні впливу інституційної довіри у забезпечення захищеності мігрантів.*

25. Біль М. М. Базова соціальна захищеність трудових мігрантів у контексті вдосконалення публічного управління / М. М. Біль // Глобальні та національні проблеми економіки. Електронне наукове фахове видання Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. – 2015. – № 5. – С. 756–759 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://global-national.in.ua/archive/5-2015/154.pdf> (0,52 д.а.).

26. Біль М. М. Теоретична основа вивчення просторової мобільності населення у вимірі людського розвитку [Електронний ресурс] / М. М. Біль // Східна Європа: економіка, бізнес та управління. – 2016. – № 2. – С. 231–236. – Режим доступу : http://www.easterneurope-ebm.in.ua/journal/5_2016/46.pdf (0,58 д.а.).

27. Біль М. М. Мобільність населення: теоретична сутність і видова різноманітність [Електронний ресурс] / М. М. Біль // Економіка та суспільство. – 2016. – № 7. – С. 645–652. – Режим доступу : <http://economyandsociety.in.ua/journal-7/14-stati-7/597-bil-m-m> (0,71 д.а.).

28. Біль М. М. Політика людського розвитку та її реалізація в умовах високомобільного суспільства / М. М. Біль // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство». – 2017. Випуск 14, частина 1. – С. 27–31 (0,55 д.а.).

29. Біль М. М. Освітня мобільність населення: сутність та виклики для України / М. М. Біль // Теоретичні та прикладні питання економіки. Збірник наукових праць. Випуск 1(34) (за заг. ред. проф. Єханурова Ю.І., проф. Филюк Г.М.). – К. : ТОВ «ЦП «КОМПРИНТ», 2017. – С. 81–92 (0,82 д.а.).

30. Біль М. М. Соціальний захист громадян України за кордоном: практика забезпечення і пріоритети вдосконалення / М. М. Біль // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Збірник наукових праць ; гол. ред. В. С. Кравців. – 2018. – Вип. 31(131). – С. 95–100 (0,64 д.а.).

31. Біль М. М. Стратегічні імперативи соціального захисту мобільних громадян України / М. М. Біль // *Modern Economics*, Електронне наукове фахове видання з економічних наук. – 2018. – № 11. – С. 26–33 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://modecon.mnau.edu.ua/strategic-imperatives-of-social-protection/> (0,71 д.а.).

32. Біль М. М. Методичні підходи дослідження формування й розвитку територіальних міграційних систем / М. М. Біль // *Інноваційна економіка*. – 2013. – № 6(44). – 397 с. – С. 46–48 (*Index Copernicus та інші*) (0,4 д.а.).

33. Bil M. Migration capital as a strategic resource of Ukraine regional development / M. Bil, N. Andrusyshyn, L. Kovalchuk // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Lublin-Polonia*. – 2013. – Vol. XLVII, 2. – P. 27–33 (*Index Copernicus та інші*) (0,5 д.а. / 0,17 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у обґрунтуванні переваг використання міграційного капіталу для України.*

34. Біль М. М. Проблеми формування і розвитку інфраструктури територіальних міграційних систем // *Регіональна економіка*. – 2014. – № 2 (72). – С. 66–73 (*Index Copernicus та інші*) (0,42 д.а.).

35. Біль М. М. Регіональні соціально-економічні дослідження міграційних питань: ретроспектива та сучасні підходи / Р. Т. Теслюк, М. М. Біль, О. В. Махонюк, І. Є. Бараняк // *Регіональна економіка*. – 2014. – № 3 (73). – С. 131–141 (*Index Copernicus та інші*) (0,56 д.а. / 0,15 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає в узагальненні напрямів досліджень міграційних питань представниками Львівської наукової школи.*

36. Bil M. Integracja rynku pracy Ukrainy z terytorialnym systemem migracji: aspekt europejski / M. Bil // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H. Oeconomia*. – 2014. – № 48/4 (XLVIII). – S. 9–17 (*Index Copernicus та інші*) (0,5 д.а.).

37. Біль М. М. Фактори самоорганізації трудових мігрантів у площині соціокультурологічних наслідків міграції / М. М. Біль // *Молодий вчений*. – 2015. – № 2(17). – С. 92–96 (*Index Copernicus та інші*) (0,62 д.а.).

38. Біль М. М. Інституціональні передумови європейського вектору розвитку ринку праці України / М. М. Біль // *Регіональна економіка*. – 2016. – № 3. – С. 128–134 (*Index Copernicus та інші*) (0,42 д.а.).

39. Bil M. Forced migration and socio-cultural development of regions of Ukraine: strategic focus / M. Bil // *European Journal of Economic Studies*. – 2016. – Vol. (16), Is. 2. – P. 302–308 (*Index Copernicus та інші*) (0,55 д.а.).

40. Bil M. Mechanisms of migration processes regulation: theoretical aspects / O. Ryndzak, M. Bil // *Journal Association 1901 «SEPIKE»*. – 2016. – Ausgabe 12. – P. 167–171 (*Index Copernicus та інші*) (0,4 д.а. / 0,2 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у систематизації механізмів регулювання міграційних процесів.*

41. Біль М. М. Ретроспективний огляд просторової мобільності населення / М. М. Біль // *Демографія та соціальна економіка*. – 2017. – № 1(29). – С. 66–78 (*Index Copernicus та інші*) (0,87 д.а.).

42. Біль М. М. Людський розвиток як актуальний вимір дослідження просторової мобільності населення / М. М. Біль // Сталий розвиток економіки. – 2017. – № 3(36). – С. 119–125 (*Index Copernicus та інші*) (0,7 д.а.).

43. Біль М. М. Система забезпечення соціального захисту мобільних категорій населення / М. М. Біль // Регіональна економіка. – 2017. – № 4. – 37–45 (*Index Copernicus та інші*) (0,6 д.а.)

44. Bil M. Population spatial mobility: essence and characteristics / M. Bil // Annals of Marketing Management and Economics. – 2017. – Vol. 3, nr 2. – S. 5–16 (*Index Copernicus та інші*) (0,77 д.а.).

45. Bil M. Human development in Ukraine: assessment and policy of provision in mobile society / M. Bil, T. Stepura // SCIREA. Journal of Economics. – 2018, January 27. – P. 19–31 (*Index Copernicus та інші*) (0,58 д.а. / 0,29 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у аналізі показників людського розвитку України.*

46. Bil M. Mechanism of migration regulation: structural and functional approach / M. Bil, O. Ryndzak // Perspectives – Journal on economic issues. – 2018. – № 2. – P. 14–27 (*Index Copernicus та інші*) (0,6 д.а. / 0,3 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у систематизації механізмів регулювання міграції.*

47. Біль М. М. Необхідність державного регулювання міграційних процесів в Україні / М. М. Біль // Сучасні національні економічні моделі: проблеми та перспективи розвитку: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Симферополь, 5 березня 2010 р.) / Відп. ред. Трофимова В. В. – Симферополь : ВіТроПрінт, 2010. – С. 163–166 (0,19 д.а.).

48. Биль М. Миграционно-инвестиционное обеспечение социально-экономического развития региона (по результатам социологического опроса) / Н. Андрусисин, М. Биль, Л. Михайлюк // «Premisele dezvoltării economiei naionale în contextul crizei economice», conf. t.-practic (2010; Bli). Premisele dezvoltării economiei naionale în contextul crizei economice : Materialele conf. t.-practice, 28-29 mai 2010 / col. red. : Leonid Babii, Andrei Balînschi, Adrian Imon [et al.]. – Bli : Presa univ. blean, 2010 (Tipogr. Univ. de Stat «Alecui Russo» din Bli). – С. 235–239 (0,53 д.а. / 0,2 д.а.). *Особистий внесок здобувача полягає у визначенні теоретичної сутності міграційно-інвестиційного забезпечення регіону.*

49. Біль М. М. Концептуальні підходи до управління міграційними процесами в контексті збереження українського сім'ї / М. М. Біль // Регіональні виборчі процеси: теорія і практика: тези VII Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. д-ра екон. наук, проф. Л. А. Янковської. – Львів : Львівський університет бізнесу та права, 2010. – С. 126–127 (0,1 д.а.).

50. Біль М. М. Регулювання зайнятості в умовах активізації міжрегіональних міграційних процесів / М. М. Біль // Соціально-економічні та правові дослідження в суспільстві знань : Матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 2-3 червня 2011 р.). – Львів : Львівський інститут МАУП, 2011. – С. 22–29 (0,4 д.а.).

51. Біль М. М. Інвестиційне забезпечення розвитку територіальних міграційних систем / М. М. Біль // Стратегічні вектори розвитку національної економіки в умовах протидії викликам глобалізації : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів та студентів, (м. Сімферополь, 22-23 березня 2012 р.) / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, КЕІ ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», Сімферополь. – Саки : ПП «Підприємство Фенікс», 2012. – С. 175–177 (0,14 д.а.).

52. Біль М. М. Туризм и миграция: проблемные аспекты взаимовлияния и управления ими / М. М. Биль // Социальная сфера общества: инновационные тенденции развития : сборник III Международной научно-практической конференции «Социальная сфера общества: инновационные тенденции развития» (г. Краснодар, 22 ноября 2012 г.) ; Институт экономики и управления в медицине и социальной сфере. – Краснодар : ИЭУ МиСС, 2012. – С. 197–202 (0,3 д.а.).

53. Біль М. М. Управління формуванням територіальних міграційних систем у контексті забезпечення сталого розвитку регіону / М. М. Біль // Стратегічний розвиток національної економіки, регіонів і підприємств : Т. 2. Регіон у системі пріоритетів стратегічного економічного розвитку ; матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, (м. Донецьк 15-17 листопада 2012 р.). – Донецьк : ДонДУУ, 2012. – С. 16–20 (0,2 д.а.).

54. Біль М. М. Управління формуванням територіальних міграційних систем та їх інфраструктурне забезпечення / М. М. Біль // Проблеми та перспективи розвитку економіки і підприємництва та комп'ютерних технологій в Україні: збірник тез IX науково-технічної конференції (м. Львів, 15-20 квітня 2013 р.) / Навчально-науковий Інститут підприємництва та перспективних технологій Національного університету «Львівська політехніка». – Львів : ЗУКЦ, 2013. – С. 91–94 (0,2 д.а.).

55. Біль М. М. Соціально-економічна захищеність трудових іммігрантів на вітчизняних підприємствах / М. М. Біль // Резерви економічного зростання та інноваційного розвитку підприємств: Тези доповідей IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кіровоград, 14 березня 2013 р.). – Кіровоградський національний технічний університет. – Кіровоград : ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2013. – С. 15–17 (0,14 д.а.).

56. Біль М. М. Соціально-економічна захищеність мігрантів у системі соціальної безпеки регіону // М. М. Біль // Соціально-психологічні та економіко-правові аспекти управління людськими ресурсами у XXI столітті : Матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 5 червня 2013 р.). – Львів : Львівський інститут МАУП, 2013. – С. 57–61 (0,18 д.а.).

57. Біль М. М. Захищеність трудових мігрантів у системі управління персоналом / М. М. Біль // Соціально-економічний розвиток і якість життя населення регіону : Збірник тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (м. Івано-Франківськ, 16-17 травня 2013 р.). – Івано-Франківськ, 2013. – С. 267–269 (0,14 д.а.).

58. Биль М. М. Правовая культура как важная составная социально-экономической защищенности трудовых мигрантов Украины / М. М. Биль // Миграционные процессы : тренды, вызовы, перспективы : сборник материалов международной научно-практической конференции / под ред. Н. Г. Багаутдиновой, Е. В. Фахрутдиновой. – Казань : Отечество, 2014. – С. 46–52 (0,6 д.а.).

59. Биль М. М. Социально-экономическая защищенность мигрантов в системе социальной безопасности региона / М. М. Биль // Информатика, математическое моделирование, экономика : Сборник научных статей по итогам Четвертой Международной научно-практической конференции. – Смоленск : Смоленский филиал Российского университета кооперации, 2014. – С. 60–68 (0,44 д.а.).

60. Біль М. М. Туристична активність населення в контексті зростання просторової мобільності / М. М. Біль // Туризм і гостинність в Україні : матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Черкаси, 16-17 жовтня 2014 р.). – Черкаси : Брама-Україна, 2014. – С. 14–18 (0,27 д.а.).

61. Биль М. М. Теоретичні основи забезпечення соціально-економічної захищеності трудових мігрантів / М. М. Біль // Людина, бізнес, держава: реалії та перспективи соціально-економічного та інноваційного розвитку: Збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кіровоград, 17 квітня 2014 р.). – КНТУ. – Кіровоград : КОД, 2014. – С. 46–48 (0,2 д.а.).

62. Биль М. М. Інфраструктурне забезпечення міграційних мереж України та Польщі // Суспільні трансформації і безпека : глобальний, національний та особистісний виміри : Матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 12 червня 2014 р.). – Львів : Львівський інститут МАУП, 2014. – С. 188–192 (0,28 д.а.).

63. Биль М. М. Інтеграція людського потенціалу внутрішньо переміщених осіб в Україні / М. М. Біль // Актуальні проблеми управління людськими ресурсами та економіки праці : Збірник тез IV Міжвузівської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених (м. Львів, 22-23 квітня 2015 р.) / Відп. за вип. Л. К. Семів. – Львів : ЛІБС УБС НБУ, 2015. – С. 140–142 (0,18 д.а.).

64. Биль М. М. Розвиток людського потенціалу мігрантів в умовах підвищеної просторової мобільності населення України / М. М. Біль // Економічний розвиток держави, регіонів і підприємств: проблеми та перспективи : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених (м. Львів, 17-18 квітня 2015 р.). – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2015. – С. 82–84 (0,17 д.а.).

65. Биль М. М. Вимушені переміщення в українсько-польській міграційній системі / М. М. Біль // Міжнародний симпозіум «Міграція у кризових умовах: українсько-польський контекст»: збірник матеріалів (м. Львів, 3 вересня 2015 р.). – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2015. – С. 137–148 (0,45 д.а.).

66. Біль М. М. Регіональна політика адаптації внутрішньо переміщених осіб в країні: дія механізму реалізації / М. М. Біль // Суспільні трансформації і безпека : людина, держава, соціум : матеріали доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 11 червня 2015 р.) / [редкол. : Лелик Л. І., Садова У. Я., Гринькевич О. С. та ін.]. – Львів, ін-т МАУП, 2015. – С. 182–186 (0,31 д.а.).

67. Біль М. М. Транскордонна мобільність як детермінанта розвитку регіону / М. М. Біль // Соціально-економічний потенціал транскордонного співробітництва : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Соціально-економічний потенціал транскордонного співробітництва». – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016. – С. 43–47 (0,33 д.а.).

68. Біль М. М. Валютно-фінансові механізми регулювання міграцій: теоретична сутність і прикладна значимість / М. М. Біль // Проблеми розвитку фінансово-кредитної системи : збірник тез XVI Міжнародної наукової конференції молодих учених, аспірантів і студентів, приуроченої до 25-річчя Незалежності України (м. Львів, 14-15 квітня 2016 р.) / ЛННІ ДВНЗ «Університет банківської справи». – Львів, 2016. – С. 451–453 (0,2 д.а.).

69. Біль М. М. Розвиток українсько-польської міграційної системи як управлінський виклик / М. М. Біль // Державне управління в Україні: історія державотворення, виклики та перспективи: матеріали VII Міжнар. наук. конф. аспірантів та докторантів із державного управління (м. Одеса, 27 травня 2016 р.). – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2016. – С. 56–59 (0,21 д.а.).

70. Біль М. М. Просторова мобільність населення: теоретична сутність і ретроспектива формування / М. М. Біль // Фінансові та соціально-економічні системи в умовах глобалізації : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів (м. Львів, 29 листопада 2016 р.). – Львів, 2016. – С. 7–9 (0,13 д.а.).

71. Біль М. М. Урбанізаційний вимір реалізації просторової мобільності населення / М. М. Біль // Проблеми регіоналістики: минуле, сучасне, майбутнє: тези Наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Київ, 3 березня 2017 р.). – К. : КНЕУ, 2017. – С. 215–218 (0,18 д.а.).

72. Біль М. М. Просторова мобільність населення як актуальний об'єкт державного управління / М. М. Біль // Проблеми розвитку публічного управління в Україні : матер. наук.практ. конф. за міжнар. уч. (м. Львів, 6-7 квітня 2017 р.) / за наук. ред. чл. кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2017. – С. 205–208 (0,19 д.а.).

73. Біль М. М. Просторова мобільність населення у контексті забезпечення гідної праці / М. М. Біль // Імперативи та інноваційні механізми забезпечення гідної праці в умовах становлення нової економіки : зб. тез доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25-26 квітня 2017 р.). – К. : КНЕУ, 2017. – С. 142–144 (0,13 д.а.).

74. Біль М. М. Забезпечення конкурентоспроможності національного ринку праці в умовах глобальної просторової мобільності населення / М. М. Біль // Проблеми формування та реалізації конкурентної політики : Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції. – Львів : Ліга-Прес, 2017. – С. 21–23 (0,18 д.а.).

75. Біль М. М. Освітня мобільність як пріоритет розвитку європейського простору / М. М. Біль // Європейські студії в Україні: здобутки, виклики та перспективи : Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 2 червня 2017 р.). – Київ : Українська Асоціація Викладачів і Дослідників Європейської Інтеграції; Терен, 2017. – С. 41–47 (0,27 д.а.).

76. Біль М. М. Освітня мобільність населення у сучасному конкурентному просторі: виклики для України / М. М. Біль // Конкурентоспроможність національної економіки : Матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 5-6 жовтня 2017 р.). – К., 2017. – С. 426–431 (0,27 д.а.).

77. Біль М. М. Просторова мобільність населення у фокусі глобальних тенденцій / М. М. Біль // Суспільні трансформації і безпека: людина, держава, соціум: матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 8 червня 2017 р.). – Львів : Львівський інститут МАУП, 2017. – С. 121–125 (0,35 д.а.).

78. Біль М. М. Соціальний захист мобільних категорій населення: фокус внутрішньо переміщених осіб / М. М. Біль // Менеджмент розвитку соціально-економічних систем у новій економіці (м. Полтава, 19 жовтня 2017 р.). – Полтава : ПУЕТ, 2017. – С. 316–318 (0,21 д.а.).

79. Bil M. Regulation mechanisms of spatial mobility of the population: challenges of the information society / M. Bil // «Formation of Knowledge Economy as the Basis for Information Society» [Thesis of the 5th International Scientific Seminar] / by M. M. Iermoshenko, I. Y. Shtuler, Z. B. Zhyvko. – Kyiv-Vienna : International Academy of Information Science, 2018. – P. 25–29 (0,25 д.а.).

80. Біль М. М. Академическая мобильность как стратегическая предпосылка подготовки конкурентоспособных специалистов (опыт Украины) / М. М. Біль // Актуальные вопросы научно-методической и учебно- организационной работы: практико-ориентированная и фундаментальная подготовка на первой и второй ступенях высшего образования [Электронный ресурс] : республиканская научно-методическая конференция (г. Гомель, 15–16 марта 2018 г.) : [материалы]. Электронные текстовые данные (объём 4,39 Мб). – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2018. – С. 35–38 (0,23 д.а.).

81. Біль М. М. Соціальний захист мобільних категорій населення: зміст та умови забезпечення / М. М. Біль // Публічне управління та адміністрування: конкурентні виклики сучасності : Матеріали всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. – Львів : ТзОВ «Ліга-Прес», 2018. – С. 19–21 (0,15 д.а.).

82. Біль М. М. Прикладні аспекти соціального захисту мобільних громадян України за кордоном / М. М. Біль // Суспільні трансформації і безпека: людина, держава, соціум: матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 14 червня 2018 р.). – Львів : Львівський інститут МАУП, 2018. – С. 98–101 (0,3 д.а.).

83. Біль М. М. Стимулювання в'їзного туризму в Україну в умовах зростання мобільності населення / М. М. Біль // Туризм і гостинність: стан, проблеми і перспективи : матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Черкаси, 18-19 жовтня 2018 р.). – Черкаси : Вид-ць О.М. Третяков, 2018. – С. 93–96 (0,2 д.а.).

Відомості про апробацію результатів дисертації

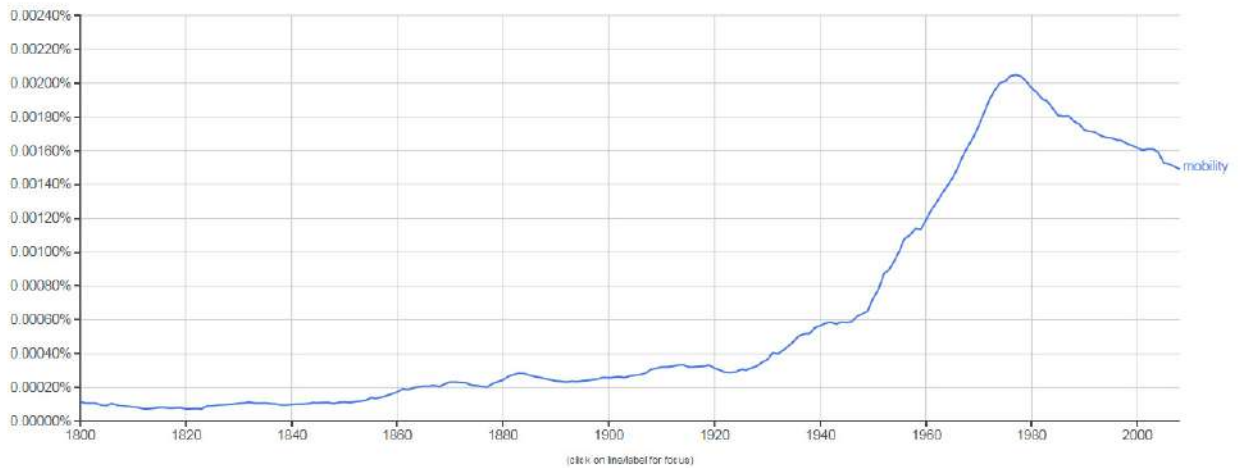
1. «Економічний простір України: регіоналізація та інтеграція в умовах суспільних трансформацій» (м. Львів, 2010 р.), виступ з доповіддю;
2. «Rynek finansowy» (м. Наленчув, 2012 р.), виступ з доповіддю;
3. «Резерви економічного зростання та інноваційного розвитку підприємств» (м. Кропивницький, 2013 р.), виступ з доповіддю;
4. «Інтеграція України у європейський та світовий фінансовий простір» (м. Львів, 2013 р.), виступ з доповіддю;
5. «Соціально-психологічні та економіко-правові аспекти управління людськими ресурсами у XXI столітті» (м. Львів, 2013 р.), виступ з доповіддю;
6. «Міграційні процеси в Україні: сучасні виклики та регіональна специфіка» (м. Львів, 2013 р.), виступ з доповіддю;
7. «Соціально-демографічні зрушення в Україні: чинники та перспективи» (м. Київ, 2013 р.), виступ з доповіддю;
8. «Publikacje elektroniczne w rozwoju nauki» (м. Бялисток, 2014 р.), виступ з доповіддю;
9. «Туризм і гостинність в Україні: стан, проблеми, тенденції, перспективи розвитку» (м. Черкаси, 2014 р.), виступ з доповіддю;
10. «Регіональна політика в Україні: сучасний стан та стратегія реформування» (м. Львів, 2014 р.), виступ з доповіддю;
11. «Нові виклики бідності в Україні» (м. Київ, 2014 р.), виступ з доповіддю;
12. «Економічний розвиток держави, регіонів і підприємств: проблеми та перспективи» (м. Львів, 2015 р.), виступ з доповіддю;
13. «Актуальні проблеми управління людськими ресурсами та економіка праці» (м. Львів, 2015 р.), виступ з доповіддю;
14. «Територіальні соціально-демографічні особливості України» (м. Київ, 2015 р.), виступ з доповіддю;
15. «Соціально-економічний потенціал транскордонного співробітництва» (м. Львів, 2016 р.), виступ з доповіддю;
16. «Проблеми розвитку фінансово-кредитної системи» (м. Львів, 2016 р.), виступ з доповіддю;
17. «Фінансові та соціально-економічні системи в умовах глобалізації» (м. Львів, 2016 р.), виступ з доповіддю;
18. «Проблеми регіоналістики: минуле, сучасне, майбутнє» (м. Київ, 2017 р.), виступ з доповіддю;

19. «Проблеми розвитку публічного управління в Україні» (м. Львів-Брюховичі, 2017 р.), виступ з доповіддю;
20. «Імперативи та інноваційні механізми забезпечення гідної праці в умовах становлення нової економіки» (м. Київ, 2017 р.), виступ з доповіддю;
21. «Європейські студії в Україні: здобутки, виклики та перспективи» (м. Київ, 2017 р.), виступ з доповіддю;
22. «Суспільні трансформації і безпека: людина, держава, соціум» (м. Львів, 2017 р.), виступ з доповіддю;
23. «Marketing Management – MM2017» (м. Варшава, 2017 р.), виступ з доповіддю;
24. «Проблеми формування та реалізації конкурентної політики» (м. Львів, 2017 р.), виступ з доповіддю;
25. «Конкурентоспроможність національної економіки» (м. Київ, 2017 р.), виступ з доповіддю;
26. «Trends in regional development in the EU countries 2017» (м. Варшава, 2017 р.), виступ з доповіддю;
27. «Формування економіки знань як базису інформаційного суспільства» (м. Відень, 2017 р.), виступ з доповіддю;
28. «Актуальные вопросы научно-методической и учебно-организационной работы» (м. Гомель, 2018 р.), виступ з доповіддю;
29. «Perspektywy rozwoju przedsiębiorczości w ujęciu globalnym» (м. Лодзь-м. Львів, 2018 р.), виступ з доповіддю;
30. XXII Warsztaty Ekonomistów Rolnych (м. Краснобруд, 2018 р.), виступ з доповіддю;
31. «Туризм і гостинність: стан, проблеми, перспективи» (м. Черкаси, 2018 р.), виступ з доповіддю.

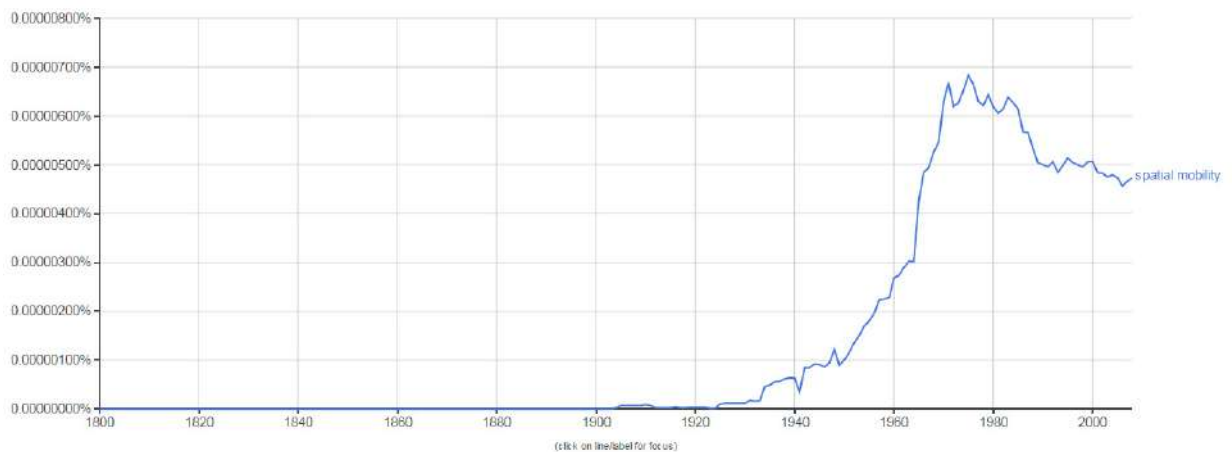

**Використання термінів «мобільність» і «просторова мобільність»
у друкованій літературі за даними web-ресурсу
«Google Books Ngram Viewer»**

а) «мобільність»

б) «просторова мобільність»

* Джерело: складено автором за даними [171]

Дефініції видів мобільності у наукових працях

№ з/п	Автор / Джерело	Дефініція мобільності
<i>Трудова мобільність</i>		
1	Т. Заславська [63, с. 17]	переміщення працівника з одного робочого місця на інше як елементарний акт, з безлічі яких складається глобальний процес трудової мобільності
2	Е. Бойченко [29, с. 4]	процес трудових переміщень працівника, основу якого складають здібності до змін у змісті трудової діяльності, що забезпечило визначення відповідних чинників трудової мобільності
3	О. Колмакова [71, с. 7]	здатність і бажання до переміщень трудових ресурсів
4	В. Юрченко [154, с. 6]	процес формування та реалізації властивості працівників змінювати трудові позиції шляхом: найму або звільнення; зміни професії, освітньо-кваліфікаційного рівня; посадового підвищення та переміщення персоналу
5	Б. Ігошев [65, с. 45]	готовність і здатність до зміни місця праці, професії, посади, способу життя в цілому (отождоження з професійною мобільністю)
6	Н. Коваліско [68, с. 6]	соціально-економічний процес, що визначає динамічний стан, готовність і здатність індивідів до зміни соціально-трудової позиції, статусу у системі виробничих умов і кон'юнктури регіонального ринку праці
<i>Професійна мобільність</i>		
7	П. Сорокін [120, с. 75]	інтегроване особистісне утворення, що включає інтелектуальні вміння, здібності та особистісні якості, які дають можливість особі швидко віднаходити, обробляти й застосовувати інформацію, приймати рішення й оперативно діяти в стандартних і нестандартних ситуаціях, ефективно реалізовувати здобуті знання, обирати оптимальні способи виконання завдань
8	О. Козлова, Т. Малецька, Д. Козлов [69, с. 64]	один з основних показників професійної й соціальної затребуваності суб'єкта, що одночасно є ціннісно-смысловим конструктом і типом реагування особистості на ситуацію (життєву, професійну) в мінливих умовах життєдіяльності
9	Л. Сушенцева [129, с. 5]	зміна позиції індивіда в професійно-кваліфікаційній структурі суспільства; положення, яке здатні зайняти індивіди в суспільстві; зміна індивідом чи групою індивідів однієї професії на іншу
	М. Павленко [96, с. 497]	готовність до оперативної реалізації оптимальних способів виконання різноманітних завдань у межах своєї професії, володіння професійними прийомами і вміннями та ефективне їх використання з метою виконання будь-яких завдань у суміжних галузях.
<i>Інтелектуальна мобільність</i>		
10	Л. Хорунжа [144, с. 4]	інтегроване особистісне утворення, що включає інтелектуальні вміння, здібності та особистісні якості, які дають можливість особі швидко віднаходити, обробляти й застосовувати інформацію, приймати рішення й оперативно діяти в стандартних і нестандартних ситуаціях, ефективно реалізовувати здобуті знання, обирати оптимальні способи виконання завдань
11	Г. Міхненко [90, с. 129]	здатність до сприйняття, обробки та творчого застосування інформації, до швидкого, але ефективного вирішення професійних завдань у мінливих умовах
<i>Соціальна мобільність</i>		
12	В. Городяненко [47, с. 342]	переміщення індивіда чи соціальної групи в системі соціальної стратифікації
13	Енциклопедія освіти [60, с. 167]	будь-який перехід індивіда або соціальної групи з однієї соціальної позиції на іншу
14	В. Астахова [3, с. 74]	процес переміщення індивідів між ієрархічним або іншими елементами соціальної структури – трудовими колективами, соціальними групами та верствами, категоріями населення
<i>Академічна мобільність</i>		
15	Л. Семів [114, с. 85]	інструмент для інтеграції ВНЗ у міжнародне освітнє середовище, що забезпечує пересування та обмін інформаційними та людськими ресурсами
16	О. Болотська [30]	інструмент підвищення доступності, якості та ефективності освіти, формування глобального освітнього простору і забезпечення мобільності людського капіталу
17	І. Федорова, Я. Трофименко [139, с. 140]	можливість упродовж періоду навчання провчитись один або більше семестрів в іншому вищому навчальному закладі, де готують фахівців з цієї ж спеціальності із зарахуванням дисциплін (кредитів) та періодів навчання; можливість ефективніше розвивати особистий інтелектуальний потенціал

* Джерело: побудовано автором за джерелами, вказаними у таблиці

Основні види простору

№ з/п	Вид простору	Характеристика
1	Географічний (екопростір)	середовище розташування природних об'єктів і явищ, які взаємодіють між собою та піддаються впливу суспільства
2	Соціальний (стратовий, класовий)	середовище взаємодій соціальних груп між собою та з природним середовищем
3	Економічний (виробничий, інфраструктурний, фінансовий)	середовище економічних відносин з приводу використання ресурсів, формування національного доходу
4	Політичний (геополітичний)	середовище взаємодій владних структур між собою та соціальними групами (електоратом), формування громадянського суспільства
5	Науковий	середовище взаємодій наукових, освітніх, бізнес-структур з приводу генерування ідей, продукування інновацій, впровадження їх у життя
6	Освітній	середовище взаємодій освітніх структур з приводу підготовки фахівців (високої кваліфікації)
7	Інформаційно-комунікаційний	середовище створення і поширення інформації
8	Культурний (етнічний)	середовище формування, збереження культурних норм і цінностей
9	Ментальний	середовище соціальних, міжпоколінних взаємодій на когнітивному рівні

* Джерело: складено автором за даними [149, с. 28; 87, с. 41]

Практика реалізації просторової мобільності у різні етапи розвитку людства

№ з/п	Етапи розвитку	Основні економічні особливості	Основні технологічні особливості	Основні соціокультурні особливості	Демографічний розвиток	Просторовий розвиток	Домінуючі практики реалізації мобільності (мобільні переходи)
1	Первісне (доцивілізаційне) суспільство (до VIII тис. до н.е.)	3	4	5	6	7	8
1	Первісне (доцивілізаційне) суспільство (до VIII тис. до н.е.)	Примітивні способи збирання, мисливства, становлення роду як господарської одиниці	Виключно ручні технології опрацювання, збирання і передавання, опанування вогню	Формування первісної культури, релігійних уявлень Початок соціогенезу	Дуже повільне зростання чисельності населення	Об'єднання в первісні стада Виникнення першого міста (Єрихон)	Обмежена мобільність з метою пошуку кращих умов перебування і добування їжі в умовах гармонії людини з природою
2	Мисливсько-збиральницьке суспільство (VIII тис. до н.е. – IV тис. до н.е.)	Перехід до привласнюючого, виробничо-вдворювального господарства; виникнення тваринництва, землеробства, ремесел; становлення відносин обміну	Нові способи обробки каменю, початок обробки металів Винайдення колеса і плуга Використання човнів Початок будівництва, в тому числі штучних каналів Пошиття одягу Використання масляних ламп	Винайдення письма з використанням папірису Винайдення компаса Початок картобудування Розвиток міфології Багатобожжя Театральна, циркова діяльність	Поступове зростання населення	Виникнення кочових «імперій» Практика обнесення мурами міст (Єрихон)	Активізація кочівництва (номадизму) у ході розвитку скотарства, як прояв специфічної культури стилю життя степових племен або з метою військових походів
3	Аграрне суспільство (IV тис. до н.е. – сер. XVIII ст. н.е.)	Домінування ручного, доморобного і ремісничо-мануфактурного виробництва; розвиток товарно-грошових відносин	Використання воза, колісниць, тачки Практика меліорації Ткацтво Нові способи будування доріг (моцні дороги) Поширення механічних технологій (паровий двигун)	Розвиток писемності (срогліфів, клинопису, кресльської) Використання пергаменту, паперу Формування алфавіту Розвиток друку Картобудування на глині й далі на новіших матеріалах Становлення монотеїстичних релігій (у т.ч. християнства) Мистецька діяльність	Збільшення чисельності населення з 5 млн у період зародження сільського господарства до 200 млн до початку н.е. з темпом зростання 0,05% на рік Переважає сільського населення над міським	Виникнення перших міських поселень, взамодія кочових «імперій» з землеробськими племенами Період Великих географічних відкриттів Становлення держав сучасного типу Практика колонізації	Збереження практики кочівництва Перші явні міграції внаслідок зростання чисельності населення та нових можливостей переміщення у глобальному просторі після Великих географічних відкриттів Практика переселення з Європи до Америки, Азії, Африки, Океанії Явище мандрівних студентів

Продовження додатку Е

1	2	3	4	5	6	7	8
4	Індустріальне суспільство (сер. XVIII – кін. XX ст.)	Домінування промислових видів економічної діяльності, перехід до фабрично-заводського типу виробництва Початок процесів глобалізації, формування інтеграційних утворень	Промислова революція: винайдення парової, теплової машин (двигун внутрішнього згорання); поширення електричних, електронних, оптичних технологій Стрімкий розвиток транспортної інфраструктури (паровоз, морський (підводний), наземний транспорт) Становлення автомобілебудування Розвиток радіо, телебачення Поширення технологій телеграфу	Становлення нових культурних напрямів, у т.ч. модернізму Збереження сильного впливу релігії Розвиток матеріалізму Зростання ролі освіти, науки, культури Формування середнього класу Становлення суспільства добробуту	Період динамічно зростаючої чисельності населення (другий мільярд – 1930 р., п'ятий – 1987 р.) Переважання міського населення над сільським	Активні урбанізаційні процеси Становлення демократичних засад розвитку (право вибору місця проживання, навчання, праці)	Початок практики свідомого стимулювання імміграції (як правило, на європейському континенті) Зростання трудовіміграційних процесів унаслідок Промислової революції й активної індустріалізації економіки Активізація практики переселення з Європи до Америки Масова еміграція з Британії, Італії, Австро-Угорщини, Німеччини, Іспанії у кінці XIX ст. Імміграційна залежність США, Канади, Австралії Інституціоналізація міграції як чинника просторового розвитку, урбанізаційних процесів Зростання туристичної активності в умовах становлення індустрії Розвиток освітньої мобільності
5	Інформаційне суспільство (кін. XX ст. – 2100 р.)	Домінуюча роль підприємництва, розвиток сектору послуг, інформаційних технологій Тотальна глобалізація, розширення меж вільного руху людських ресурсів у рамках інтеграційних утворень	Тотальна комп'ютеризація, інтернетизація, роботизація, 3D-технології Поширення мобільних комунікацій, Інтернету Домінування цифрових технологій Розвиток нанотехнологій Освоєння космосу (супутниковий зв'язок)	Розвиток комп'ютерного друку Кількісне зростання інформації Розвиток постмодернізму Формування технокультури Формування креативного класу Розвиток суспільства добробуту	Регульоване уповільнення демографічного зростання (2015 р. річний темп зростання – 1,13 проти 2,1 у 1968 р.) Зростання частки населення країн, що розвивається	Активні процеси утворення агломерацій і метрополій	Трансформація міграції у глобальне явище Домінування країн «третього світу» в структурі мігрантів Зростання імміграційної залежності Європи Проблеми бідженів в умовах поглиблення розривів за рівнем розвитку між країнами Формування глобальної міграційної мережі Масовість туризму в умовах глобалізації індустрії, формування культури рекреації і подорожей
6	Технологічно-інформаційне суспільство (від 2100 р.)	Формування нової системи відносин та організації суспільства на основі взаємодії людини й об'єктів зі штучним інтелектом	Винайдення технологій штучного інтелекту Впровадження технологій саморегулювання (самовідтворення, самоочищення тощо) Подальше освоєння космосу	Трансформація цінностей Розвиток цифрового суспільства, у т.ч. культури Домінування віртуальних соціальних зв'язків над реальними	Чисельність населення світу щонайменше 10 млрд Значне подовження тривалості життя людини	Розвиток поселень майбутнього Втрата функцій (провідного значення) держав	Домінування віртуальних форм мобільності над реальними Реальні форми мобільності виключно з мотивів потреби рекреації, пізнання, саморозвитку

* Джерело: побудовано автором за даними [76, с. 18; 111, с. 18; 105; 179, с. 170; 77, с. 16-17; 163]

АНКЕТА

Шановний добродію/добродійко!

Просимо Вас взяти участь в опитуванні, яке проводить Державна установа «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України». Метою дослідження є виявлення стану мобільності та покращення умов життєдіяльності населення в Україні.

Анкета є анонімною, результати будуть використані лише в узагальненому вигляді. Заздалегідь вдячні за співпрацю!

1. Вкажіть, будь ласка, Ваш вік:

- а) до 30 років;
- б) 31-40 років;
- в) більше 40 років.

2. Вкажіть Вашу стать:

- а) чол.;
- б) жін.

3. Який Ваш сімейний стан?

- а) неодружений(а);
- б) одружений(а);
- в) розлучений(а).

4. Який рівень Вашої освіти?

- а) повна чи базова середня освіта;
- б) професійно-технічна освіта (кваліфікований робітник);
- в) неповна вища освіта (молодший спеціаліст);
- г) вища освіта (бакалавр, магістр);
- д) вища освіта з науковим ступенем (кандидат, доктор наук).

5. Який статус Вашої діяльності?

- а) навчаюсь;
- б) працюю за наймом;
- в) працюю як підприємець чи самозайнятий(а);
- г) займаюсь громадською роботою;
- д) безробітний(а).

6. Де Ви проживаєте?

- а) м. Львів;
- б) Львівська область;
- в) інше _____

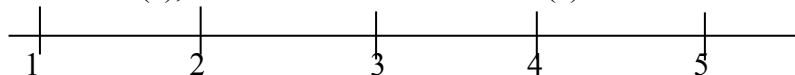
7. Чи хотіли б Ви поїхати з теперішнього місця перебування з метою праці чи навчання?
(дайте відповідь у кожному рядку, можна обирати декілька варіантів)

№ з/п	Чи хотіли б Ви виїхати з теперішнього місця перебування	На який період						
		Ні, на жодний період часу	Так, на період до 1 місяця	Так, на період від 1 до 6 місяців	Так, на період від 6 місяців до 1 року	Так, на період від 1 до 3 років	Так, на період від 3 і більше років	Так, назавжди
1	В інший населений пункт у межах області							
2	У сусідню область у межах країни							

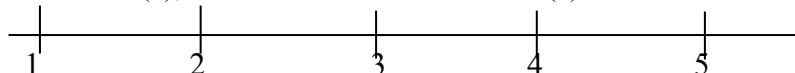
Продовження додатку Ж

3	У будь-яку іншу область у межах країни							
4	У столицю країни							
5	У сусідню європейську країну (Польщу, Угорщину, Словаччину)							
6	У будь-яку іншу європейську країну							
7	У сусідню країну групи СНД (Росію, Білорусь)							
8	У будь-яку країну світу з кращими умовами							

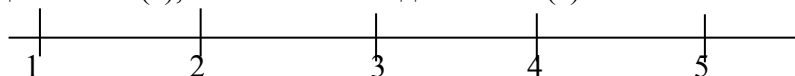
8. Оцініть, наскільки Ви задоволені рівнем Вашого доходу: 1 – повністю незадоволений(а), 5 – повністю задоволений(а)?

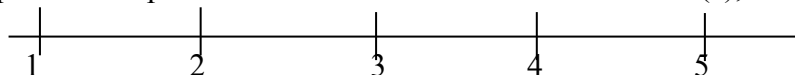
98. Оцініть, наскільки Ви задоволені умовами Вашої праці: 1 – повністю незадоволений(а), 5 – повністю задоволений(а)?

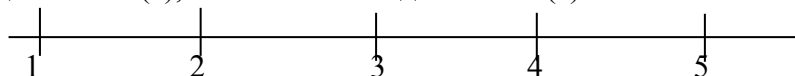
10. Оцініть, наскільки Ви задоволені якістю освіти, яку отримали: 1 – повністю незадоволений(а), 5 – повністю задоволений(а)?

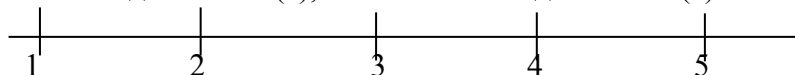
11. Оцініть, наскільки Ви задоволені доступністю та якістю медичних послуг за місцем теперішнього проживання: 1 – повністю незадоволений(а), 5 – повністю задоволений(а)?

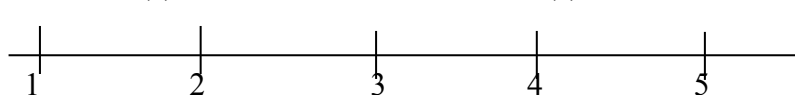
12. Оцініть, наскільки Ви задоволені станом довкілля (екологія, озеленення, можливість відпочинку на природі і т. д.) за місцем теперішнього проживання: 1 – повністю незадоволений(а), 5 – повністю задоволений(а)?

13. Оцініть, наскільки Ви задоволені умовами безпеки (криміногенна ситуація, патрулювання вулиць, камери спостереження і т. д.) за місцем теперішнього проживання: 1 – повністю незадоволений(а), 5 – повністю задоволений(а)?

14. Оцініть, наскільки Ви задоволені умовами проживання, якістю послуг соціально-побутового обслуговування за місцем теперішнього проживання: 1 – повністю незадоволений(а), 5 – повністю задоволений(а)?

Щиро вдячні за Ваш час і відповіді!

ДОДАТОК И

Деякі похідні показники аналізу ПМН в регіонах України, 2016 рік

№ з/п	Регіон	Концентрація вибулих осіб у рамках міждержавної міграції, %	Концентрація прибулих осіб у рамках міждержавної міграції, %	Інтенсивність міграційного обороту загальна, %	Інтенсивність міграційного обороту у рамках міждержавної міграції, %	Густота міграційного потоку, %
1	Україна	0,58	0,03	1,18	0,05	15,30
2	Вінницька	0,51	0,01	0,86	0,02	7,90
3	Волинська	0,56	0,01	0,99	0,02	9,10
4	Дніпропетровська	0,43	0,02	0,78	0,03	9,40
5	Донецька	0,22	0,00	0,36	0,01	4,70
6	Житомирська	1,03	0,03	2,06	0,06	20,11
7	Закарпатська	0,34	0,01	0,60	0,05	5,88
8	Запорізька	0,32	0,01	0,54	0,02	4,78
9	Івано-Франківська	0,66	0,02	1,32	0,02	17,18
10	Київська	0,79	0,05	2,23	0,06	46,87
11	Кіровоградська	0,87	0,03	1,74	0,05	15,82
12	Луганська	0,18	0,00	0,25	0,01	2,58
13	Львівська	1,03	0,04	2,25	0,07	35,30
14	Миколаївська	0,65	0,02	1,18	0,03	11,38
15	Одеська	0,61	0,06	1,36	0,10	24,68
16	Полтавська	0,89	0,03	1,78	0,04	15,24
17	Рівненська	0,68	0,01	1,33	0,02	13,55
18	Сумська	1,26	0,04	2,63	0,06	30,94
19	Тернопільська	0,47	0,02	0,79	0,02	6,43
20	Харківська	0,63	0,12	1,30	0,14	21,18
21	Херсонська	0,39	0,01	0,68	0,01	5,48
22	Хмельницька	0,59	0,01	1,04	0,01	10,79
23	Черкаська	0,58	0,02	0,99	0,03	8,48
24	Чернівецька	0,36	0,02	0,67	0,03	7,78
25	Чернігівська	0,77	0,03	1,45	0,04	13,16
26	м. Київ	0,57	0,12	1,59	0,14	30,80

* Джерело: розраховано автором за офіційними статистичними даними

** Новіші дані відсутні у зв'язку з їх неподанням у статистиці

Об'єднуючі цілі самоорганізації мігрантів: міждержавний вимір

№ з/п	Характер об'єднуючої цілі	Форми діяльності	Переваги
1	✓ Соціально-економічна захищеність – особиста, членів сім'ї	- Громадські ради при державних структурах - Співпраця з посольствами, омбудсменами, департаментами соціального захисту та ін. - Організовані (тіньові) грошові перекази, залучення членів сім'ї та ближчого соціального оточення в міграційні мережі	- Підвищення соціально-економічної захищеності мігрантів та членів їх сімей - Підвищення правової культури мігрантів та членів їх сімей - Розвиток механізмів соціалізації, підтримка процесів інкультурації
2	✓ Збереження соціокультурологічних особливостей (мова, традиції, віра); ✓ Потреба комунікацій	- Громадські організації (у т.ч. мережеві) - Об'єднання при церквах - Культурно-мистецька, спортивна діяльність (ансамблі, хори, команди, художнє мистецтво, художня література) - Мовні школи - Табори, з'їзди, злети - Співпраця з релігійними, громадськими організаціями на батьківщині - Видавнича діяльність (публіцистика, науково-пізнавальна література) - Сприяння частим відвідуванням рідного краю (країни)	- Збереження етнонаціональної і культурної ідентичності за рахунок високої самомотивації, уповільнення асиміляції - Розвиток громадянського суспільства - Підвищення патріотизму населення регіону (країни) походження
3	✓ Вияв патріотизму	- Різні форми допомоги батьківщині - Волонтерство - Публічні акції - Цільові проекти (інвестиційні, навчання, культурного обміну та ін.)	- Збереження психоемоційного зв'язку з батьківщиною, регіоном походження; - Формування нації

* Джерело: побудовано автором за даними [464, с. 94]

Перелік міжнародних угод України про взаємне працевлаштування і соціальний захист

№ з/п	Інша сторона	Назва документу, місце та рік підписання
1	ЄС	Європейська конвенція про правовий статус трудівників-мігрантів (м. Страсбург, 24.11.1977, від імені України підписана 02.03.2004, набула чинності для України 01.10.2007)
2	СНД	Конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав (м. Кишинів, 14.11.2008, ратифіковано Верховною Радою України 21.12.2011)
		Угода про гарантії прав громадян держав-учасниць СНД в галузі пенсійного забезпечення (м. Москва, 13.03.1992)
		Угода про взаємне визнання прав на пільговий проїзд інвалідів та учасників Великої Вітчизняної війни, а також осіб, прирівняних до них (в рамках СНД) (м. Москва, 12.03.1993)
		Угода про взаємне визнання пільг і гарантій для учасників та інвалідів Великої Вітчизняної війни, учасників бойових дій на території інших держав, сімей загиблих військовослужбовців (в рамках СНД) (м. Москва, 15.04.1994, набула чинності для України 27.06.1996)
		Угода про співробітництво в галузі трудової міграції та соціального захисту трудівників-мігрантів (в рамках СНД) (м. Москва 15.04.1994, набула чинності для України 22.08.1995)
		Угода про гарантії прав громадян в галузі виплати соціальної допомоги, компенсаційних виплат сім'ям з дітьми та аліментів (в рамках СНД) (м. Москва, 09.09.1994, набула чинності для України 30.01.1996)
		Угода між державами-учасницями СНД про соціальні та правові гарантії військовослужбовців, осіб, звільнених з військової служби, та членів їхніх сімей (м. Мінськ, 14.02.1992)
3	Азербайджан	Угода між Урядом України та Урядом Азербайджанської Республіки про співробітництво в галузі пенсійного забезпечення (м. Баку, 28.07.1995, ратифікована 07.05.1996)
		Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Азербайджанської Республіки про трудову діяльність і соціальний захист громадян України, які тимчасово працюють на території Азербайджанської Республіки, та громадян Азербайджанської Республіки, які тимчасово працюють на території України (3.06.2004, ратифікована 22.02.2006, набула чинності 20.11.2007)
4	Білорусь	Угода між Урядом України та Урядом Республіки Білорусь про гарантії прав громадян у галузі пенсійного забезпечення (м. Київ, 14.12.1995, набула чинності 11.02.1997)
		Угода між Урядом України і Урядом Республіки Білорусь про трудову діяльність і соціальний захист громадян України та Республіки Білорусь, які працюють за межами своїх держав (м. Мінськ, 17.07.1995, ратифікована 26.04.1996, набула чинності 16.07.1996)
5	Болгарія	Договір між Україною та Республікою Болгарія про соціальне забезпечення (м. Софія 04.09.2001, ратифікований ВРУ 22.11.2002)
		Угода між Міністерством праці та соціальної політики України та Національним інститутом страхування Республіки Болгарія про застосування Договору між Україною та Республікою Болгарія про соціальне забезпечення (21.05.2004)
6	В'єтнам	Угода між Урядом України та Урядом Соціалістичної Республіки В'єтнам про взаємне працевлаштування громадян та їх соціальний захист (м. Ханой, 08.04.1996, набула чинності 06.03.1998)
7	Вірменія	Угода між Урядом України і Урядом Республіки Вірменія про трудову діяльність і соціальний захист громадян України та Республіки Вірменія, які працюють за межами своїх держав (м. Київ, 17.06.1995, ратифікована 26.04.1996, набула чинності 10.06.1996)
8	Грузія	Угода між Урядом України і Урядом Республіки Грузія про співробітництво в галузі пенсійного забезпечення (м. Тбілісі, 9.01.1995, набула чинності 22.12.1995)
9	Естонія	Угода між Україною та Естонською Республікою у сфері соціального забезпечення (ратифікована ЗУ № 3990-VI від 02.11.2011, набула чинності 01.02.2012)
		Договір про застосування Угоди між Україною та Естонською Республікою у сфері соціального забезпечення (5.10.2010, набув чинності 01.02.2012)
10	Ізраїль	Угода між Україною та Державою Ізраїль про соціальне забезпечення (м. Нью-Йорк, 28.09.2012, поки не чинна)
11	Іспанія	Угода між Україною та Королівством Іспанія про соціальне забезпечення громадян (м. Мадрид, 07.10.1996, ратифікована 17.12.1997, набула чинності 27.03.1998)
		Адміністративний договір про порядок застосування Угоди між Україною та Іспанією про соціальне забезпечення громадян (17.01.2001)
		Угода між Україною та Іспанією щодо врегулювання та упорядкування трудових міграційних потоків між двома державами (м. Мадрид, 12.05.2009, ратифікована Україною 01.12.2010, набула чинності 28.07.2011)

Продовження додатку Л

12	Латвія	Договір між Україною і Латвійською Республікою про співробітництво в галузі соціального забезпечення (м. Київ, 26.02.1998, ратифікований 19.03.1999)
		Угода між Урядом України і Урядом Латвійської Республіки про трудову діяльність та соціальний захист осіб, які постійно проживають в Україні та Латвії і працюють на територіях обох держав (м. Київ, 21.11.1995)
		Угода між Міністерством праці та соціальної політики України та Міністерством добробуту Латвійської Республіки про порядок застосування Договору між Україною і Латвійською Республікою про співробітництво в галузі соціального забезпечення (4.07.2001)
13	Лівія	Угода між Україною та Великою Соціалістичною Народною Лівійською Арабською Джамагірією про співпрацю у сфері працевлаштування (14.10.2003, ратифікована 15.06.2004)
14	Литва	Договір між Україною та Литовською Республікою про соціальне забезпечення (м. Вільнюс, 23.04.2001, ратифікований 10.01.2002, набув чинності 08.02.2002)
		Угода між Міністерством праці та соціальної політики України та Міністерством соціальної охорони і праці Литовської Республіки про порядок реалізації Договору між Україною та Литовською Республікою про соціальне забезпечення (м. Вільнюс 9.12.2005)
		Угода між Урядом України і Урядом Литовської Республіки про взаємне працевлаштування громадян (28.03.1995, набула чинності 11.08.1995)
15	Молдова	Угода між Урядом України і Урядом Республіки Молдова про гарантії прав громадян в галузі пенсійного забезпечення (м. Кишинів, 29.08.1995, набула чинності 19.12.1996)
		Угода між Урядом України та Урядом Республіки Молдова про трудову діяльність і соціальний захист громадян України та Республіки Молдова, які працюють за межами кордонів своїх держав (м. Київ, 13.12.1993, набула чинності 25.02.1994)
16	Польща	Угода між Україною та Республікою Польща про соціальне забезпечення. Підписана у м. Київ 18.05.2012. Ратифікована ЗУ № 458-VII від 05.09.2013. Набула чинності з 01.01.2014
		Адміністративний договір щодо застосування Угоди між Україною та Республікою Польща про соціальне забезпечення (м. Київ, 18.05.2012, набув чинності 1.01.2014)
		Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про взаємне працевлаштування працівників (м. Варшава, 16.02.1994, набула чинності 19.12.1994)
17	Португалія	Угода між Україною та Португальською Республікою про тимчасову міграцію громадян України для роботи в Португальській Республіці (м. Київ, 13.02.2003, ратифікована 20.11.2003, набула чинності 27.03.2005)
		Адміністративна домовленість стосовно процедури застосування Угоди між Україною та Португальською Республікою про соціальне забезпечення (м. Лісабон, 7.07.2009)
		Угода між Україною та Португальською Республікою про соціальне забезпечення (м. Лісабон, 07.07.2009, ратифікована 21.12.2011)
18	Росія	Угода між Урядом України та Урядом Російської Федерації про трудову діяльність і соціальний захист громадян Росії та України, які працюють за межами кордонів своїх держав (м. Москва, 14.01.1993)
		Тимчасова Угода між Урядом України і Урядом Російської Федерації про гарантії прав громадян, які працювали в районах Крайньої Півночі та місцевостях, які прирівняні до районів Крайньої Півночі, в галузі пенсійного забезпечення (Москва, 15.01.1993)
		Угода про порядок переведення і виплати пенсій відповідно до Тимчасової угоди між Урядом України та Урядом Російської Федерації про гарантії прав громадян, які працювали в районах Крайньої Півночі та місцевостях, прирівняних до районів Крайньої Півночі, у галузі пенсійного забезпечення від 15 січня 1993 року (м. Київ, 30.07.1996)
19	Словацьчина	Договір між Україною та Словацькою Республікою про соціальне забезпечення (м. Братислава, 6.12.2000, ратифікований 20.09.2001, набув чинності 01.01.2002)
		Адміністративна Угода про застосування Договору між Україною та Словацькою Республікою про соціальне забезпечення (м. Київ 21.06.2004)
20	Угорщина	Угода між СРСР і Угорською Народною Республікою про соціальне забезпечення (м. Будапешт, 20.12.1962, ратифікована 31.05.1963, набула чинності 12.04.1963)
21	Чехія	Договір між Україною та Чеською Республікою про соціальне забезпечення (м. Київ, 4.07.2001, ратифікований 22.11.2002, набув чинності 01.04.2003)
		Адміністративна Угода про застосування Договору між Україною та Чеською Республікою про соціальне забезпечення (м. Прага, 25.06.2003)
22	Швейцарія	Угода між Кабінетом Міністрів України та Федеральною Радою Швейцарської Конфедерації про обмін стажистами (м. Берн 28.11.2003, набула чинності 27.10.2008)

* Джерело: складено автором за даними [488]

**Результати опитування населення м. Львів та Львівської області
з метою з'ясування хорологічно-темпологічної вимірності
потенціалу мобільності, 2019 рік**

1. Вкажіть, будь ласка, Ваш вік	К-ть	%
до 30 років	159	31,4
31-40 років	263	51,9
більше 40 років	85	16,8

2. Вкажіть Вашу стать	К-ть	%
чол.	143	28,2
жін.	364	71,8

3. Який Ваш сімейний стан?	К-ть	%
неодружений(а)	181	35,7
одружений(а)	289	57,0
розлучений(а)	37	7,3

4. Який рівень Вашої освіти?	К-ть	%
повна чи базова середня освіта	15	3,0
професійно-технічна освіта (кваліфікований робітник)	20	3,9
неповна вища освіта (молодший спеціаліст)	30	5,9
вища освіта (бакалавр, магістр)	353	69,6
вища освіта з науковим ступенем (кандидат, доктор наук)	89	17,6

5. Який статус Вашої діяльності?	К-ть	%
навчаюсь	45	8,9
працюю за наймом	322	63,5
працюю як підприємець чи самозайнятий(а)	92	18,1
займаюсь громадською роботою;	13	2,6
безробітний(а)	35	6,9

6. Де Ви проживаєте?	К-ть	%
м. Львів	352	69,4
Львівська облатсь	107	21,1
Інше	48	9,5

Продовження додатку М

7. Чи хотіли б Ви поїхати з теперішнього місця перебування з метою праці чи навчання? (дайте відповідь у кожному рядку, можна обирати декілька варіантів)	Ні, на жодний період часу	Так, на період до 1 місяця	Так, на період від 1 до 6 місяців	Так, на період від 6 місяців до 1 року	Так, на період від 1 до 3 років	Так, на період від 3 і більше років	Так, назавжди
В інший населений пункт у межах області, %	75,1	15,0	5,7	1,8	1,2	1,2	2,8
У сусідню область у межах країни, %	70,0	19,3	6,3	3,7	0,6	1,0	1,8
У будь-яку іншу область у межах країни, %	67,9	18,3	8,7	3,6	1,4	0,6	1,2
У столицю країни, %	58,0	20,7	12,8	4,5	4,1	3,0	2,2
У сусідню європейську країну (Польщу, Угорщину, Словаччину), %	34,7	28,0	22,7	7,3	6,5	4,7	3,9
У будь-яку іншу європейську країну, %	26,4	26,2	27,8	10,8	8,7	5,1	6,3
У сусідню країну групи СНД (Росію, Білорусь), %	90,7	6,7	1,0	0,8	0,4	0,4	0,2
У будь-яку країну світу з кращими умовами, %	30,6	21,1	27,4	9,7	7,7	6,5	8,1

8. Наскільки Ви задоволені рівнем Вашого доходу: 1 - повністю незадоволений(а), 5 - повністю задоволений(а)?	К-ть	%
1	69	13,6
2	116	22,9
3	197	38,9
4	98	19,3
5	27	5,3

9. Наскільки Ви задоволені умовами Вашої праці: 1 - повністю незадоволений(а), 5 - повністю задоволений(а)?	К-ть	%
1	33	6,5
2	75	14,8
3	189	37,3
4	146	28,8
5	64	12,6

10. Наскільки Ви задоволені якістю освіти, яку отримали: 1 - повністю незадоволений(а), 5 - повністю задоволений(а)?	К-ть	%
1	18	3,6
2	49	9,7
3	147	29,0
4	184	36,3
5	109	21,5

Продовження додатку М

11. Наскільки Ви задоволені доступністю і якістю медичних послуг за місцем теперішнього проживання: 1 - повністю незадоволений(а), 5 - повністю задоволений(а)?	К-ть	%
1	79	15,6
2	141	27,8
3	185	36,5
4	72	14,2
5	30	5,9

12. Наскільки Ви задоволені станом довкілля (екологія, озеленення, можливість відпочинку на природі і т. д.) за місцем теперішнього проживання: 1 - повністю незадоволений(а), 5 - повністю задоволений(а)?	К-ть	%
1	53	10,5
2	125	24,7
3	176	34,7
4	122	24,1
5	31	6,1

13. Наскільки Ви задоволені умовами безпеки (криміногенна ситуація, патрулювання вулиць, камери спостереження і т. д.) за місцем теперішнього проживання: 1 - повністю незадоволений(а), 5 - повністю задоволений(а)?	К-ть	%
1	70	13,8
2	104	20,5
3	212	41,8
4	90	17,8
5	31	6,1

14. Наскільки Ви задоволені умовами проживання, якістю послуг соціально-побутового обслуговування за місцем теперішнього проживання: 1 - повністю незадоволений(а), 5 - повністю задоволений(а)?	К-ть	%
1	55	10,8
2	123	24,3
3	197	38,9
4	101	19,9
5	31	6,1